

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Факультет історичної освіти
Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін**

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць
молодих істориків**

**2018,
Випуск 4 (8)**

УДК 94(477)(066)

Д 72

Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, О. О. Сушко. – К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2018. – Випуск 4(8). – 385 с.

До збірника ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи Восьмих драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс», організованої та проведеної кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова 25 квітня 2018 р.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної й світової історії, порушуються актуальні й контраверсійні питання, що стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Редакційна колегія:

Борисенко В. Й. – доктор історичних наук, професор;

Ветров І. Г. – кандидат історичних наук, професор;

Журба М. А. – доктор історичних наук, професор;

Потильчак О. В. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор і упорядник);

Падалка С. С. – доктор історичних наук, професор;

Сушко О. О. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);

Рецензенти:

О. П. Ресніт – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

О. О. Салата – доктор історичних наук професор;

Рекомендовано до друку Вченою Радою факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 21 березня 2018 р.)

© Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, 2018

© Автори статей, 2018

© Редакційна колегія, 2018

ЗМІСТ

Потильчак О.В.

Восьмі Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків.....9

Розділ 1.

МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС.....12

Безкоровайна Є. В.

Гіпотези походження слов'янського етносу в працях
Степана Макарчука та Василя Балушка.....12

Васильчук Т. В.

Сучасні гіпотези походження древлян та дискусії щодо ареалу
їх розселення18

Зборовська О. П.

Роль держави в розбудові Руської православної церкви (X-XIII ст.).....25

Марциновський М. А.

Історичні аспекти формування українського та кримськотатарського народів.....29

Якущенко Ю. Ю.

Формування образу вікінга в історичній ретроспективі36

Малая Г. Д.

Проблема становлення британського парламентаризму в XIII ст.....44

Макарук О. В.

Основні риси готичної культури Франції та Німецьких земель
кінця XI-XIV ст.....49

Мачай О. О.

Формування системи Ординського протекторату над прикордонними
землями у Східній Європі в XIII-XIV ст.52

Мініч Н. П.

Початок кальвіністської Реформації в Женеві (1520-1540 рр.).....58

Степаненко А. Р.

Ідеї гуманізму та раннього бароко в літературній спадщині
Мелетія Смотрицького.....66

Кладова А. А.

Зовнішньополітичний аспект правління султана Сулеймана I в Османській
імперії: золота доба чи початок краху?.....71

Семененко І. О.

Воєнні звичаї ацтеків XV – початку XVI ст.....77

<i>Долинна А. С.</i> Боротьба українських козаків з татарами і турками у літературній спадщині Мартина Пашковського.....	83
<i>Ткаченко О. О.</i> Становлення та особливості італійського бароко XVI-XVII ст.	87
<i>Сульжик А. В.</i> Адам Кисіль – ідеолог теорії ягеллонізму.....	90
<i>Фещенко М. О.</i> Політична діяльність Юрія Немирича.....	94
<i>Ткач О. О.</i> Еволюція французької моди періоду рококо та класицизму (1654-1789 рр.).....	100
Розділ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	104
<i>Галицька І. Л.</i> Освітня діяльність польської шляхти на Волині наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.....	104
<i>Кондратьєв А. І.</i> Життя та творчість Андрія Меленського.....	110
<i>Соломянюк Д. О.</i> Феномен англійської політичної карикатури кінця XVIII – початку XIX ст.....	115
<i>Велігоша Т. П.</i> Становлення державності Сполучених Штатів Америки.....	120
<i>Дрозденко А. П.</i> Київський віце-губернатор О. Баумгантен: соціополітичний портрет.....	125
<i>Онщенко М. О.</i> Виникнення та діяльність русько-української радикальної партії (1890-1899 рр.).....	129
<i>Гнибіда О. Ю.</i> Роль колекційної та меценатської діяльності родини Ханенків в історії українського національного музейництва.....	134
<i>Антошко О. В.</i> Громадська та добродійна діяльність жіночих організацій Галичини у другій половині XIX- на початку XX ст.....	139

Гідрєвіч Є. М.	
Роль жінок-художниць в європейському мистецтві ХІХ ст.....	144
Рохманюк А. О.	
Жіночі гімназії Києва в 60-90-ті рр. ХІХ ст.: створення та діяльність.....	147
Терещенко О. М.	
Іван Нечуй-Левицький та Микола Лисенко: до історії взаємин та співпраці.....	153
Розділ 3.	
УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1945).....	160
Скрипник В. С.	
Особливості розвитку освіти в умовах Української революції 1917-1921 рр.	160
Тишковець Т. А.	
Українсько-польські відносини та їх трансформація в період Національної революції 1917-1921 рр.....	166
Гриценко А. А.	
Польський період життя та політичної діяльності Симона Петлюри (1920-1923 рр.).....	176
Голубнича-Шленчак Ю. В.	
«В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги...»: особливості та умови видання часопису «Промінь» у таборах Ланцут-Стшалково (1921-1922 рр.)	181
Бабенко А. Б.	
Джерела фінансування та матеріальної підтримки культурно-освітніх установ Армії УНР та інтернованих військових у таборах Польщі (1920-1924 рр.).....	187
Каленська А. В.	
Трагічна доля дітей 1932-1933-го років на Поділлі та Південно-Східній Волині.....	193
Горкуша Т. С.	
Діяльність Івана Огієнка в польський період його життя (1926-1946 рр.).....	198
Матвійчук О. В.	
Модернізм як унікальний культурний феномен кін. ХІХ – поч. ХХ ст.....	203

Ковалевич Е. В.	
Історичний аналіз расової проблеми в ідеологічних концепціях націонал-соціалізму та фашизму.....	206
Вернигоренко О. С.	
Аналіз творчості українського футуриста Михайля Семенка через призму критики на сторінках «Літературно-наукового вістника».....	210
Поліщук А. С.	
Максим Рильський та коло його ідейного комфорту (1920-ті рр.).....	217
Левченко Ю. І.	
Зона румунської окупації України 1941-1944: радянські міфи та сучасність.....	223
Диптан Л. С.	
Медико-санітарне обслуговування репатріантів на збірно-пересильних пунктах НКО СРСР у західних областях України в 1945 році.....	231
Кравченко Д. Ю.	
Повсякденне життя репатріантів в Українській РСР (1944-1953 рр.).....	238
Розділ 4.	
ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).....	246
Юрчишин П.	
Львівський собор 1946 року у долі митрополита УГКЦ Володимира Стернюка та його родини.....	246
Єзута М. В.	
Краєзнавчо-туристична діяльність Сумської дитячої екскурсійно-туристичної станції у 50-х – 90-х рр. ХХ ст.....	254
Спірідонов Р. Г.	
Волонтерство: світовий досвід.....	261
Гудима В. В.	
Микола Вінграновський в колі української творчої інтелігенції (кінець 50-х -60-тні роки ХХ ст.): деякі аспекти біографії	266
Наконечний П. Ю.	
Осмислення історичного минулого та історичних діячів України в поетичній спадщині Ліни Костенко.....	273
Рябоконт Д. О.	
Вплив неоконсервативної політики Маргарет Тетчер на економіку Великобританії.....	278

Ралко Р. С.

Формування та діяльність першого студентського будівельного загону вищих навчальних закладів Києва (1962 р.): до історії руху студентських будівельних загонів в УРСР.....286

Цимбалюк К. П.

Антисемітизм у сучасній Україні: міфи та реальність.....293

Магалецький А. М.

Війна як спосіб відродження імперських амбіцій (на прикладі Російської Федерації).....298

Закусило О.

Початок боїв у «Секторі Д»: хронологія подій (червень-липень 2014 року).....304

Мороз М. В.

Участь українських правих сил у національно-визвольній боротьбі чеченського народу (1994-1996 рр.).....313

Лаврик В. О.

Історичне підґрунтя сепаратистських настроїв у сучасній Шотландії.....320

Розділ 5.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....325

Дубровська І. В.

«Кабінет рідкостей» Чорноморського картографічного депо та Чорноморської штурманської роти у Миколаєві: до історії створення першої музейної збірки в Україні (1803-1847 рр.).....325

Сустретов А. С.

Грошовий обіг в Наддніпрянській Україні в дореформений період (історіографія XIX – поч. XX ст.).....330

Конарівська Ю.

Діяльність «Союзу польського народу» на Правобережній Україні в історичній літературі XIX – початку XX ст.....337

Ніколайчук Д. О.

Київська губернська адміністрація (1860-ті рр. – 1917 р.): джерелознавчий огляд документів з фондів Державного архіву Київської області.....343

Довгалець О. В.

Джерела з вивчення історії діяльності політичних партій національних меншин у складі Української Центральної Ради348

Журавель В. В. Журнал «Перець» у повоєнні роки.....	353
Шевченко І. В. Місце і роль організації «Просвіта» в історії українського культурно-політичного руху Східної Галичини другої половини ХІХ ст.: новітня історіографія	358
Шпаковський А. О. Історичні шари світогляду українців: дослідження дефініції «міф» у етнології.....	362
Бугера В. І. Сучасна історіографія українського неоязичництва.....	366
Гелюх А. Б. Єгипетські старожитності в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.....	373
Алфавітний покажчик авторів.....	377
Алфавітний покажчик наукових керівників.....	383

VIII ВСЕУКРАЇНСЬКІ ДРАГОМАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ

25 квітня 2018 року факультет історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова гостинно прийняв у своїх стінах учасників VIII Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: Актуальні проблеми сучасного наукового і освітнього дискурсу». Конференція була організована кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін драгоманівського університету за підтримки Інституту історії України Національної академії наук України.

Традиційний науковий форум цього разу відбувся в рамках заходів із відзначення 100-річчя Української національної революції 1917-1921 рр. І цього разу в роботі читань взяли участь провідні вчені академічних наукових установ України, викладачі, аспіранти, здобувачі і студенти багатьох закладів вищої освіти з різних регіонів держави, а також учні київських шкіл – члени Малої академії наук України. Такий склад учасників конференції демонструє на загальний позитивні процеси омолодження кадрового потенціалу вітчизняної історичної науки, але й засвідчує неослабний інтерес молоді до історії своєї батьківщини. У цьому зв'язку важливе значення має проведення наукових і науково-практичних семінарів, круглих столів, конференцій, різного роду читань та інших форумів молодих науковців-істориків.

Вступним словом конференцію відкрив заступник голови оргкомітету, декан факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор О. О. Сушко. Зі словами вітання до учасників і гостей наукових читань звернувся проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних факультетів НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, професор І. Г. Ветров, який передав привітання учасникам від імені ректора університету, доктора філософських наук, професора, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПН України В. П. Андрущенка.

З привітальними промовами виступили: заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. П. Рєєнт; завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко; декан факультету філософської освіти і науки НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор І. І. Дробот, а також недавній випускник факультету

історичної освіти, кандидат історичних наук, депутат Київської міської Ради А. С. Андрєєв.

Продовжили пленарне засідання конференції цікаві, проблемні й змістовні наукові доповіді знаних українських істориків, фахівців академічних установ та університетів. Більшість із них – у минулому випускники історичного факультету КДПІ імені О. М. Горького (НПУ імені М. П. Драгоманова) різних років.

Про науково-історичну концепцію Музею Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та її практичну реалізацію учасникам конференції розповів відомий дослідник цієї найбільшої трагедії в історії українського народу, провідний науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор В. І. Марочко. Постать українського публіциста, науковця, дослідника історії Центральної та Східної Європи, професора політології Вільного Університету Берліна (Німеччина) Богдана Осадчука (1920-2011), стала предметом наукової доповіді головного наукового співробітника Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, керівника Центру історичної політології, доктора історичних наук, професора Ю. І. Шаповала.

Знаний вітчизняний дослідник проблематики історії Другої світової війни в Україні, доктор історичних наук, професор В. І. Кучер, звернув увагу учасників конференції на радянську ідеологічну міфотворчість у її висвітленні та формуванні політики пам'яті про «Велику Вітчизняну війну».

У доповідях науковців знайшлося місце і проблематиці сучасної російсько-української війни. Зокрема, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор О. Є. Лисенко та його колега, кандидат історичних наук О. О. Маєвський, здійснили аналіз цього збройного конфлікту як символічно-візуального відлуння Другої світової війни. Автор цих рядків порушив інший важливий аспект гібридної війни – військовий полон. Доповідач звернув увагу аудиторії на історичний вимір проблеми – міжнародно-правове врегулювання військового полону у ХХ ст. і колізії щодо кваліфікації статусу військовополоненого в умовах гібридних конфліктів початку ХХІ ст.

По обідній перерві робота конференції була продовжена у п'яти секціях: «Медієвістика та ранній модерний час», «Питання історії України та всесвітньої історії ХІХ – поч. ХХ ст.», «Україна і світ у період між двома світовими війнами (1918-1945)», «Історія постіндустріального суспільства (др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.)» й «Джерелознавство, музеєзнавство та спеціальні галузі історичної науки».

У роботі секційних засідань конференції взяли участь понад 70 студентів, аспірантів, здобувачів наукових ступенів, молодих викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (м. Київ), Інституту історії України НАН України, Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, Київського університету імені Б. Грінченка, Житомирського державного університету імені І. Франка, Центральноукраїнського національного технічного університету (м.

Кропивницький), Рівненського гуманітарного університету, Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини, Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, Хмельницької філії ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», а також старшокласники київських шкіл, гімназій і ліцеїв – члени Малої академії наук України.

Конференція проходила в режимі активної дискусії й живого спілкування, сенсом якого виявилось розширення обріїв пізнання історичної науки. Було розкрито широкий спектр методологічних і проблемних питань вітчизняної та світової історії у контексті розвитку регіональних університетських наукових шкіл України.

До збірника, який пропонується, ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи всеукраїнської наукової конференції «VIII драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового й освітнього дискурсу».

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної й світової історії, порушуються актуальні та контраверсійні питання, що сьогодні стали предметом наукової й суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Олександр ПОТИЛЬЧАК
доктор історичних наук, професор

Розділ 1

МЕДИЄВІСТИКА ТА РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС

УДК 94(477)085/125:001.891(092)

Єлизавета БЕЗКОРОВАЙНА
(м. Київ)

Гіпотези походження слов'ян у працях Степана Макарчука та Василя Балушка

Висвітлено погляди двох авторитетних українських етнологів на проблему етногенезу слов'ян, визначено їх базові відмінності у трактуванні походження цього етносу та проаналізовано спільність позицій у дослідженні цієї проблематики.

Ключові слова: етнологія, етногенез, слов'яни, Степан Макарчук, Василь Балушок.

Науковий керівник: *Сегеда Р.А.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Проблема походження слов'ян у сучасному науковому світі має як суто сциєнтичний вимір, так і практичний характер. В умовах жорсткого протистояння «війн пам'яті» неупереджені та науково-класичні дослідження відіграють роль суспільно важливих орієнтирів для значної кількості людей. Важливим для розвитку науки в цілому є наявність відмінних теорій та гіпотез із певних проблем, що дозволяє у наукових дослідженнях доходити до якісніших наукових висновків. Проблема походження слов'ян має кількасот річну історіографію. Тому звернення до цієї проблематики із аналізом поглядів двох класиків української етнології є модерним науковим кроком. На сьогодні Степан Макарчук та Василь Балушок є чи не найавторитетнішими українськими дослідниками, напрацювання яких певним чином відображають і весь розвиток сучасної української етнології.

Звертаючись до праць С. Макарчука з історії походження слов'ян, відзначимо, що він розглянув цю проблему у роботі «Етнічна історія України». У ній історик звертається до концепцій прабатьківщини слов'ян, каже, що, наприклад, Вісло-Одерська має дуже слабку сторону – майже повна відсутність на просторі між Одрою і Віслою лінгвістичних джерел, насамперед гідронімів слов'янської віднесеності. Стосовно дунайської теорії походження, С. Макарчук не поділяє думку В. Седова, який вважав, що початок можна шукати у північнонімецьких землях та середньому Повісленні, звідки слов'яни прийшли на північноруські землі, з яких слов'яни прибули на південноруські землі. Вчений більше схиляється до Вісло-Дніпровської теорії походження утворення прабатьківщини, називаючи її тою, яка має найбільше аргументів: «Від кінця I тис. до н.е. тут дислокувалися археологічні культури, які наука відносить до слов'янських або

таких, в яких мав місце слов'янський елемент. По-друге, від кінця I тис. до н.е. давні географи й історики називали племена венедів, спорів, склавів, антів, котрі були розселені на просторі між Віслою і Дніпром і котрих усі ідентифікували як споріднених зі слов'янами. По-третє, ніде на Землі не виступають так рясно слов'янські гідроніми, як на південь від Прип'яті, на північ від Карпат між Віслою і Дніпром» [2, с. 87-88]. Підсумовуючи, С. Макарчук пише, що на просторі в IX-X ст. сформувалась давня Руська держава з центром у Києві, етнічно споріднене до руського населення до того часу вже проживало на тому просторі щонайменше півтори тисячі років. Також воно неодноразово перемішувалось з носіями іншої етнічної віднесеності, але на кожному історичному етапі компактно чи дисперсно трималось своєї прабатьківщини [2, с. 89].

С. А. Макарчук протиставляє свою думку О. Трубачову стосовно «русі», не розуміючи, чому той заперечує віднесеність слова до іранських мов. Так само вчений апелює О. Прицаку, який є прихильником теорії про варязьке походження Русі, додаючи, що на користь антинорманістів можна додати, окрім найвідоміших фактів, «відомості про існування етноніма іранської віднесеності на території півдня України «роксолани» від зламу тисячоліть – етноніма, який ще у пізньому середньовіччі хроністи співвідносили з русами; його як вихідний до назви «Русь» використовують також сучасні філологи». Водночас він погоджується з М. Грушевським, що імені «русь» варяги на давні північноросійські (Ладога, Новгород, Псков) і українські землі не приносили: «Це ім'я і країни, і народу існувало задовго, можливо, за 1000 літ до появи на подніпровському просторі північних норманів» [2, с. 95-96].

С. Макарчук згадує і слова Б. Рибаківа з «Истории СССР»: «[...] Церква допомагала «укрепленню молодой русской государственности»; «несомненна и ее роль в развитии русской культуры»; «русский народ дорогой ценой заплатил за тонкий яд» релігійної ідеології; «русские люди не были так религиозны» та ін.), аби натрапити на П. Толочка, який «спробував дещо згладити згадану агресивну претензійність російської історіографії на давньоруську історичну та культурну спадщину і спробував впровадити на означення тієї «народності» прикметник «руськая», «русский» з одним «с» [...]» [2, с. 97-98].

Беручи до уваги те, що у другій половині XX ст. наука почала широко послуговуватись категоріями «етнос», «етнікос», «субетнос», «суперетнос» та ін., а термін «народність» історіографічно виявився менш вдалим і змістовно менш чітким, тому С. Макарчук задає питання «Чи весь східнослов'янський суперетнос до X ст. формувався на основі одних і тих самих попередніх етнічних субстратів?». Він приходить до висновку, що мають рацію ті вчені, у тому числі М. Грушевський, «які наголошують на особливому вирізненні в етнокультурному відношенні слов'янського населення території сучасної України на тлі всього східного слов'янства»: «При цьому залишається відкритим питання, чи «східні слов'яни» дійсно на певному історичному етапі розвитку виступали як відносно одна історична історико-культурна спільність, чи «східні слов'яни» – суто історіографічна конструкція, спільним у якій був лише географічний простір. Що ж до «руських» північно-східних земель держави Київської Русі, то основними

субстратами їхнього формування до IX ст. і пізніше були прийшлий слов'янський елемент, і місцевий угро-фінський» [2, с. 99, 101].

Так як в останні десятиріччя деякі російські вчені висунули ідею про те, що прабатьківщиною слов'ян, які прийшли у північно-східні «руські» землі, були північні території сучасних Польщі (Нижнє Повіслення) і північ Німеччини, С. Макарчук звертає увагу на думку В. Сєдова, який вважає, що у зв'язку зі зміною природного середовища, зумовленого похолоданням на території північної Німеччини і Нижнього Повіслення, слов'яни, балти і германці, які там проживали, почали емігрувати на схід (слов'яни проникали в райони пізнішого смоленського Подніпров'я, полоцького Подвіння, верхів'я Волги і Клязьми); мігранти слов'янізували місцеві балтські та фінські племена, і в такий спосіб на згаданих землях витворювався етнос, основними субстратами якого були слов'яни – вихідці V-VII ст. з південних прибалтійських територій, і балти (летто-литовці) та фіни; ці слов'яни у VII-VIII ст. з півночі рухалися на південь і досягали північного «українського» Лівобережного Подніпров'я і в свою чергу спричинялися до трансформації волинцевської археологічної культури у Роменську; південне ж «руське слов'янство» формувалось з числа подунайських слов'ян і місцевого іншоетнічного (сарматського, дако-фракійського, готського) елементу. Він називає цю версію російського історика тією, яка дуже наголошує на відмінностях в етногенезі росіян і українців, якщо вона не є помилковою: «У будь-якому випадку її нелегко прийняти без застережень, бо вона руйнує класичний історіографічний стереотип формування давніх росіян зі слов'янських мігрантів території сучасної України і місцевого балтського та фінського елементу, що проживав на території сучасної європейської Росії» [2, с. 101-103].

Отже, С. Макарчук робить висновок, що в етнічному сенсі слов'янський суперетнос на східноєвропейському просторі не лише в умовах руської державності IX-XIII ст., а ще до її появи складався з трьох виразно відмінних між собою етнокультурних спільностей, – назвемо їх праукраїнською, праросійською та прабілоруською [2, с. 104].

У складі однієї держави ці три етноси впродовж IX – першої половини XIII ст. зазнали впливу конвергентних процесів, які за певних об'єктивних обставин могли б сприяти не лише політичній, а й етнокультурній консолідації Русі: «Фактор державності зумовив народження і зміцнення почуття спільної руської національної свідомості, що сприймала батьківщину в межах держави. В науці на основі історичних джерел переконливо показано, що свідомість, саме як руська, поширювалася з Києва і Середнього Подніпров'я на всю державу. Ідейно-психологічним фактором, що з'єднував політично Русь Південну, Північну і Західну навіть у часи феодальної роздрібненості, була єдність вищої панівної верхівки на території всієї Русі в особі князівської династії Рюриковичів, яка, зрозуміло, не поділяла себе етнічно, і професійна культура якої впливала на культуру простолюду на всьому просторі. З-поміж численних спільних атрибутів для всіх «панів» Руської землі можна назвати хоч би їх імена, наприклад, Володимир, Ярослав, Святослав, Всеволод, Ізяслав, Святополк, однакові двоіменні форми їх персоніфікації та ін. По-третє, конвергентна роль на

культурному полі всієї Русі належала принесеній на Русь разом з християнством писемній церковнослов'янській мові. З часом, залежно від функціонального призначення, виділилось два її різновиди: церковнослов'янська мова та слов'янська мова світського вжитку. Остання обслуговувала сферу реального життя і тому постійно піддавалася народному впливові. По-четверте, у складі держави Київська Русь за її активного сприяння перемогла нова християнська віра, що стала здобутком не лише панівної верхівки, а й широких народних верств. По-п'яте, вже йшлося про високий рівень скристалізованості матеріальної культури панівної верстви Русі: фортечного та палацового будівництва, атрибутів побуту, княжих і великопанських чоловічого і жіночого одягу, прикрас, зброї та захисних обладунків, предметів кухні й столу тощо. Нарешті, по-шосте, на території всього слов'янського заселення Київської Русі вже до початку XIII ст. повністю утвердився як власний, як автоетнонім» [2, с. 107-110].

Так С. Макарчук не погоджується з такими вченими, як В. Пічета, В. Мавродін, Б. Рибаків, П. Толочко та ін., стверджуючи, що є невірним вважати, що український, російський, білоруський народи виокремилися зі складу «давньоруської народності» у зв'язку з політичними подіями XIII ст.: «Якби ми допустили, що формування українського етносу стало наслідком політичних катаклізмів XIII-XIV ст., тоді важко було б пояснити, чому інші політичні катаклізми і раніших, і наступних століть не витворили на українській землі етносів проросійської, пролитовської, пропольської, проавстрійської, проугорської, прорумунської, протурецької чи іншої спорідненості» [2, с. 111].

Інший український етнолог Василь Балашок у статті «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном?» бере до уваги головних репрезентантів контroversійних точок зору – Л. Залізняка (противник «давньоруської народності») та П. Толочка (її прихильник). Аналізуючи погляди Л. Залізняка, вчений дуже лаконічно називає аргументи «нечисленими, схематичними і відсутність справжнього аналізу матеріалу». На його думку, історик «ніяк не обґрунтовує власних теоретичних позицій та застосовуваних методик вивчення етногенезу східнослов'янських народів. І це симптоматично. Так, для нього головним при визначенні появи етносу є «екстраполювати на україногенез добре вивчені закономірності етногенезу поляків, німців, англійців, французів, спиратися у вивченні української історії на загальноєвропейські історичні закони». Тут звертає на себе увагу намір автора вивчати етногенез народу, застосовуючи не етнологічні, а «історичні закони». А крім того, не вивчивши етногенез якогось народу на його власному матеріалі, починати все з порівняння з іншими народами не є коректним» [1, с. 1-2]. Далі на аргументи Залізняка про те, що «вік українського етносу становить близько 1500 років – стільки ж, скільки мають в середньому всі народи, сформовані в загальноєвропейському історичному процесі», В. Балашок каже, що французи, іспанці, англійці, румуни, чехи, поляки, німці за останніми дослідженнями не такі вже «старі», а «єдиними «історичними закономірностями», які визначали завершення формування європейських етносів, були переборення політичної роздробленості тієї чи іншої країни, а також розвиток мереж інформаційних

комунікацій – усе це ламало замкнутість регіонів та тягло за собою поширення на всій території країни єдиної етнічної самосвідомості».

Називаючи головною перевагою аргументів П. Толочка фактологічну площину, В. Балушок пише, що П. Толочко акцентує на фактах, які, на його думку, доводять етнічну єдність давньоруського населення, а саме вказує на єдність мови, території, самосвідомості, спільності культури та господарства. Заперечує вчений аргументи на користь існування «давньоруської народності» так: «Наприклад, якщо у нього йдеться про єдність традицій у ремеслах, то в основному про ті, продукцію яких споживала князівсько-боярська верхівка. А от традиційної культури простолюду П. Толочко переважно не торкається; так само й мову він має на увазі лише літературну, забуваючи, що в Середні віки майже єдиною літературною мовою всієї багатоетнічної католицької Європи була латинь. Стосовно ж господарства слід сказати, що хоч і було це повсюди переважно землеробство, проте форми його на порослій дрімучими лісами Півночі і на значною мірою лісостеповому Півдні (де ліси, до того ж, інтенсивно вирубувалися) були різними. Так само, масових міграцій простолюду, та ще й у кардинально іншу природно-географічну зону (зокрема, з південноруського півдня на північний схід), про які твердить П. Толочко, у джерелах ми не побачимо. Та й взагалі, масові міграції населення, як правило, здійснюються в межах однієї чи близьких природних зон і соціальних середовищ (згадаймо, хоча б географію розселення українців у світі)» [1, с. 4].

Також велику увагу В. Балушок приділяє слову «русь» і відповідній назві народу. П. Толочко, на його думку, «плутає етноніми «русин» і «руський», що утворені за зовсім різними моделями. Так, «русин» з самого початку було субстантивом, означаючи особу (як і «чудин», «мордвин», «литвин» і т. п.), «руський» же є зовсім нетиповим етнонімом, оскільки спочатку було атрибутивом, означаючи певну приналежність комусь чи чомусь і вживалося лише як означення («землю Русскую», «Руской челяди», «князи Рустии», «Руская хоруговь», «Руский языкъ»). До речі, останнім часом П. Толочко декларує й ретельно дотримується в текстах своїх публікацій правила написання етнонімічних і топонімічних термінів з коренем рус-, що стосуються Давньої Русі, з одним «с»: «древнерусский», «русский», що в цілому правильно. Адже форма з двома «с» («древнерусский», «руський» і под.) є досить пізньою і стосується, як правило, лише Північної Русі. Проте він вживає стосовно давньоруської доби етнонім «русские», який є тим же «русские», лише має одне «с» » [1, с. 4].

Вагомими фактами, які свідчать про те, що давньоруська єдність була вельми відносною, В. Балушок називає слова П. Толочка, який визнає, що «формування єдиної давньоруської народності не призвело до ліквідації племінних етнографічних відмінностей різних регіонів країни».

Вчений пише, що Давню Русь теж, як і інші, зокрема сусідні європейські, держави в епоху удільної роздробленості заселяли локальні – обласні, як їх назвали стосовно Європи, етноси і вони іноді виникали на основі відомих з літопису давньослов'янських племен (насправді співплемінностей – великих груп племен), а іноді утворювалися з їх частин чи груп: «Локальні етноси Давньої Русі

вважаю за краще називати земельними – від терміна земля, яка в більшості відповідала окремому князівству і рідше їх групі. Такі землі в удільну епоху, як показали спеціальні дослідження російського медієвіста А. Горського, виступали фактично окремими самостійними країнами. На теренах України існували землі: Руська (охоплювала Київське й Переяславське князівства), Галицька, Волинська та Чернігівська. У складі Чернігівської землі виокремлювалася Сіверщина, а також області радимичів і в'ятичів, що лежали вже за межами Південної Русі – майбутньої України. Відповідно, ці землі населяли такі земельні етноси: русь (збірна форма множини) / русин (в однині), галичани, володимирці-волинці, чернігівці. На віддаленому від земельних центрів порубіжжі Руської, Галицької та Волинської земель простежується існування невеликого локального етносу болохівців. Білорусько-українське порубіжжя займала Турівська (Турово-Пінська) земля, яку заселяли турівці – певною мірою предки пізніших поліщуків з правобережного Полісся. Сіверщина також поступово виділилася в окрему землю, її заселяли сіверяни-севрюки, які дожили як окреме етнічне утворення (можливо, вже субетнічного характеру) до XVI-XVII ст. коли були асимільовані українцями з заходу та росіянами зі сходу в ході широкомасштабних міграцій. Аналогічною була етнополітична ситуація і в Білорусі та Росії» [1, с. 6].

Відповідно кожен земельний етнос, на думку В. Балушка, володів власною самосвідомістю, що відбивалася в самоназві та земельному етноцентризмі, а в джерелах це помітно у факті появи окремих земельних літописань і в характері цих літописань. Звичайно, такі літописання, що велися в окремих землях відбивали існування самостійних князівств та їх династій, але не лише їх: «В удільних літописах літописці приділяють вже основну увагу саме подіям, що відбувалися в їх землі, і набагато менше – подіям в інших землях, у тому числі й у Києві. В цих літописах описуються такі значні (з точки зору середньовічного літописця) події, як правління «своїх» князів і їхні сімейні справи... У таких описах «своїм» (князям, військам, церковним діячам та іншим), як правило, приписуються позитивні дії. Державні, церковні й інші діячі зі свого князівства характеризуються позитивно, інколи аж занадто» [1, с. 7].

Отже, В. Балушок стверджує, що термін «давньоруська народність» практично ніколи не замінювався на термін «давньоруський етнос», хоч вони є тотожними, оскільки народність є одним зі стадіальних типів етносу, а саме тим, що відповідає епосі доіндустріальної цивілізації, тобто з якихось причин, очевидно, теж не випадково, етносом дане утворення практично ніколи не називали. На його думку, «роботи прихильників «давньоруської народності» чітко доводять існування в Давній Русі давньоруської східнослов'янської метаетнічної спільності, яку вони іменують «народністю». Ця давньоруська східнослов'янська метаетнічна спільність характеризувалася відповідною етнічною самосвідомістю – самосвідомістю «русі» у широкому розумінні. Виявлялася вона переважно при зіткненнях з чужинцями з-поза меж Русі у широкому розумінні; лише тоді стосовно жителів усієї Русі вживався й етнонім «русь»/«русин», що добре видно з літописів. У середині ж Русі «руссю» вважалися лише жителі середньонаддніпрянської Руської землі, а мешканці інших земель – члени

відповідних земельних етносів мали власні етноніми («галичани», «чернігівці», «володимирці» («волинці»), «турівці» та ін.). Самосвідомість метаєтнічного типу є завжди слабшою за самосвідомості етносів, які утворюють дану спільність. Не випадково на Русі ця самосвідомість виявилася заслабкою для того, щоб не допустити воєнних конфліктів між окремими земельними етносами» [1, с. 9-10].

Розглянувши базові праці двох українських авторів – С. Макарчука та В. Балушка відзначимо, що ці автори уособлюють дві концепції, що наразі домінують у вітчизняній історіографії. Перша – уособлює національний напрямок, що стверджує про засадничі відмінності між українцями та іншими слов'янами вже на початку їх формування. Друга – спроба модернізації традиційного радянського підходу щодо єдиної слов'янської спільності.

Примітки

1. Балушок В. Г. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? / В. Г. Балушок // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць - Випуск 20 - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011

2. Макарчук С. А. Етнічна історія України [навч. посіб.] / С. А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 471 с.

УДК 94(477)“.../084”

Тетяна ВАСИЛЬЧУК,
(м. Київ)

Гіпотези походження древлян та дискусії щодо ареалу їх розселення

Висвітлено основні сучасні наукові гіпотези походження літописних древлян, визначено основні місця їхньої локалізації, що на сьогодні підтверджені науковими аргументами, проаналізовано переваги та недоліки різних теорій походження.

Ключові слова: древляни, гіпотеза, походження.

Науковий керівник: *Сегеда Р.А.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Питання дослідження походження літописної древлянської спільноти нараховує кілька століть наукових дискусій, які мають не тільки науковий, але й соціокультурний характер. Використання поняття «древляни» вийшло за межі історії та стає об'єктом проведення політики історичної пам'яті. Тому всебічне наукове дослідження має прикладний характер для визначення механізмів реалізації здійснення історичної політики.

У різний час до з'ясування проблеми походження древлян зверталися такі дослідники як В. Антонович, В. Петрашенко, І. Русанова, Б. Звіздецький та інші.

Історія слов'ян включає в себе важливий період, який у науковій літературі отримав назву «літописні племена». Розселення цих племен на просторах східнослов'янської держави знаменує собою етап слов'янського етногенезу, який тривав майже тисячолітній період.

Східні слов'яни у період раннього середньовіччя нараховували близько 120-150 племен, які були об'єднані у півтора десятки стійких племінних союзів. Одним із таких союзів, що мав безпосередній вплив на хід формування Руської держави в період київської доби та загальної ментальності давньоруської народності, був древлянський [9].

На думку дослідників в лісовій зоні дніпровського Правобережжя розташовувалися племена дулібів, волинян, древлян, дреговичів, частково полян. І саме древляни становили ядро цієї території і знаходились в оточенні сусідніх східнослов'янських племен. Це давало їм змогу забезпечувати певний «захист» від західних, північно-східних і південних впливів. Петрашенко В. О. зазначає, що саме ця обставина та природні умови, тобто непрохідні лісові масиви, сприяли формуванню відносно стабільної слов'янської археологічної культури впродовж всього I тисячоліття н.е. [9].

Перші відомості, що стосуються древлянських племен містяться в недатованій частині Несторової «Повісті минулих літ». Стосуються вони процесу широкого розселення слов'янських племінних союзів на території Східної Європи у другій половині I тис. н. е. [7, с. 15]. Про це розселення у літописі йдеться у трьох місцях. В першому мається на увазі, що «східна гілка слов'ян, тобто хорвати білі, серби і хорутани, будучи потіснені ворогом, рушили на північний схід, і одні сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – древлянами, тому що сіли в лісах». Тобто стає зрозуміло, що східні слов'яни рушили від хорватів, з нинішньої Галичини, прямо на схід до Дніпра – це були древляни і поляни [1, с. 18].

В. Сєдов відносить древлян до Празько-Корчацької групи слов'ян. Він вважає, що древляни у третій чверті I тисячоліття входили у племінне об'єднання дулібів. Дуліби в VII ст. – це частина склавинів – носіїв празької культури [13, с. 101].

З східнослов'янською історією пов'язаний порівняно невеликий регіон Празько-Корчацької культури – області Волині, правобережної Київщини і півдня Прип'ятського Полісся. Верхів'я Дністра і окраїнні райони Волині входили в ареал становлення цієї культури, більш східні землі були колонізовані її носіями в другій половині V-VI ст.

Лука-Райковецька культура тільки в східній частині Празько-Корчацького ареалу набула поширення – від верхньої течії Західного Бугу до правобережжя Київського Подніпров'я. В його інших частинах культурний розвиток відбувалося іншими шляхами. До початку X ст. культура типу Лука-Райковецької трансформується в давньоруську. Одним із стародавніх племінних утворень праслов'янського періоду були дуліби.

У період складання руських літописів дулібів вже не існувало. «Повість временних літ» говорить про них як про колишніх жителів Волині: «Дуліби жили

по Бугу, де нині волиняни...» [10, с. 16]. Повідомляється, що дуліби зазнали нападу аварів при візантійському імператорі Іраклії (610-641 рр.).

Етнонім дуліби (дудлеби) відноситься до праслов'янської пори. Лінгвісти пояснюють його походження на німецькому ґрунті. Так, згідно з О. Н. Трубачовим, цей етнонім (dudlebi) похідний з німецького Daud-laiba, що в перекладі означає «спадок померлого» і свідчить про сусідство із стародавнім західногерманським ареалом. Якщо це так, то можна вважати, що племінне утворення дулібів склалося ще в римський час, коли на території Пшеворської культури мали місце внутрішньорегіональні контакти слов'ян з германцями, в тому числі і з західнонімецькими племенами. Середньовічні писемні пам'ятки фіксують слов'янських дулібів – на Волині, в Чехії, на верхній Драве, на середньому Дунаї між озером Балатон і р. Мурсой [15, с. 35].

Велика слов'янська міграція на початку середньовіччя розчленувала колись єдине праслов'янське плем'я і розкидала його частини в різні боки. Всі ці групи дулібів, як показують археологічні матеріали, сягають Празько-Корчацького культурно-племінного кола.

Дуліби східнослов'янського ареалу були однією, найбільш великою групою праслов'янських дулібів. Літописи пов'язують їх з Бугом, але це зовсім не означає, що територія розселення східнослов'янських дулібів обмежувалася басейном цієї річки. Є серйозні підстави ототожнювати їх з населенням Волинсько-київсько-прип'ятської частини Празько-Корчацької культури яку змінила Лука-Райковецька [13, с. 101-102].

У VIII-IX ст. в цьому ареалі спостерігається становлення окремих племінних утворень, які зафіксовані руськими літописами. Картографія пам'ятників культури типу Лука-Райковецької чітко виявляє їх вельми нерівномірне поширення. Виявляються чотири великих регіони концентрації пам'яток, відокремлених один від одного незаселеними лісовими або болотистими просторами: верхів'я річок Бугу, Стиру і Горині; басейни річок Тетерева і Ужа; середня течія Прип'яті (округу Турова); київське поріччя Дніпра і Ірпеня та гирлом Десни. Зіставлення цих регіонів з територіями літописних племен, як вони вимальовуються по курганним матеріалами X-XII ст., виявляє їх відповідності. Так, перший регіон в загальних рисах збігається з областю волинян. Скупчення пам'яток VIII-IX ст. у верхів'ях Ужа і Тетерева відповідає корінній території древлян.

Деяка територіальна ізолюваність цих груп сприяла їх слабо помітному етнографічному відокремленню. Так, з-поміж дулібів виділяються волиняни, древляни, поляни і дреговичі. Цікаво, що ці новоутворення отримали свої назви від характеру місцевостей, де вони мешкали: «... розійшлися по землі і прозвалися імени своїми, де осіли і на якому місці», – повідомляє руський літописець. Так, назва полян явно утворилася від лексеми поле (галявині – «жителі культурно оброблених земель»). Так само прозора етимологія імені древлян – від слова дерево – «лісові жителі» («... древляни, осіли в лісах ...»).[6, с. 46-47].

Бичков Олексій у праці «Походження слов'ян» наголошує на тому, що древляни, як вказує «Повість временних літ», - слов'яни, які живуть в лісовій зоні.

Однак дослідник суперечить собі посилаючись на рукопис СБ № 793 (лист 12 об.) який повідомляє, що «древляни не слов'яни ж».

Швидше за все, на думку дослідника, древляни були балтами, про що свідчить топоніміка цього району. Зберігся також один вислів «Наш бог» по-древлянськи: «*pos glulga*», що можна, знаючи латиську, перевести як «наш ясний» – так балти називали бога сонця. Самі себе древляни називали Галиндо (голядь)» [2, с. 16].

На думку Володимира Лукашенка, саме східна частина венедських племен стала ядром формування древлянських племен, а разом з сусідніми антами вони є предками українських народностей. Дослідник стверджує, що Древля (Древлянщина) як державне об'єднання існувало ще за часів Боспорського царства на території Криму. Що за історичними даними відноситься до середини I тисячоліття до нашої ери, тобто за півтора тисячоліття раніше, ніж почала існування Київська Русь. Володимир Лукашенко робить припущення, що вже в ті часи вже існувала і столиця Древлянської землі – Іскоростень [8, с. 2].

Давньогрецький історик Геродот (V ст. до н.е.), в своїй «Історії» називає їх лісовими неврами, поселяючи їх в лісових хащах Правобережного Подніпров'я на південь від Прип'яті. На рубежі нашої ери територію краю заселяли племена зарубинецької археологічної культури, яка відповідає історичним слов'янам – венедам. Готський історик VI ст. Йордан повідомляє у праці «Про походження і діяльність готів», що на північ від численного племені антів, які за даними римського історика середини VI ст. Прокопія Кесарійського («Війна з готами») проживали на території від середнього Подніпров'я до північного Подунав'я, жили слов'янські племена венедів (вінет, венедів).

Про ці ж племена в своїх роботах згадують також Пліній Старший («Природна історія»), Корнелій Тацит («Германія»), Клавдій Птоломей («Географія»). За їхніми даними, східна частина цих племен проживала в лісовій місцевості на південь від Прип'яті (Волинсько-Житомирське Полісся), а західна – від Західного Бугу до Вісли і Балтійського моря, витіснивши на початку I-го тисячоліття до нашої ери звідти кельтів [5, с. 34].

Олександр Кузьмін спираючись на автохтонну теорію робить висновки, що витоки етнічного походження слов'янського елемента на території Древлянської землі сягають епохи бронзи та раннього залізного віку, яких, за писемними джерелами римських учених Плінія Старшого, Тацита, Птолемея, названо венедями. Наявність давньоруських поселень і городищ цього періоду в ареалі поширення древлянських племен підтверджено археологічними дослідженнями В. Антоновича, Р. Виєзжева, С. Гамченка, В. Гончарова, І. Левицького [11, с. 21].

З II ст. до н.е. до середини X ст. відбулося утвердження східнослов'янського етносу антського походження як початок історичного життя древлянських племен. Уперше про них як самостійну етнічну спільноту повідомляють візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. М. Грушевський вважав антів предками українського народу. Ретельний аналіз літописного зводу «Повість минулих літ» дав йому змогу скласти карту розселення східнослов'янських племен, де: «За Полянами далі на захід, в густих лісах тодішніх по Тетереву, Ужі, Горині жили Древляне, лісові люде» 9, с. 32].

Також є підстави пов'язувати Древлянщину другої половини I-го тисячоліття з легендарно Артанією, яку російські історики безпідставно розташовують у багатьох місцях (в Новгородській землі, в Тмутаракані, на Рязанщині, в Родені).

Але, за відомостями арабського хроніста Аль-Істархи (початок X ст.), арабські купці доставляли свої товари до Куйаба (Києва), за яким далі на захід перебувала таємнича Артанія або (Арсанія), в яку не проникав жоден чужинець, так як місцеві жителі вбивали всіх немісцевих. Артанійці до Куйаба плавали водою привозячи хутра, олово, мечі, які обмінювали на дорогі східні тканини, прикраси, прянощі [11, с. 17-18].

У повідомленні іншого середньовічного араба Худадов-аль-Алема повідомляється про те, що землі русів розташовані вздовж річки Рус, яка випливає з глибин землі слов'ян і направляєтся в східному напрямку, протікаючи по межі Асс - Славії (Дулібів), Ал-Арсанії (древлян). Володимир Лукашенко припускає, що це річка Прип'ять, по якій і проходили північні кордони і Дулібів і Древлян. Більш того, з цього повідомлення зрозуміло, що земля русів це і є саме землі Дулібів і Древлян, і що саме вони є предками русів (Русі).

Аналіз свідчень середньовічних візантійських, європейських і арабських істориків, географів і мандрівників наводить на думку, що саме жителі лісової території від південного Повіслення до Дніпра (Українське Полісся) періоду з перших століть нашої ери утворили перші племінні союзи Славію, Артанію, Куйавію, перші, нехай примітивні, державні утворення, які стали підґрунтям створення Київської Русі [11, с. 32].

В археологічній науці місцеве населення древлянського ареалу поселення періоду VI-IX ст. відноситься до так званої культури кераміки блучацького типу. Уламки такої кераміки поширені в курганних похованнях обрядом трупоспалення навколо стародавнього Іскоростеня.

На думку академіка Б. А. Рибаківа та інших вчених, в кінці VII ст. група племен, яка проживала в басейні річки Уж, об'єдналися в племінний союз навколо найсильнішого племені, яке носило ім'я древлян. Найдавніша згадка про древлянське плем'я знаходиться у праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління державою», де серед інших слов'янських племен говориться і про древлян.

Спроби окреслити територію проживання древлян за історичними повідомленнями робилися багатьма істориками, проте через обмеженість і неповноту писемних джерел без залучення археологічного матеріалу це зробити досить складно. Древляни проживали в глухих лісах, як про це повідомляє літопис в сюжеті про розселення слов'ян [11, с. 26-27].

Першу спробу виділити територію древлян за археологічними даними зробив В. Б. Антонович. Дослідивши ряд курганних могильників Київщини і Східної Волині, він вважав, що древлянам належали підкурганні поховання в ямах з набором небагатого супроводжуючого інвентарю. Картографуючи кургани з цими ознаками, дослідник визначав їх племінні межі: на заході – р. Случ, на півдні – верхів'я р. Тетерев, на півночі – прип'ятські болота, а на сході – річки Дніпро, Ірпінь та середня і верхня частини течії Роставиці [1, с. 23].

На півночі їх землі доходили до р. Прип'яті, на південь – до річок Здвижу і Тетерева, на сході – до Дніпра, а на заході до межиріччя Случі й Горині. В інших виданнях відзначається, що у IV-VII ст. древлянські племена селились на північ від Тетерева у басейні річок Ужа і Случі. В. Данилевич у свою чергу говорить про те, що древлянська земля починається з північного берегу р. Ірпінь і доходить на півночі до р. Прип'ять. На заході її межею є р. Уборть, а на південному заході древляни мешкали у верхній течії Роставиці (на Сквирщині). На думку А. П. Томашевського у VIII-IX ст. відбулась стабілізація заселення древлян у середніх течіях Тетерева і Случі та верхів'ях Ужа. Важливі дослідження у цьому аспекті було здійснено І. П. Русановою, яка визначає проживання древлян у I тисячолітті н.е. по берегах річок Случ, Уборть, Прип'ять, Норинь, Уж, Ірша, Тетерів, Гуйва, Гнилоп'ять [23, с. 43-45].

До подібних висновків прийшов і Є. І. Тимофеев, однак межі Древлянської землі він визначав дещо інакше. Так, північний кордон проходив не по правому березі Прип'яті, а значно південніше, приблизно по лінії Овруч – Теклювка, східний – Житомир-Овруч, південний – Житомир-Ізяслав, західний – р. Горинь. Є. І. Тимофеев вважав, що у поліській частині Західної Волині древляни могли населяти не тільки течію Горині, а й частково проникати далі на захід – у пониззя річок Стир і Стохід [9, с. 46].

Згідно з уявленням Н. П. Барсова, межа Древлянської землі на сході (з полянами) проходила по річці Тетерів. Західна межа проходила в межиріччі рік Горині і Случі. На півдні вона доходила до самих витоків Случі, а на півночі, де древляни були сусідами з племенами дреговичів, межа їх володінь проходила дещо південніше Прип'яті. Приблизно цю ж територію відводив древлянам й інший відомий російський дослідник – С. М. Середонін, розходячись однак з Н. П. Барсовим у визначенні крайніх її кордонів. Так, за його думкою, межа між древлянами й полянами проходила не вздовж течії Тетерева, а по річці Ірпінь. Західний кордон Древлянської землі С. М. Середонін відсував до р. Горинь, за якою починалися володіння волинян. Прип'ятські болота, за С. М. Середоніним, були в давнину природним кордоном між древлянами і дреговичами. Інший напрямок у розв'язанні проблеми локалізації племінних союзів «Повісті минулих літ» складала школа історико-лінгвістичного аналізу, найбільш яскравим представником якої був О. О. Шахматов. Згідно з його дослідженнями, древляни займали наприкінці I тис. н. е. східну частину Волинської і північну частину Київської губерній. Однак поряд з цим О. О. Шахматов припускав, що вони могли проникати і на лівий берег Дніпра. На користь своєї гіпотези дослідник наводив один з варіантів літописної статті 946 р., де вказано, що після помсти за смерть Ігоря, Ольга зі своїм малолітнім сином Святославом та дружиною здійснила похід по Древлянській землі «...устанавливающее уставы и уроки, и суть Становища ея и ловища, и по Днепру перевесища, и по Десне...». Отже, робив висновок О. О. Шахматов, древлянська територія не обмежувалась Дніпровським Правобережжям, а захоплювана й лівий берег вздовж течії Десни [7, с. 17].

В. В. Седов у своїй монографії узагальнив розробки І. П. Русанової та Є. І. Тимофеева, вони були піддані детальному аналізу. Автор зазначив, що у

визначенні північної межі Древлянської землі більш правий Є. І. Тимофеев, бо в курганах поблизу Турова, визначених І. П. Русановою як древлянські, знаходили етновизначальні зернені буси, що характерні для дреговичів. Правий берег Прип'яті, без сумнівів, належав дреговичам. Розподільною смугою між ними і древлянами В. В. Седов вважає прип'ятські болота південніше Турова, де, на його думку, населення практично не було. За В. В. Седовим, р. Случ – західна межа ареалу древлян, на сході кордон проходив по межиріччю Роставиці, через верхів'я р. Здвиг. Далі зона древлянського розселення повертала на північ, перетинаючи р. Тетерів (приблизно в місці впадіння в неї р. Ясенець) [13, с. 32].

Як висновок слід зазначити, що існують різні гіпотези походження древлян. З початком вивчення слов'янських курганів, старожитностей, матеріальної культури древлянських племен, лінгвістам, археологам та історикам вдалося в загальних рисах встановити їх племінну територію.

Примітки

1. Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР.- 1893.- №11.- 78 с.
2. Бичков А.А. Происхождение славян. – 2007. – 48 с.
3. Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // Славяне накануне образования Киевской Руси. – МИА. – № 109. – 1963. – С. 283-315.
4. Давня історія України в 3 томах. Том 3. Слов'яно-Руська доба. К. – 2000. – 696 с.
5. Звіздецький Б. А. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян. – К., 2008. – 176 с.
6. Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 47-58.
7. Кузьмін О. Історія Житомирщини від зародження східнослов'янського етносу до кінця XVIII ст. у літописних джерелах і наукових дослідженнях.
8. Лукашенко В. Происхождение исторического племени древлян / В. Лукашенко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ovruch.info/proyshozhdenye-ystorycheskoho-plemeny-drevlyan-vladymyr-lukashenko/>
9. Петрашенко В. О. Літописні древляни та їх вплив на формування матеріальної культури сусідніх територій В. О. Петрашенко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ovruch.info/litopysni-drevlyany-ta-jih-vplyv-na-formuvannya-materialnoji-kultury-susidnih-terytorij-petrashenko-v-o/>
10. Повість минулих літ // Літопис Руський за Іпатським списком. Перекл. Леоніда Махновця. – К., 1989. – 614 с.
11. Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории древлян // СА. – 1958. – № 94. – С. 33-46.
12. Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // СА. – 1960. – № 1. – С. 63-69.
13. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982. – 325 с.
14. Седов В. В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. М.: Языки русской культуры, 1999 / В. Седов [Электронний ресурс] – Режим доступу: http://historylib.org/historybooks/Valentin-Sedov_Drevnerusskaya-narodnost-Istoriko-arkheologicheskoe-issledovanie/
15. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О.Н. Трубачев. – М., 1959.

УДК 94:061.213(477)

Ольга ЗБОРОВСЬКА
(м. Київ)

Державний чинник у розбудові християнської церкви на Русі

У статті висвітлюються взаємовідносини державної та церковної влади в Руській державі. Основну увагу в дослідженні присвячено впливу держави у піднятті авторитету та зміцненні позицій церковної влади.

Ключові слова: церква, податок, десятина, християнство, князь, юрисдикція.

Науковий керівник: *Візер С. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Сьогодні православна церква виступає потужною організованою структурою. Згідно з Основним законом України церковна влада є відокремленою від державної. Однак, варто вказати, що саме ефективні заходи світської влади у минулому посприяли встановлення та зміцненню духовного інституту.

Запровадження на території Руської держави нової релігії вимагало певних засобів для її існування. Саме потребою у фінансуванні церкви виправдовувалось введення особливого податку – «десятини». Очільник держави усвідомлював, що лише потужний духовний інститут впливатиме у подальшому на зміцнення вже державного авторитету.

Історіографія, яка стосується даної теми дослідження, характеризується різноманітністю наукових праць. Однак, більшість з них охоплюють лише таку проблему як хрещення Руської держави, не приділяючи достатньої уваги початковому етапу зародження та становлення Руської церкви на теренах великої та могутньої держави. Зацікавлення істориками даною проблемою слід віднести до початку ХХ ст. Найбільш ґрунтовними працями цього періоду є наукові доробки Є. Голубинського [2], зокрема, його загальновідома «История русской церкви» у двох томах, в якій було здійснено спробу проаналізувати початковий період розвитку Руської церкви. Радянський історик другої половини ХХ ст. Я. Щапов присвятив свою працю дослідженню початкових етапів історії православної церковної організації Русі в її взаєминах з княжою владою: історії створення митрополії в Києві і системи єпископій, засобів матеріального забезпечення церкви, її судової діяльності [4]. Вагомі напрацювання про особливості становлення та функціонування спершу руської, а згодом і української православної церкви містяться в праці І. Власовського «Нарис історії Української Православної церкви» [1].

Метою даної наукової розвідки є визначення особливостей впливу руської держави на розбудову та укріплення церковного інституту. Для досягнення поставленої мети ставиться таке завдання: визначити місце держави в зміцненні церковного інституту.

Активна роль світської влади при формуванні в Руській державі церковної організації відобразилася не тільки у створенні її структури – митрополичої та єпископських кафедр, але й в забезпеченні матеріальними умовами її діяльності. У системі ранньофеодальних відносин церковна організація могла існувати лише в рамках підтримки офіційної влади та набувати земельні володіння як князівські пожалування. Тому в цей період основою матеріального забезпечення духовного стану стає десятина, санкціонована владою [1, с. 49].

Спочатку єпископи з іншими кліриками засобом свого існування мали добровільні приношення своїх віруючих, що входили до складу єпископії. Кожен член громади, у міру своїх можливостей, та пам'ятаючи Старозавітну заповідь, що Богу має бути пожертвовано не менше десятої частини нажитого, робив принесення церкві, коли приступав до таїнства причащення, або, принаймні, один раз в місяць. Ці внески, що склалися з грошових, продуктових давань або необхідних для життя речей, приносили до будинку єпископа і щомісяця розподілялися між єпископами та священниками [2, с. 502].

Імператор Костянтин Великий забезпечив утримання кліриків державним або казенним чином: крім одноразових пожертвувань, в яких мала потребу церква, він призначив щорічну платню або щорічну ругу, невідомо яких розмірів, всім церквам в імперії, наказавши видавати її з місцевих доходів [2, с. 503].

Князь Володимир, прийнявши від греків християнство, мав би й запозичити систему фінансування церковного інституту. Однак, князь, поєднавши практику як Візантії, так і Заходу, затвердив свою систему. За західним зразком він забезпечив дешевшим утриманням тільки вище духовенство, зобов'язавши населення утримувати вищий клір. Проте це забезпечення було в значно менших обсягах, ніж на Заході.

Правитель призначив обов'язковим церковним податком десятину від нажитого або від прибутків. На Заході десятина на користь духовенства була узаконена імператором Карлом Великим в 779 р. Вона мала складатися: по-перше, в тому, що держава повинна була віддавати на користь церкви десяту частину всіх своїх щорічних доходів, як грошових, так і натуральних; по-друге, вся парафія, незалежно від матеріальних статків, повинна була віддавати на користь церкви ту ж десяту частину своїх щорічних доходів, грошових чи натуральних. Що стосується користування десятиною з боку священнослужителів, то вона призначалася всьому духовенству [2, с. 505-507].

Свого часу А. Павлов висловив припущення, що церковна десятина в Руській державі походить від світського державного податку в формі десятини, котру раніше племена сплачували «по ряду» князям, яких покликали «з-за моря». Існування такого «державного податку» не підтверджується, однак сама ідея місцевого походження церковної десятини знаходить і своїх прихильників і нові аргументи [4, с. 85-86].

А. Поппе висунув ще одну гіпотезу запозичення централізованої давньоруської десятини, на цей раз з Вірменії. Історик вважає, що першим митрополитом в Русі був Феофілакт, що прибув з Севастії. І саме цей першоєрарх нібито і порадив Володимирі саме таку форму забезпечення церкви [4, с. 87]. На

нашу думку, таке припущення навряд чи має під собою реальне підґрунтя, адже система «десятини» виникла раніше, аніж заснування митрополії.

Володимир призначив десятину не обом станам духовенства, а тільки архієреям та зобов'язав сплачувати десятину тільки вотчинників, які володіли нерухомими маєтками. Отже, князь, запозичивши десятину від Заходу, не хотів обтяжувати нею всі стани тодішнього руського суспільства [2, с.508-509].

Церковна десятина в Руській державі як засіб забезпечення нової релігії відома ще з перших повідомлень про будівництво та забезпечення нових храмів. Варто звернути увагу, що вже тоді вона мала централізовану форму та надавалась князями лише з тих надходжень, котрі надходили з території держави.

Десятину, як засіб забезпечення, отримували не всі функціонуючі церкви, а лише соборні. Про це свідчать згадки про постачання Ярославом десятої частини новій церкві Бориса та Гліба в Вишгороді [4, с. 76-77].

Церковна десятина формувалась на основі різних джерел. Структуру десятини якнайкраще можна простежити на прикладі Смоленської уставної грамоти 1136 р. Перш за все, це десята частина князівської данини («от всякого стада и всякого живота») [4, с. 78]. Поруч з даниною, церковна десятина відраховувалася також від надходжень до князівського суду. Найбільш ранні згадки про судову десятину знаходимо в Короткій Правді XI ст., де поруч з розрахунками долі судових мит вказана й «десятина». Інші джерела XII-XIII ст. фіксують відмирання судової десятини та її заміну іншими способами матеріального забезпечення [4, с. 79].

Церква отримувала дохід й від князівських торгових мит. Хоча свідчень про такий вид відрахувань наприкінці X-XI ст. віднайти не вдається. Він став характерним здебільшого для XII ст. Торгові мита існували за часів утворення держави як одна з форм поповнення бюджету [4, с. 80].

Слово «десятина» передбачає, що частка на користь церкви від усіх надходжень становитиме одну десятю, тобто 10%. Як підтверджують деякі писемні джерела, наприклад, Коротка Правда, нарахування судової десятини складало одну п'яту частки, тобто 20%. Російський історик М. Тихомиров вважав, що підвищений розмір десятини відображав претензії пізнішого періоду [4, с. 82].

Як відомо, саме держава займалася фінансуванням церкви. На законодавчому рівні такі відносини закріплювалися в різних уставах київських князів. Одним з найяскравіших прикладів може слугувати – «Устав Володимира Святославовича...», котрий містить визначення про сплату десятини від надходжень як княжого, так судового та торгового мита.

У часи політичної роздробленості законодавець не заперечував проти заміни десятини іншими джерелами фінансування церкви. Так, у Новгородському князівстві, згідно зі Статутною грамотою князя Святослава Олеговича від 1137 р., десятина замінювалась певною грошовою сумою, що мала сплачуватись на користь місцевих єпископів. Я. Щапов, спираючись на дослідження науковця А. Павлова вважав, що сплачувати десятину було незручно у тому сенсі, що доходи князя були кожного року неоднакові, тому десятина в Новгороді і була замінена на річну князівську плату. З цього можна зробити висновок, що в період

розпаду Руської держави удільні князі самовільно змінювали порядок фінансування церкви, не рахуючись з волею центральної влади.

Сприяння держави в розбудові церкви вимагало від останньої теж своєрідної допомоги. Однією з найважливіших завдань церкви було поширення християнства серед всього населення держави.

Однак, церква в Руській державі далеко не обмежувалася конфесійною діяльністю. Перш за все, вона проявила ініціативу в зміні певних норм громадського життя русичів, перебравши до своїх рук суд у сімейних та шлюбних справах. Таким чином, церква прирівнювалася до тих князівських органів, які відали іншими сферами судово-правового життя [4, с. 97-98].

Історики, досліджуючи князівські устави, доводять, що впродовж вже XI ст. церкві належала юрисдикція над низкою станових груп давньоруського суспільства, котра не обмежувалася лише сімейними шлюбними справами, а розповсюджувалася й на інші сторони суспільного життя цих груп [4, с. 98].

Церковна юрисдикція в Руській державі складалася та розвивалася в декілька етапів. Перший з них охоплює час з моменту офіційного прийняття християнства та створення церковної організації до середини XI ст. До другого етапу поруч з подальшим пристосуванням давньоруських норм до християнських принципів, можна віднести виникнення нових сфер церковної юрисдикції (поява монастирів, а згодом і кафедр на землях, населених людьми, що знайшло відображення в особливій статті про підпорядкування людей суду єпископа). Для третього етапу (кінець XII – перша половина XIII ст.) характерно подальше розширення сфер церковного права [4, с. 107-111].

Церковна юрисдикція формувалася в першій половині XI ст. в умовах, коли давньоруське право вже існувало та охоплювало всі сфери життя суспільства. Зіштовхнувшись з нормами звичаєвого права, що були вироблені в Русі, церкві необхідно було визначити сфери свого впливу, зокрема галузь сімейного та шлюбного права (закріплення моногамії, міцного та стійкого шлюбу, підкорення центральній владі) [4, с. 108]. Церковному суду за Уставом Володимира підлягали церковні люди. Під цією категорією законодавець мав на увазі духовенство і членів їх сімей, чернецтво, допоміжний церковний персонал, а також людей, що шукали церковного захисту: старці, сліпі, каліки, задушні люди [3, с. 171-172].

Іншим джерелом церковного права, яке доповнює державно-церковні норми, закладені в Уставі князя Володимира, був «Устав Ярослава Володимировича про церковні суди». У цьому документі визначено юрисдикцію церкви щодо протиправних діянь священників, членів їх родин, церковної обслуги. П. Захарченко визначає Устав князя Ярослава як одну з пам'яток церковного права, яка розвиває ідеї, закладені в Уставі князя Володимира. Документ містив не тільки норми щодо встановлення церковної юрисдикції по сімейно-шлюбним, церковним справам, а й передбачав покарання для винних [3, с. 172].

Створюючи широку церковну юрисдикцію в XI ст., давньоруські законодавці зберегли в церковному праві систему покарання – грошові стягнення у формі штрафів. На відміну від канонічного права, за яким проступки каралися накладанням додаткових постів та молитв, тимчасовими заборонами на

присутність під час богослужінь, давньоруське церковне право вимагало грошових штрафів на користь єпископа [4, с. 110].

Ще одним із своєрідних матеріальних джерел державного церковного права в Русі, були закони візантійських імператорів. Патріархи в посланнях руським митрополитам або князям вказували, що свої розпорядження вони роблять за згодою імператорів. Відповідно до візантійських правових традицій, світська влада імператорів поширювалася на всі держави християнського світу. Найчастіше імператори видавали грамоти щодо розділення старих або утворення нових єпархіальних кафедр [3, с. 172].

Отже, як державна влада, так і світська виступали опорою одне для одного. Одним з головних завдань, які мала вирішити Руська держава, було матеріальне забезпечення духовного інституту, яке проявилось в запровадженні церковного податку, відрахуванні надходжень з князівського суду, торгових мит. Церкві ж необхідно було поширювати християнство, зміцнюючи при цьому ґрунт для існування та подальшого зміцнення держави, зокрема підпорядкування церковному праву певних сфер. Дана проблема має потужний потенціал для дослідження її у майбутньому як самостійної, так і в контексті загальних проблем.

Примітки

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви т. 1: X-XVII – Репринтне видання: У 4 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 294 с.

2. Голубинский Е. История русской церкви / Е. Голубинский Т. 1: Период первый. Киевский или домонгольский. – М.: Императорское общество истории и древностей российских, 1901. – 830 с.

3. Мацелюх І. А. Особливості джерел церковного права державного походження доби Київської Русі / І. А. Мацелюх // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2011. – Вип. 15. – с. 169-174. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2011_15_25

4. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси

УДК 94:39(=161.2)(=512.19)

Максим МАРЦИНОВСЬКИЙ
(м. Київ)

Історичні аспекти формування українського та кримськотатарського народів

Розглядаються основні історичні етапи формування українського та кримськотатарського народів.

Ключові слова: кримські татари, українці, історія, етногенез, культурний взаємовплив.

Науковий керівник: *Чухліб Т. В.*, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інститут у історії України НАН України.

Український та кримськотатарський народи формувалися поряд один з одним упродовж століть. І це не дивно, адже материкова Україна єдина має сухопутне сполучення з Кримським півостровом. Тому процеси, що відбувалися на території сучасної материкової України, завжди тією чи іншою мірою впливали на розвиток Криму і навпаки. Попри це, на жаль, катастрофічно бракує досліджень українських науковців про взаємовплив та взаємодію населення материкової частини України та Криму в період з V по XII століття, хоча це дозволило би зрозуміти і осмислити спільність у формуванні наших двох народів. Російська історіографія продовжує нав'язує стереотипи про історичну справедливість панування Росії над Кримським півостровом та антагоністичність відносин українців та кримських татар. Настав час подивитися і переосмислити ці відносини через призму вітчизняної історичної науки.

Тема формування українського та кримськотатарського народів в періоди з XII по XV ст., активно досліджується українськими істориками. Вітчизняну історіографію збагатили роботи М. Грушевського, М. Аркаса, А. Кримського, О. Гайворонського, В. Пархоменка, Ф. Петруня, М. Горбаня, О. Акчокракли, Я. Кемалю, Н. Яковенко, Г. Абдулаєвої, Г. Бекірової, Ф. Туранли, Т. Чухліба, Б. Черкаса, В. Крисаченка та ін. Разом із тим недостатньо уваги приділено дослідженню взаємовпливу та симбіозу культур, антропологічних елементів, побутових звичок тощо. У цьому і полягає новаторство роботи. Адже відносини між населенням Криму та материкової України почалися задовго до доби козаччини, і дослідження періоду нашої спільної історії, який передував створенню Кримського ханства та заснуванню Запорізької Січі, потребує нагальної уваги українських істориків.

З метою пошуку спільних моментів у формуванні українців та кримських татар як окремих народів, було поставлено завдання: проаналізувати процеси, що відбувалися на території материкової України та Криму протягом V-XV ст.; рорзглянути характерні риси племен та народів, що мігрували територією Понто-Каспійського степу; проаналізувати взаємний вплив слов'янської та тюркської культур на території сучасної України; знайти закономірності й відмінності у формуванні українського і кримськотатарського народів.

З III ст. Понто-каспійський степ бачив багато міграційних потоків, однак не всі з них причетні до формування майбутніх місцевих народів – українського та кримськотатарського. Однак предком народу, що дістав назву кримські татари, вважають половців. Прийшовши в XII ст. з Північно-Східного Казахстану та верхньої течії Іртиша, вони зайняли весь Крим, за винятком гір та візантійських володінь. Їхня держава називалась Чорна Куманія. Воєнна демократія трималася на грабіжницьких набігах. Війни між половецькими ордами та русичами майже ніколи не припинялися. Хоча нерідко половці брали участь і в руських міжусобних війнах.

Половці зробили невеликий внесок в етногенез українців, але їхній вплив на етногенез кримських татар був найбільшим з усіх народів, які коли-небудь побували до них у Криму. Вони завершили тюркозацію Криму, заклавши фундамент майбутнього тюркського суто кримського народу, а їхня мова лягла в основу літературної кримськотатарської мови. Без перебільшень, кримських татар можна назвати прямими нащадками кипчаків.

882 р. постала перша східнослов'янська держава – Київська Русь, що стало ключовою подією в контексті етногенезу українців. Протягом її існування на землях східних слов'ян було впроваджено кирилицю та християнство, видано звід законів «Руська правда» [8, с. 230-242]. Русь стрімко вийшла на один рівень з європейськими державами. Михайло Грушевський називав Київську державу Україною-Руссю, адже саме українські землі були її політичним центром. Саме Україна є правонаступницею Русі.

1187 р. в «Київському літописі» уперше згадується назва «Україна». Там було сказано, що за Переяславським князем Володимиром Глібовичем «тужила вся Україна» [15, с. 344]. Під «Україною» тут варто розуміти південне порубіжжя Русі, тобто її українські території – Переяславщину, Київщину, Чернігівщину, Волинь та Галичину. Таким чином можна стверджувати, що умови для формування єдиного етносу в Південній Русі складаються з 80-х років XII ст., ще до початку монгольського панування [2, с. 192]. Зокрема етнолог Василь Балушок наполягає, що вже на рубежі XIII та XIV століть на теренах майбутньої держави Україна беззаперечно існувала єдина етнополітична спільність [1, с. 81-83]. На нашу думку, саме з цих пір починається формування українців як окремого народу. Так, вони ще називають себе «русичами», але вже виділяються з усієї Русі. Тому в подальшому жителів слов'янських територій сучасної України можна називати українцями.

У 1222 р. монгольські війська на чолі з полководцями Чингісхана Субедеєм і Джебе перейшли через Кавказ і вирушили на північ, плануючи розбити спершу половців, а потім – і русів. Попри довготривалу ворожнечу між половцями та Київською державою, спільний ворог об'єднав сусідів. Допомогати половцям взялися в першу чергу Великі князі київський, чернігівський, переяславський, галицький, волинський та інші. Вони вбили монгольських послів, що прийшли укласти союз проти половців. Після цього монгольські полководці Субедей і Джебе оголосили їм війну [17, с. 266-267].

Настав час примирення та єдності між Київською державою і половецькими ордами, Україною та Кримом. Тепер вони мали спільного ворога, який загрожував існуванню їхніх незалежних державних утворень. Адже монголи на відміну від інших кочовиків, не тільки грабували захоплені землі, а й підкорювали їх, як сказали б зараз, окупували. 31 травня 1223 роки відбулася битва між русько-половецькими силами і монголами на річці Калка, в якій перша сторона зазнала поразки. Ця битва обернулася катастрофою для Русі-України та Чорної Куманії. Однак 1223 р. монголи не стали підкорювати русів і кипчаків, а обмежилися вторгненням до Криму, де пограбували місто Судак (Судак).

Фатальним для половців і русів став другий західний похід монголів, що відбувся вже після смерті Чингісхана. На чолі війська став хан Батий, правитель Золотої Орди. Похід розпочався у 1236 р. і вже 1239 р. Батий завдав половцям остаточної поразки, їхні території потрапили під владу монголів, а половецький хан Беркуті потрапив у полон, де незабаром помер. Частина половців тоді відійшла на захід або на територію руських князівств, але частина залишилася проживати на своїх землях у складі Монгольської імперії. У тому ж році Батий захопив Переяславське та Чернігівське князівства, а вже 6 грудня (за іншими свідченнями – 19 листопада) 1240 р. був узятий Київ. В 1241 р. монголи пограбували Галицько-Волинське князівство, в тому числі й міста Галич та Володимир, але не підкорили його. Тим не менше, галицько-волинський князь Данило Романович, розуміючи, що не може протистояти золотоординській загрозі, в 1245 році визнав залежність від Золотої Орди, зобов'язався надавати ординцям військову допомогу в боротьбі з Польщею та платити їм данину [15, с. 405-406]. Таким чином, у 1239-1245 рр. всі українські території та майже весь Крим (за винятком венеціанських та готських володінь) були захоплені Золотою Ордою.

Іслам прийшов на землі українців та кримських татар до монголів. Носіями цієї релігії була частина племен печенігів та половці. Тобто період від XI до XIII ст. в історії України та Криму можна назвати часом знайомства місцевого населення з цією релігією. Визначальну ж роль іслам почав відігравати лише з початком правління хана Золотої Орди Узбека (1282-1342 рр.), який зробив його державною релігією Орди [23, с. 262-268]. Цікаво, що саме це заклало підвалини майбутнього занепаду держави, а також призвело до погіршення ставлення русичів до монголів, що й стало однією з причин описів монгольського панування на українських землях як часу занепаду. До складу Золотої Орди входили представники багатьох віросповідань, особливо багато було християн. І в часи політики віротерпимості, якою керувався й Чингісхан, релігійних проблем не виникало. Проте з початком ісламізації – примусового навернення в іслам, загострився супротив передусім військової верхівки [14, с. 243]. За часи правління хана Узбека Золота Орда знаходилась на піку розвитку та могутності, але вже тоді розпочалося наростання роздрібненості між окремими частинами колишнього улуса Монгольської імперії.

Попри нав'язування російськими істориками міфу про тривале панування Орди на руських землях, більшість українських земель вже з 40-х років XIV ст. почали зазнавати експансії з боку західних сусідніх держав – Королівства Польського та Великого князівства Литовського, та вже в 1360-х рр. більша частина сучасної України опинилася під їхньою владою.

Золоту Орду на той час вже роздирали численні претенденти на трон. В кінці 1370-х хан Тохтамиш після поразки у Куликовській битві іншого претендента на престол, Мамаю, зміг зупинити центробіжні процеси і тимчасово об'єднати країну.

З приходом до влади Великого князя Литовського Вітовта та хана Золотої Орди Тохтамиша відносини між державами покращились. І коли між Тохтамишем і Тамерланом почалася війна, переможений Тохтамиш 1399 року разом з вірними

воїнами втік до Великого князівства Литовського і деякий час проживав у Києві. Тюркські втікачі одружувалися з місцевими жінками, асимілювалися, переходили на місцеву мову, однак зберігали мусульманську віру. Вони будували мечеті, розробили абетку (так званий білоруський арабський алфавет), якою було написано книги, що дістали назву «кітаби» [16, с. 90]. У XV ст. було вперше перекладено Коран старослов'янською мовою. Багато кримськотатарських родини залишилися жити на території України назавжди. Найвідоміший нащадок отих перших переселенців – видатний учений-орієнталіст Агатангел Кримський.

Скориставшись поразкою Тохтамиша на Тереці 1395 року, один із його полководців, Таш-Тимур, захопив владу в кримських володіннях Орди і проголосив себе її ханом. І хоча незабаром Таш-Тимура вигнали з Криму війська Тамерлана [9, с.102-112], саме факт хоч і не довгого, але правління, став підставою запросити на ханство його онука Хаджі Герая.

Грюнвальдська битва 1410 року стала першим прикладом союзу між тюрками та польсько-литовсько-руськими силами. У ній взяв участь і Гияс-ед-Дін, батько Хаджі Герая. Останній 1452 року розгромив на Дніпрі хана Золотої Орди Сеїд-Ахмета, після чого передав Великому князівству Литовському права на Київщину, Поділля та Чернігівщину і до смерті в 1466 році захищав ці території від набігів ординців [11, с. 725-726]. За однією з версій, Литовський князь Вітовт, розуміючи, що відокремлення Кримського улусу під владою залежного від нього правителя послабить позиції Золотої Орди в Північному Причорномор'ї, надав Хаджі Гераю свою підтримку. Але тільки в часи правління Великого князя Литовського Казимира 1441 р. він здобув перемогу в боротьбі за владу в Кримському улусі та став першим ханом Кримського ханства [14, с. 3.]. Відтоді на карті світу постала нова держава, і завершилось формування її титульного народу – кримських татар.

Вже через два століття після виникнення Кримського ханства черговий перепис населення Криму (1666-1667 рр.) засвідчив, що на території півострову проживає 920 000 українців. Натомість татарів налічувалося тільки 187 000. Османсько-турецький мандрівник Евлія Челебі (1611 – бл. 1683) писав, що в Криму така кількість «невірних», що якби вони «збунтувалися, то вони перевернули б увесь Кримський півострів догори ногами» [22, с. 165].

Попри усталену думку, що головні контакти між мешканцями Криму та материкової України почалися лише в добу козаччини, ще за багато століть до того історії народів, що мешкали на вище згаданих територіях, перепліталися. Це позначилося на антропології обох народів. Зокрема Сергій Сегеда [20, с. 114-115] вказує на спільні риси між українцями степової зони України та тюркськими народами. «Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна буває й розпізнати чи татарин-кримчак перед вами, чи українець», писав на початку минулого століття Агатангел Кримський у статті «Сторінки з історії Криму» [12, с. 17].

Ще більше обидва народи збагатили одне одного культурно. Контакти залишили відбиток у фольклорі. До найдавніших українських дум, що датуються XV ст., належать думи з так званого «татарського циклу», що розповідають про взаємини українців та кримських татар і турків [13, с. 222-223], зокрема, Дума про козака Голоту.

Про історичний побутовий взаємовплив свідчать подібні узори українських та кримськотатарських вишивок, схожі орнаменти на ужитковому посуді. Можна простежити і подібність у деяких традиціях. Так, приміром, кримськотатарські дівчата так само як і українки, ще в юності починали вишивати весільні рушники. Одним із прикладів взаємного впливу є запозичення зброї [4, с. 54].

Яскравим прикладом взаємовпливу є і запозичення в мовах та географічних назвах. Наприклад, слова «килим», «карий», «гарбуз», «казан», «тютюн», «штани», «ізіом», «отара», «айва» та багато інших українцям «позичили» кримські татари. І навпаки до половецької мови, яка лягла в основу кримськотатарської потрапили східнослов'янськи «kukel» («кукіль»), «реґ» («піч»), «salam» («солома»), «samala» («смола»), про що свідчить пам'ятка половецької мови «Codex Cumanicus» за рукописом середини XIV ст. [5, с. 102].

Можна з упевненістю сказати, що вже до середини XV ст. формування українського та кримськотатарського народів відбулося. Їхні подальші долі були різними, але повсякчас перетиналися. Два народи перейняли різні релігії – християнство та іслам, що багато в чому визначило розвиток їхніх культур, традицій, зовнішніх орієнтирів, вплинуло на архітектуру, побут, звичаї. Водночас географічне сусідство, постійна, іноді й вимушена, взаємодія, спільні військові дії, торгівля, шлюби сприяли симбіозу в їхньому існуванні.

Нав'язаний російською історіографією стереотип, який потрапив у підручники, про антагоністичність українського та кримськотатарського народів базується на політичних бажаннях Москви, а не історичних фактах. Нагальною потребою є розвінчати цю міфологему, яка, по-суті, базувалася на тому, що Росія «сильною рукою» захистила «менших братів» українців від кримських татарів і турків. У суспільстві бракує культурних проектів, які б розвінчали цей міф «взаємного несприйняття» нібито «абсолютно різних цивілізацій і світів» українців та кримських татар. Одним з перших кроків, на нашу думку, став проект «Чумацький шлях».

Отже, хоча українці та кримські татари належать до різних етнографічних груп, мають різні релігії, їхню історію, а також сучасність і майбутнє не можна розглядати окремо один від одного. На нашу думку, спільні історичні аспекти формування українського та кримськотатарського народів - тема поки що мало досліджена і потребує уваги вітчизняних українських та кримськотатарських істориків.

Примітки

1. Балущок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць – Вип. 20 – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011 – С. 72-83.

2. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / Відп. ред. О. С. Компан. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.
3. Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах / В. Е. Возгрин. – Симферополь, 2011. – Т. I. – 234 с.
4. Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня. // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 39-77.
5. Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине. – К.: Наукова думка, 1988. – С.102.
6. Гераськова Л. С. Печеніги, торки, половці на кордонах / Л.С. Гераськова // Історія української культури. – Київ, 2001.– Т. 1. Розділ 9. Київська Русь. – С. 255-261.
7. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 4: Ка-Ком. / НАН України. Ін-т іст. України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл.
8. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 10: Т–Я / НАН України. Ін-т іст. України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : В-во «Наукова думка», 2013. – 784 с.
9. Зайончковский Ю.В. Джучидский хан Таш-Тимур и его монеты // Золотоордынская цивилизация. – Казань: Ин-т ист. им. Шигабутдина Марджани АН РТ. – 2016. – № 9. – 356 с.
10. Иордан. «О происхождении и деяниях гетов». *Getica* / вступ. ст., пер., комментарий Е. Ч. Скржинской. – М.: Изд. вост. лит., 1960. – (Серия «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы»). – 436 с.
11. История татар. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV вв.: в 7 т. / Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. – Казань, 2009. – Т. III. – Разд. IV, глава 2. – 1056 с.
12. Кримський А. Е. Сторінки з історії Криму. Студії з Криму I-IX // Збірник історично-філологічного відділу Всеукр. академії наук / ред. А. Кримського. – 1930.– № 89. – С. 1-17.
13. Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське ханство: Навч. Посібник. – К.: Твім інтер, 2000. – 336 с.
14. Летопись царей и султанов, современных султану Улджейту... владения Дешт-и-Кипчака // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. 2. – М. – Л. АН СССР. – 1941. – 247 с.
15. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; ред. О.Т. Гончар та ін. – К.: Дніпро, 1989. – VХI, 591с.
16. Мишкинене Г. Тюркоязычная книга в истории и культуре литовских татар / Г. Мишкинене // Тюркоязычная книга: наследие веков. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной истории тюркоязычной книги (Казань, 17–18 октября 2012 г.). – Казань, 2012. – С. 87–94.
17. Новгородская первая летопись старшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 624 с.
18. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу // Східний Світ. – Харків: Держвидав України, 1928. – № 6. – С. 155-177.
19. Повість минулих літ: літопис. оповіді / переказ В. Близнеця; худож. Г. Якутович; наук.ред. і авт.післямови В. Яременко. – К.: Веселка, 2005. – 227 с.
20. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенічні аспекти. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 256 с.
21. Стратегикон Маврикия / подгот. В. В. Кучма. – Спб.: Алетейя, 2004. – 248 с.
22. Челеби Эвлия. Книга путешествия: Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступ. ст., пер. и коммент. Е.В. Бахревского. – 2-е изд. – Симферополь, 2008. – 185 с.
23. Шаджарат Ал-Атрак. Родословие тюрков: сб. материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.: Восточная литература, 1941. – 308 с.
24. Гапочка С. Н. Давня Русь IX-XIII вв. [Електронний ресурс]: навч-метод. посіб. для студ. 1 курсу іст. фак. ВДПУ/ С. Н. Гапочка. Розд. 2. Прокопій Кесарійський про слов'ян і антів, VI в. – 2008. – Режим доступу: <http://ibib.ltd.ua/drevnyaya-rus-xiii-vvuchebno-metodicheskoe.html>

25. Степанченко Олександр. Тюрки в Криму. Кілька штрихів до історії етногенезу кримських татар [Електронний ресурс] // Сайт Іслам в Україні, 14.06.2017.– Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/istoriya/tyurky-u-krymu-kilka-shtryhiv-do-istoriyi-etnogenezu-krymskyh-tatar>

УДК 97(368):7.033.42(410.1)«04/14»

Юрій ЯКУЩЕНКО,
(м. Київ)

Формування образу вікінга в історичній ретроспективі

На основі Англосаксонської хроніки та інших джерел, аналізується багаторівневий образ вікінга у сприйнятті європейського суспільства. Виділяються етапи становлення історичному наративі головних рис, притаманних вікінгам.

Ключові слова: вікінг, раннє Середньовіччя, експансія вікінгів, романтизація образу вікінга.

Науковий керівник: *Журавльова Л. В.*, кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Активні дії скандинавських воїнів в Європі, в епоху раннього середньовіччя, заслужено вважаються однією із важливих віх формування європейської цивілізації. Результати набігів вікінгів, однак до сьогодні залишаються предметом гострих дискусій серед науковців. Одночасно, сприйняття наслідків скандинавської експансії, неможливе без усвідомлення такого важливого елементу цього процесу, як формування образу вікінга у кінці VIII – початку X ст., та подальше його осмислення. Тому, вивчення проблеми становлення та перегляду образу вікінга в науковій літературі, здатне поглибити розуміння впливу скандинавської експансії, не як зовнішньої сили, що вплинула на європейську історію, а як важливу частину загальноєвропейських процесів доби раннього Середньовіччя.

Актуальність даної тематики обумовлена також тим, що серед більшості досліджень, присвячених епосі вікінгів, фактично немає наукових спроб ґрунтовно і цілеспрямовано дослідити, як формувалося і змінювалося сприйняття європейцями цих воїнів-мореходів.

Осмислення результатів скандинавської експансії, а разом з тим і системи уявлень про вікінгів, розпочалося ще в період їх перших набігів на Британські острови. Сьогодні, доступність джерел з історії епохи вікінгів, та поява ґрунтовних досліджень з цієї тематики, дає можливість поглянути на зазначену проблему не лише з точки конкретних результатів експансії, але і оцінити більш глибокий вплив епохи вікінгів на розвиток європейської цивілізації.

Проблемі експансії та сприйняття образу вікінгів присвячені роботи європейських дослідників: Л. Мюссе [21], Е. Роедаля [22], П. Соєра [33], А. Стріпгольма [23], Дж. Хейвуда [25]. Російських дослідників: М. Александрова [9], М. Горелова [10], А. Глебова [11], А. Гуревича [14], Г. Лебеєдева [17]. Найгрунтовнішим є дослідження А. Якуба [26], присвячене темі становлення образу вікінга в західноєвропейському суспільстві (IX-XII ст.). Вітчизняна історіографія даної проблематики представлена дослідженнями Д. Лісіна [19; 20], який зосереджує увагу на аналізі впливу вікінгів на ірландське суспільство.

Зважаючи на цю обставину, автор статті, метою цієї публікації обрав аналіз процесу формування образу вікінга, під час першого етапу скандинавської експансії в Англію (кінець VIII – початок X ст.), та його подальше переосмислення в науковій літературі.

До кінця VIII ст. європейці майже нічого не знали про вікінгів й практично з ними не контактували. Є лише згадка Тацита, що у V ст. римський флот, посланий кесарем Августом, підійшов до півострова Ютландія. Це був перший контакт між наймогутнішою державою Європи і скандинавськими племенами – прямими предками вікінгів. Ґрунтуючись на розповідях безпосередніх свідків учасників цього і наступних походів, римський історик Тацит дав перший правдоподібний опис скандинавського «народу свеарів». Він особливо відзначив, між іншим, що «кораблі їх мають незвичайну форму: ніс спереду і ніс ззаду». До кінця I ст. історик пише, свеари з Лапландії (Швеція), відомі своїм бойовим мистецтвом, сріблολюбством і непохитною вірністю військовому боргу, займали панівне становище в регіоні. Торгівля, між Північчю і Півднем, виросла саме з цих перших контактів, про що свідчать віднесені до даного періоду предмети, знайдені в скандинавських похованнях [8, с. 12].

Однак описувані Тацитом скандинавські племена були кардинально відмінними від вікінгів VIII ст.: основна їхня діяльність була зосереджена на заснуванні торгівельних факторій, на узбережжі Балтійського та Північного морів та веденні торгівлі. Скандинави складали собою консолідуючу ланку у торгівлі між Північчю та Півднем. На відмінну від своїх сучасників вони не вдавалися до сили зброї. Тобто, експансії передувала торгівля та мирне переселення скандинавів на острови Північної Атлантики. Хоча, з кінця VIII ст. скандинави починають переходити від торгівельної діяльності до завоювань, відкритим залишається питання, що спонукало жителів Скандинавії розпочати завоювання.

На думку британського історика, спеціаліста з скандинавської історії професора Единбурзького університету Р.Фергюсона, епоха вікінгів стала наслідком зростаючої урбанізації і торгівлі по всій континентальній Європі. Він висунув теорію за якою експансія вікінгів в Західну Європу, була спричинена загрозою з боку франкського короля Карла Великого, на думку історика франкський король поставив собі за мету примусити саксів відректися від своєї культури, вірувань, включивши їх таким чином до складу християнського світу і своєї імперії. А вікінги, як він вважає лише реагували на дану загрозу, розпочавши свої завоювання [28]. Британський вчений підходить до визначення

причин в більш глобальному масштабі, розглядаючи європейські події того часу у взаємозв'язку, як комплекс, здавалося б непов'язаних на перший погляд подій.

За оцінками радянських істориків [14; 17] в основі експансії знаходились процеси розкладання варварського суспільства з його родовим ладом, зростання суспільної нерівності і виділення войовничої знаті, яка і очолила напади на інші народи. Зазначене пояснення походів вікінгів, виходить з констатації закономірності у розвитку варварських народів, а саме: на певному етапі переходу від докласового ладу до ранньокласового суспільства, розгортається широка завойовницька експансія. Ця експансія, з одного боку, була викликана внутрішнім розпадом традиційного суспільного ладу скандинавів, а з іншої сторони прискорила початок експансії. Завоювання, грабежі, збір данини з підкорених племен, торгівля, що йшла пліч о пліч з піратством, що певним чином вплинуло на зміцнення вищого прошарку суспільства, та сприяло зародженню феодалізму в країнах Півночі [15, с. 111]. Зосереджуючись на переході від докласового до ранньокласового суспільства, як на основній закономірності і причині початку експансії, прихильники формаційного підходу залишають поза увагою духовний, культурний, ментальний та інші чинники.

Сучасні російські вчені [9; 10; 11] визначають цілий комплекс причин експансії вікінгів, пов'язаних з внутрішнім положенням, як скандинавських країн, так і території, які піддавалися нападам. До таких причин російські дослідники відносять зростання населення Скандинавії, що призвело в кінцевому підсумку до перенаселення, й нестачі і без того мізерних вільних земель, спочатку в Норвегії (звідки й почалися перші набіги на Британські острови), а потім і в Данії. Ними ж, відзначається особлива роль процесу зміцнення центральної влади, що безпосередньо призводило до піднесення одних лідерів і до поразки інших. Останні вдавалися до грабіжницьких набігів для того, щоб отримати кошти і заробити авторитет для продовження боротьби за владу [9, с. 11]. Російські вчені, при визначенні причин експансії, основний акцент зосереджують на процесі зміцнення центральної влади та на демографічний вибух, який доволі важко підтвердити достовірними фактами. До того ж, як зазначає французький історик Франсуа Неве, «ми можемо сказати, що аргумент перенаселеності сьогодні, в значній мірі, дискредитований археологічними відкриттями» [31, р. 36]. Однак, заслугою російської історичної науки, є поступовий перехід до комплексного розгляду чинників, які сприяли активізації завойовницьких походів.

В українських наукових колах, дане питання залишається недостатньо вивченим. Зокрема, Д. Лісін передусім розглядає становище Ірландії напередодні вторгнення, а, як внутрішню скандинавську причину, відзначає фактор нестачі землі, тісно пов'язаний з перенаселенням. Поряд з цим, на думку вченого, на початок розгортання епохи вікінгів вплинула: індивідуальна релігія, фаталізм та ідеологія військового суспільства.

Незважаючи на різні точки зору, щодо причин експансії вікінгів, саме подальші їхні військові вторгнення на Британські острови, призвели до формування середньовічного образу вікінга-завойовника.

Щодо питання початку експансії вікінгів. Так, шведський вчений Андрес Стріпгольм, дану дату відносить до 753 року. Саме тоді, як зазначає історик, вікінги вперше з'явилися біля берегів Англії і пограбували о.Танет [18.]. Пітер Соєр відносить перші зафіксовані напади вікінгів на англо-саксів до правління Беортріка, короля західних саксів (786-802). Англо-Саксонська Хроніка повідомляє, що три кораблі сіверян ,прибувши в Портленд (графство Дорсет), де ними були вбиті, місцевий староста та його послідовники [1, с. 62]. Але, в історичній науці, традиційно усталеною датою першої зустрічі з скандинавами, є напад вікінгів на о. Ліндісфарн 793 року [8, с. 87].

З цього моменту, в писемних джерелах Середньовіччя, відбулося становлення негативно забарвленого образу вікінга. В Англосаксонській хроніці був побудований негативний образ вікінга-завойовника, рід занять якого, за уявленнями тогочасних хроністів, зводився до грабежів та вбивств місцевого населення [1]. Скандинави поставали лише, як, розбійники та грабіжники. В хроніці вікінгів називали: язичники, розбійницьке військо, а щодо їх дій, будували наступну характеристику: «Розбійники накинулися на ченців, як зграя вовків, або рій розлючених бджіл. Оголивши мечі, викрикуючи моторошні гасла, вони носилися по каплицях і келіях, коморах та майстернях, вбиваючи і калічачи ні в чому не винних людей, забираючи вцілілих в рабство. Вікінги виймали дорогоцінні камені зі святих реліквій, зривали з церковних книг обкладинки, майстерно прикрашені золотом та сріблом, всюди нищили, все підпалювали, після чого пішли в море, забираючи з собою полонених і несучи здобич» [8, с. 87]. Саме так був описаний в Англосаксонській хроніці набіг вікінгів на о. Ліндісфарн в 793 році. Зазвичай ,саме в такому ключі, хроністи описували всі події, пов'язані з вікінгами, застосовуючи негативну оцінку.

Напередодні вторгнення вікінгів, в кінці VIII ст., Англія являла собою низку ворогуючих між собою королівств (Мерсія, Нортумбрія, Східна Англія і Уессекс), що послаблювало їх перед обличчям зовнішньої небезпеки і відповідно робило їх привабливими для загарбників.

Як вказує данський дослідник Дж. Лінд, слово вікінг зафіксоване у джерелах ще за 100 років до початку «епохи вікінгів», причому, в джерелах за межами Скандинавії, абсолютно очевидно використовувалося для позначення піратів. І тільки з XIX століття, поняття вікінг під пером скандинавських письменників–романтиків здобуває вигляд, який нам знайомий, і отримує ототожнення з вихідцями зі Скандинавського півострова [13, с. 129-130].

Щодо терміну «язичники», який часто зустрічається при описі дій вікінгів, британська дослідниця Клара Донхам зробила припущення, що термін «язичники», який часто зустрічається в середньовічних хроніках щодо вікінгів, використовувався скоріше, як образа, або ознака «інакшості» [27].

Український історик Лісін Д.С. виділяє декілька, паралельно існуючих традицій образу вікінга, в ірландській літературі VIII-IX ст.

1. Язичницька традиція. Це в першу чергу асоціація вікінгів з фоморами (міфічні істоти в ірландській міфології, демонічні, темні сили хаосу, з якими

постійно доводилося боротися міфічним жителям Ірландії), і перенесення на самих ірландців місії протистояння цим силам.

2. Християнська традиція. Негативний образ, заснований на оцінці вікінгів представниками християнського духовенства, в першу чергу монахами, як потенційних авторів хронік.

3. «Світська» традиція. Вона заснована на відношенні ірландських правителів до вікінгів і говорить про те, що не всі вони однаково погані. У своїй політиці королі часто використовували окремі групи вікінгів у своїх цілях, що неминуче вплинуло на образ в цілому [20, с. 19-20]. Вже на початковому етапі епохи вікінгів в Ірландії був сформований багаторівневий та складний образ вікінга.

Загалом, в англійських, франкських та інших писемних джерелах доби Середньовіччя, був сформований усталений образ жорстокого і відважного морського розбійника, грабіжника та вбивці. Однак, це був образ, вибудований католицькими священниками, мета, яких була сформувані негативний образ, як вони вважали, ворогів християнського світу.

В переважній більшості, середньовічні хроніки, ведучи мову про «епоху вікінгів», представляють позицію церкви, а вона не може бути іншою, в силу того, що напади вікінгів часто стосувалися релігійних центрів. Однак, вікінги, достатньо лояльно відносилися до християнства, а така характеристика не завжди відповідала реаліям. Сформований середньовічний войовничий образ вікінга, сформувався під впливом безлічі чинників, в тому числі особистих симпатій та антипатій хроністів [20, с. 18-19].

Після закінчення епохи вікінгів, практично до XVII ст. питання вікінгів, було поза увагою вчених кіл. Але, з початку XVII ст. починається робота по видавництву та перекладу середньовічних саг, зокрема Саксона Грамматика в 1644-1645 р. [5], Молодша Едда Сноррі в 1665 р. [7], «Сага про Велунда» 1805 р. [6]. В XIX ст. з'являються повноцінні роботи з вивчення епохи вікінгів О. Тьєррі «Історія завоювання Англії норманами» [24], Дж. Гріна «Завоювання Англії» [12].

Стереотипний середньовічний образ вікінга-завойовника, був пануючим в історії аж до початку XIX ст. На початку XIX ст. відбувається перехід від вкрай негативного сприйняття образу вікінга (сприйняття лише, як грабіжників, язичників, варварів, як це відображено у середньовічних хроніках). І починається формування романтичного образу безстрашного першовідкривача, благородного воїна, картина зовнішнього вигляду воїна скандинава, та внутрішнього устрою їх організації. Сформувалося літературне кліше, стереотип про вікінга, як безстрашного, благородного воїна. На даному етапі, був вибудований й зовнішній образ-вікінга: це був воїн високого зросту, який носить шолом з рогами, а свої рейди вікінги здійснюють на кораблях-дракарах з вітрилом в червону-білу смугу.

Початок романтизації образу-вікінга слід шукати у «Сазі про йомсвікінгів», яка була написана близько 1200 р., Хоча історики піддають сумніву її достовірність, в даному джерелі вікінг постає в образі безстрашного воїна з певним кодексом честі. В сазі є опис порядків, устрою та діяльності громади

йомсвікінгів, заснованої на обмеженнях, клятві та вірності братству. Але, описані в ній ідеали притаманні, швидше, лицарству пізнього середньовіччя, ніж вікінгам.

Романтичний патріотизм надихав таких діячів шведської культури, як наприклад, Ерік Гейер історик, Есайя Тегнер поет, Август Мальмстрьом живописець та інших. У своїй поезії вони стали формувати збірний образ вікінгів, який знайомий нам зараз, і який з поезії, літератури, та живопису проник в історичні твори, в якості художнього феномену, а не історичного. Той же процес відбувся в Данії, а трохи пізніше – і в Норвегії.

Датський історик Томас Олдруп і шведський історик Оці Перссон нагадують про те, що деякі шоломи, які були виявлені археологами на території Скандинавії, рогів не мають. Вони вважають, що міф про скандинавських вікінгів komponувався скандинавськими романтиками, з залученням даних континентальної матеріальної культури. Наприклад, роги на шоломах були відомі з галльської культури за кілька століть до початку періоду вікінгів у Скандинавії. Причому, використовувалися такі шоломи, ймовірно, для ритуальних церемоній, а не походів [13, с. 128]. Отже, міф про романтичний образ-вікінга, сформований скандинавськими романтиками, з часом став символом для скандинавських народів і був сприйнятий за істину.

Перші спроби наукового дослідження епохи вікінгів, відносяться до середини XVII ст.: Томасом Бартоліном, Оле Вормом, Торомодусом Торфеусом, Людвігом Хольбергом, Улофом фон Даліном. Дані роботи це були одні з перших спроб наукового дослідження епохи вікінгів на основі писемних джерел

Однак наукове спростування стереотипного середньовічного, та міфологізованого романтичного образу вікінга, розпочалося лише в другій половині XX ст., під час чергового етапу зростання інтересу до епохи вікінгів. Використавши результати археологічних досліджень і антропології, вчені змушені були критично поставитися до сформованих образів.

Поступово, в процесі археологічних розкопок, вчені виявили, що у вікінгів були і мирні заняття – ремесла, торгівля, колонізація, географічні дослідження – що дозволило краще уявити спосіб життя цих людей. Проводилися інтенсивні антропологічні дослідження, як наслідок було реконструйовано зовнішній вигляд вікінга. «Зріст чоловіків становив 172 см, а зріст жінок (158-160). Показники були отримані на підставі досліджень цілого ряду кісток з поховань, знайдених в різних районах Скандинавії.» [33, р. 20]. Разом з тим виникла тенденція применшувати їх жорстокість, вважаючи опис ченців-хроністів перебільшенням.

З кінця XIX ст. археологи починають активно досліджувати епоху вікінгів. Зокрема на рубежі XIX-XX ст. починають активно досліджуватися торгові центри вікінгів в скандинавських країнах. Трохи пізніше починаються дослідження і на тих територіях на, які вікінги мали значний вплив (Англія, Ірландія, Ісландія, Франція та інші).

Археологічні знахідки (монети, товари широкого вжитку, речі повсякденного використання та залишки господарської діяльності) докорінно змінили традиційні уявлення про епоху вікінгів, та дали ґрунт для подальшого переосмислення

образу вікінга. Всі дані знахідки дали змогу переглянути сферу занять вікінгів та їх вплив на розвиток тих територій, на які була спрямована експансія.

Знову ж таки, завдяки археології, в другій половині ХХ ст. був спростований стереотипний середньовічний образ вікінга-завойовника, був розкритикований романтичний образ вікінга, який не мав нічого спільного з вікінгом, і був запозичений з літератури та мистецтва. Але, що стосується романтичного образу, то він настільки глибоко вкорінився в масовій культурі, що й досі залишається пануючим. Незважаючи на всі намагання вчених ліквідувати його повністю.

В даному випадку доречною буде думка датського дослідника Дж. Лінда. Перед обличчям гігантських сил ринку, які заповнили світ своїм образом вікінга, історики, навіть якщо вони спробують це зробити, не в змозі будуть повернути час назад, на ті вихідні позиції, коли вікінги ще не отримали свій нинішній образ. Тому нам, мабуть, слід прийняти вікінга у всьому його нинішньому скандинавському одязі, разом з рогами на шоломах і бородами лопатою. Ми навіть можемо порадити тому, що індустрія туризму, використовуючи бренд «Вікінг», гарантує і нам кращу продаж наших робіт. [30, с. 221-222].

Отже формування образу відбувалося з перших військових контактів. В еволюції образу вікінга можна виділити 3 етапи: 1) середньовічний войовничий образ вікінга, сформований на основі середньовічних хронік, і представлення їх, як грабіжників та розбійників; 2) романтичний образ сформований в скандинавських країнах в ХІХ ст. під впливом епохи романтизму та з метою возвеличення, ідеалізації, героїзації епохи вікінгів. Він являв собою романтичний образ безстрашного першовідкривача, благородного воїна, презентував ідеали, які більше притаманні, лицарству пізнього середньовіччя, ніж вікінгам. Квінтесенцією виступав фактор шолому з рогами, та їх корабель в червоно-білу смугу. Був створений фіктивний образ вікінга, який в наш час, став брендом і невід'ємно асоціюється у нас з усією «епохою вікінгів»; 3) Сучасний образ почав складатися з другої половини ХХ ст., відбулося переосмислення образу вікінга на основі ретельного аналізу історичних джерел з залученням даних археології, та антропології. Як наслідок, був спростований середньовічний-войовничий, та зроблена спроба ліквідувати романтичний образ. Головним здобутком ХХ ст. при переосмисленні епохи вікінгів є відхід від образу вікінга-завойовника, та ліквідація суто негативного сприйняття результатів експансії вікінгів. Тобто відбулася реабілітація вікінгів, суто із сприйняття їх, як грабіжників та варварів, до компромісного сприйняття вікінгів, та їхньої ролі в загальноєвропейській історії. Таким чином в сучасній історичній науці сформувався науково-критичний образ вікінга. Одночасно в суспільстві та в масовій культурі ще досі панує романтичний образ вікінга, що обумовлює необхідність більш глибокого та ретельного дослідження даної теми.

Примітки

1. Англосаксонская хроника /пер. с др.-англ. З. Ю. Метлицкой. – СПб.: Евразия, 2010. – 288 с.

2. Древнеанглийская поэзия / Смирницкая О. А., Тихомиров В. Г. (сост.) – М.: Наука, 1982. – 320 с.
3. Исландские саги. в 2 т. / [пер. с древнеисланд. Циммерлинг А. В.]. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – Т. 1. – 645 с.
4. Исландские саги. в 2 т. / [пер. проза текст, общ. ред. и коммент. А.В. Циммерлинга с древнеисланд. Стихи в пер. А.В. Циммерлинга и С.Ю. Агишева, под ред. С.Ю. Агишева, А.В. Бусыгина, В.В. Рыбакова]. – М.: Языки славянской культуры, - Т. 2. 2004. – 608 с.
5. Саксон Грамматик. Деяния данов. в 2 т. / [пер. с лат. А.С. Досаева, под ред. И.А. Настенко]. – М.: Русская Панорама, 2017 – 1224 с.
6. Старшая Эдда: Древнеисландские песни о богах и героях / [пер. А.И. Корсуна, редакция, вступительная статья и коммент. М.И. Стеблин-Каменского, отв. ред. В.М. Жирмунский]. - М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1963. - 263 с.
7. Стурлусон Снорри. Младшая Эдда. / [издание подготовили О.А.Смирницкая, М.И.Стеблин-Каменский]. – СПб.: Наука, 2006 – 144 с.
8. Викинги. Набеги с севера. / [пер с англ. Л.Флорентьева]. – М.: Терра, 1996. -168 с.
9. Александров М.М. Скандинавские нашествия в Англию в раннее средневековье: сравнительно-исторический анализ :конец VIII - начало XI вв.: сравнительный анализ : автореф. дис. на получение наук. степени канд. истор. наук : спец 07.00.03 «Всеобщая история» / Александров М.М. – Воронеж, 2006. – 23 с.
10. Горелов М.М. Датское и нормандское завоевание Англии в XI в.: сравнительный анализ. : автореф дис. на получение наук. степени канд истор. наук : спец 07.00.03 «Всеобщая история» / Горелов М.М. – М.: 2000. – 22 с.
11. Глебов А.В. Англия в раннее Средневековье 2-е изд. / Глебов А.В.- СПб.: Евразия, 2007 – 283 с.
12. Грин Д.Р. Британия. Краткая история английского народа в 2 т. / Грин Д.Р. – Минск.: Минская фабрика цветной печати, - Т. 2. 2007. – 720 с.
13. Грот Л.П. Призвание варягов Норманнская лжетеория и правда о князе Рюрике / Грот Л.П. – М.: Литагент «Алгоритм», 2012 – 233 с.
14. Гуревич А.Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги / Гуревич А.Я. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007 – 352 с.
15. Гуревич А.Я, Кан А.С История Норвегии / Гуревич А.Я, Кан А.С. - М.: Наука, 1980. — 710 с.
16. Рудольф Зимек Викинги: Миф и эпоха. Средневековая концепция эпохи викингов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norgroen.info/articles/simek/vikings.html> (дата обращения: 17 марта 2018 г.).
17. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. / Лебедев Г.С. - СПб.: Евразия, 2005. - 640 с.
18. Леонтьев А.И., М.В. Леонтьева Походы норманов на Русь / Леонтьев А.И., М.В. Леонтьева. – М.: Вече, 2009. – 320 с. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1007084> (дата обращения: 17 марта 2018 г.).
19. Лісін Д.С. Українська та зарубіжна історіографія про вплив вікінгів на розвиток ранньої державності у сусідніх народів на прикладі ірландського суспільства / Д.Лісін // Княжа доба: історія і культура. – 2013. – Вип. 7. –246-255 с.
20. Лисин Д.С. Образ викингов в ирландской литературе VIII-XI вв.: автореф. дис. на получение наук. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Всемирная история» / Лисин Д.С. – Львов 2013. – 22 с.
21. Мюссе Ж. Варварские нашествия на Европу: вторая волна. [пер. с фр. А.П. Саниной]. / Мюссе Ж. – СПб.: Евразия, 2006. – 348 с.
22. Роэдаль Э. Мир викингов. Викинги дома и за рубежом / Роэдаль Э – СПб.:. Всемирное слово, 2001. - 270 с. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа.: <https://www.booklot.ru/gendre/nauchnoobrazovatel'naya/istoriya/book/mir-vikingov/> (дата обращения: 17 марта 2018 г.).

23. Стрипгольм А. М. Походы викингов. [пер. с нем. А. Шемякина; прил. и прим. К. Фриша; предисл, коммент. А. Хлевова]. / Стрипгольм А. М. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 736 с.
24. Тьерри О. История завоевания Англии норманнами, с изложением причин и последствий этого завоевания в Англии, Шотландии, Ирландии и на материке, до нашего времени. в. 3 ч. / Тьерри О. - СПб.: Типография И.И. Глазунова и Комп, 1859. — 438 с.
25. Хейвуд Дж. Люди Севера: История викингов 793-1241/ Хейвуд Дж. – М.: Альпина нон-фикшн, - Ч 2. 2017 – 452 с.
26. Якуб А.В. Образ «норманна» в западноевропейском обществе IX-XII вв. становление и развитие историографической традиции: монография / А.В. Якуб. – Омск: Изд-во Ом. Гос. ун-та, 2008. – 461 с.
27. Downham C. Religious and Cultural Boundaries between Vikings and Irish: The Evidence of Conversion.-[Electronic resource]. Mode of access: https://www.academia.edu/2020479/Religious_and_Cultural_Boundaries_between_Vikings_and_Irish_The_Evidence_of_Conversion (Last Access: March 17, 2018).
28. Ferguson Robert. Why did the Vikings' violent raids begin? / Ferguson Robert - [Electronic resource]. Mode of access: www.historyextra.com/period/viking/why-did-the-vikings-violent-raids-begin (Last Access: March 17, 2018).
29. Ferguson Robert. The Vikings: A History / Ferguson Robert. New York.: Viking, 2009 – 464 p.
30. Lind J. «Vikings» and the Vikings Age // Висы дружбы. Сборник статей в честь Т.Н.Джаксон. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. - 201-222 с.
31. Neveux. F. L'aventure des Normands (VIIIe-XIIIe siècle) /. Neveux. F. Paris, Tempus Perrin. 2009 - 416 p.
32. Nissen. A. Jaubert SOME ASPECTS OF VIKING RESEARCH IN FRANCE / Nissen. A. // Acta Archaeologica, 2001, P. 159–169. - [Electronic resource]. Mode of access: www.academia.edu/7273429/SOME_ASPECTS_OF_VIKING_RESEARCH_IN_FRANCE (Last Access: March 17, 2018).
33. Sawyer, P.H. The Age of the Vikings / Sawyer, P.H. – London.: Edward Arnold, 1978-275 p.
34. Haywood. J. The Penguin Historical Atlas of the Vikings (Hist Atlas) / John Haywood. London.: Penguin Books. 1995. – 144 p.

УДК 94:342.37(366) “12”

Ганна МАЛАЯ
(м. Київ)

Проблема становлення британського парламентаризму у XIII столітті

В контексті суспільно-політичної історії Англії XIII ст. розглядається процес становлення британського парламенту, виокремлюються його основні засади.

Ключові слова: Велика хартія вольностей, парламент, Англія, станово-представницький орган, барони, парламентаризм.

Науковий керівник – *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Англійський парламент виступає специфічним станово-представницьким органом, не схожим ні на одну з подібних європейських інституцій. Він з'явився в процесі гострої і тривалої політичної боротьби різних прошарків населення з авторитарною монархічною владою, яка встановлювалась в Англії після нормандського завоювання. Оскільки представницькі органи на території Британських островів, що мали на меті обмежити владу монарха мають давні корені і в кінцевому рахунку привели до створення в країні станово-представницького політичного інституту, який в подальшому поширився на країни Західної Європи, досвід процесу його формування користується незмінним науковим інтересом. Метою даної статті є з'ясування обставин, які привели до формування станово-представницького органу в Англії у формі парламенту та початковий період його функціонування.

Суттєве значення для розкриття теми мають праці, які присвячені адаптації традиційних інститутів парламентаризму до тогочасних умов державного життя. Історіографію проблеми становлять дослідження Р. Романова [5], О. Дауна [7] та У. Макдональда [2]. Джерельною базою роботи стали Велика хартія вольностей, Оксфордські та Вестмінстерські провізії [3].

До XIII ст. англійські барони настільки укріпились економічно, що мали потребу у власних сильних політичних позиціях. Вони рано втратили військове значення, проте швидко придбали силу в місцевому політичному житті. Це проявилось під час першої глибокої політичної кризи, яка припала на правління Іоанна Безземельного (1199-1216). Вже з початку правління він почав катастрофічно швидко втрачати англійські володіння на території Франції. Цією ситуацією швидко скористувались барони, щоб вимагати від короля надання їм політичних прав. Іоанн Безземельний був вимушений піти їм назустріч, і в 1215 р. він надавав баронам Велику хартію вольностей – першу Конституцію англійської феодальної монархічної держави. Таким чином, цей документ став предтечею англійського парламентаризму.

Велика хартія вольностей заклала першооснову для подальшого розвитку парламентаризму в Англії – такий інститут як Рада баронів, що збиралася до 1258 р. Головна особливість Парламенту 1295 р. полягає в порядку його формування – він став виборним [2, с. 137].

У 1216 р. Іоанн Безземельний помирає, і королем стає його малолітній син Генріх III. Через це, влада опиняється в руках баронської партії. На чолі партії були Вільям Маршалл, де Бург та архієпископ Лангтон. Вони одразу згуртували навколо себе баронів, що було важливим кроком у децентралізації влади. Як результат, значення Ради баронів як центру державного апарату сильно зросла. Разом з цим змінюється їхня мета: вони прагнуть не тільки досягнути економічної могутності, а й встановити власне спільне управління всією державою.

Ставши самостійним правителем, Генріх продовжує політику батька, тому як колись навколо останнього, так тепер і навколо Генріха III створюється опозиція. Зростання феодальної експлуатації, свавілля королівських чиновників і все нові вимоги папи римського загострили становище в країні. Особливо обурювалися

лицарі і городяни, інтереси яких ніким майже не враховувалися. В середині XIII ст. число незадоволених королівською владою різко зросло. Це були селяни, які ведуть боротьбу проти феодалної експлуатації; лицарі і городяни, незадоволені поборами і які претендують на те, щоб їх думки враховували при призначенні нових податків; барони, незадоволені посиленням влади монарха.

Цікавим є факт, що за правління Генріха III духовенство мало таку силу, яку не мало при жодному з королів з часу Едуарда Сповідника: в цей час Англія перетворюється на головне джерело доходів для папи римського. Ці доходи папство отримувало як і від прямих податків, так і від наданої йому можливості симонії. Вимоги Генріха постійно зростали, сам король цілком знаходився під впливом іноземних друзів своєї дружини-француженки, саме їм він роздавав землі, які, на думку баронів, слід було зберігати за англійською короною, і посади, які, на їхню думку, слід було надавати англійській знаті. Ситуація загострювалась, і коли папа Інокентій IV попросив Генріха вступити в боротьбу зі Штауфенами в Італії з тим, щоб отримати для свого молодшого сина Едмунда сицилійську корону, баронство не витримало – для цього потрібні були немалі гроші, які король вимагав від Великої ради. Сума дорівнювала одній третині доходів від рухомої і нерухомої власності країни, що складало приблизно 135 тисяч фунтів стерлінгів. Барони обурились і рішуче відмовили королю, пред'явивши йому ряд звинувачень.

Пізніше, 11 червня 1258 р. барони зібрались в Оксфорді, при повному озброєнні та висунули королю петицію з 29 пунктів. Згодом ця петиція отримає назву «Оксфордські провізії», а сам з'їзд «Шаленого парламенту». Вся влада в Англії передана «Раді п'ятнадцяти баронів», без погодження з якою король не міг прийняти ніяких рішень. Рада створила цілу систему відповідальних перед нею комітетів, які повинні були взяти на себе вирішення всіх питань державного управління. Вони зажадали також права призначати верховного юстиціарія, канцлера і інших посадових осіб, а також шерифів графств. Таким чином, «Шалений Парламент», не будучи конституційно оформленим парламентом, вже істотно обмежив владу короля. Крім того, «Комітет п'ятнадцяти баронів» створив комісію для проведення в Англії політичних реформ. Бароном вдалося зробити те, що не вдалось зробити в 1215 р. – примусити монарха піти на компроміс з баронами.

Утвердившись при владі, барони почали проводити вузько-станову політику, чим викликали обурення городян і лицарів, і ті в 1259 р. виступили зі своїми власними вимогами, на противагу «Оксфордським провізіям» [1]. На сторону невдоволених лицарів встали і багато баронів. Лицарі протестували проти того, що барони захищають тільки свої інтереси. У жовтні 1259 р. вони домоглися прийняття так званих «Вестмінстерських провізій», що відповідали інтересам лицарів, городян і верхівки вільних селян: передбачалися заходи для припинення зловживань чиновників і для захисту власників від свавілля феодалів і феодалських судів. Потерпілі могли подавати скарги спеціальним суддям для розслідування справи присяжними.

На «Вестмінстерській провізії» покладались великі надії, проте через три роки суто баронський рух явно виявив свою слабкість. Режим баронської олігархії призвів до феодальної анархії в країні. Барони не збиралися виконувати вимоги лицарства та городян, а король намагався спрямувати ситуацію в вигідне для нього русло. Наприклад, він одразу домовляється з папою римським, і він надавав йому грамоту, яка звільняла його від будь-яких зобов'язань перед підданими. Саме ця подія стала безпосереднім приводом до початку громадянської війни в 1263 р. Військо повсталих складалося з лицарів, городян (ремісників і торговців), студентів Оксфордського університету, вільних селян і низки баронів, які були незадоволені існуючою ситуацією. На чолі повсталих стояв Симон де Монфор. Лондонські городяни прислали Монфору 15 тисяч людей [3]. Повсталі взяли ряд міст, таких як Глостер, Брістоль, Дувр, Сендвіч та інші. Після цього повсталі пішли на Лондон. Генріх III переховувався в Вестмінстері. Королівським військом командував спадкоємець престолу принц Едуард. Військо повсталих підійшло до Лондонського передмістя Саутварк. Городяни кинулись на допомогу Монфору, якому загрожував оточенням принц Едуард, і повстанці ввійшли до столиці.

Після блискучої перемоги у травні 1264 р. повсталих (битва при Льюїсі), король і принц Едуард були захоплені повстанцями та були змушені підписати з ними угоду. Тепер лави опозиції баронів продовжують активно рідшати, а рух починає приймати більш народний характер. У нього влилося міське купецтво, дрібні землевласники, частина кліру, незадоволена зростаючою владою папства, і студенти Оксфорда. Монфор скликав в 1265 р. у парламент виборних представників самоврядних міст, а також по два лицаря від кожного графства. До парламенту були запрошені тільки 5 ерлів і 17 баронів, та городяни вочевидь повинні були служити протипагою баронам, які покинули Монфора. Таким чином відбулося становлення нового державного інституту, в якому були представлені основні стани Англії.

Розпочаті хвилювання серед селянства призвели до розколу серед прихильників Монфора: частина з них перейшла на сторону короля. Військові дії поновились та 4 серпня 1265 р. королівська армія розгромила військо Симона де Монфора (битва при Івшемі). Сам Монфор був убитий. Боротьба тривала до осені 1267 р. Генріх III повернув собі владу. Син Генріха, Едуард, вважав більш розсудливим погодитися на цілий ряд вимог, висунутих повстанцями, і форми, які прийняв парламент при Монфорі, стають в царювання Едуарда постійними. Лицарі і городяни, як правило, запрошувалися до парламенту головним чином для того, щоб давати свою згоду на податки, яких вимагав король, допомагати йому в цьому, надаючи відомості, необхідні для оподаткування населення, і після повернення стежити за тим, щоб їх графства і міста збирали необхідні суми. Вони також подавали петиції від своїх областей і допомагали уряду стежити за діями місцевих посадових осіб.

Король Едуард I (1272-1307) спирався на станове представництво, правда, вузького складу, в якому він знаходив хорошу протипагу претензіям світської і духовної знаті. Активна завойовницька політика 80-90-х років XIII ст. (в 1295 р. Едуард виявився втягнутим у війну з Францією та Шотландією; одночасно перед

ним стояло завдання утримати тільки що підкорений Уельс) викликала сильну потребу в грошах. Спроби короля збирати податки без згоди парламенту породили сильне невдоволення городян і лицарів. Барони використовували невдоволення зростанням податків, і в 90-х роках XIII ст. знову виникла загроза збройного повстання.

Тому, в 1295 р. король Едуард I скликає парламент, який отримає згодом назву «зразкового». Окрім запрошених особисто прелатів та баронів, були вибрані по два лицаря з кожного графства та по два городянина від міст. В цьому парламенті було представлено й духовенство. З цього року парламент стає постійно діючою установою.

Разом з виникненням та розвитком парламенту, розвивався й британський парламентаризм. Перш ніж зазначити його основні засади, слід надати визначення поняттю. Незважаючи на те, що парламент є центральним елементом парламентаризму, ці терміни не можна ототожнювати. Парламентаризм – система державного керівництва суспільством, яка характеризується розподілом законодавчої і виконавчої влади при привілейованому становищі парламенту; в той час, як парламент – загальнонаціональний представницький орган влади, що існує на постійній основі й має за головну функцію законотворення [4, с. 15].

Парламентаризм у Великій Британії визначався такими державними органами як парламент, королівською радою, казначейством, канцелярією, центральні суди, розвиток яких відображав процес державної централізації. Саме цей процес привів до реорганізації державного управління і зумовив появу нових адміністративних і судових органів.

Зростання ролі парламенту як станово-представницького органу в системі інститутів державної влади було обумовлено економічними і соціальними чинниками. Ослаблення економічної і політичної ролі англійського баронства було викликано зростанням економічного впливу міського населення в процесі раннього зародження капіталістичних відносин.

Визначальним фактором у структуруванні парламенту і формуванні його нижньої палати стало специфічне угруповання соціальних сил в парламенті, яке полягає в політичному союзі городян і лицарства та характерне тільки для Англії.

Наприкінці XIII ст. функції парламенту ще не були точно визначені: компетенція парламенту, який збирався раз на рік, а іноді і набагато рідше, зводилася в основному до того, що він утверджував податки, був найвищим судовим органом і мав дорадчі права. Структура парламенту в XIII ст. також була вкрай невизначеною: ще не було поділу на дві палати, хоча вже тоді утверджувалося особливе становище світської і духовної знаті: її запрошували на сесію парламенту листами короля, лицарів ж і городян викликали через шерифів; крім того, лицарі і городяни брали участь в обговоренні далеко не всіх питань.

Таким чином, із заснуванням парламенту, англійська феодальна держава починає приймати форму станово-представницької монархії. Парламент Англії стає одним з перших інститутів Європи, який із самого початку демонструє свою політичну силу. Ряд особливостей британської історії сприяв процесу поступового зміцнення влади парламенту, становленню його як органу, що

відображає інтереси англійського народу в цілому, а співвідношення соціально-політичних сил в самому парламенті і поза ним визначило особливості як структури, так і компетенції англійського середньовічного парламенту. До того ж, історичний досвід британського парламентаризму в значній мірі визначив тенденції подальшого розвитку європейської державності, спрямовану на створення прогресивних форм політико-правової взаємодії різних інститутів державної влади.

Примітки

1. Иностранное конституционное право / Под ред. проф. В. В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1996. – 512 с.
2. Макдональд У. Повседневная жизнь британского парламента. – М., 2007. – 57 с.
3. Памятники истории Англии XI-XIII вв.: Русский и латинский тексты Великой хартии вольностей и других документов. Билингва / Пер. с лат.; введ. Д. М. Петрушевского. – Изд. 2-е, испр. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 240 с.
4. Пучинский В. К. Гражданский процесс зарубежных стран / под ред. В.В. Безбаха. – М., 2008. – 506 с.
5. Романов Р. М. Понятие и сущность парламентаризма / Р. М. Романов // Социально-политический журнал. – 1998. – № 4. – С. 210-225.
6. Савельев В. А. Изменения в структуре власти Англии в период сословно-представительной монархии XIII-XV вв. / В. А. Савельев // Сословно-представительные монархии: государственность, право, идеология. – М.: Наука, 1987. – 819 с.
7. Dawn O. Constitutional Reform in the United Kingdom / O. Dawn. – Oxford, 2003. – 213 с.

УДК 7.033.5(44:430)«10/13»

Оксана МАКАРУК
(м. Київ)

Основні риси готичної культури Франції та Німецьких земель кінця XI-XIV століть

Аналізується формування європейської готичної культури як своєрідної квінтесенції всіх тих новацій, що відбувалися в соціально-політичному та культурному житті епохи середньовіччя. Готична культура одночасно конструктивна і зображувальна, що повною мірою знайшло свій вияв у готичному соборі, який продовжував зберігати свою роль суспільного центра міста.

Ключові слова: готика, архітектура, країна, середньовіччя, собор, людина.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

В сучасній історичній та культурологічній науковій думці, на початку XXI ст. не зникає інтерес до вивчення історії культури Середньовіччя. Особлива увага приділяється вивченню історії готичної культури, тому що вона стала предтечею культури європейського Високого Середньовіччя (XI-XIII ст.).

Найяскравіше готична культура проявила себе в західноєвропейських країнах, особливо в архітектурі, але початки і остаточно завершення відбулися у Франції. Вплив французьких архітекторів згодом поширився в інші країни Західної Європи. Найбільшого впливу зазнала Німеччина, де починає розвиватися власний, особливий готичний стиль. З історії західноєвропейських країн відомо, що Франція та Німеччина завжди конкурували між собою. Це стосується і розвитку культури в цих країнах, тому німці намагалися будувати набагато вищі собори, щоб цим позначити зверхність над Францією.

Розвиток європейського містобудування породжує нові типи будинків цивільного призначення, але в той же момент не був забутий і релігійний світогляд. Продовжує впливати на розвиток свідомості тогочасної людини – католицизм. Зразковим типом споруд релігійного призначення стають собор Паризької Богоматері, а також Шартрський собор у Франції та Кельнський собор у Німеччині. Саме їх сучасні історики-медієвісти вважають зразком «класичної готики».

XI ст. – це період зародження готичного стилю. Вперше про готичне мистецтво заговорили у Північній Франції (Іль-де-Франс). Готичний стиль отримав загальноєвропейське поширення і пройшов ряд самостійних етапів еволюції та національних версій. Розвиток готичного стилю відбивав кардинальні зміни в структурі середньовічного суспільства: централізація держав, зростання і зміцнення міст, розвиток світського міського населення. Слабнули підвалини середньовічного релігійно-догматичного світогляду, розширювались можливості пізнання й естетичного осмислення реального світу.

Розвиток готичного стилю у Німеччині розпочався значно пізніше, ніж у Франції. Період XIV ст. для німецьких земель характеризувався періодом зрілої готики, тому що саме у цей час з'являються найбільші собори цього стилю. Німецька готика складалася під впливом готики Франції, але мала регіональні особливості. Недобудовані романські споруди добудовують в новому стилі або додають до них лише готичні деталі та елементи, не змінюючи конструкцію споруд. Виникає ціла низка споруд романо-готичного перехідного стилю, не позбавлених виразності, монументальності і досить відмінних від готичних споруд Франції, Іспанії, Англії.

Основним джерелом для вивчення історії європейського готичного стилю може слугувати робота абата Сугерія [1], який описав реконструкцію монастирської церкви Сен-Дені (яка стане зразком європейської готичної культури) у двох великих за обсягом творах - «Коротка розповідь про освячення церкви в Сен-Дені» і «Робота, проведена під його керівництвом» - написаних між 1145-1150 рр., де він назвав свій проект благодійною справою. В обох цих творах Сугерій висвітлює початок зародження готичної архітектури, виокремлює її основні риси.

Також історичним джерелом може слугувати альбом-щоденник Віллара де Оннекура [2] (бл. 1195 – бл. 1266). Найбільшою шанною для архітектора доби готичного мистецтва була згадка про нього в літописі чи місцевій хроніці. Дещо винятковою стала біографія архітектора Віллара де Оннекура, незважаючи на відсутність історіографа. Альбом Оннекура – аркуші пергаменту 14×22 см., але розміри сторінок не завжди збігаються. Дійшов не повним, в ньому трохи більше шістдесяти аркушів. Припускають, що альбом був значно більшим. Віллар де Оннекур був письменним, про що свідчать каліграфічні написи альбому. Оригінал передано на зберігання до Національної бібліотеки Франції. Дослідники вважають, що Віллар де Оннекур почав створювати свій альбом зразків готичної архітектури в період навчання і подорожей. Альбом став і своєрідним щоденником, і збіркою архітектурних зразків, які той бажав закріпити у власній пам'яті, зразками теоретичних проектів і планів, збіркою малюнків готичних скульптур, інженерних механізмів, що використовували на будівництві. Можна з усією відповідальністю зазначити, що альбом став літописом того періоду, коли ідеї мандрували разом з майстрами і ще вважались загальним надбанням. Коли Віллар де Оннекур став майстром, альбом слугував зразками, за якими він робив (чи наказував робити) скульптури та архітектурні деталі.

Для того, щоб як найкраще зрозуміти побудову готичного собору XIV-XV ст., потрібно ознайомитися з таким історичним джерелом, як трактат Матвія Роріцера (1486) [3]. В якому пояснюються правильні геометричні форми готичних храмів. Матвій Роріцер зазначав, що для будівельника важлива була розбивка ділянки - план в натуральну величину (побудований за допомогою вимірювальних жердин) і набір прийомів, стандартних пропорцій, які давали можливість перейти від задуму до здійснення.

Ще одним джерелом для вивчення готичної архітектури є трактат Лоренцо Лахера [4]. На початку XVI століття Лоренц Лахер в своєму трактаті детально розглядає методи геометричних побудов архітектурної форми, приділяючи велику увагу проблемі пропорційності частин і прирівняних їх співвідношень до співвідношення сторони квадрата і його діагоналі, особливо широко застосовувався середньовічними зодчими.

Джерелом для вивчення розвитку німецької готики може слугувати «Кельнська королівська хроніка (Die Kölner Königschronik)» [5]. Це історичний твір, написаний латинською мовою в XII-XIII ст. До нашого часу дійшли кілька рукописів. У хроніці міститься історія Німеччини 689-1175 рр. Також існує шість продовжень, де події датуються 1314 р. У одному з рукописів вказано, що автором хроніки є суддя із Нойса.

В Кельнській хроніці наводяться листи, донесення, договори і матеріали з інших хронік. Початкова частина хроніки майже цілком присвячена історії Кельна і його єпископства, і тільки з 1106 р. виклад стосується вже історії всієї Німеччини і її імператорів. Найбільш докладно описані події часів правління імператора Фрідріха I Барбаросси, взяття Константинополя під час Четвертого Хрестового походу. Наводяться обставини, що призвели до будівництва в 1248 р. Кельнського собору і про риси так званої німецької готики.

Західні історики-медієвісти зазначають, що французька та німецька готика в силу своїх історичних умов виявилась представником високого підйому середньовічної культури в цілому. Весь час спираючись на античний спадок, французька готика та готика німецьких земель виконала в архітектурі, скульптурі, вітражах власні виразні ознаки. Вона виразила найвищі ідеали, здобутки та розчарування різноманітних верств населення середньовічної Європи. Оскільки готичний стиль повинен був задовольняти потреби широких мас народу, він був у своїй основі монументальним.

Для французької готики характерна гармонія і чіткість. Що спонукало науковців говорити про її «античний» характер, але не виключаючи внутрішнього пафосу, переживання почуттів, які пронизують архітектурний образ. Німецька готична архітектура, не дивлячись на вплив Франції, отримала самостійний розвиток і характеризується особливостями, пов'язаними з національними традиціями.

Примітки

1. Сугерій «Коротка розповідь про освячення церкви в Сен-Дені» 1145-1146 /<http://press.princeton.edu/titles/1679.html/>.
2. Roland Bechmann – Villard de Honnecourt. La pensée technique au xiiie siècle et sa communication / Roland Bechmann. – Picard Éditeur – Paris – 1991. 383 p.
3. Матвей Рорицер О соразмерности фиалов // Зубов В. П. Труды по истории и теории архитектуры. – М.: «Искусствознание», 2000. – С.359-370.
4. Лоренцо Лахер «Наставление сыну о его ремесле»// Зубов В. П. Труды по истории и теории архитектуры. – М.: «Искусствознание», 2000. – С.370-376.
5. Die Kölner Königschronik. Übersetzt von K. Platner. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Ausgabe. 12. Jahrhundert. Band 53. Leipzig, 1893. http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Koeln_Koengs_Chr/frametext2.htm.

УДК 94:327(4)(470+571)“12/13”

Олена МАЧАЙ
(м. Київ)

Формування системи Ординського протекторату над прикордонними землями у Східній Європі в XIII-XIV ст.

Висвітлюється політика Золотої Орди щодо суміжних територій, держав і народів Східної Європи в період XIII-XIV ст. Зокрема, з'ясовуються особливості стосунків Золотої Орди з південними руськими землями Галицько-Волинського князівства. Розглядаються особливості впорядкування системи протекторату над підвладними територіями. Розкривається еволюція відносин Золотої Орди з Литвою, Польщею та іншими сусідніми країнами на її західних кордонах.

Ключові слова: Золота Орда, буферні зони, монголи, хан, князь, сепаратистські рухи.

Науковий керівник: *Бабенко Р. В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Після завершення «Великого західного походу» 1240-1241 рр. завершилися широкомасштабні бойові дії монголів в Східній Європі. Зіхоплені ханом Бату землі увійшли до складу його родових володінь – Улусу Джучі (Золотої Орди). Це державне утворення, в своїй основі сформувалася в результаті підкорення кочових народів на степових просторах Дешт-і-кипчаку. Однак, до сфери її впливу потрапили й осілі народи, які в тій чи іншій формі залежності перебували в орбіті її політичних і економічних інтересів. Найбільш цінним «придбанням» для ординських ханів стали руські князівства.

Монголи, перш за все, прагнули не допустити об'єднання руських земель. В Північно-Східній Русі, яка була роздроблена на велику кількість великих і удільних князівств вони підтримували і сіяли розбрат між князями. Це забезпечувало їм надійний контроль над їх володіннями. Натомість, Південно-Західна Русь була на початку 40-х рр. XIII ст. досить стійким державним утворенням [6]. У зв'язку з цим, монголи були змушені внести корективи в свою політику щодо поширення своєї політичної влади на регіон. Цьому сприяли самі південноруські землі, де були поширені ідеї сепаратизму задовго до приходу монголів. Результатом цієї політики стало встановлення прямого монгольського контролю над певними регіонами Південно-Західної і Південної Русі. Ці території, де було впроваджено прямий монгольський контроль, отримали назву «буферних зон» [12, с. 37].

На початку XIV ст. політика Золотої Орди щодо контролю над руськими прикордонними землями змінюється. Необхідності встановлювати безпосередній контроль над територіями Русі вже не було, адже князі успішно виконували функції баскаків і у своїх володіннях забезпечували захист інтересів Золотої Орди.

В першій чверті XIV на золоординсько-руському кордоні не спостерігалось істотних змін в територіальному плані та антимонгольських настроїв. Це пояснюється зосередженням уваги хана Тохти на кавказьких регіонах, області Аррана та Дербенті [20, с. 8-10] та захисту південих кордонів від іранців (1324-1325 рр.) [5, с. 84-86, 115]. Але, починаючи із другої чверті XIV століття, ситуація із відносним збереженням миру між Руссю та Ордою починає змінюватись через активну експансію на руські землі з боку Польщі та Литви.

Після смерті Юрія I ситуація на Волині та Галичині стала різко погіршуватися. Між князями і боярами виникали постійні конфлікти. У 1323 р. померли обидва сини Юрія I, і після цього галицький стіл був запропонований князю Болеславу Мазовецькому, синові дочки Юрія Марії і Князя Тройдена Мазовецького (1325 р.). Його призначення підтвердив хан Узбек, і він став називатися Юрієм II. Проте, його політика суперечила інтересам Золотої Орди. Щоб зміцнити свій міжнародний престиж, він одружився з княжною Офке, дочкою великого князя Гедиміна (1331 р.). А свою дочку Юрій віддав заміж за сина Гедиміна – Любарта.

Це посилювало позиції Литви і Польщі. Щоб зупинити агресивні плани Литви і Польщі, 1336 р. монгольські війська здійснили рейд на прикордонні землі Литви, а на наступний рік – на Люблін в Польщі. В кінці 1330-х рр. смоленський князь визнав великого князя Гедиміна Литовського своїм сюзереном і відмовився сплачувати данину Орді. Тоді хан Узбек послав кілька своїх східноруських васалів (московського, рязанського князів тощо) на чолі із Товлубієм [1, с. 176] на Смоленськ, щоб повернути це місто в свої володіння (1339 р.) [7, с. 102]. Таким чином, слід відзначити, що території Смоленщини можна віднести до «буферних зон» між володіннями Золотої Орди та Русі.

У 40-х рр. XIV ст. з'являється загроза для Золотої Орди втратити контроль над Галицьким князівством. В 1340 р. Юрій II відновив спроби введення в Галичі католицизму. Це викликало конфлікт із православними боярами, що закінчився раптовою смертю Юрія II [18]. Хоча, всі підозри впали на бояр, але найбільше виграв польський король Казимира III. Будучи близьким родичем Мазовецьких, він мав право приєднати Галичину та Волинь до своїх володінь [8, с. 363-379].

У 1339 р. король Польщі Казимир Великий уклав угоду з угорським королем Карлом Робертом. За нею Карл Роберт поступався Галичиною (яка йому насправді не належала) Казимиру до кінця його життя. Але галицькі бояри на чолі з їх старійшиною Дмитром Дедьком запропонували галицький стіл синові Гедиміна Любарту, визнаному одночасно з цим волинськими боярами князем волинським. Він влаштував свою резиденцію на Волині, залишивши Дедька в Галичі в якості свого намісника. Оскільки Любарт дав клятву васальної вірності хану Узбеку, для захисту Галичини і Волині від поляків була направлена монгольська орда. Казимир змушений був відступити, хоча він і не залишив своїх намірів [9, с. 453]. Таким чином контроль Золотої Орди над Галичиною був відновлений.

Сам же Казимир III прагнув уникнути конфлікту із Золотою Ордою [9]. М. С. Грушевський писав: «В перших стадіях литовсько-польської боротьби Татари переважно стоять по стороні литовських князів, а навіть допомагають їм на Поляків, як на нападників, хоч від часу до часу Полякам дипломатичною дорогою удавалося перетягнути Татар на свій бік. Тільки окупація українсько-руських земель литовськими князями в 1360-х рр., привівши до конфлікту з татарами, розбила ці переважно дружні відносини». Тож у 1349 р. Казимир III проголосив себе «щитом християнства» і, заручившись нейтралітетом татар, здійснив хрестовий похід на Русь проти язичників-литовців і схизматиків-православних, оволодівши містами Львів, Белз, Берест, Володимир. Золота Орда втрачає контроль над західноруськими територіями.

Також послабилися позиції монголів на Поділлі. Ці території цікавили Литву. Взаємини литовських князів із Золотою Ордою не були суто конфронтаційними. Ольгерд не мав наміру виступати проти Орди. Немає також підстав вважати, що в результаті його воєнних заходів була ліквідована повна залежність південноруських земель від Орди. Вірогідно, з метою уникнення глобального міждержавного конфлікту, стало все ж визнання номінальної ординської

зверхності при фактичному політичному контролі з боку Литви південноруських земель [21, с. 6-10].

Варто сказати, що саме тоді, коли в регіоні почали правити небожі Ольгерда Гедиміновича – Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі, вони припинили сплату данини баскакам і поширили свою владу на Поділля.

До повної втрати контролю Золотої Орди над землями Південно-Західної Русі призвела поразка монгольських військ від литово-руських загонів в битві на Синіх Водах в 1362 р. [23] Правобережні землі сучасної України були визволені від золотоординської залежності, що проте населення продовжувало сплачувати «татарщину» вже темнику Мамаю. Ольгерд у протистоянні Сарайській владі пішов на зближення Литовського князівства з Кримською ордою еміра Мамаю, що завдало непоправного удару Золотій Орді [36]. Вона ще мала значні успіхи у спробах відновити свій імперський статус, проте вони були короточасними і головне безперспективними.

Битва на Синій Воді зробила невідворотним процес подальшого незалежнення Кримської Орди від Сараю і створення Кримського ханства. Міхалон Литвин у своєму трактаті «*De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum*», відзначив, що саме Вітовт стояв біля витоків ханської влади в Криму, де своєю «могутньою десницею» «насадив рід Гіреїв» [17]. Кримсько-українське зближення, спільне протистояння Золотій Орді стали головною причиною для визнання ханом Тохтамишем права литовського князя Вітовта на всі «руські» землі, у тому числі й українські, правда при збереженні данницької залежності від татар. Союз із Кримською Ордою дозволяв ВКЛ протистояти імперським зазіханням Золотої Орди, що й прискорювало її занепад і розпад [4, с. 307].

Якраз тоді золотоординські міста лісостепової зони раптом перестають існувати [16, с. 113]. Саме співвідношення політичних сил в даному регіоні було зумовлене й боротьбою інших міждержавних сил, а не лише Орди та Литви. Кочовий світ був розділений між державами, що виникли після розпаду Золотої Орди. В політичному розумінні «татарська доба» [18, с. 127] після битви на Синіх Водах у даній контактній зоні скінчилася, хоча кочове населення залишилось і зберегло суттєвий вплив на демографію регіону.

Для межі XIV-XV ст. можна вже впевнено говорити про практичну відсутність кочівників на крайньому заході причорноморських степів (хоча це не відносилось до кримського регіону) [21, с. 4-5].

Приєднання основного масиву сучасних українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х рр. XIV ст. не лише надало нового імпульсу його інтеграційній політиці в цій частині світу східних слов'ян, але невдози й визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід. Якась частина тюрського населення прийняла литовське підданство, а представники місцевої еліти увійшли до складу правлячої верстви Литви. Відвойовані землі залюднювались литово-руським (українським) населенням, яке, на думку Л. М. Гумільова, проявило героїзм, повернувши собі покинуті землі, зберігши культурну домінанту та шаблею діставши свободу [10, с. 578].

Зміни відбулися і в політиці монголів в Карпато-Дунайському регіоні. На зміну кочовому населенню цієї степової частини, що складалося з племен печенігів, гузів і куманів (половців), які мігрували в Паннонію і на Балкани, прийшли кочівники, які переселилися з Дешт-і Кипчак по велінню ханів [14, с. 404, 411].

В північній частині улусу Ногая в 1359 р. виникло підконтрольне Золотій Орді Молдавське князівство. Цим хан Бердібек розширював свій вплив в південно-західних володіннях всього Улусу Джучі [22, с. 180]. Згодом це призвело до конфлікту з Османською імперією, яка в кінці XIV століття намагалась приєднати землі Валахії та Трансильванії до своїх володінь. Але назаваді протистоянню став Тамерлан, який прагнув знищити Осмонаську імперію. В 1402 р. війська Гургана в битві при Ангорі (Анкарі) завдали ніщивної поразки армії Баязида I. Однак, програвши навіть декілька боїв, турки все одно виграли війну. Їх імперія була відтворена в найкоротші терміни, в той час як держава Тимура розсипалася після смерті її творця [11, с. 421].

Доволі суттєвий вплив монголів був і на території Болгарії. У своєму описі Східної Європи 1308 р. анонімний автор, мабуть, колишній французський католицький прелат, уточнював, що Болгарія на той момент виплачувала данину татарам.

Аналогічно до країн, які зазнали нападів монголів, монгольське вторгнення на румунські землі завдало великої демографічної, економічної та політичної шкоди. Окремі общини були повністю знищені; інші були поневолені або змушені покинути рідні землі. Значні матеріальні цінності були знищені чи розграбовані, викликавши порушення в економічному житті, особливо в секторі товарообміну. Захоплення великих територій та вбивство місцевих жителів перешкоджало об'єднанню і консолідації політичних утворень. З іншого боку, монгольська присутність в регіонах Нижнього Подунав'я перешкоджала розширенню панування Угорського королівства за Карпатським гірським хребтом і Болгарського царства на півночі від Дунаю. Рах *Mongolica*, впроваджена протягом декількох десятиліть в Нижньому Подунав'ї, створила умови для активізації торговельних шляхів континентального значення, розвитку певних галузей ремісничого виробництва і появи декількох центрів урбаністичного характеру. Тому, замість постулатів, нав'язаних традиційною історіографією, слід визнати правомірність ідеї, що монгольське панування у волоських регіонах мало і позитивні наслідки [14, с. 415, 421].

Отже, впродовж другої половини XIII ст. сепаратистські рухи на півдні Південно-Західної Русі після монгольського завоювання набули широкого поширення. Спочатку до монголів приєдналися лише Болоховці, а потім – мешканці Бакоти і всього Пониззя, межибожці, возвягіляни, мешканці Городка і Семоця, міст вздовж Тетерева, Побужжя, «люди татарські», жителі південної Київщини (Канева) та всього Середнього Придніпров'я та південної Курщини. Ці землі утворили єдину «буферну зону», що відділила Південно-Західну Русь від степового простору.

Відокремлення південних окраїн Південно-Західної Русі від княжої влади і перехід їх під монгольську протекцію відбувалося як з власної ініціативи общин, так і за ініціативи ординської влади. Але в будь-якому разі впертий опір цих земель проти втручань князів у їх справи вказує, що пряма залежність від монголів була для них набагато вигіднішою. Щоб зупинити розгортання цього руху князі силою змушені були ліквідувати дані утворення.

Впродовж XIV ст. Золота Орда втрачала безпосередній контроль над західними територіями, що було зумовлено внутрішніми і політичними проблемами в Золотій Орді з одного боку і посиленням сусідніх держав з іншого. Відтепер вона замінювала цей контроль або на систему протекторату над союзними їй державними утвореннями, або через політичний тиск з можливістю збройного насильства.

Примітки

1. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 34. – Пискаревский летописец. – М., 1978. – С. 31-220.
2. ПСРЛ, репринт воспроиз. Изд 1926-1928 гг. – М.: Языки русской литературы, Т.IX. (Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью), 2000. – XXXI + 256 с.
3. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Москва: Академия Наук СССР, 1941– (Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным). – (2). – 307 с.
4. Тизенгаузен В. Г. Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды. Извлечения изъ сочинений арабскихъ. – СПб.: Издано на иждевения графа С.Г. Строганова, 1884, т.I. – 563 с.
5. Хафиз Абури Заил-и джами ат-таварих-и Рашиди. Пер. Э. Р. Тальшханова. – Казань, 2011. – С. 84-86, 115.
6. Бабенко Р. В. Прикордонні землі Південно-Західної Русі і Золотої Орди (друга пол. XIII - перша пол. XIV ст.). Історія в школі. – № 3 – 2000. – С. 6-11.
7. Вернадский Г. И. Монголы и Русь / Г. И. Вернадский. – М.: История России, 1953. – 110 с.
8. Войтович Л. «Галицько-Волинські етюди» (Польща, Мазовія, Литва й Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів). – Біла Церква, 2011. — С. 363-379.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Київ-Львів: «Наукова думка», 1991. – 538 с.
10. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – Москва: АСТ, 2001. – 848 с.
11. Доманин А. А. Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники / Доманин А.А. – М.: Центрполиграф, 2010. – 432 с.
12. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с., с карт.
13. Ждан М.Б. Україна під пануванням Золотої Орди // Український історик. – 1970, 1971. – №.25-30. – С. 82-94, 69-81.
14. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. / [Р. Хакимов,, И. Миргалеев, М. Фаверо та ін.]. – Казань: «Центр инновационных технологий», 2016. – 968 с. – («Tartaria Magna»).

15. Козир І. А. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року / Ірина Анатоліївна Козир // Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи / Ірина Анатоліївна Козир. – Кіровоград: Наукові записки, 2014. – (Наукове видання). – (Історичні науки; вип. 20). – С. 10 - 22.
16. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / [В. А. Смолій, та ін.]. – Київ: НАН України. Інститут історії України, 2014. – 456 с.
17. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян [Електронний ресурс] / Михалон Литвин // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). – 1890. – Режим доступу до ресурсу: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Litvin_2/frameset.htm.
18. Малий словник історії України / Відповідальний редактор Валерій Смолій. — К.: Либідь, 1997.
19. Малов Н. М., Малышев А. Б., Ракушин А. И. Религия в Золотой Орде. – Саратов: Издательство Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского, 1998. – 127 с.
20. Мачай О. О. Військова політика Золотої Орди на Північному Кавказі в XIV ст. // Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: ЦП «Компринт», 2018. – Вип.4(10). – С. 5 – 10.
21. Моця О. Битва на Синіх Водах і її місце в середньовічній історії Європи / О. Моця, О. Рафальський // Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи / О. Моця, О. Рафальський. – Кіровоград: Наукові записки, 2014. – (Наукове видання). – (Історичні науки; вип. 20). – С. 3-10.
22. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.) / Борис Володимирович Черкас. – Київ: Інститут історії України, 2014. – 387 с.
23. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації [Електронний ресурс] / Фелікс Шабульдо. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Sha/2.pdf>.
24. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi. — Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 6-7.

УДК 94:061.213(477)«19/20»

Надія МІНІЧ
(м. Київ)

Початок кальвіністської Реформації в Женеві (1520-1540 рр.)

Розглядаються причини та особливості Реформації в Швейцарії. Процеси реформування католицької церкви. Розглянуто також діяльність Ж. Кальвіна та його роль в історії Женеві.

Ключові слова: Жан Кальвін, церква, Женева, Гійом Фарель, католицизм, Реформація.

Науковий керівник: *Осмоловська О. Ю.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

У середині 30-х рр. XVI ст. в Реформації виник новий напрям – кальвінізм. Його засновник – Жан Кальвін (1509-1564). У різних країнах Реформація набувала різних форм в залежності від конкретних умов. Реформаційні течії в Швейцарії мали загальне значення для розвитку реформаційного руху в Європі. У Швейцарії зародились напрями, пов'язані з Цвінглі та отримало розвиток вчення Кальвіна. Обидва вчення більш послідовно, ніж лютеранство, висловили буржуазну сутність реформації.

У північній та центральній Європі реформатори, такі, як Мартін Лютер, Жан Кальвін і Генріх VIII кинули виклик папській владі, поставивши під сумнів здатність Католицької церкви визначити норми християнського життя людини. Вони виступали за розділення релігії та влади і вищим авторитетом вимагали постановити Святе Письмо.

Питання кальвіністської реформації висвітлено у багатьох радянських і зарубіжних працях, де застосовано різні концептуальні підходи до розкриття проблеми зародження та поширення кальвінізму в Женеві та діяльність Ж. Кальвіна. Зарубіжна історіографія почала досліджувати дану проблему з позитивістських робіт, які сформувавши фактологічну основу для подальших досліджень. Наприклад, А. Дід детально вивчив історію боротьби Кальвіна з відомим вченим, лікарем і богословом Мігелем Серветом. Т. Ван-Мюйден видав «Історію швейцарського народу» [1], де міститься цікава інформація про місцеві причини початку і особливості проведення реформації. Автор твору акцентував увагу на локальному характері швейцарської Реформації і різниці між лісовими і міськими кантонами, висвітлив причини появи після цвінгліанської Реформації – кальвіністської.

У рамках ліберальної історіографії основним є питання про співвідношення демократичних і тоталітарних елементів. Сучасний американський дослідник Х. Хопфл «Лютер та Кальвін про державну владу» [14], провів порівняльний аналіз поглядів на державу Кальвіна і Лютера і зробив висновок про те, що Кальвін був більшою мірою, ніж Лютер, схильний до демократичного представницького обмеження влади монархії, при цьому він зазначав, що Кальвін міркував про політику виходячи з інтересів релігії.

Особливе місце в американській історіографії займають роботи Р. Кінгддона, який є провідним сучасним дослідником реформ Кальвіна в Женеві. Він опублікував ряд робіт «Женевська консисторія під час Кальвіна» [8], «Женева та консолідація французького протестантського руху» [7], заснованих на широкому колі джерел, в яких він виклав відомості про повсякденне життя Женеві при Кальвіні і про роль реформатора в подіях, що відбуваються на основі даних записів женевської Сеньйорії і протоколів Консисторії. У центрі уваги Кінгддона знаходяться конфесійні зв'язки Женеві з іншими територіями, які складають суть інтернаціонального Кальвінізму. Праця Г. Х. Міттера, голови Центру досліджень кальвінізму штату Мічиган, «Основні ідеї кальвінізму» [9] роз'яснює теологічне вчення Жана Кальвіна, включаючи найважливіші для розуміння питання державних поглядів реформатора.

Важливим досягненням позитивістської історіографії було введення в науковий обіг нових джерел. Відомий російський медієвіст Р. Ю. Віппер в праці «Церква і держава в Женеві XVI ст. Вплив Кальвіна і кальвінізму на політичні рухи XVI ст.» [1] найбільш повно описав біографію Жана Кальвіна і його діяльність в Женеві. Він бачив особливість женеvської моделі кальвінізму в організації Консисторії – орган із широкими повноваженнями, до складу якого входили представники церковного і світського управління. Дослідник відтворив детальну картину взаємодії церкви і держави в кальвіністській Женеві, проте він не розглядав конфесію, як фактор міжнародних відносин в Європі XVI-XVII ст.

Треба відзначити, що в історіографії присутнє досить широке висвітлення питань, пов'язаних з кальвіністською теологією, а проблеми державного устрою Женеви за правління Кальвіна залишилися в тіні. Ми прагнули простежити взаємодію теологічної доктрини з втіленням її в життя женеvців в 20-30-х рр.

Завдання даної статті полягає у виявленні причин виникнення реформації в Женеві; вивчені поглядів Кальвіна на політику і церкву в контексті теологічних обґрунтувань і в зв'язку з практичною діяльністю реформатора. Метою статті є вивчення та аналіз передумов виникнення Реформації в Женеві.

У 20-30-х рр. XVI ст. лютеранство проникає в Швецію, Норвегію і Данію. Але особливо сприятливий ґрунт Реформація знайшла в сусідній Швейцарії і саме тут зробила наступний крок в ідеологічному та організаційному відношеннях.

Женева – одне з найстаріших міст Європи. Її історії більше двох тисяч років. До кінця XV ст. вона залишається важливим торгово-ремісничим і фінансовим центром. На її щорічні ярмарки з'їжджалися купці з Італії, Франції, Німеччини із різними товарами. На грошовому ринку Женеви активно діяли агенти найбільших італійських страхових компаній, банків. Знаменитий італійський банк Медичі мав в місті свій філіал.

До початку XV ст. ярмарки Женеви за торгівельним обсягом досягли рівня ярмарків Лейпцига, Ліона, Франкфурта. У місті панував дух заможного життя. На думку Б. Д. Порозовской, «Положення Женеви на межі трьох країн, спричинило безперервне схрещення рас, позначилося, звичайно, і на характері її жителів. Тип женеvського громадянина того часу був такий ж оригінальний, як і політичний устрій міста. У ньому поєднувалися легкість і рухливість француза, працьовитість і любов до порядку німця, художній смак і гумор італійця. Діяльний і пунктуальний у справах, женеvець відрізнявся веселим відкритим зверненням, був гостинний, дотепний, любив віддаватися утіхам, але був сприйнятливий і до насолоди більш духовної властивості» [10, с. 198]. У місті безумовно панував дух вільності і незалежності.

Але з кінця XV ст. – початку XVI ст. через Великі Географічні відкриття і розпочатої Реформації женеvські ярмарки стали занепадати, королі-католики обірвали зв'язки з протестантською Женевою. Економічному занепаду Женеви сприяло також посилення Савойського герцогства, що панувало над італо-німецьким торговим шляхом. Тим не менш, Женева залишалася важливим торгово-промисловим центром, зокрема однією з найбільших європейських бірж, та основних банкірів Європи.

З кінця XV ст. Женева була дуже слабо пов'язана з іншими швейцарськими містами і втратила навіть номінальний зв'язок зі Священною Римською імперією. Верховна влада над Женевою була розділена між двома особами: женевським єпископом і герцогом Савойським. Єпископ був одночасно духовним і світським владикою. Він обирався соборним капітулом, мав право встановлювати податки, карбувати монету. При ньому існувала рада з числа членів соборного капітулу, що мала право суду у найважливіших цивільних справах. Савойському герцогу належала тільки виконавча влада, який передавав її своєму «віце-дому» (наміснику).

Внутрішня боротьба різних міських угруповань загострилася на початку XVI ст. в результаті злиття влади (місцевого єпископа і герцога Савойського) як би в одну владу: женевські єпископи стали призначатися папою з Савойського дому. Міська громада втратила можливість лавірувати між ними і почалися утиски прав жителів Женеви. З 1519р. починається запекла відкрита боротьба женевців з Савойєю за незалежність. Спільними силами Женеви, Фрейбурга і Берна була досягнута перемога. Женева стала незалежною республікою. Савойський герцог Карл III визнав її самостійність за договором 1530 р. [5, с. 279].

За час цієї боротьби за незалежність сталися важливі зміни в співвідношенні соціальних сил всередині Женеви. В 1520 р. у Женеві пройшла хвиля іконоборчих погромів, почав поширюватися й анабаптизм. Але ця плебейська опозиція не отримала підтримки з боку селянства.

Встановлення незалежності Женеви неминуче штовхало місто на прийняття реформації, хоча вона і була оточена католицькими кантонами і країнами. Це було необхідно для остаточної перемоги над женевським єпископом. Протестантські проповідники з'явилися в Женеві і в 1530 р. разом з військами Берна, що склалися здебільшого з лютеран, майже відразу почалися погроми церков і монастирів. Прихильники реформації почали надходити і з інших країн. Серед них 1532р. прибув Гійом Фарель (1489-1565 рр.). Цей полум'яний проповідник нового вчення, загроза католицького духівництва, давно вже став стежити за рухом в Женеві.

Успіхи Фареля спочатку були незначні. Його поява викликала велике хвилювання в середовищі ще сильної католицької партії, якій вдалося домогтися його вигнання. Тим не менш, Фарель і не думав відмовлятися від поставленої мети. Фарель вирішив зробити Женеву опорним пунктом реформації, згуртував і очолив протестантську партію, розгорнув пропаганду нових ідей. Відразу утворився новий серйозний конфлікт - між протестантською партією і прихильниками збереження колишньої церкви, яких підтримував католицький Фрейбург. Після того, як в 1535 р. єпископ уклав союз з савойським герцогом Карлом III і відновилася війна за незалежність Женеви, довелося просити допомоги у Берна і, отже, піти знову на реформацію [11, с. 354].

Католицизм було вигнано остаточо. З Берном війська здобули блискучу перемогу над ворогами Женеви, укладений в 1536 р. «вічний мир», за яким Женева визнана незалежною, але зобов'язується не укладати союзів з іншими державами, не шукати чужої допомоги без згоди Берна. Таким чином, після

тридцятирічної боротьби Женева остаточно домоглася незалежності. Разом з цим з 1535 р. протестантизм визнано панівною релігією. Католицьке богослужіння знищено: священики, монахи вигнані, в усіх церквах лунає євангельська проповідь.

Однак, незважаючи на перемогу над зовнішніми ворогами, стан міста був досить жалюгідний. Довготривала боротьба абсолютно підірвала добробут жителів. Торгівля й промисловість перебували у занепаді. В ще більш жалюгідному стані перебувала церква. Всі атрибути католицизму було ретельно знищено, а на місці зруйнованого старого будинку необхідно було звести міцне нове – потрібно ввести порядок в богослужінні, встановити ясну формулу віри для народу, ще недостатньо знайомого з новим вченням. Часто Євангеліє служило лише гаслом, під прикриттям якого творилися самі потворні речі. Нові проповідники також не могли служити зразками моральної чистоти.

Серед всіх негараздів, в липні 1536 р., в одному з готелів Женеви зупинився Жан Кальвін. Звістка про прибуття Кальвіна дійшла і до Фареля. Він зробив все можливе, щоб умовити його залишитися в місті. Разом з Кальвіном він бере участь у женевській реформації.

Догматика Кальвіна, заснована на вченні про передназначенні (*praedestinatio*). Вихідний пункт догматики Кальвіна – лютеранське вчення про виправдання вірою: до порятунку ведуть не зовнішні справи, але віра в Христове відкуплення; віра ж ця дається людині Божою благодаттю. Кальвін пішов далі у цьому напрямі: якщо рятує людину віра, яка дається людині Божою благодаттю, то людина власними силами врятуватися не може, і його спасіння або осудження залежать винятково від Бога; якщо б у цій справі діяла вільна воля людини то рішення Бога залежало від людської волі, але це суперечило б Божій всемогутності, так що приречення не може бути витлумаченим у сенсі простого передбачення Богом вчинків людини. Визнаючи цілком первородний гріх, Кальвін вчив, що Бог для прославлення свого милосердя зумовлює одних до вічного блаженства, а інших для прославлення своєї справедливості – до вічної загибелі: одні люди – обрані (*electi*), інші – знедолені (*damnati*). Істинно віруючими, за Кальвіним, можуть бути лише «обрані», інші «засуджені» ще раніше того, як вони вчинили що-небудь хороше або погане, і сам Бог озлоблює їх. Воля Божа непорушна: раз записаний в книгу життя з неї більше не викреслюється; Божа благодать їм не втрачається, навіть коли він впадає в оману, але знедолений не може врятуватися ніякими заслугами. Виконуючи своїми поганими вчинками лише предназначення Бога, грішники все таки повинні підлягати вічним мукам за те, що вони ображають Бога [6]. Сам Кальвін не раз здригався» при думці про такого Бога. Оскільки, людина не може знати, до чого вона зумовлена – до спасіння чи покарання, то повинна відганяти від себе, всякі сумніви у своєму спасінні і дбати про те, щоб бути гідним обрання, яке буде йому приготовано, слідуючи шляхом, вказаним законом Божим.

Вчення про церкву у Кальвіна пов'язане з тим же догматами. Істинна церква є сукупність обраних, і поза її немає порятунку. Так як, ніхто не знає своєї кінцевої долі, то всі на землі повинні належати до видимої церкви, яка в свою чергу має

дбати про те, щоб члени її були варті порятунку, підтримувати серед них моральне життя суворою дисципліною і карами за відступ від заповідей Божих. В основу церковного устрою покладалися: демократична рівність всіх членів церкви, республіканське самоврядування і повне підпорядкування окремої особи церкви. Релігійний демократизм Кальвіна, суперечив його політичному аристократизму, суперечив введеним ним в Женеві теократії принципом незалежності церкви від держави.

«Безлад» у Женеві вразив Кальвіна: «Коли я вперше побачив цю церкву, вона представляла щось безформне. Проповідували – і це було все. Розшукували ідолів і спалювали їх – і в цьому полягала вся Реформація. Всюди панував хаос» [12, с. 106]. В цей хаос Кальвін вирішується внести порядок.

Однією з перших своїх турбот у нього стало складання катехизму, де в загальнодоступній формі викладалися б основи нового вчення. Він уявляв з себе конспект з «Повчання» і, на думку автора, повинен був бути поширений в народі і служити підручником для шкільного викладання. З цією ж метою Кальвін становить євангельське сповідання в 21 тезі. На розгляд магістрату був запропонований проект нового церковного устрою.

Таким чином, перші спроби проповідників у справі організації церкви увінчалися блискучим успіхом. Численні проповіді, релігійне навчання дітей та дорослих, суворий нагляд за моральністю мешканців швидко посувають справу реформації. В протоколах ради ми знаходимо цілий ряд надзвичайно суворих стягнень за порівняно незначні провини. Місто втрачає свій звичайний вигляд, замість колишньої галасливої веселості в ньому поселилась монастирська тиша. У справі покарань закон не робив жодних винятків – багаті і бідні однаково повинні були йому підкорятися [2, с. 430].

Але зрештою ця надмірна суворість тільки пошкодила справі. У березні 1537 р. в Женеві з'явилися два проповідника-анабаптиста. Завдяки містичному характеру свого вчення, сполученого зі старим моральним життям, сектанти ці всюди мали успіх – у Женеві навколо них стали також збиратися численні слухачі.

Ще сильніше авторитет Кальвіна похитнувся внаслідок нападу іншого, євангелічного проповідника – Каролі, який звинуватив його в арианізмі, тобто невизнанні Св. Трійці [9, с. 280].

Незважаючи на перші успіхи організаторської діяльності Кальвіна, в середовищі населення нові заходи зустрічали велике незадоволення

Бернська церква при введенні реформації зберегла у себе кілька менш важливих католицьких обрядів – наприклад, звичай вживати для причастя прісний хліб, камені для хрещення, чотири головних католицьких святкування. Цією обставиною і вирішили скористатися противники Кальвіна. Вони знали, що непохитний француз не поступиться ні кроку, і тому виставили своїм гаслом прийняття бернських звичаїв.

На Великдень належало зробити загальне урочисте причастя, і проповідникам було наказано причащати за бернським звичаєм. Ті відмовилися. Тоді рада, яку публічно Кальвін обізвав «колегією диявола», заборонила їм проповідувати

надалі. Синдики скликають генеральне зібрання, яке майже одногосно вимагає їх вигнання в триденний термін.

Думка про Женеву ніколи не покидала реформатора. Перебуваючи в Страсбурзі він не переставав пильно стежити за всім, що відбувалося в Женеві.

Вже 1 жовтня 1538 р., менше ніж через шість місяців після свого вигнання, він звертається з довгим посланням до своїх «улюблених братів у Господі, залишкам зруйнованої женеvської церкви», з якими вважає себе зв'язаним і на відстані.

У Ліоні було зібрано конференцію з католицьких прелатів, в числі яких був і останній єпископ Женеві. Вирішено було звернутися з відозвою до женеvців, а складання цієї відозви доручили кардиналу Садолету, єпископу Карпентра.

В устах такої людини апологія католицизму, звичайно, повинна була здійснити особливе враження. У самих щирих висловах, він звертається до «своїх дорогих братів, синдиків, ради та громадян Женеві», переконуючи їх повернутися в лоно церкви, що оплакує їхню втрату. З глибоким почуттям він малює їм переваги католицької церкви.

Щоб відповісти такому красномовному захиснику, необхідно було «талановите перо», а женеvські проповідники були людьми більш ніж пересічними. Кальвін у Страсбурзі знав, чого від нього очікують і почав готувати відповідь Садолету (1 вересня 1539 р.).

Ця відповідь була дійсно майстерним твором, однією з найбільш блискучих полемічних робіт реформатора. Вся протестантська Європа читала його з захопленням. Навіть Лютер, яки взагалі не симпатизував швейцарському реформатору, відгукнувся про нього з великою похвалою. У самій же Женеві враження, вироблене цим посланням, було величезним. Прихильники Кальвіна тріумфували. Вони з гордістю повторювали, що тільки він один здатний дати відсіч католикам, що, незважаючи на все, що сталося, він продовжує любити це невдячне місто.

Таким чином, остання спроба католицизму повернути втрачену владу дала абсолютно протилежні результати. Вона зробила послугу одному Кальвіну. Лист до Садолету був кроком до примирення з женеvським народом.

Політичні справи також стали сприяти Кальвіну. Ворожа йому партія з синдиком Йоганном Філіпом на чолі, сильно скомпрометувала себе договором з Берном, якому вона поступилася частиною володінь Женеві.

21 вересня 1540 р. рада доручає одному зі своїх членів, Амі Перрену, «вишукати кошти, щоб переконати пана Кальвіна повернутися до Женеві». Перрен пише Кальвіну, Фарель також вмовляє його прийняти запрошення. Але Кальвін і чути про це не хоче. «Я здригаюся, коли згадую про своє життя в Женеві, – відповідає він Фарелю. – Після Бога, тобі відомо, що я тільки тому залишався там, що не смів ухилитися від обов'язків свого звання, призначеного мені самим Богом. Тому я готовий був виносити все, лише б не покидати свого поста. Але тепер, коли я, з ласки Бога, став вільний, невже я добровільно осунуся знову в цю безодню? І якби мене навіть не лякала небезпека для себе, то невже я можу сподіватися, що зможу там діяти з користю? Ні я, ні вони не зуміємо

ужитися один з одним... І до того ж, правду кажучи, тут, у Страсбурзі, завдяки мирному, спокійному життю я зовсім розучився керувати масами» [2, с. 298].

Кальвін дійсно не міг забути всіх винесених принижень і боявся їх повторення у майбутньому. Але в основі цих відмов, безсумнівно, лежав і розрахунок. Йому потрібно було, щоб гордість женеців була зломлена, щоб право помилування належало йому, щоб він міг повернутися переможцем і диктувати закони тим, які не зуміли обійтися без нього. Розрахунок був вірний, і він домігся свого.

Думка про повернення Кальвіна опановує громадянами Женеви. Не тільки його прихильники, весь народ цього бажає.

13 жовтня в раді було вирішено: «Написати листа пану Кальвіну та просити його надати нам своє сприяння». 19 жовтня в «раді двохсот» постановлено: «Заради величі і слави Божої, вживати всі засоби, щоб мати Кальвіна проповідником» [4, с. 348].

20 жовтня генеральна рада постановляє: «Послати в Страсбург і просити Жана Кальвіна, цього вченого мужа, бути проповідником в нашому місті». 22 жовтня складається саме лист до Кальвіну. Від імені малої, великої та генеральної ради останній найбільш в шанобливих виразах запрошує повернутися до колишньої діяльності, «так як народ цього бажає, і ми будемо старатися, щоб Ви були нами задоволені» [3, с. 354].

Кальвін то вже готовий погодитися, то знову відступає в жаху перед небезпеками, які йому загрожують. «Повернутися в Женеву? – пише він Вирі – чому краще не йти на хрест?» [12, с. 192]. Фарель знову лякає його гнівом Божим, і нарешті Кальвін поступається.

Женева перемогла, Женева радіє. З тих пір, протягом літа 1541 р., рада турбується про те, як би урочистіше зустріти його повернення. Кілька засідань ради присвячено лише питанню про відшукання для нього зручної квартири «з садом». 13 вересня, ми читаємо в протоколах: «Maitre Жан Кальвін прибув зі Страсбурга і дуже вибачався за свою довгу відповідь» [5, с. 423].

Повернення вигнаного проповідника було справжнім тріумфом. Ще раніше, ніж він виїхав зі Страсбурга, назустріч йому був висланий герольд, Фарель був запрошений брати участь в урочистій зустрічі. Народ вітав його захопленими криками. Дбайливість влади про його зручності часом бала надмірною.

Отже, в результаті впливу реформаційних ідей було реформовано не тільки релігійну складову Європи, але разом із цим зміни відбулися в області науки, культури, мистецтва, суспільства, політики і т. д. Протестантська Реформація на початку XVI ст. викликала релігійний, політичний, інтелектуальний і культурний переворот, котрий призвів до розколу католицької Європи. Під керівництвом Кальвіна Женева перетворилася у центр не лише швейцарської, а й європейської Реформації.

Примітки

1. Ван Мюйден Б. История швейцарского народа / Пер. с фр. под ред. Э. Л. Радлова: в 3 т. – Репринтное издание 1897-1902 гг. – СПб.: Альфарет, 2016.

2. Виппер Р. Ю. Церковь и госпдарство в Женеве XVI в Влияние кальвинизма на политическоеучения и движения в XVI в. / Р.Ю.Виппер. – М.: 1894.
3. Дементьев Г. А. Введение реформации в Швеции / Г.А. Дементьев. – М.: 1892.
4. Жан Кальвин и некоторые проблемы швейцарской Реформации // История крестьянства в Европе. / Эпоха феодализма. В 3-х томах. – Т. I-II. – М.: 1985, 1986.
5. История средних веков / Под ред. С. П. Карпова. – М.: 2000. – Т. 1.
6. История средних веков / Под ред. С. П. Карпова. – М.: 2000. – Т. 2.
7. Кінгдон Р. М. Женева та консолідація французького протестантського руху / Р М. Кінгдон. – Кембридж: 1987
8. Кінгдон Р. М. Женевська консисторія під час Кальвіна // Кальвінізм у Європі 1540 - 1620 рр. Під ред. А. Петтегре, А. Дюк, К. Льюїс. 1997 р
9. Міттер Г. Х. Основные идеи кальвинизма / Г. Х. Міттер. – М., 1995
10. Плешкова С. Л. Французская монархия и церковь (XV – сер XVI в) / С. Л. Плешкова. – М., 1992. – 251 с.
11. Ревуненкова Н. В. Эразм и Кальвин // Эразм Роттердамский и его время. / Н. В. Ревуненкова . М.: Наука, 1989. – С. 154-168.
12. Сказкин С. Д., Чистозвонов А. Н. Реформация в Швейцарии История средних веков в двух томах / Под ред. С. Д. Сказкина. — 2-е изд. – М.:, 1977. – Т. 2.
13. Феодалная аристократия и кальвинисты во Франции: у 2 т. / Сост. И.В. Лучицкий. – К., 1971. – Т. 1. – 562 с.
14. Хопфл Ед Х. Лютер та Кальвін про державну владу / Х. Ед Хопфл. – Кембридж, 1993.

УДК 27:821.161.2(092)

Альона СТЕПАНЕНКО
(м. Київ)

Ідеї гуманізму та раннього бароко в літературній спадщині Мелетія Смотрицького

Аналізується творчої спадщини українського мислителя другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст. Мелетія Смотрицького. Розкрито основні засади та ідеї гуманізму в наукових працях полеміста-просвітника, що сформували творчу позицію та літературну програму Смотрицького.

Ключові слова: «просвітник», «Тренос», «гуманістичні ідеї», «ранне бароко», «лемент», «долоризм».

Науковий керівник: *Візер С. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Мелетій Смотрицький відомий як видатний церковний діяч, учений і полеміст раннього бароко, що посідає чільне місце серед українських мислителів другої

половини XVI – першої половини XVII ст. На жаль в історії української культури цьому діячу відведено незаслужено скромне місце, можливо, тому, що його образ «заплямований» прийняттям унії. Між тим він належав до плеяди провідних гуманістів свого часу і був патріотом своєї вітчизни, а його багатогранна літературна спадщина допомагає глибше пізнати особливості ренесансно-реформаційних умонастроїв тих буремних часів.

Метою нашої розвідки є необхідність з'ясування впливу ренесансу та ранньобарокової епохи на формування світогляду науковця, який став прикладом поєднання ідеї двох мистецьких напрямків та розвинув ще напрям барокового гуманізму.

Науковці неодноразово зверталися до літературної спадщини М. Смотрицького, проте належним чином вона і досі не досліджена. Серед найповажніших досліджень у пізнанні життєтворчості М. Смотрицького можна виокремити праці літературознавців В. Яременка [6] та С. Бабича [2], істориків П. Кралюка [5] та В. Коваль [4] та ін.

М. Смотрицький акумулював у своїх працях ідею гуманізму як багатоякісну інтегровану категорію, що має внутрішні та зовнішні структурні компоненти. До перших просвітників відносить такі компоненти, як духовність, активність, любов, саморозвиток, симпатію, свободу, а до других – навколишнє середовище, цінності суспільства, виховання та навчання. Безрелігійний гуманізм призводить до антигуманізму, а центральним компонентом гуманізму є духовність, як внутрішня якість особистості, внутрішнє джерело становлення системи цінностей людини, внутрішнє прагнення наблизитися до гуманістичних цінностей. Процес формування гуманізму розглядається М. Смотрицьким як процес духовного вдосконалення, що базується на християнських цінностях. Митець виділяє такий компонент, як пробудження духовності, що і є головною метою формування гуманізму та сприяє розвитку в людини суб'єктності. Слідом за метою Смотрицький виділяє, так звану «Теорію гуманізму», яка виходить із трискладової послідовності: 1) сім'я (як наслідування); 2) освіта (як цілеспрямована діяльність); 3) самовиховання (стійкі моральні християнські принципи) [5, с. 16].

Творчість Мелетія Смотрицького в значній мірі відкриває сторінку становлення українського барокового письменства. У творі «Тренос або Лямент єдиної вселенської апостольської східної церкви...», який вийшов друком у 1610 р. у Вільно. В ньому просвітник обстоює гідність, права, звичаї, віру й культуру українського народу. Вважаючи самопізнання найважливішим чинником духовного вдосконалення людини, він розуміє його і як засіб пробудження її етнічної і релігійної самосвідомості та волі до захисту своїх прав. У перекладі «Тренос» означає «плач» та складається із посвяти та десяти розділів. У двох перших іде мова про становище православної церкви, у двох наступних міститься критика церкви римської, в останніх розглянуто догматичні й обрядові суперечки між східною та західною церквами [6, с. 24]. «Тренос» – це плач за православними церквами і монастирями, за князем Острозьким, за багатьма окатоличеними шляхетськими українськими та білоруськими родинами. На хвилі

емоційного піднесення Смотрицький різко засуджує тих, хто залишив православну конфесію, порівнюючи їх із хижими вовками, зголоднілими левами.

Однією з форм вираження емоційного пафосу у творчості Смотрицького стала ламентация. Як своєрідний знаковий код культури, лемент передбачав особливий тип мови, у формі якої втілювався модус трагічного відношення до дійсності. Так, у «Треносі» мовою ляменту, смутку Смотрицький повідомляє про події, які ще і не відбулися. Трагедія «зради» українських аристократичних родів своєї Церкви, описаної у творі, функціонує у площині потенційно можливої перспективи. Відомо, що на час написання «Треносу» криза, передана у формі безутішного плачу, не досягла таких усеобіймаючих вимірів насправді. Ляментация у ранньобароковій спадщині Смотрицького, на думку В. М. Коваль [4], стала однією із форм вираження емоційного пафосу, а митець зміцнює засади долоричної літератури в українському письменстві.

Таким чином, «Тренос» відіграв значну роль в розвитку своєрідної «культури плачу», доби бароко, з втіленням конкретно-історичної тематики у різноманітних жанрах – від медитативно-релігійної лірики до новелістики та публіцистики, які засвідчували лібералізацію традиційного канону ламентаций. Долоризм в осмисленні Смотрицького інтегрував у собі не тільки емоційне вираження скорботи, смутку чи жалю з приводу втраченого, а й релігійний дидактизм та індивідуальну візію дійсності, модифікуючи її у трагічній тональності. Понад те, науковець Сергій Бабич зазначив, що звертаючись до поетики ляментацийних сюжетів, Смотрицький «узасаднює напрям долоричної літератури в українському письменстві» [3, с. 82].

В іншому творі Смотрицького «Ляменті у світа вбогих на жалісне переставлення Леонтія Карповича» ламентация органічно поєднувалася з ритуальною функцією тексту. Цим письменник висловив ренесансно-гуманістичну ідею необхідності змістовного наповнення короткочасного людського життя. Твір надзвичайно цікавий як приклад барокової метафізичної поезії – основна увага зосереджувалася на феномені смерті та алегорії «omnia vanitas» (з лат.: «усюдисущна суєтність»), марнотності світу [1, с. 37].

«Тренос» побудований за законами риторичного мистецтва. Перший розділ присвячений церкві, яка персоніфікована в поетичний символ, образ Матері. Оригінальність форми, змісту, логіка викладу визначили сприйняття твору. Все таки, треба признати, що «Тренос» для тодішніх православних був немов «дошкою рятунку». Уже з перших сторінок твору перед нами постає образ Церкви-Матері, переданий епітетами «обідрана», «оголена», «незносними ладунками, тягарем обтяжена». Емоційний ефект перевдягання скеровувався на те, аби викликати у православного читача почуття жалю до образу скривдженої Церкви-Матері. У зверненні до традиційного в естетиці бароко прийому антропоморфізації чи натуралізації культових образів спостерігаємо своєрідний антропологічний злам – засвоєння Смотрицьким нового типу культури, яка вивершує людські почуття у релігійному творі, наділяючи ними божественний образ. С. Бабич вважає, що епізод звернення Церкви-Матері до синів нагадує образ Скорботної Матері, зокрема «лямент Богородиці перед розп'яттям Сина,

лямент, який розгортається на сторінках давньої апокрифічної легенди» [2, с. 84]. Нагнітання емоцій, риторичних фігур у жалобному монолозі ляменту створювало відчуття стихійності буття, спонукало до роздумів над «чотирма останніми речами». Явище долоризму засвоювалося у релігійній культурі православних українців на власній фольклорній основі, що дало підстави польському досліднику Юзефу Третяку дійти висновку про визначну художню майстерність автора «Треносу». Дослідник зазначив, що перед ним «поема, яка написана прозою» [6, с. 54].

Промовистим є той факт, що Мелетій Смотрицький використав твори італійських гуманістів, зокрема «Листи без адреси» Петрарки. «Тренос...» був надзвичайно популярний у православному середовищі того часу, книга викликав величезне зворушення серед православних та не менше ж і обурення в католицькому світі. Перші називали автора «отцем благочестія», «янголом божим», та урівнювали його натхненну працю з творами Золотоустого, наказуючи класти її з собою в домовину [5, с. 52]. Католики ж ревно засуджували цю книгу та домоглися тимчасового закриття друкарні Віленського православного братства, де друкувалися твори. За таких умов учений переїздить до Києва.

Мистецько-філософський гуманізм М. Смотрицького з його тяжінням до концепції активної особистості не був чимось унікальним. Він цілком відповідав саме українським екзистенційним світоглядним традиціям, що вже досить давно сформувалися в українському менталітеті.

Оскільки людина є невід'ємною від Бога, то відповідно вона і невід'ємна від церкви. А тому значна увага у творі приділяється проблемі істинності та правдивості православної церкви та питанням поведінки духовенства. «Ані життя, ні звичаї, ні поведінка, ані одяг вас учителями не роблять, – так пише автор про уніатських кліриків. – Ні мудрість, ні наука, ні розмова про священне й пастирство не свідчать про це. У житті ви корчмарі та купці, у звичаях – домолежні, в розмовах – неуки, в поведінці – лиси облудні, а в одязі – хижі вовки. А що сказати про розуму вашого прикмети? Мудрість ваша, знання, розмова – безглузді, пусті і розпусні, забави – брудні, в них самі ви разом з тими, котрі вам наслідують, гинете» [4, с. 62]. У «Треносі...» можна знайти чимало філіппік проти духовенства, особливо проти тих хто прийшли в унію. Звертає полеміст увагу й на те, що серед православного духовенства процвітає симонія – купівля й продаж духовних становищ. Це, на його думку, руйнує церкву, веде до утвердження в ній меркантильних відносин. Головну провину за симонію письменник покладає на єпископів. Водночас показує, що вона розбещує також священницькі «низи». Таким чином, Мелетій впливає на волю й почуття читача. Він готує своєрідне емоційне підґрунтя щоб читачі змогли засвоїти твір. Висловлюючись мовою риторичної теорії, Смотрицький надавав перевагу принципіві *movere* (з лат.: вразити), який виражав імпресивну (психологічну) функцію, поступаючись при цьому риторичним поняттям *docere* (з лат.: навчати) і *delectare* (з лат.: розважати, забавляти, захопити) [2, с. 88]. Смотрицький прагнув побачити у реальному адресаті предмет втілення своїх омріяних ідей.

Другий розділ «Треносу...» – напучення синові «східної церкви», який покинув її разом з іншими невдячними «синами». В цьому випадку Смотрицький звертається до І. Потія та закликає його, а також інших владик, дбати про освіту й моральну чистоту, а не про збагачення: «Візьмись краще за науку, ніж за срібло. Гонися за мудрістю, а не за злотом. Шукай заповітів волі Божої, а не перлів та дорогих камінців. Мудрість превища всіх цих речей і немає на світі нічого, щоб їй дорівнювало. Коли це зрозумієш, благословенним будеш і вічної слави заслужиш. Пильнуй наказу мого і дійдеш мудрості. Бійся Бога і не протився йому, бо як глина в руках гончаря, так і всі люди в руках того, хто їх сотворив. Приготуй і ти, сину, душу твою на службу Богу твоєму. Приготуй серце для прийняття мудрості, яка в зрадливу душу не ввійде. Наслідуй святих предків твоїх, перших пастирів та вчителів, очисти серце твоє від іржі недбальства, відкинь камінь лінощів, омий очі твого розуму. Наберися боязні Божої, проймися сумлінням і пізнай самого себе» [5, с. 69]. У цій цитаті автор подає характеристику владик, яких засуджує за їхню поведінку, неуцтво та розпусту. М. Смотрицький акцентує увагу на порівнянні та закликає повернутися владик до тих православних канонів, які були колись, оскільки раніше, на думку автора, церква була величною, святою, монументальною, а сьогодні ця велич була втрачена. В «Треносі» було поєднано позицію барокового синтезу національної культури з античною філософією, яка проявилася в християнізованій формі. Все це являється не лише направленням на критично-реформаційні концепції, але й на ренесансно-гуманістичні положення, що сформували заклик пізнати самого себе.

Отже, творчість М. Смотрицького розвивалась у контексті християнського гуманізму й ранньобарокової ідейно-естетичної формації. Художнє осмислення релігійних проблем, які становлять домінанту творчості автора, здійснюється у контексті ранньобарокового явища християнського гуманізму, що стає універсальною як для шляхтича, вихованого на літературних зразках латинської поезики, так і для православного русина, який ревно сповідував цінності традиційного візантійсько-руського письменства. Вочевидь, ця неоднорідність манери автора «Треносу» є ознакою доби і його постійних творчих пошуків та експериментів.

Примітки

1. Бабич С. В. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : дисертація ... к. філол. н. / С. В. Бабич. – К., 2002. – 237 с.

2. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : монографія [у надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 2.] / за ред. проф. Богдани Криси / С. Бабич. – Львів: Свічадо, 2008. – 180 с.

3. Зосімова О. Мотив «марнота марнот» у поетичних епітафіях Лазаря Барановича: особливості жанрового втілення / О. Зосімова // Актуальні проблеми сучасної філології : літературознавство: збірник наук. праць / ред. кол. Я. О. Поліщук та ін. – Рівне: Перспектива, 2005. – Вип. XIV. – С. 34-45.

4. Коваль В. М. Засоби емоційності в давній українській публіцистиці [Електронний ресурс] / В. М. Коваль // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 20. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?Act=article&article=1408>.

5. Кралюк Петро. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. Кралюк. – К. : Український Центр духовної культури. – 1997. – 192 с.

6. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П.К. Яременко. – К.: Наукова думка, 1986. – 159 с.

УДК 94:327(560)"15"

Анастасія КЛАДОВА
(м. Київ)

Зовнішньополітичний аспект правління султана Сулеймана I в Османській імперії: золота доба чи початок краху?

Висвітлено вектори зовнішньополітичної діяльності султана Сулеймана I. Зроблено спробу спростувати твердження про «золоту добу» Османської імперії за правління султана Сулеймана та проаналізувати суттєві помилки у зовнішньополітичній діяльності на світовій політичній арені.

Ключові слова: султан, Османська імперія, зовнішня політика, договір.

Науковий керівник: *Осмоловська О. Ю.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Зовнішньополітична діяльність султана Сулеймана мала європейську та азійську спрямованість, які за вектором політики суттєво відрізнялись. У статті розглянуто вагомі упущення правителя Оттоманської порти цього періоду в усіх векторах зовнішньої політики і зроблено спробу спростувати прийняту в історіографії думку про «золоту добу» Османської імперії під час правління султана Сулеймана I.

Правління султана Сулеймана I досліджувало досить багато українських, закордонних і, в першу чергу, турецьких істориків. Турецькі дослідники зосереджуються на вивченні внутрішньополітичних дій та процесів правління Сулеймана, зокрема його законодавчої, благодійної та будівничої діяльності. Але деякі турецькі історики шукають причини початку кризи імперії саме в правлінні Сулеймана. Зокрема, Хоя Бек [5] навів головні помилки султана, в яких звинувачував його в віддаленні від Дивану, інституті фаворитизму серед головних візирів (вседозволеність Ібрагіма та Рустема, надання їм можливості накопичити великі багатства) та посилення впливу жіночої частини султанської родини, особливо через інтриги. Дослідник зазначає, що причиною всіх цих помилок первинно було порушення усталених традицій заради досягнення своєї мети. Зарубіжні історики навпаки говорять про те, що Сулейман був дійсно чудовим правителем і обґрунтовують його правління як дійсно «золоту добу». Так, зокрема, Гарольд Лемб виправдовує Сулеймана перед звинуваченнями Хоя Бека, а Альберт Любієр говорить: «Під час правління великого Сулеймана не було

суспільного інституту, котрий міг би зрівнятись з османським режимом, ... по силі, простоті, швидкодії і престижу всередині країни та закордоном» [5]. Українські історики, в більшості, зацікавлені саме у впливові Хюррем на правління Сулеймана. Вітчизняні історики загалом не досить чітко аналізують правління Пишного або взагалі не досліджують його, адже більше зацікавлені в персоні відомої співвітчизниці (чия національність досі є спірним питанням) – Хюррем султан або Роксолана. Серед українських вчених правління Кануні окремі проблеми досить розгорнуто розглянув Агатангел Кримський у своїй праці «Історія Туреччини» [4]. У своїй праці дослідник наводить більш фактаж, без особливого узагальнення та аналізу правління падишаха Сулеймана.

Для аналізу зовнішньої політики султана Сулеймана, на наш погляд, потрібно попередньо розглянути становище панівних, на той час, сил Європи та країн, що мали в перспективі зовнішньополітичні зв'язки з Оттоманською Портою.

Досить впливовим правителем того часу був Карл V Габсбурзький (1519-1556) австрійський ерцгерцог, імператор Німеччини, король Іспанії. Під його владою знаходились численні території в Новому світі, володіння в Італії, Нідерландах, барбарійській північній Африці. Межували з Османською імперією безпосередньо його німецько-австрійські території, якими правив брат Карла – Фердинанд Австрійський (пізніше Фердинанд I (1556-1564), а в Іспанії – Філіп II Іспанський.

В період початку правління Сулеймана I зростала і конфронтація між Габсбургами та Валуа, монаршим домом Франції. Зокрема, Франциск I (1515-1547) був завзятим ворогом Габсбургів та вступав в союз з Портою, як і його син Генріх II (1547-1559).

В Італії продовжувалась франко-німецько-іспанська боротьба за володіння, в якій були замішані всі республіки, окрім Венеції. На той момент, лише венеціанський флот мав перевагу над османами, що було вкрай не вигідно для самої республіки, адже Венеція мала суттєві торгові привілеї на території Порти.

Англія в цей час лише постає як могутня світова держава за правління династії Тюдорів, зокрема, сучасників Сулеймана – Генріха VIII (1509-1547рр) та Єлизавети I (1558-1603рр). Морська могутність цієї країни тільки починає зростати, починається активна колонізаційна політика (колонія «Вірджинія»), а також було покладено початок англо-іспанській конфронтації.

Політика Ватикану щодо османів була незмінною, всі сучасники Сулеймана – Лев X Медічі (1513-1521), Клімент VII Медічі (1523-1534), Павло III (1534-1549) – агітували католицьких монархів консолідуватись задля боротьби з османами та пропагували ідею нового хрестового походу проти мусульман. Але все це було марно, адже позиції католицької церкви та її вплив на зовнішньополітичне життя в Європі зменшувалось безпосередньо через поширення ідей Реформації. Недавні дослідження показали, що османський тиск 1521-1555рр змусив Габсбургів піти протестантам на поступки [1, с. 47]. Але проблема консолідації християнських країн для Ватикану, саме в боротьбі з мусульманами, вважалась найгострішою. Так, Альберто ді Кампо, публіцист Папи Римського, писав: «Через незгоди християнських володарів поміж собою увесь християнський світ мало-мало не діставсь під турецьку владу» [4, с. 160].

Щодо Московської держави, то сучасниками Сулеймана були князь Василь III (1505-1533) та цар Іван IV Грозний (1533-1584). Саме за султана Сулеймана почали формуватися нові відносини між цими державами. Так, султан направив до Москви свого посла, грека за походженням, в 1521 р., у відповідь – до Стамбулу 1523 р. прибув московський посол Іван Морозов. Московія, на даний період існування Османської імперії, не відігравала ніякої зовнішньополітичної ролі, адже постійно здійснювала дипломатичні маневри як стосовно християнських країн, так і щодо Оттоманської Порти. Яскравий приклад цього маневрування – це позиція невтручання Василя III на пропозицію взяти участь в хрестовому поході проти османів від Папи Римського. Не варто було забувати і про близькість Московії до Кримського ханства, безпосереднього васала Османської імперії, що становило загрозу для московитів.

Політика Польщі на період правління Сулеймана теж була неоднозначною. Правителі Польщі (Сигізмунд I Старий (1507-1548) та Сигізмунд II Август (1548-1572)) постійно вагались у векторі своєї зовнішньополітичної діяльності між Габсбургами та Османської імперією. Оскільки Сигізмунд I був одружений на дочці магната Заполь'ї – трансільванського князя ворожого Габсбургам, що перебував під протекторатом османів, то, зрозуміло, що в першій половині свого правління вектор зовнішньої політики Польщі був чітко спрямований на Порту. Аналогічну позицію вже пізніше займав Сигізмунд II, адже шляхта, що мала потужний вплив на монарха, в той період чітко відстоювала реформаційний рух, що набув великого поширення в Польщі. Така релігійна ситуація в країні цілком не влаштовувала Папу Римського, що і змусило поляків спрямувати свою зовнішню політику безпосередньо на османів. Але вже тут ми спостерігаємо перше велике упущення султана Сулеймана, адже він не сприймав Польщу як гідного союзника в боротьбі на європейській арені. Венеціанець Антоніо Барбаріго в 1558 р. писав: «Султан зовсім не рахується з польським королем, дарма що не один з наймогутніших християнських королів, який може виставити на оборону своєї держави 150 тисяч кінного війська» [4, с. 156]. Дивлячись на це, Річ Посполита могла б стати потужним союзником у війнах на території Європи.

В Азії головним сусідом для османів завжди виступала Персія, адже імперія Великих Моголів та Індія знаходились занадто далеко, що позбавляло сенсу творення з ними будь-яких зовнішньополітичних зв'язків. У Персії йшли міжусобиці серед старого чиновницького апарату, адже чиновники могли будь-яким чином спрямувати політику малолітнього шаха Тагмаспа в свою користь, тому за його прихильність і велась боротьба. Така внутрішньополітична ситуація стала результатом повного безладу в країні, а також квартирування в Персії військ Карла V (саме гармат та іспанської піхоти). Велику роль також відігравали релігійні розходження в обох мусульманських країнах, адже Персія була переважно шиїтською, а Османська імперія – сунітською. Причиною частих конфліктів також була боротьба за гегемонію в мусульманському світі.

Так, серед доволі потужних сучасників XVI ст. султан Сулейман викарбувався в пам'яті європейців як «Пишний» та «Великий». А. Кримський вважав, що ця ідентифікація Сулеймана мала підґрунтя у його видатній політичній та військовій

діяльності. Але, все-таки турецькі історіографи більше схиляються до епітету – «Законодавець», «Сулейман ель-Кануні». Це спричинено саме тим, що турки поважають султана Сулеймана, в першу чергу, за його культурні заслуги та мудру внутрішню політику, спрямовану на благо простому народові. Але на початку правління Сулеймана європейці недооцінювали його. Зокрема, Паоло Джовіо говорив – «скажений лев залишив собі в наступники лагідне ягнятко» [4, с. 147]. Скоро європейці зрозуміли, що сильно помилялися.

Вже 1521 р. султан розпочав свою переможну кампанію в Угорщині та захопив Белград. Наступного року, він розгромив госпітальєрів на Родосі, адже орден заважав османській торгівлі в Середземному морі. Цією перемогою Сулейман остаточно утвердив гегемонію Порту над Середземним морем. «До втрати Родосу була як мінімум ілюзія, що європейці в разі необхідності об'єднуються в хрестовому поході» [5].

В серпні 1526 року падишах розпочинає нову успішну військову кампанію на території Угорщини. В цій кампанії османи здобули блискучу перемогу в битві під Мохачем, в результаті якої на угорський трон став васал Порту – Януш I Заполья. Вже через три роки Сулейман розпочинає війну з Австрією, в особі Фердинанда Габсбурга, що претендував на той момент на трон Святого Стефана. Оскільки, Угорщина вважалась безпосереднім васалом Османської імперії султан був зобов'язаний відстояти свої права на ці території. Була розпочата облога Відня, яка не стала переможною, але офіційно підтвердила права османів на Угорщину. Габсбургам було не вигідно віддавати угорські території мусульманам, адже питання було не тільки в територіальних та економічних інтересах, а й в питанні іміджу імперії Габсбургів на світовій політичній арені.

У 1531 р. Фердинанд знову вступив в Угорщину й обложив Буду. У відповідь на це, наступного року, Сулейман повів своє військо, наступаючи на фортецю Гюнс, сподіваючись примусити ерцгерцога дати битву на завчасно підготовленому полі бою, вигідному для османів. У цей час адмірал Карла V Андреа Доріа забрав в османців Корон у Морей. Розуміючи, що тепер йому слід відкрити другий фронт у Середземномор'ї, султан поставив всі османські військово-морські сили під команду знаменитого турецького корсара та завойовника Алжиру Хайреддіна Барбаросси, призначивши його на пост капудан-і-дерья – великого адмірала та дав наказ діяти спільно з французами [1, с. 46].

Після 1531 р. французи вбачали в османах вигідних союзників і вже в 1536 р. було укладено таємний франко-турецький договір, який надавав французам певні торгові привілеї на території Османської імперії. Цей договір дав можливість противникам Франції вести активну антифранцузьку пропаганду серед християнських країн. Франциск I, король Франції, використовував османів задля відвернення уваги від італійських територій, на які зазіхала Франція. Договір з Францією було розірвано через те, що французи уклали мирну угоду з Карлом V, чого не могли стерпіти османи.

У 1540 р. Заполья помер і, вбачаючи в цьому перспективу для завоювання угорських територій, Фердинанд вводить свої війська в Угорщину. Сулейману вдалось вдало захистити свої території і, на цей раз, він вже поставив Угорщину

під пряме османське володіння як звичайну османську провінцію під орудою бейлербея. 1543 р. Сулейман знову ввів свої війська на угорські території з метою розширення кордонів імперії. Французький артилерійський загін приєднався до армії султана, а у відповідь османський флот з французами взяли в облогу Ніццу. З погіршенням стосунків з Іраном, султан не хотів відкривати ще один фронт бойових дій. Тому, він уклав 1547 р. перемир'я з Фердинандом, до якого була залучена і Франція. За три роки війна з Габсбургами спалахнула знову, коли Фердинанд повторив спробу встановити свій контроль над Трансільванією. Османи вигнали його звідти й утворили у Південній Трансільванії 1552 р. новий бейлербеїлик Темешвар [1, с. 47].

Коли новий король Генріх II посів трон Франції, він зрозумів необхідність збереження союзу з османами для боротьби з Карлом V. Альянс з Францією був наріжним каменем османської політики в Європі. Османці також знайшли природного союзника у Шмалькальденській лізі німецьких протестантських князів, які боролись проти Карла V [1, с. 47].

Дійсно, османи здійснювали політику ідеологічної підтримки протестантів, задля порушення плану Папи, що мав на меті консолідувати усі християнські держави в новому хрестовому поході проти мусульман. Османський уряд навіть висловлював невдоволення на події Варфоломійської ночі. Підтримка і протекція лютеран та кальвіністів ставали ключовим принципом османської європейської політики, спрямованої на те, щоб зберегти роздробленість у Європі та ослабити Габсбургів.

1533 р. почалась конфронтація між Сефевідами та Османами, що призвела до кампанії 1534-1535 рр. Сулейман завоював Тебріз і Багдад та анексував Азербайджан та Ірак. Запанувавши над Перською затокою, а також над Червоним морем, османці стали контролювати всі шляхи з Близького Сходу до Індії.

Коли османці поновили воєнні дії у Європі, перси перейшли в контратаку, й 1548 р. Сулейман вдруге виступив проти Ірану. Ця війна йшла з перервами сім років. За угодою, підписаною в Амасї 29 травня 1555 р., Багдад залишався османцям.

Ці заходи османців призвели до того, що у середині XVI ст. постала нова система альянсів між державами, що простяглася від Атлантики через Центральну Азію до Індійського океану. У такий спосіб європейська система балансу сил значно розширилась [1, с. 48].

Московія, на той момент, ще не відігравала значної ролі для Османської імперії, але вже значно розширила свої володіння і практично вже граничила з Портою. Безпосередня близькість з державою, що веде активну експансіоністську політику почала турбувати османців. Тим паче, що Московське царство успадкувало у Золотої Орди роль гегемони в східноєвропейському регіоні, тим самим, розвиваючи свій вплив і на османські володіння. Але султан Сулейман, на жаль, не встиг протидіяти Московії й активне планування дій проти московитів почалось вже після 1566 р.

В останні роки його життя загалом міжнародні умови стали несприятливими для Османської імперії та кожен крок султана в результаті був невдалим. Іспанія

вже встановила гегемонію в Європі, а Франція здала свої позиції, адже переживала внутрішню кризу та громадянську війну та вже не могла підтримувати союзницькі відносини з османцями. Відступ з Мальти та остання кампанія султана в Угорщині позначили початок краху Османської імперії в контексті визначального та вирішального значення на арені міжнародних відносин.

А. Кримський в своїй «Історії Туреччини» [4] говорив, також, і про економіку за часів правління султана Сулеймана. Зазначалось, що в першій половині його правління казна імперії збільшилась втричі, в порівнянні з часом правління Мехмеда Фатіха Завойовника. Але, на нашу думку, це економічне піднесення було в першу чергу пов'язано з правлінням та завоюваннями Селіма I, а вже Сулейман, отримавши в спадок від батька повну казну, вмiло використав та примножив її.

Однак, в останні роки правління султана Сулеймана економічна ситуація в країні значно погіршилось. Це доводить той факт, що 1563 р. союзник османів король Франції Карл IX попросив у борг 2 млн дукатів, на що султан відповів – «Скарбниця наша – порожня, а державні прибутки – не такі, щоб позичати комусь гроші» [4, с. 175]. Ми вважаємо, що військова діяльність на декілька фронтів відразу, широке архітектурне будівництво, благодійність, утримання султанського двору – все це вдарило по економіці країни, а в першу чергу, на це вплинули довготривалі війни на декількох фронтах.

Отже, враховуючи все вище згадане, можна зробити висновок, що більшість істориків не зовсім вірно інтерпретують правління султана Сулеймана як «золоту добу» Османської імперії. На нашу думку, було б логічніше виділяти окрему епоху імперії не за роками правління одного самодержця, а за станом імперії в контексті внутрішньої стабільності, стабільності економіки, успіху зовнішньої політики, міжнародної торгівлі та впливу на зовнішньополітичній арені. Якщо взяти всю історію Османської імперії і проаналізувати її за даними вимогами, то можна дійти до висновку, що «золота доба» Османської імперії припадає на період від середини правління султана Баязида II й до другої половини правління султана Сулеймана. Звісно, ця епоха могла б продовжитись. Більшість науковців схиляються до думки, що відповідальність за початок занепаду імперії несе Селім II або ж Хюррем султан, що на нашу думку не зовсім доречно. Адже під кінець правління Сулеймана держава вже знаходилась в економічній кризі, втратила вагомих та потенційних союзників та зазнала нищівних поразок у декількох військових походах. Тим паче, що в загальноєвропейській політиці починають визрівати нові експансіоністські сили з якими ослабленій Османській імперії конкурувати було б важко, якщо ще й брати до уваги політику консолідації християнських країн, яку активно проводили всі Папи Римські, хоч і їх ідея «хрестового походу проти мусульман» і не набула поширення, адже європейські монархи були занадто зайняті міжусобними війнами.

Зрештою, можна впевнено говорити про початок краху Османської імперії ще за правління султана Сулеймана, який воюючи на декілька фронтів, будуючи безмежну кількість архітектурних споруд та витрачаючи безмежну кількість

коштів не лише на війни, а й на утримання свого двору виснажив імперію. Тим паче, що він допустив кілька, згубних для світової держави XVI ст., помилок. Зокрема, маючи вихід до океану та могутній флот, не взяв участь у Великих географічних відкриттях; недооцінив силу протестантизму (був можливий вигідний альянс протестантів та мусульман проти католиків); недооцінив Річ Посполиту, як могутнього союзника, який позбавив би його багатьох проблем, зокрема, ведення військових дій на кількох фронтах, це вирішило б і продовольчу проблему: територіальна близькість Речі Посполитої, як безпосереднього союзника Порту, до нових завойованих земель спростила б контроль над цими територіями. Прорахунків було дійсно чимало, але те, що султан Сулейман став визначною персоналією епохи, в котрій жив, та зміг затьмарити всіх європейських монархів, говорить про те, що його правління дійсно було блискучим. На нашу думку, правління султана Сулеймана було вершиною впливу османів на міжнародній політичній арені, і, на жаль, при його ж правлінні цей пік пішов на спад.

Примітки

1. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Г. Іналджик. – К.: «Критика», 1998. – 287 с.
2. Гудвин Дж. Величие и крах Османской империи. Властители бескрайних горизонтов. – М.: Азбука-Аттикус, 2012. – 416 с.
3. Жилина А. И. Внешняя политика османского султаната в правление Сулеймана I Кануни [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-osmanskogo-sultanata-v-pravlenie-padishaha-suleymana-i-kanuni>
4. Кримський Агатангел. Історія Туреччини. – 2-ге вид., випр. – Київ-Львів: Олір, 1996. – 288с.
5. Лэмб Гарольд «Сулейман. Султан Востока» [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://www.e-reading.club/book.php?book=35780>
6. Хитцель Ф. Османская империя – М.: Вече, 2006. – 384 с.

УДК 94:355/359(=822.21)«14/15»

Ілля СЕМЕНЕНКО,
(м. Київ)

Воєнні звичаї ацтеків XV – початку XVI ст.

Автор стисло характеризує основні воєнні звичаї та вірування народу ацтеків, що населяв центральну Мексику в XIII – на поч. XVI ст., і показує, що поняття «війна» мало в ацтекській спільноті своє, специфічне, притаманне лише їй значення.

Ключові слова: ацтеки, яойотль (війна), боги, міфологія.

Науковий керівник: *Василенко Я. Л.*, вчитель історії Кловського ліцею № 77 м. Києва.

Ми вирішили здійснити свої розвідки з воєнних звичаїв мезоамериканського племені ацтеків XV-XVI ст. н.е. тому, що традиція та методи ведення війни доволі глибоко і ґрунтовно відображають характерні риси цивілізації, якій вони притаманні. Відомий прусський військовий теоретик, воєначальник та історик Карл Філіпп Готтліб фон Клаузевіц (1780-1831) казав, що війна є дзеркалом цивілізації у критичні моменти її історії. До того ж ця тема цікавить мене особисто. Тому ми вважаємо за необхідне визначити головні особливості військової традиції народу мешіка (самоназва ацтеків) задля розуміння глибинного змісту їх культури. Актуальність даної теми для сучасної української історичної науки полягає в тому, що тема порівняно слабо у ній представлена.

У своїй роботі я спирався на наукові праці та науково-популярні книги вітчизняних, зарубіжних та радянських авторів. Під час пошуку матеріалів для статті я не виявив жодної україномовної праці, де була б ґрунтовно висвітлена військова традиція народу ацтеків періоду XV-поч. XVI ст. Тому для написання роботи я використав інформацію з книги «Ацтеки – воинственные подданные Монте-сумы» авторства французького антрополога і політичного діяча Жака Сустеля, спеціалізацією якого було вивчення доколумбових культур Месоамерики, до яких, як відомо, належать і ацтеки. Також я спирався на дослідження українських вчених Купрієнка С. А. та Талаха В. Н. «Америка первоначальная. Источники по истории майя, науа (астеков) и инков», використовуючи її великою мірою в якості ілюстративного матеріалу. Інші джерела, інформація з яких допомогла мені у процесі написання статті, подано у списку літератури у кінці статті. Мета моєї статті – коротко висвітлити характерні риси воєнної традиції народу ацтеків XV-поч. XVI ст. Сподіваюся, що дана стаття допоможе хоча б частково ліквідувати «білі плями», у дослідженні ацтекської культури, яка знайшла відображення у характері воєн, які ця цивілізація вела. Хочу проте зауважити, що дана стаття аж ніяк не претендує на всеохопність історичного матеріалу, а є лише моєю першою розвідкою на цю тему.

За часів розквіту в імперії ацтеків існував цілий ритуал ведення воєнних дій. «Яойотль», або ж війна, була для ацтекського спільноти необхідною частиною буття. Для кожного дорослого юнака участь у військових діях була обов'язковою умовою для посвячення його в повноправні громадяни. До того ж це мало під собою значний релігійний фундамент. Ацтеки зводили спеціальні храми Священної Війни [4, с. 238]. Вважалося, що з часів виникнення Всесвіту люди, починаючи війну, мають виконувати волю богів. Згідно з легендою, Чотириста Захмарних Зміїв (з ацтекської «Сензон Міміцкоа» – Північні Зорі), створені вищими богами для забезпечення Сонця їжею, одного разу відмовилися виконувати свою місію. І тоді Сонце звернулося до людей, які прийшли у цей світ пізніше за Зміїв, із закликом знищити останніх, оскільки ті більше не приносять жодної користі ані Сонцю, ані вищим богам. Так почалася перша війна. Але чи була це війна у загальноприйнятому нині «європейському» сенсі? Які були її цілі і методи?

Кінцевою метою кожної окремої битви був, без сумніву, повний розгром і втеча ворога. Загальновизнане тлумачення поняття «поразка» було таким: місто вважалося переможеним, якщо ворожа армія досягала центрального храму і спалювала його, руйнуючи святилище місцевого бога. Символом завоювання в рукописах ацтеків було спалення храму [5, с. 198]. Під руйнуванням храму давні мексиканці розуміли поразку місцевого бога захисників і тріумф головного бога нападників. З цього моменту, коли результат поєдинку богів ставав усім очевидним, подальший опір ставав непотрібним. Поразка була чисто умовним поняттям і символізувала рішення, прийняте не людьми, а богами. Тому війна ацтеків була зовсім не схожою на смертоносні тотальні війни, що створила європейська цивілізація. Ацтеки не руйнували країну противника, залишаючи населення без засобів до існування чи нищачи його, а лише змушували переможених визнати верховенство головного бога свого народу – Уїцилопочтілі.

Щойно воля богів ставала всім очевидною, війна відразу ставала непотрібною і безглуздою. Племені, чиє божество зазнало поразки, тепер не залишалося нічого іншого, як скласти зброю і намагатися укласти мир на найбільш вигідних умовах.

Поряд із міфологічним обґрунтуванням воєн існувало, звичайно, політичне. Офіційна політична доктрина Теночтітлана – столиці ацтеків, і двох його міст-союзників Тецкоко і Тлакопана проголошувала їх єдиними законними спадкоємцями держави тольтеків – цивілізації, що розквітла в долині Мехіко в X-XII ст., а також династії завойовників-чичимеків, які у XIII ст. н.е. підкорили усю центральну Мексику. Така доктрина автоматично робила усі незалежні від ацтеків міста-держави центральної Мексики «бунтівниками», що не визнавали «законної» влади своїх «володарів», і тому мали бути захоплені. І все-таки для нападу на те чи інше місто «імператорові» (переклад назви посади умовний; з ацтекської «тлатоані» [4, с. 62] ацтеків був потрібен офіційний привід. Зазвичай цим приводом ставав напад жителів міста на караван ацтекських мандрівних торговців. Відмова міста або племені торгувати з ацтеками була рівнозначною оголошенню війни. Існували й інші причини для оголошення війни, наприклад, убивство гінця чи посланника. Війни іноді відбувалися через те, що тлатоані ацтеків вважав дії жителів певного міста-держави підозрілими і вирішував напасти, завдаючи удар на випередження [4, с. 240].

Рішення про оголошення війни мала затвердити рада старійшин Теночтітлана, яку спеціально для цього скликав тлатоані. Цій раді володар мав пояснити причину, через яку він вирішив спорядити збройну експедицію. Якщо він висував недостатньо важливу причину для нападу, старійшини тричі запитували його: «Чому ти хочеш почати війну?» [4, с. 240], показуючи тим самим, що не хочуть проливати кров свого народу за такого мізерного приводу і не вважають таку війну справедливою. Якщо ж причин для нападу було достатньо, рада обирала посланців, яких засилали до ворога, аби попередити про майбутній наступ і запропонувати підкоритися без бою.

Військово-дипломатична структура ацтеків ґрунтувалася на принципі трьох посольств. Спочатку місто, який планувалося підкорити, з'являлися послы Теночтітлана («куаукуауночцін»), які зверталися до місцевих старійшин з

промовою, пропонуючи «прийняти дружбу і захист імперії» і пообіцяти «ніколи не бути ворогом імперії і дозволяти імперським торговцям купувати в місті товари» [4, с. 242]. Остання умова була однією з найперших до виконання, адже, як було сказано вище, наявність між племенами торгівельних відносин була важливими індикатором їх політичних взаємовідносин. Також посланці вимагали, щоб правитель додав до місцевого пантеону богів Уїцилопочтлі і відвів йому провідне місце в храмі, а ще направив у Теночтітлан дорогоцінний подарунок — золото, дорогоцінні камені чи пір'я. Перед тим, як піти, посланці дарували своїм майбутнім противникам мечі і щити. Після дотримання всіх цих церемоній вони поверталися в Теночтітлан, залишаючи місцевому правителю 20 днів на роздуми. Якщо після закінчення цього терміну він не погоджувався на умови мирного врегулювання конфлікту, до міста навідувалися посланці від союзного ацтекам правителя Тецкоко («ачкакауцін»). Вони проголошували, що якщо через 20 днів після цього дня місто не визнає перевагу Теночтітлана, його правителя чекає смертна кара як «бунтівника» (згадайте офіційну доктрину Союзних міст). Така ж доля спіткає його радників і старійшин міста. Якщо після цього попередження володар міста підкорявся вимогам ацтеків, він повинен був щорічно відправляти в Теночтітлан «подарунки», проте йому була гарантовані дружба, прихильність і захист ацтеків. Якщо ж він знову відмовлявся, посланці окропляли його голову спеціальної чудодійною рідиною, яка, як вважалося, могла допомогти йому витримати напад армії ацтеків. Вони одягали йому на голову пов'язку з пір'я, перев'язану червоною шкіряною стрічкою – знак благородного статусу, і дарували багато мечів, щитів та іншої зброї для захисту міста. Після цього вони, як і перші посланці, їхали додому, залишаючи 20 днів на роздуми. Якщо після закінчення цього терміну місто все ще не підкорялося, туди направляли третє посольство — на цей раз з Тлакопану. Ці послы попереджали, що якщо за наступні 20 днів місто не підкориться ацтекам, воно буде пограбоване, головна святиня буде спалена, а всі мешканці будуть поневолені. На прощання послы дарували всім мечі і багато іншої зброї, а потім поверталися додому. Коли добігав кінця останній 20-денний термін, тлатоані оголошував непокірному місту війну. Але навіть після усіх цих відстрочок і попереджень бойові дії не розпочиналися доти, доки жерці не визначали благодатний для нападу день за ацтекським календарем. Отже, ацтеки свідомо позбавляли себе переваги несподіваного нападу. У великій мірі така поведінка пояснюється сприйняттям війни як волевиявлення богів і усвідомленням того, що перемога чи поразка у бою залежить виключно від волі надлюдських сил і що рішення їх має бути справедливим, що було б неможливим у разі несподіваного нападу.

Тактика ведення бойових дій і бойове спорядження ацтеків були так само досить специфічними. Незважаючи на міфологічне прагнення до «справедливої війни», ацтеки охоче користувалися всіма відомими військовими хитрощами. На ворожу територію посилалися шпигуни (з ацтекської «кімічтін» – Миші). Їх завданням була розвідка. У разі вдалої розвідки шпигун отримував в нагороду землі і інші цінні подарунки від тлатоані та старійшин.

Були відомі й інші військові хитрощі. Наприклад, вночі воїни викопували траншеї, в яких удень ховалися, накриваючи їх зверху листям або травою, і виходили на поле бою у найнесподіваніший момент, коли ворог не був готовий до нападу. Десантні групи на очеретяних плотах нападали на поселення, розташовані на островах посеред озер (див. ілюстрацію).

Озброєння воїна-ацтека складалося з «макуауїтля» – специфічної для Мезоамерики холодної зброї, що нагадувала пласку дерев'яну палицю з прикріпленими на торцях гострими лезами обсидіану, та круглого дерев'яного або тростинного і прикрашеного пір'ям щита «чімаллі». З дистанційної зброї ацтеки мали лук, що мав назву «тлауїтоллі», і пристрій для метання списа, за допомогою якого можна було метати списи або дротики. Макуауїтль залишав на тілі ворога глибокі рвані рани, проте можна було й просто оглушити його і збити з ніг, ударивши пласкою стороною. Ця остання функція макуауїтля була дуже корисною для ацтеків, однією з цілей воєн яких було захоплення полонених для жертвоприношення богам. Згадаймо міф, який ми навели вище – Чотириста Захмарних Зміїв відмовилися годувати богів і Сонце, отже, це мають робити люди через людські жертвоприношення. Це призвело до того, що в ближньому бою часто відмовлялися від використання зброї, що могла вбити чи скалічити супротивника, надаючи перевагу захопленню його в полон. Якщо ж воїн-ацтек сам потрапляв у полон, то не намагався утекти, адже за звичаєм втеча вважалася великою ганьбою. Задля захоплення полонених навіть улаштовувалися спеціальні «ритуальні війни», так звані «шочіяойотль» – «Війни Квітів» [4, с. 250]. Війни Квітів проводилися між Теночтітланом, Тецкоко і Тлакопаном з одного боку та містами долини Пуебло (Чолула, Уейшоцінко і Тласкала) з іншого. Битви проходили в одному і тому самому місці, причому противники не прагнули захопити територію, а в разі екстрених випадків битва миттєво припинялася.

Замість обладунків ацтекські воїни носили щось на зразок туніки, набитої бавовною, і шолом, який мав швидше декоративну, ніж захисну функцію. Він міг бути зроблений з дерева або пір'я і часто був прикрашений яскравим орнаментом або плюмажем. Цей шолом грав іще й розпізнавальну функцію: кожного вождя або знатного воїна можна було відрізнити за зовнішнім виглядом нашоломної прикраси. Такі своєрідні емблеми могли носити тільки ті, хто своєю доблестю і подвигами заслужив на це. Таким чином, зброя давніх мексиканців була створена у більшості своїй не для вбивства, а для захоплення ворога в полон, тобто основні риси спорядження воїна-ацтека були продиктовані не необхідністю убивства, а необхідністю ритуалу.

Перед початком битви лучники обстрілювали один одного, а потім воїни кидалися врукопашну. Відразу за бійцями бігли інші воїни з мотузками, що відразу зв'язували переможених. Бій розпадався на безліч окремих поєдинків, де противники намагалися взяти один одного в полон, а не вбити. Однак війна, яка починалася переговорами, ними і закінчувалася. Це була тонка дипломатична гра, своєрідний торг, на якому домовлялися про умови укладення мирного договору і про статус підкореного міста в складі імперії ацтеків. Зазвичай, посланці захопленого міста поступалися ацтекам певною територією або обіцяли надсила-

ти багату данину. Важливим, на мою думку, є наступний ритуал тодішнього укладення договору. Після прийняття умов перемир'я представник ацтеків нагадував підкореному народу, щоб ті ретельно зважили майбутні обіцянки та не приходили потім до Теночтілана з докором, що у них вимагають занадто. Концептуальна ідея, що лежала в основі цих переговорів, передбачала те, що переможець, як представник бога-переможця, міг робити з переможеними те, що йому заманеться. Він міг вчинити жорстоку розправу над жителями захопленого міста або перетворити їх усіх в рабів, спалити місто і знищити його святиню. Однак він відмовлявся від своєї абсолютної влади над переможеною країною за компенсацію. Цією компенсацією, по суті, і була данина, щодо кількості якої велися переговори, своєрідний викуп, ціною якого переможені купували собі право на життя. Звичайно, в числі умов мирного договору обов'язково йшлося про визнання Уїцилопочтлі верховним богом підкореного міста. Також це місто визнавало зверхність Теночтілана і відмовлялося від незалежної зовнішньої політики. Але у місті зберігалися довоєнні владні структури, місцеві мова, звичаї і традиції. Місто зберігало свій статус центру культурного і політичного життя провінції. З огляду на це ніщо не здалося б давнім мексиканцям страшнішим і безглуздішим, ніж європейські війни з їх масштабними руйнуваннями, систематичним винищенням цілих народів і повним позбавленням націй незалежності.

Отже, війна у стародавній Мексиці, релігійна або політична, завжди була оточена цілим рядом всіляких умовностей і ритуалів. Релігійну війну можна було пояснити поєдинком між богами; політичну трактували як повернення «бунтівних» міст у лоно держави. Військова кампанія могла бути довгою через відсутність швидких видів транспорту і великі відстані, однак самі битви були швидкоплинними. Особливості ведення воєн ацтеками у XV— на поч. XVI ст. витікали здебільшого з їх релігійних уявлень. Намагаючись не допустити повернення Темряви, що панувала у світі до народження богів, ацтеки постійно приносили богам і Сонцю людські жертви. Це потребувало людського ресурсу, який поповнювали за рахунок регулярної «Війни Квітів» та набігів на сусідні племена. Через це озброєння воїна-мексиканця набувало специфічних рис, спрямованих на захоплення полонених. До того ж, за наявності у кожному місті-державі власного головного бога і, відповідно, його жрецтва, «поєдинки між богами», які в реальності були повномасштабними війнами, ставали нерідким явищем. Таким чином, ми побачили, що поняття «*яойотль*», або ж війна, мало в ацтекській спільноті дещо інше, відмінне від європейського, значення. Подальші дослідження у цьому напрямку є надзвичайно корисними і мають великий науковий потенціал, адже релігія, міфологія та світогляд мезоамериканського племені ацтеків несуть у собі іще багато незрозумілого для сучасного історика.

Примітки

1. Альперович М. С. История Латинской Америки (с древнейших времён до начала XX в.) / М. С. Альперович, Л. Ю. Слэзкин: учебник для вузов / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1991. – 286 с.

2. Гуляев В. И.: По следам конкистадоров / В. И. Гуляев. – М.: Вид-во «Наука», 1976. – 160 с.
3. Пащук В. В. Викрадення континенту / В. В. Пащук. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 319 с.
4. Сустель Жак. Ацтеки – воинственные подданные Монтесумы / Перевод с англ. Л. А. Карповой. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2003. – 287 с.
5. Талах В. Н. Америка первоначальная. Источники по истории майя, науа (астеков) и инков / В. Н. Талах, С. А. Куприенко. – К.: Вид. Купрієнко С. А., 2013. – 370 с.
6. Кодекс Мендоса / Ред. и пер. С. А. Куприенко, В. Н. Талах. – К.: Вид. Купрієнко С. А., 2013. – 308 с.
7. Кодекс Мальябекки / Ред. и пер. С. А. Куприенко, В. Н. Талах. – К.: Вид. Купрієнко С. А., 2013. – 202 с.

УДК 94:355(477):821.161.2«092»

Аліна ДОЛИННА
(м. Київ)

Боротьба українських козаків з татарами і турками у літературній спадщині Мартина Пашковського

У статті висвітлюється літературна діяльність Мартина Пашковського – польсько-українського поета, історика та публіциста кінця XVI – початку XVII ст. Розглянуто творчий доробок М. Пашковського, зокрема праці на українську проблематику, що торкаються питання боротьби українських козаків з татарами та турками.

Ключові слова: Мартин Пашковський, Україна, Річ Посполита, поет, козаки, татари, турки, боротьба.

Науковий керівник: *Візер С. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Мартин Пашковський був одним з тих, хто чи не найактивніше писав про українські проблеми кінця XVI – початку XVII ст., зокрема, про постійну татарсько-турецьку небезпеку та про необхідність налагодження системи оборони східних воєводств. Біографічних відомостей про нього мало, і вони переходять з одного бібліографічного довідника в інший, а його творчість і досі залишається не до кінця відкритою для вітчизняної історії, що і обумовлює наукову важливість та актуальність дослідження даної проблематики.

До творчості Пашковського зверталися такі дослідники: В. Шевчук [6], В. Пилипенко [5], Д. Вирський [1]. Про творчість М. Пашковського в Україні найкраще писав М. Возняк [2], П. Кралюк [3].

В. Шевчук переклав і видрукував кілька віршів Мартина Пашковського. На думку вченого М. Пашковський був носієм ренесансного світогляду та знаходив поетичне натхнення не в далеких легендах та міфах, а в історичних битвах своєї епохи [6]. В. Пилипенко наголошував, що цей письменник був одним з тих, хто чи

не найактивніше писав про українські проблеми, зокрема, про постійну татарсько-турецьку небезпеку та про необхідність зміцнити систему оборони східних воєводств. На його думку, для української історіографії творчість Пашковського цікава перш за все як історичне джерело, як свідчення настроїв частини польської шляхти [5].

Д. Вирський прихильно ставиться до особистості Мартина Пашковського, вважає цінними погляди поета щодо ідеї християнського передмур'я, яке було покликане затримати навалу татарсько-турецького війська далі – углиб Речі Посполитої та до Європи [1]. Український філософ, письменник і публіцист Петро Кралюк називав Пашковського першим «козацьким поетом» [3].

У Польщі цією постаттю наразі зацікавився Міхал Куран, філолог-полоніст з Лодзі, який приготував про цього публіциста й історика окрему працю. На сторінках його монографії поміщений детальний аналіз творчої спадщини польського поета [8].

Мета даної наукової розвідки з'ясувати значення літературної творчості Мартина Пашковського, у розкритті теми боротьби козаків з татарами і турками наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Початок XVII ст. для Речі Посполитої був багатий на політичних публіцистів. Головною причиною цього було бурхливе внутрішнє та зовнішнє політичне життя об'єднаної польсько-литовської держави. Війни короля Сигізмунда III зі Швецією за корону, походи на Московське царство, які розтягнулись на десятиліття, рокош Зебжидовського 1606-1609 рр. проти короля, боротьба шляхти за розширення власних прав, постійна конфронтація з єзуїтами, військово-політичне протистояння з Кримським ханатом та Османською імперією у Північному Причорномор'ї – усе це знайшло відображення у політичній літературі початку XVII ст. [5, с. 11-17].

Зростання наприкінці другого – на початку третього десятиліть XVII ст. воєнної загрози для Речі Посполитої насамперед з боку Османської імперії спонукало польський уряд у своїх заходах протидії туркам робити ставку на збройні сили запорожців [6, с. 496-497]. Попри те, що козаки створювали для Речі Посполитої проблеми у відносинах з Туреччиною, ставлення до них на рубежі XVI-XVII ст. загалом було позитивним. Цікаво, що перші панегіричні твори, в яких описуються звитяги козаків, зустрічаються не стільки в українській літературі, скільки в літературах «латинських» народів, зокрема в польській літературі.

Мартин Пашковський жив на рубежі XVI-XVII ст. Він походив з Краківського воєводства, дотримувався кальвіністського віросповідання. Це був шляхтич з дому Задора, що служив якийсь час у домах магнатів Плазів, Любомирських та інших [7, с. 233]. Незважаючи на малу кількість біографічних даних, Мартин Пашковський – відомий персонаж у польській історичній науці та літературі, чого не можна сказати про українську. До останнього часу про його творчість знало лише вузьке коло вітчизняних спеціалістів з історії літератури.

Мартин Пашковський був автором понад двох десятків творів, щоправда, більшість з них була за обсягом усього по кілька сторінок. Українська

проблематика займала значну частину його творчості. Українськими справами Пашковський зацікавився на початку XVII ст. і 1608 р. видав невеличкий вірш під назвою «Україна, терзана татарами, прикордонних панів і княжат із жалісним ляметом про порятунок просить», а 1618 р. побачив світ інший твір аналогічного змісту: «Терзане Поділля просить прикордонних князів і панів про порятунок». Майже в кожному вірші чи публіцистичному творі того часу, який зачіпає українські проблеми, знаходимо описи татарських та турецьких погромів, яких зазнала Україна, і вірші Пашковського в цьому не виняток. Особливо реалістичний опис татарського погрому знаходимо в одному з пізніх віршів Пашковського «Знамениті битви ... 1620 року». Автор навіть запитує музу трагедії Мельпомену, чи зможе вона таке стерпіти, «адже настали тривога, грабунки, вбивства, яких не було давно... Важко описати ті жахи, жалістю наповнюється перо» [1, с. 336-339]. Реалістичність в описах кривавих сцен, яка просто вражає, була не лише ознакою жанру. Можливо, через такі криваві описи Пашковський намагався привернути увагу шляхти до ситуації у східних воєводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польсько-татарського прикордоння.

Висвітлюючи українські проблеми початку XVII ст., Пашковський довгий час жодним словом не згадував про запорозьке козацтво. Складається враження, що він спеціально не хотів його помічати. На нашу думку, так воно і було, адже Пашковський писав вірші для магнатів, з чого і жив. Тому не варто було зайвий раз дражнити своїх благодійників, згадуючи про козацтво, бо в очах магнатів це були злочинці та бунтарі. Але коли ігнорувати запорожців стало неможливо, автор продемонстрував власне позитивне ставлення до них [5, с. 11-12].

У вірші «Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами» (1617 р.) він підтримав ідею створення польсько-перської коаліції проти Османської імперії і відвів ледь не головну роль у цій коаліції козакам.

Ще раз запорожців Пашковський згадує у вірші «Знамениті битви ... 1620 року». У творі Пашковський описано поразку польського війська під Цецорою, татарський напад, який відбувся відразу після цього, подано останні новини з України. Автор прозою розповів про козацькі напади на татарські та турецькі міста у відповідь на татарський погром. Згідно з Пашковським, запорожці (саме так він їх називає) спалили сім турецьких міст: Тягиню, Сороко (Soroke), Бендери, Кілію, Очаків, Мендере і Білгород, захопили скарб та звільнили християнських невільників. Автор просить Бога допомогти запорожцям у їх прагненні знищити Стамбул та всіх бусурман. «Свіжі новини з України» мають інше емоційне забарвлення, що особливо контрастує з трагічним пафосом усього вірша. Це коротке повідомлення про козацьку діяльність на морі і особливо заклик до Бога про допомогу козакам, показують справжнє, позитивне ставлення Пашковського до козацтва, в будь-якому разі, на кінець 1610-х років [5, с. 13].

Створюючи вірші на актуальні події військово-політичного життя Речі Посполитої, Пашковський пробував свої сили й у жанрі політичної публіцистики. Саме йому приписують авторство анонімною брошури «Трактат про наступальну

війну...» (1613 р.), підписаної М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За оцінкою спеціалістів з історії польської військової думки, це була чергова пропозиція реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України. Але проект Пашковського якісно вирізнявся з-поміж аналогічних пропозицій сучасників перш за все своєю ґрунтовністю.

Мартин Пашковський був одним з багатьох авторів початку XVII ст., хто писав на антитурецькі теми. Історики розходяться в оцінці творчості письменника. На думку польських дослідників, його поезія не мала високої художньої якості, а публіцистика була більшою мірою вдалою переробкою вже відомих проектів реформування польського війська та створення прикордонної лінії оборони.

Українські ж дослідники не погоджуються з польськими колегами у такій характеристиці творчості Пашковського. Так, о. Ю. Мицик кілька разів називає Пашковського «відомим польським поетом і публіцистом» [4]. На нашу думку, для української історіографії творчість Пашковського цікава перш за все як історичне джерело, що передає дух тої історичної епохи, а також свідчить про досить впливові прокозацькі настрої частини шляхетства Речі Посполитої. У своїх віршах автор закликав шляхту та центральну владу вирішити проблеми татарських нападів на українські воєводства Речі Посполитої, захистити її від нищення південними сусідами.

Отже, Мартин Пашковський – один із вагомих польських співців козаччини початку XVII ст. У його творах велика увага приділена питанням нападів татар на українські землі, перебуванню в турецькому полоні українців, боротьбі козаків з татарами й турками. Пашковський говорив про необхідність об'єднання всіх сил українського пограниччя, щоб протистояти татарській загрозі. Тут мають об'єднатися як потужні магнати, князі, шляхтичі, так і прості козаки. Пашковський, ймовірно, добре орієнтувався в козацьких справах, судячи з усього, мав контакти з козаками та їхніми ватажками. Звідси доволі об'єктивне зображення козацтва та його діянь. Хоча, можливо, поет у деяких моментах ідеалізував та міфологізував козацтво. У Пашковського козаки постають борцями проти мусульманського світу. У цьому сенсі – вони захисники християнства, точніше християнської Європи. Це воїни, серед яких зустрічаються шляхтичі й навіть князі [3].

Примітки

1. Вирський Д. Річесполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) – К., 2008.
2. Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. – Львів, 1927.
3. Кралюк П. Перший «Козацький поет» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuye-filosofiyi-rozumu-/pershyy-kozatskyy-poet/>
4. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990.
5. Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18.

6. Сас П. Витоки українського націотворення. К., 2010.

7. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. – Книга перша: Ренесанс. Ранне бароко. – К., 2004.

8. Kuran M. Marcin Paszkowski — poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012.

УДК 94:7.073.7(450)«15/16»

Ольга ТКАЧЕНКО

(м. Київ)

Становлення та особливості італійського бароко XVI–XVII століть

Характеризуються причини появи та розвиток європейського бароко, яке прийшло на зміну Відродження. Акцентується увага на тому, що бароко поєднало в собі мистецтво готики і Відродження. Особливо необхідно відзначити прагнення до синтезу різних мистецтв.

Ключові слова: бароко, стиль, культура, країна, мистецтво.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Епоха бароко – одна з найбільш яскравих епох в історії світової культури. Цікава вона своєю інтенсивністю, динамікою, контрастністю і, в той же час, гармонією, цілісністю, єдністю. Для нашого часу – смутного, невизначеного, динамічного, що шукає стабільності і впорядкованості, – епоха бароко надзвичайно близька по духу. Звернення до барокових традицій художнього мислення безпосередньо стосується сучасних проблем формування національної самосвідомості та культурної ідентичності, впливає на становлення категоріальних універсалів новітньої естетики, культурології, мистецтвознавства як в Україні, так і у всій Європі.

Мистецтво бароко бурхливо розвивалося передусім у західноєвропейських країнах: зародилося в Італії, поширило свій вплив в Іспанії, Португалії і їх колоніях, у Фландрії, частково у Франції, проникло до Польщі, балтійських країн, а в XVIII ст. до України і Росії.

З середини XIX ст. почала складатися дослідницька традиція вивчення архітектури і мистецтва XVII–XVIII ст., спочатку увага вчених була прикута переважно до мистецтва античності і Відродження. Поняття бароко, що існувало як образне визначення дивного, химерного, що відхиляється від норми, стало функціонувати як термін мистецтвознавства. Слідом за історією мистецтва і

архітектури термін «бароко» став використовуватися в історії літератури, драматургії, музики, в історії культури.

Хотілось би зазначити, що основними джерелами, в яких аналізується практичне значення стилю бароко, є художні альбоми, які видавалися в Європі з кінця XIX століття. Серед них потрібно виділити альбом Германа Бауера і Андреа Пратера «Бароко. Архітектура. Скульптура. Живопис» [1], в якому бароковий живопис розглядається в межах XVII ст., а еволюція архітектури та скульптури простежується аж до пізнього бароко і рококо. Автори навмисно залишають хронологічні межі не цілком чіткими, оскільки XVII ст. – це період розквіту стилю бароко в Італії, тоді як в деяких європейських країнах ми спостерігаємо тільки початок зародження барокових традицій і їх подальший розвиток до XVIII ст. Ще до того, як у 1789 р. у Франції впала монархія, барокове мистецтво зійшло з європейської художньої сцени. Потужність і підвищена емоційність вичерпали себе і на зміну їм прийшла епоха Просвітництва.

В альбомі Євгенія Яйленко «Барокко» [2] представлені кращі твори живопису бароко – одного з головних стильових напрямків у художній культурі XVII ст. Зазначається що, мистецтво епохи бароко багатопланове і різноманітне. Його відрізняє різноманітність як образотворчої стилістики - ефектні світлотіньові прийоми і сміливі ракурси, помпезна урочистість активність і стриманий пафос, напружений драматизм і життєрадісні відчуття повноти земного існування, так і тематики, від сцен мучеництва католицьких святих у італійських художників до розгульних вакханалій у фламандських живописців. Весь цей арсенал барокового мистецтва отримав найбільш яскраве втілення у творчості таких самобутніх майстрів, як Караваджо і Веласкес, Рубенс і Рембрандт, Вермер і де Латур.

В альбомі «Baroque. Patterns, motifs» [3] зібрані та проаналізовані основні елементи стилю європейського бароко. Зазначається що, барокко це мистецтво, і є головним елементом усього європейського мистецтва і архітектури XVII-XVIII ст. В передмові йдеться, що в різний час в термін «барокко» вкладався різний зміст. Сучасні дослідники прийшли до висновку, «Бароко» стиль, що панував в європейському мистецтві між маньєризмом і рококо, тобто приблизно з 1600 р. до початку XVIII ст. Від маньєризму барокове мистецтво успадкувало динамічність і глибоку емоційність, а від Ренесансу - ґрунтовність і пишність: риси обох стилів гармонійно злилися в одне єдине ціле.

Потрібно наголосити на тому, що фундаментальне дослідження стилю бароко почалося з праць Г. Вельфліна Він розробив і охарактеризував концепцію самостійної цінності художнього твору, яка не залежить від історичних, соціальних та інших факторів. Запропоновані Р. Вельфліним основні поняття розглядалися ним як конструктивні елементи художніх форм, як структури, присутні в XVII-XVIII ст. [4]

Історик Жермен Базен аналізує розвиток Бароко і Рококо які він назвав двома найцікавішим стилями в історії європейського мистецтва нового часу. Собори і фонтани Риму, пишні європейські палаци з багатою лепниною та розписом – все це створено в епоху бароко, так само як і полотна Рубенса, Пьетро да Кортонна,

Луки Джордано. Автор розглядає еволюцію бароко і особливості стилю рококо, в живописі які найбільш повно виражені у творах Антуана Ватто [5].

Серед українських дослідників заслуговує на увагу Макаров А. який досліджує українську барокову культуру XVII-XVIII ст. Автор виходить за межі звичних проблем мистецтвознавства й історії літератури. Музичні, поетичні, малярські твори, філософські трактати й архітектурні ансамблі цікавлять його насамперед як виразники особливого стану душі й стилю мислення [6].

Отже, дослідники зазначають – Бароко, стало надзвичайно важливою віхою в культурно-історичному розвитку людства. З одного боку, його можна вважати своєрідним підсумком попередньої великої історичної епохи – Відродження, а з іншого – періодом, у якому відобразились уявлення про безмежність, багатоманітність і вічну мінливість світу, інтерес до середовища, оточення людини, природної стихії. Мистецтво бароко тяжіло до урочистого, патетичного «великого стилю», до приголомшливих ефектів, відзначалося пишністю, декоративним розмахом, бурхливою динамікою. український

Як і попередній ідейно-художній рух, відомий під назвою епохи Відродження, бароко охопило всі сфери життєдіяльності людини, яскраво проявивши себе в архітектурі, скульптурі, живописі, музиці й літературі. Ідеологічною та художньою передумовою була контрреформація, і бароко стало – її естетичним вираженням.

Бароко одноголосно називають першим стильовим напрямком в історії культури, який у більшій чи меншій мірі охопив усі народи Європи незалежно від конфесійної чи національної диференціації, включаючи протестантські та православні країни, і більше того, першим напрямком, який вийшов за європейські межі. Разом з тим значна кількість науковців вважає, що культура бароко водночас стала останньою в ряді інтегративних культурних епох, після занепаду якої у другій половині XVIII ст. в культурному житті Європи панують непоєднані стилістичні течії та світоглядні установи.

Його поява була історично закономірним процесом. Стиль бароко по-різному знаходить своє втілення в різних європейських країнах, визначаючи їх національні особливості. В той же час мало спільні риси, типові для всього європейського мистецтва і для всієї європейської культури: церковний догматизм, що привів до посилення релігійності; збільшення ролі держави, світськості; підвищена емоційність, театральність, перебільшеність всього; динаміка, імпульсивність; декоративність, мальовничість, надмірність елементів.

Примітки

1. Бауэр Г., Пратер А. Барокко. Архитектура. Скульптура. Живопись: альбом. / Бауэр Г., Пратер А. – М., 2007. – 96 с.
2. Яйленко Е. В. Барокко: альбом. / Яйленко Е. В. – М., 2008. – 264с.
3. The pepin press . Baroque. Patterns motifs. – М., 2004. – 500 с.
4. Вельфин Г. Ренессанс и барокко. / Вельфин Г. – М., 1989. – 340 с.
5. Базен Ж. Барокко и рококо. / Базен Ж. - М., 2001. – 288 с.
6. Макаров А.М. Світло українського бароко. / Макаров А.М. – К., 1994. – 273 с.

УДК 94:316.75(092)

Анастасія СУЛЬЖИК
(м. Київ)

Адам Кисіль – ідеолог теорії ягеллонізму

Аналізуються погляди Адама Кисіля як носія ідеології ягеллонізму в середині XVII ст.

Ключові слова: Адам Кисіль, ягеллонізм, ідеологія, Річ Посполита

Науковий керівник: *Сегеда Р. А.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Історія Ягеллонської Польщі міцно пов'язала сусідні народи - українців, білорусів, литовців та, власне, поляків. Протягом не одного століття між ними розвивалися різноманітні стосунки, характер яких, за твердженням істориків, був складним та неоднозначним. Їх відгомін є складовою історичної пам'яті та свідомості як поляків, так народів, що колись єднались під егідою ягеллонського легітимізму. В сьогоденні, умовах усе ширшого розвитку європейських інтеграційних процесів та зв'язків, важливо будувати їх на ґрунті історії, що вивільнена від тенденційних, заангажованих політичною кон'юктурою трактувань та інтерпретацій. Історія повинна зближувати, а не роз'єднувати народи.

Тому приклади успішного міжетнічного співжиття минулого мають ставати магістральними напрямками історичних досліджень для того, аби з одного боку, давати фактологічний матеріал для сучасних практик, а з іншого, формувати ідеологію толерантності у міждержавних відносинах.

Вагому та помітну роль ягеллонська ідея відігравала на різних етапах розвитку європейської та польської історії починаючи від середини XVII ст. і, як видно, ідеї ягеллонізму є актуальними і сьогодні.

У середині XVII ст. ідеї ягеллонства на території Польщі і України лобював та пролонгував Адам Кисіль, волинський шляхтич, сенатор Речі Посполитої. Є підстави вважати, що він, як і ряд інших знатних українських діячів, як от Петро Могила, Касіян Сакович сповідував політичну концепцію ягеллонського легітимізму. Проте, яким чином такий світогляд відображається у його діяльності, дослідники аналізують ще мало. Більшість із них пов'язують його із захисниками Речі Посполитої та однозначно переконують у пропольських поглядах. Це у першу чергу стосується дипломатичної діяльності Адама Киселя, зокрема у період Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького. Тому важливо подивитись на його діяльність іншим поглядом.

Руський політичний народ, шляхта, претендував на роль третього рівноправного партнера, разом із поляками та литовцями у політичній системі

держави. Такий світогляд був характерним для тієї частини шляхти, яку називають «genteRuthenus, nationePolonus».

Однією тезою це можна визначити як дуальність світогляду, в якому за висловом Н. Яковенко, «химерно переплелися» «Схід і Захід». У вужчому розумінні мова може йти про існування регіональної політичної субкультури волинської шляхти, яка відобразилася в її поведінці не тільки в регіональному, а й в цілому «річпосполитівському» просторі. «GenteRuthenus, nationePolonus» (шляхтич-русин «польської нації») так більшість волинських шляхтичів усвідомлювали своє місце і свою роль у суспільстві [6, с. 97-99].

Етнічна й територіальна належність тут, як бачимо, доповнюється акцентами на приналежності до «польської нації», тобто до «народу-шляхти» всієї держави. Як виявилось, такий статус був притаманний для багатьох, і можливо, в першу чергу для Адама Киселя. Яскраво підмітив це Д. Яворницький, який писав: «Приставши до такої думки про особу Адама Киселя, ми збагнемо, що ця людина вельми часто переживала у своїй думі справді трагічні моменти, саме в тих випадках, коли віра і кров вели його до українців, а політичні ідеали та дворянські погляди – до поляків» [9, с. 31].

«[...] Ось яскравий приклад: У шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI-XVII ст. домінувала «західна» модель цінностей, тим часом як сотеріологічний аспект мислення і далі чітко тримався візантійської матриці [...]» – зазначає Н. Яковенко [8, с. 364].

Разом з тим, безсумнівним фактом є побутування у тогочасному суспільстві спеціалізованих субкультур, що мали надетнічний, надмовний і надконфесійний характер. Зокрема, можна говорити про політичну культуру «народу шляхти» [8, с. 364].

Аналіз літератури та джерел приводить нас до висновку, що Адам Кисіль не тільки сприймав ідею «руського шляхтича польської нації», а й розвинув особливо чітко сформулювавши політично-правову концепцію руської шляхетської політичної нації руських сарматів.

Вперше ця ідея звучить у трактаті найвідомішого галицького публіциста XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана «Квінкункс, тобто вірець устрою польської держави» (1564 р.) [7, с. 119-120].

А. Кисіль йшов далі С. Оріховського-Роксолана. Він розвивав ягелонську ідею церковних інтелектуалів 1620-х рр. про поєднання Русі та Польщі у Великій Сарматії через призму контракту, хоча суб'єктами договірних взаємин для нього вже є не руські князі, а шляхта. У своєму виступі на сеймі 1641 р. він говорив: «[...] наші предки, руські сармати, добровільно прийняли до Ваших милостей, польських сарматів... не до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і відзнак, але з титулами й відзнаками – так ми прийшли до нашої спільної Вітчизни [...]» [5, с. 257].

Як репрезентант ідеї ягеллонства Кисіль на посадах різні високі посади. Його головним змістом життя стала державна служба: військова, адміністративна та політична. Стрімкий зліт у кар'єрі Адама Киселя спостерігається з обранням короля, Владислава IV. Завдяки його особистим симпатіям та протекції товариша

студентських літ, Томаша Замойського, в 1633 р. він отримує посаду «королівського дворянина», в обов'язки якого входило виконання особливо важливих доручень короля. Але найбільше Речі Посполитій він прислужився як дипломат. Перша його дипломатична місія пов'язана із польсько-московським порубіжжям.

За свідченнями дослідника Гіжицького, в першій половині XVII ст. Адам Кисіль посідав різноманітні староства: носівське, черкаське, богуславське, вишньгородське, тлумацьке та інші [2, с. 27].

Отримавши в 1633 р. посаду «королівського дворянина», серед інших доручень виконує обов'язки королівського комісара у козацьких справах. Зокрема, вирішено було вислати комісію для заведення порядку в козацькому війську [2, с. 252].

В серпні 1636 р., на його думку, він провів успішні переговори в козацькому таборі: старшину Кисіль вважав взагалі добре настроєною. Військо, за його словами, сильно вже змішалось – «помішалось в реєстрах і порядках своїх», але кінець кінцем присилка грошей могла все направити [2, с. 234-235].

Але цього не сталося, і вибухнуло повстання під проводом Павлюка. 16 грудня 1637 р. відбувся бій під Кумейками, в якому повсталі практично зазнавали поразки і згодилися на переговори. 24 грудня в козацькій табір прибули послы для переговорів. Адам Кисіль заручився перед козаками, що в разі припинення оборони і видачі керівників повстання – Павлюка, Томиленка – король їх помилує. Козацька рада йому повірила. Але сейм у лютому 1638 р. ухвалив рішення стратити керівників повстанців. І тоді Кисіль рішуче став на їх захист: «Вони здалися добровільно, я заручився, що Річ Посполита дарує їм життя, інакше б вони захищалися б до останнього. Якщо тепер, незважаючи на моє поручення, їх стратять, то це підірве віру в слово не тільки заручителя, але і довірителя Речі Посполитої» [3, с. 45-46]. На протест не зважили, лише король застосував більше гуманну страту. Втративши довіру королів, А. Кисіль залишає посаду комісара в козацьких справах.

Проте, очевидно, ще займаючи в наступних роках високі урядові посади в Україні, він продовжував аналізувати її соціально-економічне та політичне становище. Ю. Мицик припускає, що саме А. Киселю належить авторство трактату «Сентенція про заспокоєння Війська Запорізького одного польського шляхтича», в якому лунає заклик вирішення «українського питання» шляхом зміни відверто колоніального політичного курсу Речі Посполитої [4, с. 66].

Будучи прибічником ідеї ягеллонства, чи не найбільше заслуг дослідники знаходять в обороні Киселем православ'я, як національної релігії українців в умовах наступу католицизму та унії. Тому що, як говорилося раніше, «ягеллонський легітимізм» передбачає гендерність віросповідання. Хоча, чи не в усіх джерелах та літературі, зазначається, що до 1632 р. сам він був уніатом. Нам це видається недостатньо обґрунтованим. В своєму заповіті, 1 травня 1653 р., який втрачений, проте залишилися деякі фрагменти, сам Кисіль стверджує: «П'ятдесят три роки життя мого, які дозволив прожити мені Господь Бог, перебував я в православній вірі святої східної церкви Божої матері моєї, в якій

незмінно оставались предки мої, в ній я хочу оставатися і до останнього мого дихання» [1, с. 31]. Тому маємо всі підстави стверджувати помилковість перебування Киселя в унії.

Сучасники Киселя, які вказували на його унійну приналежність, такі здогади могли висунути в зв'язку з поглядами молодого шляхтича на релігійне питання. Для їх реконструкції звернемося до публікації Н. Яковенко «Територія уявлень і стереотипів. Релігійні конверсії: спроба погляду з середини». Проаналізувавши значний масив документів дослідниця робить такі висновки: «Натомість, коли ми звернемося до щоденних взаємин між людьми різних обрядів, то не знайдемо того драматичного протистояння, на яке можна б було б очікувати, довірившись творам служителів церкви. Навпаки, джерела раз по раз фіксують приклади цілком мирного співжиття – як у родинному колі, так і в сфері публічного побуту, ба – навіть у релігійних практиках» [8, с. 21].

«Наведені приклади, як здається, з достатньою переконливістю показують, по-перше, наскільки складно встановити віровизнання навіть достатньо помітних осіб, коли воно прямо не вказується в репліках сучасників, а по-друге – наскільки обережно треба ставитися; а) до заяв людей церкви про «ужинок душ» б) до пізніших ретроспективних свідчень про належність, і то навіть не надто віддалених у часі» [8, с. 33].

«... Ретроспективно оцінюючи позицію своїх героїв у справах віри й церкви він (дослідник) ризикує потрапити у полон «реформованих» критеріїв побожності, хоча для релігійно відкритої людини вони важили небагато...» [8, с. 33]. Очевидно все це стосується і А. Киселя.

Розглядаючи діяльність А. Киселя в релігійній сфері, на нашу думку, варто розрізняти, хоч і взаємопов'язані, але все ж різні напрямки, – політично-правовий, конфесійно-релігійний.

Саме у зв'язку із проблемами врегулювання статусу православної церкви, бачимо ми появу Киселя на політичній арені Речі Посполитої.

І про останній вектор його ягеллонської політики можна розповісти через призму його дипломатичної діяльності під час Хмельниччини. В часи національно-визвольної війни діяльність Адама Киселя була дуже багатогранною, часто суперечливою та непростою для нього особисто.

За оцінками українських істориків, з перших днів війни А. Кисіль став лідером тієї досить незначної частини шляхти, яка не бачила у ній переможців та наполегливо прагнула знайти компромісні рішення [9, с. 29].

Проте цілком очевидно, що все своє життя А. Кисіль залишався в глибокому переконанні, що Річ Посполита є найкращою державою у світі. Зокрема в 1648 р. він пише: «Як сходом сонця освітлюються всі світу обриси... так слова залишаються над неприятелем і золотий мир, в'ючи собі гнізда в нашій Вітчизні на весь світ поширювалися і світили» [5, с. 145].

Видно, він у повній мірі відчував себе «руським громадянином» Речі Посполитої, свою належність до «народу шляхти», яку так яскраво описав С. Оріховський: «Дивіться на гордого вольністю і святою свободою на світі поляка: знамениті шати носить поляк, тобто має одинакові зі своїм королем

вольності. До того ж, носить поляк чудовий золотий перстень, тобто шляхетство, завдяки якому найвищий є рівний у Польщі нижчому...» [8, с. 131]. Волинські шляхтичі, а серед них і А. Кисіль, цілком сприймали систему вартостей шляхетського стану в таких її основних пунктах: благо Вітчизни; активна громадянська позиція; гартована запалом свобода особи та релігії; право на вільне висловлювання думки; рівність в шляхетському середовищі.

Разом з тим, основою шляхетської свідомості була глибока переконаність у тому, що шляхту й простолюду розділяє неподолана прірва «нашої крові».

Отже, за своїми здібностями та світоглядом Кисіль був видатним державним діячем і дипломатом. Маючи за основу своїх дій ягелонську ідею та *salusreipublicae* та дотримуючись шляхетських поглядів, він діяв відверто і в той же час з виключною витримкою та послідовністю.

Примітки

1. Giziyeki. J.M. [Giziyeki. J.M]. Wolyniak. Z prezlosci HoszezynaWolyniu. – Krakow. 1909. – 78 с.
2. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Край на межі тисячоліть: Матеріали X наук. іст.-краєзн. конф.: Зб. наук. праць. – Луцьк, 2002. – 31 с.
3. Михальчук Л. Дилема Адама Киселя / Л. Михальчук // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 41-61.
4. Мицик Ю. А. Національно визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.: (Деякі підсумки, проблеми і перспективидослідження) // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 2-13.
5. Оріховський С. Квінкунс/ С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – К.: «Наукова думка», «Основи», 1995. – Ч. 1-2. – 432 с.
6. Яковенко Н. Gente Rutenusnatione Polonus – зміст і еволюція поняття В'ячеслава Липинського / Н. Яковенко // В'ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К, 1994. – 102 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
8. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К: Критика, 2007. – 451 с.
9. Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури: у 5 томах. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / Гол.ред. Я. Д. Ісаєвич. – К: Наукова думка, 2001. – 591 с.

УДК 94:32(092)

Марія ФЕЩЕНКО
(м. Київ)

Політична діяльність Юрія Немирича

Аналізується політична діяльність Юрія Немирича у контексті міжнародних відносин Речі Посполитої та Війська Запорізького середини – другої половини XVII ст.

Ключові слова: Юрій Немирич, політика, політичний діяч, Гадяцька угода, Річ Посполита, соцініанство.

Науковий керівник: *Мишук А. М.*, вчитель історії та правознавства спеціалізованої школи № 53 м. Києва.

Актуальність обраної теми полягає у тому, що сьогодні, коли Україні потрібно спрямувати свої міжнародні відносини до союзу з країнами західної Європи, відмежуватися від Росії, саме політична діяльність Юрія Немирича може стати прикладом тієї продуманої на багато років уперед зовнішньої політики. Основою джерельної бази виступають статті про Юрія Немирича, написані Нічик В., Лоським І., Яковенко Н., Слабошпицьким М., Жук Н., Статті, написані про Гадяцьку угоду Будзиновським В., Горобцем В., Кулаковським П., Липинським В., дозволяють аналізувати причини та наслідки унії та участь Юрія Немирича у розробці та підписанні цього документу.

Немиричі належали до найзаможнішої групи київських землевласників. Зокрема, цей рід поступався лише князям Вишневецьким за кількістю димів, якими ті оволоділи у Київському воєводстві. Всі Немиричі були на початку православними. Але Андрій, дід Юрія, одружився з Хребтовичіною, що належала до популярної тоді у Речі Посполитій антитринітарської секти. З її входом до родини приходить новий елемент – це нововірство [7, с. 120]. Перехід на аріанство зближує Немиричів до західноєвропейської культури. Але стаючи щораз більше європейцями, вони гублять зв'язки з тою українсько-руською стихією, серед якої вони живуть. До проявів цієї стихії, як, наприклад, до козацьких рухів ставляться вони ворожо.

Юрій Немирич навчався спочатку в Ракові, де набув знань у галузі математики, філософії, етики, політики. Після закінчення Академії в 1631 р. вирушив в подорож до Західної Європи. Спостерігаючи його подальшу діяльність, ми бачимо, що політичні питання завжди найбільше цікавили Немирича. Його державний ідеал, який він спочатку хотів здійснити в межах Речі Посполитої, а потім в Українській Козацькій Державі - ідеал республікансько-федеративної держави типу Голландії або Швейцарії. Саме такий устрій, на його погляд, може забезпечити найбільшу гарантію громадянських свобод і релігійну толерантність [7, с. 125].

Перебуваючи в Парижі, 20-річний Немирич пише листа у формі політичного трактату до свого дядька, київського каштеляна Романа Гойського (1632) «Роздуми про війну з московитами» [6, с. 118]. До написання цього твору його спонукали події, що передували Смоленській війні між Московською державою і Річчю Посполитою (1632-1634). До складу останньої тоді входила Україна. На основі історичних відомостей щодо ведення воєн від античних до сучасних йому часів Немирич викладає практичні поради з підготовки та ведення війни, вказуючи слабкі і сильні сторони конкретного ворога [6, с. 5-6]. Подеколи надто різкими видаються характеристики образу московитів, подані Ю.Немиричем, на кшталт: «мосхи не прагнуть свободи. Як також не відчують і не уникають

неволі, встановленої, буцім-то, Богом і царем» [4, с. 22] або «Суть же угод, які існують у москві з чужинськими народами, полягає в тому, щоб їх порушувати» [4, с. 31]. Виступаючи як ревний патріот Речі Посполитої, Юрій Немирич, проте, при порівнянні її з Голландією робить висновок не на користь Польщі. Він відзначає політичну нестабільність у державі, слабкість дисципліни у війську, нечисленність артилерії, новітньої зброї, обмеженість інженерних служб. Одночасно Немирич віддає належне і ретельно оцінює величезні простори Російської держави (Московії), переважаючи чисельність її збройних сил, спритність дипломатії. Він відзначає також ті сторони суспільного життя Росії, відносно яких Річ Посполита, на його думку, має явні переваги, особливо щодо свободи і прав громадян [4, с. 119]. «Устрій правління, – говорить Немирич про Російську державу, – подібний до турецького – абсолютний і деспотичний, в якому, однак, не виникає побоювання бунту» [4, с. 22]. Цей устрій підтримується численним духівництвом, який князь вельми шанує. «Що ж до молоді, – зауважує Немирич, – то вона не захоплюється вільними студіями, навчена лише похвалам і лестощам князям, з віком звикає до неволі» [4, с. 23].

Отже, Юрій Немирич виступав не лише, як ревний антимонархіст, але й як рішучий противник узаконеної державним устроєм тиранії і деспотизму. Сваюля і рабство однаковою мірою суперечили суспільним ідеалам юного республіканця. Виходячи з цих міркувань, Юрій Немирич завжди був противником об'єднання з самодержавною Росією і вважав за краще, щоб Україна залишалася (хоч і на інших умовах) в складі Польщі, яка є республікою і тому має кращі можливості для забезпечення прав своїх громадян. Серед європейських учених Немирич користувався повагою, про що свідчить виданий йому твір латинською мовою в Амстердамі 1650 році. У 1634 р. Немирич мусить залишити гостинний Париж. Домашні справи – смерть матері і війни, що їх розпочав король Владислав IV кличуть його додому [7, с. 125]. Повернувшись на батьківщину, Немирич займається політичною, військовою, дипломатичною діяльністю. Відданий політичним інтересам Речі Посполитої, він збирає хоругву і на її чолі рушає під Смоленськ на допомогу Владиславу IV, потім стає на чолі збройних залог на Подолі й над Дніпром. В 1636 р. його обирають депутатом Люблінського трибуналу, а незабаром, всього в 26 років київським підкоморієм. В цей час Немирич багато допомагає своїм одновірцям. Щоб знайти притулок сочиніанам, Немирич стає пропагандистом їх поглядів у Задніпров'ї, купує там 4709 дворів з населенням до 35 тисяч чоловік, що дорівнювало за розмірами половині Саксонії, і сподівається поселити вигнаних одновірців на цих землях. З метою підготовки цього переселення і його практичної реалізації він відпроваджує одного з найвидатніших тогочасних сочиніанських діячів, свого друга – Андрія Вишоватого [5, с. 120]. 1648 рік став роковим для Речі Посполитої.

З початком Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького особливо тяжко було для української сочиніанської шляхти. Як сочиніани вони не могли сподіватись знайти порятунку в коронних землях, де панували єзуїти. Єдине, на що вони могли розраховувати, це те, що на польський престол буде обраний хтось більш толерантний для їх віри. Такою особою був Сигізмунд

Ракочий, князь Семигородський. Ця кандидатура була бажаною і для козаків [7, с. 130]. На цьому ґрунті Немирич зустрічається, мабуть, вперше з козацьким гетьманом. Але всі надії на корисний для них результат виборів не здійснились. Старий Ракочий помер, а на польський престол вступив Ян Казимир – колишній монах Єзуїтів.

Бажання мати на троні Ракочия – це був засіб, яким Немирич і інші його однодумці хотіли змінити положення, в якому опинилась Річ Посполита. Ця спроба не вдалася. Але Немирич все ще не складає рук. Він заохочує свого колишнього товариша подорожі Андрія Рутковського написати розвідку на тему санації польських фінансів. Він робить заходи до організації оборони краю перед козацькою навалою. У 1648 р. Київський сеймик в Луцьку обирає його генеральним полковником військ, зібраних київською і волинською шляхтою, що боролася з Богданом Хмельницьким. І він на чолі своєї хоругви бере участь у бою під Зборовом. Повернувшись після Зборова додому, Немирич підтримує помірковану політику щодо козаків та бере участь у переговорах з ними. В наступному році київське воєводство знов обирає його своїм послом на сейм 1654 р, на якому він, з приводу Жванецького трактату незвичайно гостро виступає проти Короля Яна Казимира і проти політики Речі Посполитої. Врешті в червні 1655 р, він був обраний депутатом для заспокоєння України. Цим актом закінчиться його участь в політичному житті Речі Посполитої [6, с. 215].

Зневірений остаточно в якихось можливих змінах у Польщі, він змінює свою політичну орієнтацію. Одним із перших серед аріян він переходить на бік шведського короля-протестанта. При цьому Немирич сподівався отримати від нього обіцяний закон про віротерпимість і рівність всіх сповідань у державі. Він мав надію, що може шведи наведуть бажаний спокій і лад в Україні. Але й ці надії не зовсім справилися. «У пункті про визволення й увільнення України, таку відповідь дав Король шведський: що я не можу воювати ані з Козаками, ані з Москвою, бо це мої союзники, хіба вступити з ними в переговори, яким, коли б вони були супротивні, я знав би, що далі робити» [6, с. 215]. Але переважна частина католицької шляхти і магнатів не підтримала Немирича. Не дивно, що коли він закликав Яна Замойського, військового та державного діяча Корони Речі Посполитої, відкрити браму Замостя перед Карлом-Густавом, той назвав його «закоренілим зрадником» [5, с. 121]. З погляду вірнопідданого католика, це дійсно мало такий вигляд. Але з погляду аріянина, який не лише заперечував владу католицької знаті, а й критично ставився до світської, королівської влади і державності взагалі, який на перше місце ставив не вірність феодалному сюзерену, а своїм релігійним переконанням, це не була зрада. Аріянин і соцініанин Немирич вибрав на певний час того короля, який був ближчий йому за вірою і таким же єретиком в очах католиків, як і він сам [5, с. 121].

У безпосередній контакт з козаками Немирич входив ще на самому початку повстання, коли разом з Хмельницьким підтримував претензії Ракочия до трону Речі Посполитої. Але чим далі внутрішня політика Хмельницького втрачала свій руїницький характер, тим самим вороже ставлення до неї з боку консервативного шляхетського елемента уступало місце більш прихильному.

Коли ж соціальні відносини в Україні стабілізувалися і Українська Держава стала доконаним фактом, тоді зникли останні перешкоди, що не дозволяли досі цій шляхті визнати над собою гетьманський авторитет [7, с. 132]. Все це відноситься і до Немирича, тим більше, що служачи у шведів, він постійно був посередником між ними і Гетьманом. Отже, його поява в Чигирині – це логічний наслідок його попередньої діяльності. На службу до Богдана Хмельницького Немирич вступив у 1657 р. Гетьман радо прийняв Юрія Немирича. У цю фазу його міжнародної політики він хотів забезпечити себе добрими зв'язками з західними державами, у першу чергу – Пруссією, Семигородом і Швецією. Одночасно йому було надано титул козацького полковника [6, с. 216].

Недовго Хмельницький користувався послугами Немирича, бо невдовзі після прибуття останнього до Чигирин Великий Гетьман вмирає. Тому весь короткий, але змістовний період діяльності Немирича як українського політика припадає на час гетьманування спадкоємця Хмельницького – Виговського. В уряді останнього він одразу займає дуже поважне становище. Він керує всією закордонною політикою України. Навколо уряду Виговського формується оточення прихильників. «Душею цієї партії був найосвіченіший від усіх Юрій Немирич, котрий мав найбільший вплив на гетьмана. Під його впливом Виговський і партія його замислили поєднати Україну з Польщею на федеративних основах, тобто, щоб Україна стала автономною державою...». Часи Виговського-Немирича були зенітом утвердження Гетьманату, піком його бойової та політичної слави. Москва підозрювала, що це Немирич схилив Виговського до союзу з Польщею і Литвою, тож вимагала вислати його з України. У політичних колах Речі Посполитої стало відомо, що Юрій є автором багатьох договорів козаків із поляками і що це саме його ідея зробити федеративний союз із Річчю Посполитою, аби тільки вирватися з обіймів Москви. В Україну продовжують іти листи з Москви з вимогами негайно відіслати геть «німчика» і «лютера», проводиться наполеглива агентурна робота з метою ліквідації Немирича як ворога Москви № 1 [8, с. 267-268].

Він виступив із «Маніфестом Війська Запорізького до європейських дворів з виявленням мотивів розриву з Москвою», у якому говорилося: «Москва готує нам ярмо неволі, насамперед, внутрішньою громадянською війною... то ми змушені підняти законну оборону та взятися до сусідів із проханням про допомогу для своєї свободи». Цією маніфестацією Юрій Немирич пояснював причини розриву з Москвою. «Москва була занадто чужа для Немирича, і він прекрасно бачив московську тактику поширення хаосу в Україні шляхом підбурювання козацької черні проти старшин. Саме Юрій Немирич опрацював теорію й концепцію утворення на українських теренах Великого Князівства Руського. При співучасті Немирича складався текст Гадяцької угоди і Конституції новоутвореного Великого Князівства Руського (ВКР), в якому Немиричеві запевнив Виговський почесний пост канцлера. «Саме рукою Немирича було написано первісний варіант договору, ухваленого 6 вересня 1658 р. на Раді в Гадячі» [3, с. 111]. Назва князівства є красномовним підтвердженням того, що Росії тоді ще не існувало – була Московія. Один із дослідників Гадяцької угоди, В'ячеслав Будзиновський, дав таку характеристику угоди: «Гадяцькі статті

доказують, що під цим поглядом наша нація випередила всі інші нації Європи майже на двісті років... Вони є першою ясною і найповнішою національною програмою в Європі» [1, с. 21-22].

Згідно з Гадяцькими угодами землі шляхти, конфісковані після 1648 р., поверталися попереднім власникам. Питання селян та козаків, що вже мешкали на цих ґрунтах, не врегульовувалося. Обумовлювалося лише, що шляхтичам заборонено тримати приватні збройні загони.

Саме цей пункт значною мірою пояснює несприйняття Гадяцького договору значною частиною козацтва і старшини. Усього на сейм 1659 р. прибуло 35 козацьких послів. Юрій Немирич як новопризначений канцлер Великого князівства Руського виступив на сеймі Речі Посполитої зі знаменитою промовою, що тоді ж була видана друком, у якій обґрунтовував можливі позитивні наслідки Гадяцької угоди для польського та українського народів. Ю. Немирич мав докласти зусиль, щоб схилити неприхильну до угоди шляхту. Це завдання він намагався реалізувати як виголошенням згаданої промови на сеймі, так і шляхом приватних розмов із послами від різних регіонів Речі Посполитої [3, с. 111].

У битві під Конотопом 28-29 червня 1659 р. Виговський і Немирич показали себе як видатні тактики і стратеги: московське військо було вщент розбите. Проте ідея Гадяцької унії, теоретично перспективна, не могла бути втіленою в життя, оскільки надто глибокими були міжнаціональні та міжконфесійні розбіжності між Україною та Польщею і надто запізнілою була спроба погодити їх у мирний спосіб. Уже влітку 1659 р. вибухнуло спрямоване проти політики уряду Івана Виговського козацьке повстання, очолюване Цецюрою та Золотаренком, котрі звернулися по збройну допомогу до Москви.

Наприкінці липня – на початку серпня в одній із сутичок, що точилися між повстанцями й силами Виговського, загинув Юрій Немирич. Точніше місце його смерті окреслюють на полі між Кобижчею і Свидовцем (тепер Бобровицького р-ну на Чернігівщині). За іншою версією, це сталося під Веприком поблизу Гадяча (Полтавської області). Характерно, що загибель Немирича викликала задоволення і в Польщі, і в Москві. Так, у одному з листів-новин, які поширювалися серед польської шляхти, читаємо: «Не допомогло йому те, що став русином». А в Москві з втіхою констатувалося, що нарешті убито «найбільшого злодія і еретика» [8, с. 268-269]. Залишившись без його підтримки, у жовтні цього ж року гетьман Виговський склав повноваження.

Отже, навчаючись в університетах Європи, Юрій Немирич знаходить ідеал республікансько-федеративної держави, його політичні дії завжди були спрямовані на забезпечення громадянських свобод і релігійну толерантність. У цьому аспекті біографії виникає потреба у подальшому дослідженні цієї особистості.

Перехід Юрія Немирича на бік шведського короля Карла Густава пояснюється кількома причинами: державні форми Речі Посполитої не відповідали його ідеалові держави, релігію, яку сповідував Юрій Немирич переслідував польський уряд. Діяльність видатного шляхтича стала політичною платформою для найвидатнішого державного і політичного діяча доби Руїни. Політичний ідеал

Івана Мазепи не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькій угоді і його союз з Карлом XII ґрунтується на майже таких засадах. Як стверджує у своїй праці Павленко, батько Івана Мазепи Степан Мазепа, який виконував з І.Виговським дипломатичні місії, мабуть, належав у 1657 р. до найближчих соратників гетьмана, а відтак і Ю.Немирича. Тож не випадково у 1657 р. 18-річного Івана Мазепу відправляють до голландського міста Девентер. У цьому ж місті вчився раніше і Юрій Немирич [10, с. 58].

Таким чином, розглядаючи проблему політичної діяльності Юрія Немирича можна стверджувати про його великий внесок в історію України, частина якого залишається недослідженою.

У такий складний період в історії нашої держави, ця особистість показала приклад любові до Батьківщини та відданість рідному краю. Але його роль так і не була оцінена належним чином, тому важливим є популяризація цієї теми для подальших досліджень.

Примітки

1. Будзиновський В. Т. Гадяцькі постуляти і Гетьман Виговський / В. Т. Будзиновський. – К., 1907.
2. Горобець В. М. Гадяцька унія 1658 / В. М. Горобець. – Острог, 2008. – С. 94-116.
3. Кулаковський П. М. Гадяцька унія 1658 / П. М. Кулаковський. – Острог, 2008.
4. Немирич Ю. Роздуми про війну з московітами / Ю. Немирич. – К., 2014.
5. Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / В. М. Нічик. – К.: Наукова думка. – 1990. – 372 с.
6. Липинський В. К. Україна на переломі / В. К. Липинський. – Відень, 1920. – 305 с.
7. Лоський І. К. Хроніка 2000. – К., 1995. – С. 109-135.
8. Яковенко Н. Історія України в особах. – К., 1993. – С. 265-270.
9. Слабошпицький М. Шляхтич Юрій Немирич творив козацьку державу / М. Слабошпицький // Урядовий кур'єр. – 2013. – 21 серпня.
10. Жук Н. В. Юрій Немирич – один із головних творців Гадяцького трактату і його зв'язки з Полтавщиною / Н. В. Жук // Пост Методика. – Полтава, 2008. – С. 53-61.

УДК 94:391(44)«1654/1798»

Олександра ТКАЧ
(м. Київ)

Еволюція французької моди в епоху рококо та класицизму (1654-1789 рр.)

Характеризується розвиток європейської моди в епохи класицизму, рококо, які визначили правила поведінки у тогочасному суспільстві, манеру одягатися і навіть спосіб мислення.

Ключові слова: мода, класицизм, рококо, культура, костюм, манера, Франція.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Поняття моди у більшості людей асоціюється, з панівною протягом короткого відрізка часу манерою одягатися, або зі зміною одних еталонів зовнішніх форм культури іншими. Проте таке трактування слід визнати надмірно вузьким: мода не обмежується одягом або зовнішніми формами культури, вона пронизує весь спосіб життя людини, охоплює найширше коло явищ – економіку, політику, музичні та літературні уподобання, мову, манери, способи спілкування.

Будучи необхідним елементом культури, невід'ємною складовою частиною способу життя людей, мода здатна адекватно репрезентувати зміни, що відбуваються в суспільстві, виступати своєрідним індикатором соціокультурних трансформацій та явищем історичного поступу. Мода являється фактором, який вимагає глибокого аналізу тому, що вона здатна виявляти пряму дію на економічний та соціальний розвиток суспільства. Саме з допомогою моди, яка у всі часи використовувалася як інструмент реклами, з'являється можливість стимулювати розвиток виробництва товарів, та, відповідно їх поширення. В політичному відношенні «модний фактор» також може позначитися на прийнятті доленосних рішень здатних вплинути на майбутнє. Зовні мода видається вільною в своїх виявах і примхах. Насправді ж її шлях багато в чому визначений заздалегідь, а спектр можливостей для вибору врешті-решт обмежений, що можемо спостерігати з самого зародження модних тенденцій у Франції.

Потрібно зазначити, що розвиток і характеристика французької моди в епоху класицизму та рококо ще не була предметом спеціального дослідження ні в українській, ні в російській історіографії. Це одна з перших спроб охарактеризувати французьку моду 1654-1789 рр. в її історичному розвитку.

Джерельна база по даній темі являється досить представлена, картинами сучасників, мемуарною літературою та творчістю відомих творців XVII-XVIII ст. на стежі історії та літератури.

Наочне бачення класичних та рокальних тенденцій в одязі та побуті знаходимо у творчості відомих французьких художників Ватто Ж. А., Буше Ф., Шардена Ж. Б., Фрагонара Ж. О.

Одним з найбільших майстрів французького живопису є Жан Антуан Ватто. Улюбленою темою «майстра галантних святкувань» є зображення з життя театру з яскравим втіленням зовнішнього образу та внутрішнього світу героїв. Автор, через емоційну картину показував вбрання, традиції одягання та образи кавалерів [1].

Титул «першого художника короля» носить Франсуа Буше, видатний французький живописець XVIII ст. й найбільший художник-декоратор своїх часів. Він належав до кола художників, що обслуговували художні потреби королівського двору Людовика XV й виконував величезну кількість замовлень: розробляв ескізи для мануфактури гобеленів у Парижі й Бове, орнаментальні

малюнки для порцелянових виробів Севрської мануфактури (1757-67), а також – для королівських театрів (у 1742-48 р. р. художник працював на посаді декоратора паризької Опери), ілюстрував книжки (Боккаччо, Овідій). Буше – найбільш яскравий представник художнього стилю рококо. Для його творів характерна декоративна вишуканість, емоційна безпосередність героїв, грайлива удаваність й чуттєва насолода життям, їх позначено квітучою красою й пікантним шармом. У власній тематиці зображення Буше зовні дуже різноманітні: окрім міфологічних та пасторальних картин він писав також і жанрові сцени з аристократичного побуту [2].

Яскравий контраст пануючій аристократичній лінії склав найбільший майстер-реаліст XVIII ст. Жан Батист Симеон Шарден, який протиставляючи власні прості й невибагливі картини, дає уявлення про епоху поза палацом [3].

Вперше комплексну історію світової моди російською мовою представляє Мерцалова М. Н. у чотирьохтомній історії зарубіжного костюма. Серія розпочата 1933 р. і продовжена в 1995-1996 рр. та 2001 рр. Особливий інтерес для даного дослідження складають другий та третій том видання «Костюм разных времен и народов». У другому томі досліджується європейський костюм XVII ст. Автор приводить аналогії з попередньою епохою, аналізує модні тенденції даної епохи. Третій том присвячений історії костюма XVIII ст., і вміщує дані про фонди як відомих, так і «малих» музеїв світу. Унікальний іконографічний та фактологічний ряд дає можливість прослідкувати нюанси запозичення та нових деталей в костюмах країн Європи, та, зокрема, Франції. М. Н. Мерцалова та автор коментарів до ілюстрацій Олександр Васильєв аналізують розвиток форм костюма в контексті історичних подій XVII-XVIII ст. [4].

Грунтовна праця «Иллюстрированная энциклопедия моды» Кібалової Л., Гербенової О. є як би дзеркалом, у якому відбивається вся історія людства. Кожна країна, кожен народ в окремі періоди свого розвитку накладають свій відбиток, свої специфічні риси на одяг людей. Саме показ розвитку одягу так, як це відображено в історії мистецтва відрізняє цю енциклопедію від усіх інших публікацій на цю тему, що забезпечує їй великий успіх у всьому світі. Енциклопедія моди вийшла вже чеською, німецькою, французькою, шведською, японською та російською мовами [5].

Отже, історики зазначають, що саме починаючи з XVII ст. послідовний розвиток світових художніх стилів замінюється їх паралельним розвитком та взаємодоповнюючим існуванням. Саме в цей період майже одночасно виникають і розвиваються стилі, що носять наднаціональний характер та охоплюють різні види мистецтв – бароко та класицизм. Це стосується всіх країн Європи, та в першу чергу Франції, де зародився класицизм та звідки розпочала свій тріумфальний хід «Велика Мода». Мода, йдучи нога в ногу зі становленням, розвитком, піком та занепадом абсолютизму, проявляла себе як в одязі, зачісці чи прикрасах, так і в самій манері поведінки. Вона змінювалася, в залежності від правителів чи забаганок їх ближніх, але тим не менше підкорялася загальним стильовим тенденціям XVII-XVIII ст.

Примітки

1. Немилова И. Ватто и его произведения в Эрмитаже. / Немилова И. – Ленинград: Советский художник, 1964. – 670 с.
2. Єрошкіна О.О. Епоха класицизму. / Єрошкіна О.О. – Харків: ХНАМГ, 2011. – 370 с.
3. Якимович А. Шарден и французское просвещение. / Якимович А. – М.: Искусство, 1981. – 320 с.
4. Мерцалова М. Н. Костюм разных времен и народов. / Мерцалова М. Н. – М. – Спб: Академия моды, Чарт пилот, 2001. – 323 с.
5. Кибалова Л., Милена Л. Иллюстрированная энциклопедия моды. / Кибалова Л., Милена Л. – Прага: Артия, 1987. – 430с.

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

УДК 37.014.5(091) (477+438)

Ірина ГАЛІЦЬКА,
(м. Житомир)

Освітня діяльність польської шляхти на Волині наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

Висвітлено участь шляхти в розвитку освіти на Волині. Проаналізовано діяльність польських магнатів в організації та фінансуванні навчальних закладів. З'ясовано, що за часів Олександра I шляхта отримала змогу долучитися до вироблення й реалізації імперської освітньої політики. Це сприяло виникненню навчальних закладів, де поляки продовжували вивчати польську мову, зростало молоде покоління патріотично налаштованих діячів.

Ключові слова: Волинська губернія, освіта, шляхта, Адам Чарторийський, Тадеуш Чацький, Юзеф Август Ілінський.

Науковий керівник: *Маркевич О. В.*, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

В умовах інтенсивного розвитку української державності та модернізації системи освіти значної зацікавленості і актуальності набувають дослідження, які дають можливість визначити особливості й закономірності освітнього поступу в різних регіонах держави, виявити позитивний досвід минулого. Цікавим у цьому контексті є дослідження Волині, яка як історичний регіон, етнічно не є однорідною. Після поділів Речі Посполитої територія Правобережної України опинилася під владою Російської імперії. Не дивлячись на те, що незалежність польської держави було ліквідовано, російський уряд змушений був звернутися до досвіду шляхти, і як на регіональному, так і на державному рівнях включити її у систему управління. На приєднаних територіях влада зберегла існуючу тогочасну польську систему шкільної освіти, яка фактично проіснувала у Волинській губернії до 30-х р. XIX ст. Російська освітня система лише формувалась, у той час як на приєднаних землях вже функціонувала одна з перших європейських цілісних систем шкільництва – школи Едукаційної народної комісії, що була створена за постановою Сейму ще у 1773 р.

У вітчизняній історичній науці відсутнє комплексне спеціальне дослідження шляхетської освіти у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Освіту на Волині описує в своїй праці французький славіст Д. Бовуа, професор історії слов'ян в університеті Сорбонна (Париж) та керівника Центру

досліджень історії слов'ян при цьому ж університеті [3]. Учений висвітлив процес поступового згорання шляхетської освіти на Правобережжі в першій половині XIX ст. під тиском царської адміністрації. Окремі питання освітньої діяльності шляхти на Волині розглянуто у роботах Ю. Ніколенко [8], О. Прищепи [9, 10], Н. Сейко [11], І. Фицика [12] та інших.

На початку XIX ст. однією з найрозгалуженіших у імперії була система освіти у Волинській губернії, що пояснювалось, зокрема, великою кількістю шляхетських родин. Напередодні реформ Олександра I тут, за різними даними, нараховувалося від 11 до 13 навчальних закладів. Більшість з них було засновано ще раніше. Як зазначають дослідники, на збереження шкіл вплинули різні чинники: розвиток шкільних і наукових традицій попереднього часу, забезпеченість педагогічними кадрами, навчальною літературою, підготовлених Едукаційною комісією. Важливе значення мало використання власності, якою свого часу розпоряджалася на Волині Едукаційна комісія (так звані едукаційні фондуші). Тривалий час працювала спеціальна судова комісія із центром у Кременці щодо їх пошуку й повернення. Переважна більшість учнів була дітьми незаможної волинської шляхти. Польські освітні заклади вирізнялися своїми розмірами та чисельністю учнів. Так, наприклад, за даними Д. Бовуа, серед восьми «польських губерній» Волинь посідала друге місце за чисельністю учнів [3, с. 228].

Реформування шкільництва Волинської губернії відбувалося з 1803 р. на основі Віленського навчального округу, а з 1824 р. – Харківського. Питання про фінансування освіти повинні були вирішити багаті землевласники, які мали виділяти зі своїх коштів суми, завдяки яким існували б освітні заклади [8, с. 30]. Оскільки кошти на функціонування навчальних закладів надходили, переважно, від магнатів, тому і контроль, не лише матеріальний, було покладено на наглядову раду, яка мала обиратися на шляхетському зібранні. Це не тільки порушувало функції зібрань, а й заперечувало принципи проголошені у 1803 р. Обрані на трирічний термін наглядачі, збираючись чотири рази на рік, повинні були схвалювати рішення щодо запрошення, призначення та звільнення викладачів, могли втручатися у навчальні програми та перелік дисциплін.

Провідна роль у реалізації освітніх змін у губернії належала польській шляхті, зокрема князю Адаму Чарторийському (куратору Віленського навчального округу) і графу Тадеушу Чацькому (візитору училищ Волинської губернії) [12, с. 109]. Визначним осередком, з яким великою мірою пов'язаний розвиток польської культури й національно-визвольного руху у Волинській губернії, була Кременецька гімназія, яка у 1819 р. була підвищена до рівня ліцею, тобто напіввищого навчального закладу [4, с. 426].

Гімназія (ліцей), з офіційним статусом найвищого у Волинській губернії навчального закладу, була оточена особливою опікою високопоставлених засновників – А. Чарторийського та Т. Чацького. Останній в свою чергу прикладав великі зусилля для того, щоб підготувати належний ґрунт для облаштування діяльності цього закладу. До організації Вищої Волинської гімназії було залучено видатного польського філософа, правника й громадського діяча

Гуго Коллонтая, уродженця Кременеччини. Розробляючи навчальну програму гімназії, Г. Коллонтай і Т. Чацький сподівалися згодом перетворити її в університет [12, с. 110]. У гімназії існувало два рівні: нижчий («класи»), що відповідав тодішнім повітовим школам, і вищий («курси»), наближений до університетської освіти. «Класи» охоплювали чотирирічний період навчання, у якому переважала гуманітарна, зокрема мовна, підготовка (вивчалися латина, польська, французька, німецька, російська мови, арифметика, загальна геометрія і мораль). «Курси» поділялися на три дворічні періоди й акцентували увагу на вивченні математично-природничих наук. Перший «курс» охоплював елементарну математику з логікою та історію з географією, другий – фізику й право, третій – природничу історію, хімію та літературу. Програма гімназії передбачала оволодіння й образотворчим мистецтвом, музикою, фехтуванням, верховою їздою, танцями, грою в м'яч, плаванням тощо. Окрім того були впроваджені додаткові факультативні предмети, переважно природничо-наукового циклу [13, с. 158-159].

1 жовтня 1805 р. в урочистій обстановці була відкрита Вища Волинська гімназія. Вона містилася у приміщеннях колишнього єзуїтського колегіуму, споруджених у 1731-1745 рр. Пізніше, в 1807 р., гімназії були передані споруди монастиря василіан [12, с. 110]. У Кременці зібрали одну з найбільших і найбагатших та території тогочасної України бібліотек. Для навчальних потреб із Європи привозилися книжки й наукові журнали. Відтак книгозбірня стала однією з найкраще організованих і найсучасніше обладнаних бібліотек того часу. 1834 р. у ній нараховувалося 24379 творів у 34378 томах, у тому числі чимало цінних видань та стародруків. Зокрема серед останніх була знаменита Острозька Біблія 1581 року видання. Гімназія мала добре обладнані лабораторії і кабінети, зразковий ботанічний сад з оранжереями і численними рідкісними рослинами; діяла, навіть, астрономічна обсерваторія [4].

Викладацький склад був добре підібраний, здебільшого з випускників Краківської академії. Серед викладачів Вищої Волинської гімназії було чимало видатних педагогів. Зокрема, Франциск Шайдт, учитель хімії та природознавства, який виступив організатором ботанічного саду; Юзеф Чех, філософ і математик; Віллібальд Бессер, знаний у Європі ботанік, член багатьох наукових товариств; Еузебіуш Словацький, філолог, батько знаменитого польського поета-романтика Юліуша Словацького [6, с. 88-89]. Фактично, це була інтернаціональна спільнота, яка не «шкодила» пропольськості гімназії (а потім ліцею). Освіту в гімназії могли отримати як нащадки аристократичних родів, так і діти шляхтичів, міщан і навіть іудеїв; навчання було безкоштовним. Лише за оволодіння предметами естетичного й фізичного циклу вносилися плата. Т. Чацький дбав про те, щоб учні мали однакові умови для навчання. Для бідних молодих людей, які добре навчалися, він намагався організувати стипендії, місця у безплатних або пільгових пансіонах. Творці гімназії та їхні наступники зорганізували школи механіків, геометрів, садівників, семінарію для сільських вчителів, приватний зразковий жіночий пансіон [10, с. 113].

У 1819 р. російська влада перетворила школу на ліцей, навчальний заклад підвищеного типу з правом надання нижчих наукових ступенів (дійсного студента і кандидата наук). За спогадами, цей навчальний заклад створював у Кременці неповторну духовну атмосферу. Не дивно, що серед його вихованців було чимало видатних учених, письменників, поетів. Найбільш знаний серед них поет-романтик Юліуш Словацький. Кременецький ліцей фактично проіснував до 1834 р. Формальним приводом для його закриття стало Листопадове повстання. Після цього в імперії Романових відбулася ліквідація польських навчальних закладів. Своєрідним «замінником» ліцею став заснований у 1834 р. Університет Святого Володимира в Києві, куди з Кременця перевезли бібліотеку, обладнання тощо; туди ж перейшли працювати викладачі. Є всі підстави стверджувати, що Кременецький ліцей перебував на рівні найкращих навчальних закладів Європи [4, с. 434].

Ще одним значним навчальним закладом у Волинській губернії впродовж багатьох десятиліть XIX ст. була Рівненська гімназія, яка давала ґрунтовну середню освіту. Вона тричі змінювала місце розташування. В 1832 р. в Луцьку була відкрита гімназія, яка в 1834 р. була переведена до Клевая, а звідси в 1839 р. до Рівного.

Власник м. Рівного, князь Фрідріх Осипович Любомирський, який походив з відомого шляхетського роду, у 1821 р. обійняв посаду волинського віце-губернатора [2, арк. 515]. Саме він, бажаючи посприяти відкриттю владою училищ у Волинській губернії, в 1835 р. звернувся з пропозицією до попечителя Київського округу з тим, щоб Луцька гімназія, що тимчасово перебувала у Клевані, була переведена до Рівного. Рада Університету Св. Володимира, на розгляд якого було передано пропозицію Любомирського, уклала з останнім договір, за яким князь зробив на користь Луцької гімназії капітальну пожертву. Він подарував гімназії: 1) місце із садом, де потім заходилося головне приміщення Рівненського реального училища; 2) кам'яну оранжерею; 3) будинок із прусського муру (де певний час була канцелярія училища); 4) садибу на вулиці Директорській. Крім цих пожертв князь зобов'язувався побудувати власним коштом приміщення для класів, відремонтувати і переробити для гімназії будівлі. Загалом на потреби гімназії князь Любомирський подарував ділянку загальною площею 2 десятини 1457 сажнів [5].

Закладання фундаменту під головну будівлю гімназії відбулося 11 серпня 1836 р. Проте лише восени наступного року було виконано всі зовнішні роботи, а в 1839 р. будівля була цілком готова до прийому вихованців. У місті були розквартировані учителі та учні.

Ще в 1803 р. візитатором волинських училищ Т. Чацьким в Рівному було відкрите приходське двокласне училище. Під назвою фондушового воно діяло аж до Першої світової війни. Із опису Рівного відомо, що це училище містилось в одному з будинків, які належали гімназії, можливо, саме в будинку колишньої оранжереї [9, с.8].

В 40-х рр. XIX ст. училищним керівництвом було піднято питання про перетворення Рівненської гімназії в закритий учбовий заклад. Оскільки

розкиданість гімназійних приміщень створювала труднощі для такого перетворення, то князь Казимир Любомирський в 1844 р. подарував гімназії Рівненський замок, розташований на острові, який утворювали рукави річки Усті. Туди планували перемістити повністю гімназію, побудувати поряд приміщення для класів та інших, господарських, потреб [5].

Перший час у Рівненській гімназії налічувалося 373 учні. Випуск 1839 р. склав 10 гімназистів. Учнем гімназії міг стати далеко не кожен. Через високу плату за навчання та станові обмеження тут могли здобувати освіту лише діти (хлопчики) поміщиків, купців, рідше – чиновників та священиків. До гімназії віддавали у 10-літньому віці, причому обов'язковою передумовою була початкова освіта, знання з якої екзамінувалися при вступі. Повний курс навчання займав 12-13 років. Після завершення повного курсу гімназії вихованці мали можливість вступу до університетів та успішної службової кар'єри.

Вагому культурно-освітню діяльність проводив Юзеф Август Ілінський, який походив з шляхетського роду, у 1779 р. – граф Австрійський. Після інкорпорації Росією земель Правобережної України присягнув російській короні. Ілінські мали значні земельні володіння, зокрема до їх власності входило місто Романів, де знаходилося їхнє родинне помістя [1, арк. 643]. Прагнучи зробити Романів культурним центром округи, граф підтримав належний рівень освіти. В 1811 р. він запросив до Романова єзуїтів для закладення школи. У 1812-1813 навчальних роках почала діяти початкова школа в одному з його будинків, яку Юзеф Август утримував за власні кошти [15]. У 1817 р. в ній навчалось 12 учнів, яким викладали граматику та синтаксис, пізніше програма навчання розширилась за рахунок поезики, риторики та німецької мови. Граф Ілінський доклав зусилля, щоб перетворити школу у навчальний заклад вищого рівня. У 1818-1819 рр. на викладацькі посади було запрошено 18 єзуїтів і фактично було закладено основи нового єзуїтського колегіуму. Окрім згаданих дисциплін, також вивчалися катехізис, польська граматика, історія, географія, арифметика. У 5-6 класах викладали християнську етику, історію Риму, Іспанії та Португалії, геометрію, ботаніку, психологію, цивільну архітектуру, німецьку та французьку мови. Граф Ілінський на цьому не зупинився і почав готувати підґрунтя для створення єзуїтської академії. 13 жовтня 1819 року була підписана угода з єзуїтами про умови існування та фінансування такого навчального закладу на майбутнє. Проте планам не судилося здійснитися, бо в березні 1820 р. вийшов указ імператора Олександра I «Про вигнання з Росії єзуїтів та закриття Полоцької єзуїтської академії» [14, с.16-18].

Юзеф Август Ілінський вважав своєрідним обов'язком розвивати освіту в краї. Граф виділив частину власності для заснування навчального закладу для глухонімих дітей. Отримавши дозвіл імператора Олександра I, Ю. Ілінський відкрив перший у Росії притулок для п'ятдесяти глухонімих селянських дітей, де вони здобували знання та навички практичної роботи [11, с. 171].

У даній інститут приймали тільки глухих та німих дітей християнської віри. Одна частина вихованців утримувалася за рахунок інституту; друга частина – від суми, яку вносили добровільці; третя частина – за домовленістю із директором

інституту. Діти приймалися не старші чотирнадцяти та не молодші восьми років. Вони вивчали основи геометрії, малювання, живопису. Інститут для глухонімих був навчальним закладом не для «простого люду». Тут викладали до десятка мов, світову літературу, історію, міфологію, архітектуру, фізику, хімію, математику та інші науки. Багато уваги приділялось етичному, естетичному вихованню, суто професійному спрямуванню. Кожен вихованець мав кімнату, стіл та наставника відповідної статі, які доглядали за станом здоров'я дитини, охайністю та порядком. Керівництво навчально-виховним процесом Ілінський доручив професорові Яну Гамперле, докторові літератури, філософії та права, дійсному члену Празького університету. Для викладання навчальних дисциплін було запрошено на постійну роботу 29 професорів із Німеччини, Італії, Франції, Росії та Польщі (на оплату праці професури Ілінський щорічно виділяв із власних коштів 52000 злотих). Крім визначеного щорічного утримання, кожен вчитель забезпечувався житлом, свічками та опалювальним матеріалом.

Отже, після втрати власної держави, польська еліта зосередила свою діяльність на культурно-освітній сфері, як одному із шляхів самозбереження. До 1831 р. на Волині спостерігався, хоч повільний, але розвиток мережі освітніх закладів. Міністерство народної освіти імперії прийнято низку освітніх законодавчих документів, проте досить міцні соціально-економічні позиції шляхти на Волині перешкоджали поширенню мережі російськомовних освітніх закладів. Такому становищу сприяло те, що царський уряд зберіг у Правобережній Україні за польською мовою статус державної. Польські аристократи активно засновували навчальні заклади, наукові, культурно-просвітницькі інституції тощо. Одним із найбільших і найвідоміших був Кременецький ліцей. Провідна роль у реалізації освітніх змін у губернії належала магнатам, зокрема князю Адаму Чарторийському, графу Тадеушу Чацькому, Юзефу Августу Ілінському, Фрідріху та Казимиру Любомирським тощо. Проте край культурним амбіціям поляків поклав указ Миколи I від 19 серпня 1827 р. та наслідки польського Листопадового повстання. Найболючішим ударом стало те, що з 1831 р. викладання у всіх польських школах було переведено на російську мову.

Примітки

1. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 10. Новоград-Волинський повітовий суд, м. Новоград-Волинський Волинської губернії, 1820-1871 рр. – Оп. 1. 1820-1831. – Спр. 636. Указы Волынского губернского правления 1800 г. – 826 арк.

2. ДАЖО. – Ф. 146. Волинські дворянські депутатські зібрання, м. Житомир Волинської губернії. – Оп. 1., т. 3. 1800-1919. – Спр. 3565. Дело о дворянском происхождении рода Любомирских 1822-1841 гг. – 547 арк.

3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні, 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

4. Кирчів Р. Кременецька гімназія – ліцей першої третини XIX ст. та її дотичність до українського довкілля [Електронний ресурс] / Р. Кирчів – Режим доступу до ресурсу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/430Kyrchiv.pdf>.

5. Климчук А. М. Комплекс будівель Рівненського реального училища (гімназії) - пам'ятки архітектури [Електронний ресурс] / А. М. Климчук – Режим доступу до ресурсу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3081:2012-10-22-07-16-50&catid=33&Itemid=17.
6. Коляденко С.М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.): Монографія / С. М. Коляденко. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2003. – 136 с.
7. Левківський М. В. Велика Волинь: історія освіти і культури / М. В. Левківський, О. М. Борейко, В. В. Павленко. – Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2011. – 630 с.
8. Ніколенко Ю. Д. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. / Ю. Д. Ніколенко // Гілея. Історія. Політологія. Філософія : Наук. вісник: зб. наук. праць. НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2008. – №17. – С. 26-35.
9. Прищеп О. В парковій оранжереї – Будинок вчителів (вул. Драгоманова, 17) / О. Прищеп // Вечірнє Рівне. – 1996. – 23 листоп. – С. 10.
10. Прищеп О. Рівненська реальна гімназія (училище) у житті міста XIX – початку XX ст. / О. Прищеп // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 165-річчя заснування Рівненської гімназії: Матеріали наукової конференції 23.11.2004 р. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – Вип.2. – С. 7-10.
11. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). / Н. А. Сейко // Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.
12. Фицик І. Правобережна шляхта в освітньому просторі Російської імперії (перша третина XIX ст.) / І. Фицик // Київські історичні студії. – 2016. – №1. – С. 108-115.
13. Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття / А. Шмит; пер. з пол. Миколи Стронського. – Кременець, 2012. – 235 с.
14. Шостак І. Особливості розвитку Луцько – Житомирської дієцезії у першій половині XIX століття / І. Шостак // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2005. – С. 15-23.
15. Шостак І. Роль римо-католицького духовенства в освітніх процесах Волинського регіону / Інна Шостак [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.oa.edu.ua/1478/1/Shostak_120925.pdf

УДК 929:72

Андрій КОНДРАТЬЄВ
(м. Київ)

Життя та творчість Андрія Меленського

Розкривається життєвий шлях і творча діяльність київського архітектора Андрія Івановича Меленського (1866-1833), показано його внесок у розвиток архітектурного обличчя міста після пожежі 1811 р., розбудову Хрещатика та Подолу.

Ключові слова: Андрій Меленський, архітектура Києва, пожежа на Подолі 1811 року.

Науковий керівник: *Руденко Н. В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Історію Києва важко уявити без діяльності його головного архітектора – Андрія Івановича Меленського (1766-1833 рр.), який зробив величезний внесок в історію містобудування першої половини XVIII ст. Фактично саме він окреслив сучасний центр Києва: Хрещатик став головною вулицею міста, був збудований театр на Європейській площі, Контрактовий будинок, церква-ротонда на Аскольдовій могилі, після пожежі було відбудовано Поділ. Звісно що постать А. Меленського не була обійдена істориками. Окремі аспекти його діяльності були відображені у праці І.Гирича – «Київ: люди і будинки» [12], М. Виноградової – «Садиба Андрія Меленського» [9], та ін. Генеалогічним дослідженням його родоводу займалась О.Белая [8]. Окремі аспекти діяльності згадані у працях Л. Кудрявцевої, Ф. Ернста, Ф. Тітова [23] та ін.

Андрій Іванович Меленський народився у Москві в 1766 р. (хоча Л. Проценко стверджує, що він прожив 70 років, а отже народився у 1763 р.) [20]. Освіту архітектора він почав здобувати в Москві, в Експедиції кремлівського будівництва, після чого його відрядили до Петербургу, де у 1787-1792 рр. він працював під керівництвом Джакомо Кваренгі в «Кабінеті з будівництва палаців». Опісля його включили до складу містобудівної комісії та відправили на Правобережну Україну, де він будував будівлі для губернських установ. Після закінчення робіт його призначили Волинським архітектором [15, с. 176]. Звідти він був переведений до Києва, де виконував обов'язки головного архітектора з 29 червня 1799 р. по січень 1829 р. [7, с. 7], хоча на той час ця посада звалась інакше – керуючий креслярнею. До його функцій належало обстеженням існуючої забудови, картографічна фіксація та розпланування усїєї території Києва, створення містобудівельного плану. Можливо саме тому деякі історики вважали що він обіймав не одну а одразу дві посади – архітектора та керуючого креслярнею [10, с. 2].

За вислугою років А. Меленський отримав право на дворянське звання. Відповідні документи були подані до Київського дворянського депутатського зібрання. Завдяки розвідкам М. Виноградової [9 с. 127] можна дізнатися подробиці з особистого життя Меленського. Цікавість представляють формулярні списки за 1823 р., 1825 р. та документи про надання дворянства 1826 р., оприлюднені О. Белою [8]. З списків відомі основні етапи службової кар'єри нашого героя. 15 січня 1775 р. він розпочав навчання у «Каменній школі», далі згадується його робота в Санкт-Петербурзі, у Волинській губернії, та на посаді київського архітектора [8, с. 143]. У 1809 р. він був нагороджений діамантовим перстнем «за отличие, усердие и попечение дорог в Киеве» [4].

Родовідний список А. Меленського дає нам уяву про його сімейне життя. Відомо що А. І. Меленський був одружений двічі. Другою його дружиною стала донька бригадира Івана Лешкевича – Пелагея. 1 травня 1810 р. «...46-летний вдовец Андрей Иванович Меленский и 27-летняя Пелагея Ивановна Лешкевич обвенчались в церкви Николаы Притиска (храмі святого Миколая Чудотворця, або Миколи Притиска)» [8, с. 144].

Від першого шлюбу в нього було четверо дітей – сини Олександр (народився 1801 р.) та Дмитро (1806 р.), та доньки Єлизавета (1803 р.) та Марія (1806 р.). За

іншим джерелом (родовід 1826 р.), зазначені інші дати народження – у Єлизавети 1801 р., а у Марії 1804 р. [3]. А от за даними О. Белої, від другого шлюбу А. Меленський мав двох дітей – сина Івана (народився у 1811 р.) та доньку Феодосію (1813 р.) [8, с. 146].

У березні 1826 р. за рішенням Київського губернського дворянського зібрання рід Меленських було внесено до Третьої частини Родовідної книги київського дворянства (як рід що отримав дворянство по цивільній службі). Збереглися два формулярних списки Меленського. Перший – 1823 р. підписаний самим А. І. Меленським, а список 1825 р. без підпису. Приписка наприкінці списку пояснює це станом його здоров'я – поганим зором: «Исправляя должность городского архитектора с деятельностью и трудолюбием по долговременному пребыванию его в Киеве многие строения, казённые, партикулярные и даже каменные церкви под руководством его построены и по составленным им планам и сметам чрез понесенные труды лишён грудью здоровья и зрения глаз» [3].

У 1829 р. Андрій Іванович був звільнений з служби, а 1 січня 1833 р. – помирає від «апоплексичного удару» (у метричній книзі був зазначений вік 70 років). Поховали київського архітектора на Щекавицькому кладовищі [7]. У 50-ті рр. XX ст. цвинтар був знищений, однак сучасні дослідники знайшли ймовірно місце поховання головного архітектора [18, с. 5].

На посаді київського архітектора А. Меленський став автором забудови міста Києва, проектантом і будівничим багатьох житлових будинків [5]. Одне з найголовніших завдань, яке прийшлося йому вирішувати – це архітектурне об'єднання Печерська (чи так званого Верхнього міста) та Подолу в єдине ціле. По факту і Печерськ і Поділ, зважаючи на особливості рельєфу міста, були окремими містечками з валами та укріпленнями [21, с. 7]. Саме А. Меленський зробив головною транспортною артерією міста Хрещатик. Першою будівлею, яку побудував архітектор на Хрещатику, був театр (так званий «Старий театр») на Європейській площі, який був збудований у 1803 р. (за іншими даними у 1806 р.). На плані Києва театр позначений вже у 1806 р., отже ймовірно він будувався у 1803-1806 рр. На той час ця частина Києва заселялась місцевою знаттю, тож не дивно, що для театру обрали саме цей район. Перший театр являв собою двоповерхову дерев'яну будівлю прямокутної форми, яка торцем виходила на майдан. 32 ложі для глядачів йшли в три яруси, зал вміщував 470 (за іншими джерелами 740) глядачів. В залі був амфітеатр, галерея і партер, в якому було тільки 40 крісел, а за ними йшли стоячі місця. До середини XIX ст. будівля театру застаріла, і її вирішили зламати. Останній спектакль у цій будівлі відбувся 30 липня 1851 р. Публічні торги на демонтаж будівлі не мали успіху, бо не знайшлося охочих купити використані будматеріали. Лише у 1852 р. за наказом київського губернатора І. Фундуклея, будівля була розібрана [21, с. 9].

Також Меленський є автором найстарішого пам'ятника в Києві – пам'ятника Магдебурзькому праву. Він був поставлений на схилах Дніпра на честь повернення у 1802 р. місту Магдебурзького права, яке воно вперше дістало ще у XV ст. Цю подію кияни святкували три дні ілюмінаціями й балами, а пізніше зібрали 10 тис. руб. на будівництво каплиці й пам'ятника з фонтаном. Пам'ятка

являла собою колону тосканського ордеру, висота монумента сягала 18 м, завершенням слугував шар із хрестом. Постамент складався з трьох арок на цегляній основі, над ним колона була перехоплена трьома рустами, а вище містився декоративний пояс у вигляді самої колони [11].

За проектом Меленського у 1804 р. був споруджений будинок для київського підприємця і купця Назарія Сухоти, який тримав у ньому крамницю і австерію (ресторан), а при садибі мав кінну пошту [22, с. 84]. Очевидно що ми маємо справу із індивідуальними замовленнями торговця. Серед громадських будівель слід відзначити перебудову Бурси – гуртожитку учнів Київській академії, У 1816 р. Бурса отримала другий поверх та характерні ознаки класицизму [18, с. 8].

Ще однією надважливою спорудою архітектора стала мурована церква-ротонда на Аскольдовій могилі. Вона була збудована у 1809 р. на місці більш ранніх культових споруд [19, с. 507].

Страшна пожежа, що сталася 9 липня 1811 р. повністю знищила Поділ. Вщент згоріло 1176 будинків, Духовна академія з Братським монастирем, 11 кам'яних церков та 4 дерев'яних, крім того – контрактний дім, склади, лавки [23 с. 2-3]. Наступного літа було затверджено план перебудови Подолу, в основу якого ліг типовий план італійського архітектора В. Гесте, який прив'язав до місцевості А. Меленський [18 с. 8]. У 1817 р. князь Довгорукий після відвідин відбудованого Подолу писав: «усю цю частину наново опорядковано і пожежа сприяла окрасі цього місця. Вулиці розбиті правильніше, доми побудовано в порядку і за гарними рисунками, скрізь витримано потрібні віддалення» [13, с. 12].

А. Меленський був також членом Комісії при Київському губернаторському правлінні, яка була створена для відбудови Києво-Подільської частини Києва. На матеріалах роботи цієї комісії, як то виділення чи перенесення земельних ділянок, є його підписи. Наприклад, міщанка Катерина Канівська просила про перенесення її житла на інше місце, мотивуючи це необхідністю збільшити земельний наділ до 200 квадратних сажнів. На її думку це покращить її матеріальне становище, бо вона живе одна з дітьми [1 с. 9]. При забудові Подолу чимало будівель було зведено за проектами головного архітектора, відомо 18 планів, з них 10 з особистим підписом Меленського [5].

Церква Різдва, що так само була за проектом А. Меленського [16, с. 174], являла собою в плані восьмигранник, до якого зі східного боку прилягала напівкругла абсида, а з західного – прямокутна в плані дзвіниця. З південного та північного боків будівлю прикрашали чотириколонні портики іонійського ордеру на високому стилобаті. Головний об'єм споруди перекривався восьмикутним в плані зімкнутим склепінням, абсида – конхою. У центрі склепіння мало восьмикутний отвір, над яким знаходилась невелика восьмикутна баня з вікнами. Дзвіниця — двох'ярусна, другий ярус її являв собою ротонду з восьми колон іонійського ордеру попарно з'єднаних простінками. Дзвіниця завершувалася напівсферичним куполом з високим шпилем. Порівняно з первинним проектом, у реалізованій будівлі було змінено ордер портиків з іонійського на більш скромний дорійський та спрощено деякі елементи декоративного вбрання. Це стало

наслідком нестачі коштів у будівників після пожежі 1811 р. Добудували церкву, хай і у зміненому вигляді у 1814 р. [18, с. 8].

За проектом Меленського була перебудована церква Миколи Доброго, яка стала мурованою. У 1811-1824 рр. працював він над відновленням Хрестовоздвиженської церкви Флорівського монастиря, дзвіниці Петропавлівської церкви [12, с. 150-151]. Одним із найвідоміших творінь Меленського став Контрактовий будинок, який він перебудував у 1815-1817 рр. за проектом архітектора В. Гесте. Крім цього багатьом проектам не судилося бути втіленими у життя, наприклад, будівлі магістрату, яка мала бути доміантною у комплексі, й праворуч від якої розташовувався б Контрактовий дім, ліворуч мали побудувати поштову управу [17].

Під керівництвом архітектора будували Гостинний двір, який мав вміщувати понад 50 магазинів, але будівництво одразу завершити не вдалося через пожежу 1811 р., яка охопила значну частину Києва, а також через війну 1812 р. На той час встигли збудувати лише перший поверх будівлі, хоча за планом архітектора Л. Рускі, їх мало бути два. Довелося лише накрити перший поверх дахом і залишити будинок одноповерховим. Зовнішні сторони двору були оточені арковими галереями, фасади (південний і північний – довжиною по 100 м, східний та західний – по 60 м) прикрашені пілястрами та пофарбовані в жовтий та білий кольори. Перша реконструкція була проведена А.Меленським після пожежі, а у 1826-1833 рр. був доданий карниз та новий дах [14, с. 38].

Таким чином, постать Андрія Меленського, який майже 30 років був головним архітектором Києва (1799-1829 рр.), є дуже важливою для історії міста. Саме завдяки йому Хрещатик став головною артерією міста, Поділ отримав нове обличчя, були збудовані церква-ротонду на Аскольдовій могилі та пам'ятник Магдебурзькому праву. Беззаперечно, що Андрій Іванович був одним із провідних архітекторів Європи, був сучасником Д. Кваренгі та В. Гесте. Навіть після того як він покинув посаду головного архітектора Києва через хворобу очей, він не полишив архітекторської практики. Помер він 1 січня 1833 р. у віці 70 років, був похований на Щекавицькому кладовищі.

На жаль але постать цієї людини ще недостатньо вивчена в історичній науці, заслуговує він і на пам'ять містян, хоча б на рівні встановлення меморіальної дошки на його будинку по вул. Хоревій. Встановлення цієї дошки стало б першим кроком до вшанування внеску архітектора в розбудову Києва.

Примітки

1. Державний архів Києва. – Ф. 240. – Оп 1. – Спр. 1.
2. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 319. – Спр. 334. – Арк. 2. – Спр. 546.
3. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 319. – Спр. 546.
4. ДАКО. – Ф.1. – Оп. 319. – Спр. 334. – Арк. 1зв.-2; Спр. 546.
5. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Спр. 1091. Меленский Андрей Иванович. Книга с планами сооружений, улиц и площадей Подола и других районов г. Киева 1800-1825 гг.

6. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 1717.
7. ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 464.
8. Белая О. М. Документи до біографії першого київського міського архітектора А.І. Меленського у Державному архіві Київської області / О. М. Белая // Науково-практичний журнал «Архіви України» № 3-4 (302-0303). – К., 2016.
9. Виноградова М. В. Садиба Андрія Меленського у Києві / М. В. Виноградова // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К.: «АртЕк», 2003. – С. 124-131.
10. Виноградова М. В. Головні та міські архітектори Києва з 1799 р. / М. В. Виноградова, М. Б. Кальницький, Д. В. Малаков. – К.: НДІПІАМ, Головкиїввархіт., 1999. – 36 с.
11. Вортман Д. Ю. Колона магдебурзького права в Києві, пам'ятник хрещення Русі, нижній пам'ятник князю Володимирі / Д. Ю. Вортман, Ю. Я. Касяненко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – С. 460.
12. Гирич, І. Б. Київ: люди і будинки / І. Б. Гирич. – К.: Либідь, 2015. – 432 с.
13. Ернст Ф. Контракти та контрактний будинок у Києві: 1798-1923: Культ.-іст. етюд. / Ф.Ернст. – К.: ВУАН, 1923. – 100 с.
14. З історії української реставрації. – К.: Українознавство, 1996.
15. Игнаткин И.А. Исторические святы украинских и русьских зодчих XVII-XIX.вв. / И. А. Игнаткин //Зодчество Украины. – К., 1954. – 180с.
16. Кальницький М. Зруйновані святині Києва: втрати та відродження. – К., 2012. – 224 с.
17. Контрактний будинок // Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. в 4-х томах / под ред. Н. Л. Жарикова. – К. : Будивельник, 1983-1986.
18. Кудрявцев Л. О. 20 архітекторів, які будували Київ / Л. О. Кудрявцев. – К., 2003. – 128 с.
19. Проценко Л. А. Некрополь Аскольдова могила в Києве / Л. А. Проценко // Пам'ятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1988. – М., 1989. С. 498-507.
20. Проценко Л. А. З історії Київського некрополя до 1917 р. / Л. А. Проценко // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К. 1982. – Вип. 8.
21. Щербаковський Д. Перший театральний будинок у Києві / Д. Щербаковський. – К.: Держтрест «Київ-друк», 1925.
22. Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом / І. Плотнікова. – К.: Кий, 2003. – 266 с. – 84 с.
23. Титов Ф.И. Киево-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет тому назад: К истории великого пожара на Киево-Подоле 9 июля 1811 г./ Ф.И. Титов – К., 1914. – 27 с.

УДК 94:7.049:32(410)«17/18»

Дарина СОЛОМЯНЮК
(м. Київ)

Феномен англійської політичної карикатури кінця XVIII - початку XIX ст.

Аналізується вплив англійської політичної карикатури на формування суспільної думки кінця XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: Англія, політична карикатура, ідеологія, мистецтво, комунікативний акт.

Науковий керівник: *Комаров Ю. С.*, учитель історії Києво-Печерського ліцею «Лідер».

З давніх часів карикатура є невід'ємним методом політичної реклами та пропаганди, який може бути жахливою зброєю в полеміці з опонентами. В періоди внутрішніх і зовнішніх конфліктів карикатура часто використовується в якості засобу пропаганди. Особливістю політичної карикатури є те, що її потрібно не просто зрозуміти та інтерпретувати; необхідно зрозуміти творчий задум її автора та розгадати її загадку. Аналіз джерел свідчить про те, що розквіт політичної карикатури завжди припадає на періоди великих суспільних конфліктів: війни, революції, інші соціальні події, які потребують підтримки населення. Типологія і функції карикатури, в тому числі політичної, розглядається в наукових публікаціях Ю. М. Лотмана, А. С. Айнутдінова, А. В. Карпинського, Х. Мамдуха та ін. В контексті дослідження феномену англійської політичної карикатури кінця XVIII – початку XIX ст. особливої уваги потребує встановлення взаємозв'язку складових моделі комунікативного акту, як методу політичної реклами і пропаганди, що є надзвичайно ефективним засобом інформаційно-психологічного впливу в усі часи – будь-то боротьба торі і вігів в Англії або сучасне століття інформаційних технологій.

Актуальність роботи визначається тим, що виникнення та стрімкий розвиток англійських політичних карикатур – яскраве явище європейського мистецтва та унікальний історичний матеріал, що дозволяє дивитись на історію Європи XVIII-XIX століть очима сучасників, не обмежених а ні цензурою, ані етикою. Політична карикатура тісно пов'язана із дискурсом масової комунікації, а також включає ту сферу політичної комунікації, яка, з одного боку перетинається із засобами масової комунікації, а з іншого – є художнім напрямом творчості.

Мета роботи – дослідити вплив англійської політичної карикатури на формування суспільної думки кінця XVIII – початку XIX ст.

Для досягнення сформуваної мети в ході дослідження було поставлено наступні завдання: розглянути історію виникнення карикатури як самостійного жанру; визначити типологію і функції карикатури в пресі; дослідити вплив англійської політичної карикатури кінця XVIII – початку XIX ст. на суспільну думку.

Слово *caricatura* походить від італійського дієслова *caricare* – навантажувати, перебільшувати, нав'ючувати, заряджати, заводити і т. д. І дійсно, карикатура навантажує знайомі об'єкти новим сенсом, творчо спотворює їх, гіпертрофує певні риси своїх героїв, роблячи серйозні, а іноді і страшні речі смішними [5].

Виділяють такі типи карикатур: шаржи і портрети, соціально-побутова карикатура, ізожарт, «Strip», філософська карикатура, політична карикатура.

Дослідники виділяють сім функцій карикатури: інформаційну, комунікативну, психологічної розрядки, евристичну, пізнавальну, естетичну і виховну [1].

З поліпшенням технологій друку карикатури стали з'являтися частіше, їх роль стала зростати. Використання карикатур у пресі зробило їх ефективною

зброєю політичної боротьби. Сатирична інтерпретація дійсності, ясність, лаконічність і доступність карикатури чинять найефективнішу дію на читача/глядача. «Публічно висміюючи ваду, засуджуючи конкретних носіїв соціального зла, сатирик завжди бере в союзники читача», – цей висновок фейлетоніста А. Суконцева повністю можна віднести і до карикатури.

Карикатура може принести виданням чималі доходи. Присутність в номері сатиричного малюнку притягує читача і він віддає перевагу цьому виданню.

Багато що залежить від того, яким чином підноситься подія, з якої точки зору карикатурист освітлює той або інший факт. Від малюнку – його дотепності і талановитості – часто-густо залежить ставлення читача/глядача до даного явища.

Відверта безкомпромісна карикатура може бути щонайпотужнішим психотерапевтичним засобом, що викликає у автора і глядачів катарсис.

Свобода преси і активність середнього класу, який швидко формувався в цей період, привели до того, що в кінці XVIII ст. англійський ринок був перенасичений сатиричними листами, на яких можна було побачити оперативний і дотепний відгук на всі поточні події, у тому числі на зовнішньополітичній арені. Головною умовою небувалого розквіту карикатури в Англії стала відсутність цензури - річ немислима для інших європейських країн. Карикатурні естампи були не лише ефективним способом передачі новин, але використовувалися і як засіб політичної пропаганди. Графічна сатира була важливою зброєю в руках опозиції, що і зумовило її протестний, часом навіть радикальний характер [2].

У ті великі часи розквіту політичної карикатури від неї неможливо було сховатися, і жоден політик, жодна організація не були застраховані від її гострого жала. Об'єктом її нападок ставали усі – і англіканська церква, і розкольницькі секти на зразок методистів, і Банк Англії, і навіть члени самої королівської сім'ї [4].

У XVIII ст. на руїнах релігійних воєн пишно розквітла нещадна сатира, що не соромиться в засобах. Крім того, розквіту сатири – особливо у Британії – сприяло те, що жодна політична сила або система не могли узяти у свої руки усю владу. І хоча торі формували уряди упродовж майже усього століття, повністю усунути опозицію не вдавалося ніколи. Як це буває з будь-якою олігархією, виникали розбрати, створювалися фракції, кожна з яких зверталася за допомогою до карикатуристів, щоб зображувати вади своїх ворогів, викрити їх в лицемірстві і обрушити на них потужний шквал презирства і кепкувань.

Таким чином, саме британці наново представили політику у вигляді комедії, і взялися за це безжально і нещадно, з небаченою і неперевершеною силою [7].

Саме в даний час англійська карикатура переживала свою «золоту добу», яка тривала до 1830-х років. В цей період розвгорталася творчість таких майстрів, як Т. Роуландсон (1756-1827), Дж. Гілрей (1757-1815), І. Крукшенк (1764-1811), Дж. Крукшенк (1792-1878) Р. Сеймур (1798-1836), які продовжували традиції одного із засновників жанру політичної карикатури У. Хогарта (1697-1764) [6].

Значимість карикатури як інструменту формування суспільної думки стає очевидною хоча б тому, що цим засобом активно користувалися члени протидіючих англійських партій. Вони часто зверталися з замовленнями до

карикатуристів з метою створення сатиричних листів на своїх політичних опонентів.

Англійські карикатуристи швидко реагували не лише на внутрішні події в країні, а й на зміни, які відбувалися у сусідній Франції. Відомий карикатурист Дж. Гілрей саме у зв'язку з першими перемогами Французької революції кінця XVIII ст. вирішив виступити в новому для нього жанрі – політичній карикатурі. Роботи Гілрея, інших британських карикатуристів відіграли значну роль у формуванні негативного ставлення британського суспільства до подій у Франції

Кожен із жанрів політичного дискурсу, його складової частини, має свої конститутивні ознаки. Визначаючи такі в жанрі політичної карикатури, можна виходити із твердження Ю. М. Лотмана про те, що текст «містить в собі згорнуту систему усіх ланок комунікативного ланцюга» [5]. Тому логічно в якості критерію при виокремленні жанроутворюючих ознак політичної карикатури використовувати специфіку моделі комунікативного акту: адресант (комунікатор), його задум (комунікативна мета), його відношення до того, що він повідомляє і його відносини з адресатом; повідомлення (що передається: предмет (особливості тематичного змісту) плюс форма повідомлення (різновид сфери, в якій відбувається комунікація, специфіка форми і композиції тексту, його коду та стилю) плюс функції, які виконує повідомлення; адресат (кому передається) (Р. О. Якобсон «Лингвистика и поэтика», 1960) [3].

На основі цієї моделі можна скласти оглядову таблицю англійської політичної карикатури цієї бурхливої епохи.

Таблиця 1. Складові моделі комунікативного акту політичної карикатури Англії кінця XVIII – початку XIX ст.

Політичні карикатуристи	Особливості політичного змісту карикатури	Адресат
Т. Роуландсон	Правляча верхівка країни, в тому числі король Георг III	Масова аудиторія, політичні противники
Дж. Гілрей	Правляча верхівка країни	
Дж. Тенніель	Політики Англії	
І. Крукшенк	Політичні діячі та міжнародні події	
Дж. Крукшенк	Члени уряду	
Р. Сеймур	Політики Англії	

Подієвий зміст політичної являє собою повідомлення (в комічній формі) про політичну подію (частіше за все художник звертає увагу на нещодавні події, оскільки суспільство ще не встигло їх забути, а також до прецедентних феноменів). Цей зміст передбачає вплив на емоції адресата, представленого масовою аудиторією. Предметом жанру політичної карикатури є суспільно-політична подія, яка відображається в сатиричному зображенні об'єктів, які до нього належать, а також навмисному викривленому представленні їх

висловлювань. Аналіз поданої таблиці дозволяє зробити висновок, що англійська політична карикатура означеного періоду відповідає всім класичним ознакам засобу масової пропаганди. Отже, політична карикатура, яка являє собою поєднання політики, ідеології та мистецького жанру, має неабияку цінність в якості історичного джерела, але лише в останні роки в історіографії з'являються роботи, де вона розглядається з цієї точки зору.

Досліджуючи розвиток та становлення політичної карикатури в Англії кінця XIX – початку XIX ст. можна прослідкувати не лише нюанси офіційної пропаганди, а й образ зовнішнього світу, який формується в масовій свідомості.

У кожній країні карикатура, в тому числі політична, проходила свої етапи становлення. В Англії кінця XIX – початку XIX ст. карикатура, крім висміювання французьких революціонерів а згодом Наполеона, звернулася до внутрішніх питань і продовжувала висвітлювати політичне життя, зображуючи важливі моменти в грубій і виразній формі.

Причиною розквіту карикатури в Англії в цей період є політична активність середнього класу, який знаходиться в опозиції до уряду, а також зростання впливу відносно доступної періодики при відсутності цензури та обмежень.

Вже в середині 1790-х рр. карикатура стала модною розвагою англійської аристократії та заможних людей, а на початку XIX ст. перестала бути предметом аристократичної моди, дуже швидко демократизувалася та стала доступною для багатьох.

Таким чином, англійська політична карикатура кінця XIX – початку XIX ст. стала в певній мірі моделлю для формування і розвитку цього жанру в інших країнах (по мірі формування відповідних умов – зростання і виходу на політичну арену середнього класу, зменшення цензурних обмежень тощо).

Також саме на базі цієї моделі формується розуміння того, що політична карикатура є потужним засобом масової пропаганди і використання її саме в цій якості у внутрішньополітичній боротьбі може дати великий ефект. Використання ж політичної карикатури як засобу масової пропаганди стає просто життєво необхідним в періоди глобальних міжнародних конфліктів.

Примітки

1. Айнутдинов А.С. Типология и функции карикатуры в прессе: 10.01.10 /Айнутдинов А.С. - Екатеринбург, 2010. – С. 20-28.
2. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд. стереотип. — М: Издательский центр «Академия», 2000. – С. 35-46.
3. Карпинский А.В. Карикатура в политической рекламе и пропаганде. Электронный ресурс. [Джерело доступу]: <http://labipt.com/caricature-in-political-advertising-and-propaganda/>
4. Лон Б. К. Британская карикатура; АЗЖ., 2005.-С. 24-28
5. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Азбука., 2014.-С.83-97.
6. Мамдух, Х. Карикатура в периодической печати : дис. канд. филол. наук / Х. Мамдух; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1993. – С. 34-48.
7. Тед Харисон. Історія і Мистецтво Карикатури [Джерело доступу]: <https://www.aestumanda.com/author/tedharrison/page/4/quote>

УДК94:351.9(7-8)«1760-1791»

Тетяна ВЕЛІГОША

(м. Київ)

Становлення державності Сполучених Штатів Америки

Розглядаються державотворчі процеси, що відбувались на Півночі Америки протягом останньої третини XVIII ст. та привели до утворення Сполучених Штатів Америки. Аналізується роль Джорджа Вашингтона, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона у процесі становлення державності США.

Ключові слова: колонія, конфедерація, федерація, Сполучені Штати Америки, Декларація про незалежність, Конституція США, Білль про права.

Науковий керівник: *Червко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Північноамериканська державність на сьогодні виступає як одна з наймолодших у світі, що пов'язано з формуванням засад демократії в основних політико-правових інститутах. Актуальність даної теми полягає в тому, що після закінчення Семирічної війни, Британська імперія ввійшла в період фінансової кризи, та ввела податки на підконтрольні їй території, для покриття збитків завданих в період військових дій 1756-1763 рр. Англійська корона розв'язала політику жорсткої уніфікації колоніальної системи американських земель. Але в синтезі з ідеями суверенної держави та незадоволенням населення втратою прав, наданих Британською імперією в XVII ст., це викликало рух опору та виділення серед населення лідерів, які розпочинають формування власного бачення правової системи, зокрема принципів державотворення на засадах широкої демократії. Конституція США, що набула чинності в 1787 р., кардинально змінила статус Північноамериканських земель, але не змогла охопити усі важливі проблеми майбутнього державотворення та закріплення права її громадян. Для цього вже в 1791 році були введені поправки до Конституції – Білль про права.

Проблема становлення державності в США розглядається американськими дослідниками XVIII-XX ст., як переломний момент між колонізацією земель Північної Америки Англійською короною до становлення основних демократичних засад США. Джерельну базу поставленої проблеми складають: Декларація незалежності 1776 р. [4, с. 25], Статті конфедерації 1777 р. [3], Конституція США 1787 р. [4, с. 29] та Білль про права 1791 р. [6]

Історіографія теми є неоднозначною у твердженнях причин становлення США як незалежної держави та рушійної сили боротьби проти залежності від метрополії. А. Фурсенко обґрунтовує неясність передумов прийняття незалежності, та наголошує на різноманітності версій початку опору [5]. Він подає на розгляд не економічні, або політичні причини, як Еморі Р. Джонсон в «Історії внутрішньої та зовнішньої торгівлі Сполучених Штатів», який наголошує,

що колонії зазнали обмежень в торгівлі і таким чином це і стало причиною руху опору, який мусив в сукупності з політичними змінами і вирішити цю проблему, а розглядає через сукупність економічних, політичних, соціальних факторів. Серед сучасних дослідників також поширена теорія початку революції через торговий конфлікт, який виник через брак ринків збуту для колоній, а сама Англія обкладала ввіз товарів митом. На поданий матеріал спирається і російський публіцист Р. М. Гусейнов, який бере до уваги тільки економічну сторону питання, відкидаючи соціальний аспект проблеми [7, с. 11]. Щодо проблематики рушійної сили, якою виступив народ, то американський дослідник Г. Аптекер критикує науковців, які висувують ідею розділення населення на тих, хто: за революцію, проти та нейтральних. Він стверджує, що боротьба за звільнення набула масового характеру – руху більшості: «Так, коли в вересні 1774 р. поширилася чутка – як з'ясувалося пізніше, помилкова, - що військового генерала Гейджа вбили в Бостоні шість чоловік, майже всі чоловіки Массачусетса (а їх налічувалося 80 тисяч) взялися за зброю і попрямували в місто» [1, с. 14].

Війна для Англії з французами, закінчилась підписанням у 1763 р. в Парижі мирного договору, за яким території Франції в Північній Америці передавались Англії. Французький міністр Етен Француа де Шуазель заявив, що отримавши нові землі колонії зажадають повної самостійності. Але вони вже не зважали на зовнішній вплив, а завоювання Канади та долини Огайо Великобританією, відкривало вигідний плацдарм для остаточного примирення з народами. На заваді стала політика колоній, які, в силу своїх потреб, бажали освоєння нових земель, не хотіли миритися з політикою Англії. Фактично, митрополія не відкидала можливість заселення колоністами завойованих земель, але робила це поступово, боячись конфлікту з індіанцями: «Королівська декларація 1763 р. залишила всі західні території між Аллеганськими горами, Флоридою, річкою Міссісіпі і Квебеком для американських тубільців» [3, с. 74]. Для колоністів цей указ був скоріш не безпекою їх життя, а виступав як свавільний крок – Англія не рахувалась з їх потребами. Щодо економічного невдоволення, то колонії були основною ланкою надходжень в бюджет Англії, яка для підняття імперії, вводила закони, за якими ввіз товарів з неанглійських країн заборонявся. Такими указами стали: закон про м'ясо 1733 р., за яким заборонявся ввіз рому та м'яси та закон про цукор 1764 р. Ці закони наводили жах на новоанглійських купців, для яких мито вже було перепорою в діяльності. Квартир'єрський закон 1765 р. – ще один із представників економічної реформи, указ зобов'язував колоністів надавати ночівлю та продовольство для англійських військових. Але законом, який і став найважливішим економічним фактором повстання став закон про гербовий збір. Згідно з ним, на кожному газету, кожен плакат та правові документи мали обкладатися акцизом, що підтверджувався на клеєннях гербових марок, а відповідний грошовий збір йшов на оборону колоній. Це обтяжило приватних підприємців, та викликало перші осередки невдоволення серед юристів, підприємців, духівництва та газетярів. Вірджинська Міщанська палата оголосила, що народ штату має права англійців, а отже оподатковувати має право лише представництво Вірджинії. З'їзд з приводу закону про гербовий збір, що відбувся

в жовтні 1765 р. дійшов висновку, що подібний закон підриває права і свободи колоністів. 1767 р. ознаменувався прийняттям закону Таунзенда про податки на імпортовані колоніями товари. Але цей закон не викликав таку бурхливу реакцію, як, наприклад, закон про гербовий збір. 5 березня 1770 р. відбувся «бостонський розстріл» який і став перетнутою межею свавілля Англії. Фактично після цього виступу, митрополія скасувала всі прийняті закони, залишивши під митом лише чай – фактично, це був відступ, та перші кроки до самостійності з боку колоній.

1773 р., відбулось так зване «бостонське чаювання», яке призвело до закриття порту Бостон, до сплати колоністами вартості скинутого в море чаю. Колонії залишались без виходу в море, ізольовані, та без місцевих зборів. Англійський парламент, таким чином, намагався ізолювати Масачусетс, але в результаті підтримати опозицію зібрались всі колонії. В липні 1774 р. Томас Джефферсон опублікував «Загальний розгляд прав Британської Америки» в якому він оправдовував «бостонське чаювання», як акцію «зневірених людей», які захищали свої права [2]. Фактично він і став «батьком» революції в колоніях. Жереб було кинуте – або колоністи отримають поразку, або переможуть.

1775 р., став періодом повної бойової активізації. Колонії збирали бойові припаси в місті Конкорд, та були готові виступити проти Великобританії. Війна йшла з перемінним успіхом для обох сторін, але вже в липні 1775 р. була запропонована «Петиція оливкової гілки», яка мала на меті встановити мир. Але пропозиція колоній була відхилена, а король Георг III назвав колоністів бунтівниками, та наказав придушити опір. Томас Пейн, наголошував, що багато хто з колоністів, бачив в Англії свою мати, але як король може спокійно спати, коли вбивають його народ. Англія шукала союзників всередині колонії, та обіцяла звільнення від рабства у випадку, якщо буде виступ в союзі з Великобританією. Джозая Мартін закликав залишатися вірними Короні, і на його заклик відгукнулася невелика частина населення, але опір був придушений революційними силами, ще до з'єднання з військами митрополії.

1 січня 1776 р. Томас Пейн висловив думку, що колонії мусять або покоритися королю, або і далі воювати та здобувати незалежність. Його спонукання до незалежності знайшли схвалення серед повсталих. 10 травня 1776 р. була оформлена резолюція, яка закликала кожен штат виступити за відокремлення. 7 червня Річард Генрі Лі з штату Вірджинія вніс резолюцію, яка визнавала, що «ці сполучені колонії – по праву вільні й незалежні держави...» [8, с. 61]. Декларація незалежності США була ухвалена 4 липня 1776 року проголошувала не тільки самостійність від Англії, але й висувала людину на перший план, представляючи її як рушійну силу. Декларація диктувала урядування на основі всенародної згоди, саме це, а не політика примусу, за для власної вигоди, повинна була стати політичним орієнтиром для здобуття державності.

Англія не прийняла Декларацію та продовжила боротьбу проти так званих бунтівників. Але в гру вступає інша політична сила на чолі з Людовіком XVI, який відправляє французькі війська на допомогу колоністам. Важливу роль вони зіграли і в повному ліквідуванні наступу на США. В 1780 р., король висилає підмогу з 6 тисяч чоловік на протистояння з Короною та повністю блокує морські

шляхи. Фактично, солдати які намагались придушити повстання, залишились без запасу продовольства, бойових припасів та військової сили.

Вже с приходом нового уряду в Англії з'явилися нові орієнтири в політиці. Новий уряд вважав недоцільним воювати з колоніями, які отримали підтримку від Франції. 3 квітня 1782 р. в Парижі Британський уряд та Колонії підписали угоду, що визнала незалежність, свободу та суверенітет тринадцяти колишніх колоній, а тепер штатів, яким Великобританія передавала територію до річки Міссісіпі на заході, Канади – на півночі та Флориди, яку віддали Іспанії – на півдні.

Підписання угоди дало можливість колоністам оформити у вигляді законів положення, викладені в Декларації незалежності. Ще 10 травня 1776 р. Конгрес ухвалив резолюцію, яка зазначала, що колоніям потрібно засновувати свої уряди, та проголошувати Конституцію у кожному із штатів, лише три штати утримались від конституційного упровадження прав.

Характеризуючи штати у період підписання Паризької мирної угоди, Джордж Вашингтон вдало дав асоціацію з «пшаними мотузками». Це було пов'язано з підписанням 1777-го року, у розпал війни, на Другому Континентальному конгресі Статей Конфедерації – документу конституційного значення. Статі не надавали центральним органам повної влади, а при прийнятті закону, один із штатів міг його заблокувати. Таким чином, це було досить умовне об'єднання. Один із делегатів Конгресу, Александер Гамільтон, наполягав на виділенні з кожного штату представників для зустрічі в Філадельфії. Спочатку це викликало обурення, але вже восени-взимку відбулись вибори в усіх штатах окрім Род-Айленда.

У травні 1787 р. на федеральний з'їзд у Філадельфійському Державному домі зібрались всі визначні діячі. На з'їзді були відмічені такі персони як Джеймс Медісон, Бенжамін Франклін, Джордж Франклін. Цей з'їзд був уповноважений прийняти лише поправки до Статей Конфедерації, але невдовзі відхилив статті та приступив до розробки нового документу. Таким документом стала Конституція США, схвалена Філадельфійським конвентом 17 вересня 1787 р. (набула чинності 4 березня 1789 р.) – перша Конституція Сполучених Штатів Америки як суверенної федеративної республіки.

Основна проблема що стала причиною утворення нової форми для упорядкування прав – це примирення місцевої та центральної влади. Функція та влада національного уряду, повинна виступати як нова, загальна та всеосяжна, тому важливо її правильно визначити і сформулювати, а функції та повноваження іншого характеру, залишити на розгляд кожного із штатів. Тобто ліквідовувалась залежність національного уряду, від бажання кожного із 13 штатів. Під час дебатів було виголошено принцип рівноваги сил, який розмежовував владу на законодавчу, виконавчу і судову. Проблеми які вирішувались під час з'їзду спровокували широкі дебати. Впродовж літа, представники розробили проект, який визнавав повноваження верховного уряду – цілковита влада у податках, видання патентів та авторських прав; національний уряд – набирав та утримував армію, регулював торгівлю між штатами, а також налагоджував стосунки з індіанцями, вів закордонну політику та війну. Всі проблеми були узгоджені, але

проступала головна проблема, яка могла поставити хрест, на довгому обговоренні. Всі права були узгоджені на папері, але як було змусити підкорюватись народ, функціям влади? Рішенням стало впровадження законів, які б стосувались життя кожного громадянина держави.

17 вересня 1787 р., після шістнадцяти тижнів дебатів та обговорень, Конституція була підписана 39 із 42 делегатів. Чинності Конституція повинна була набрати після ратифікації в 9 із 13 штатів. Але населення побоювалось деяких пунктів, боячись тиранії, повної залежності від центрального уряду. Саме ці побоювання викликали протистояння двох груп – федералістів – ті хто був за центральну владу і антифедералістів – ті хто був за свободу кожного із штатів. Антифедералісти наполягали на виділенні в Конституції окремих штатів, так як вони не зможуть зберегти свої права чи владу. Але на замирення двох груп вплинув антифедераліст Патрик Генрі, який переконав, що вірджинський з'їзд зможе ратифікувати Білль про права – ворогуючі сторони порозумілись та прийняли Конституцію 25 червня. «Ця Конституція і закони Сполучених Штатів, що приймаються на її виконання, так само як і всі договори, які укладені або будуть укладені від імені Сполучених Штатів, є верховним правом країни; і судді в кожному зі штатів зобов'язані слідувати цьому праву, що б йому не суперечило в конституції або законах будь-якого штату» [9].

Але народ непокоїв той факт, що Конституція не зможе належним чином захистити особисті права і свободи. У вересні 1789 р. в Нью-Йорку розпочав роботу перший Конгрес який одностайно вирішив внести поправки до Конституції які б декларували права кожного з громадян. Конгрес приймає 12 таких поправок, в 1791 р. ратифіковано було 10 із них. Білль про права був наділений тезами про свободу слова, віротерпимість, право на свободу слова та захист від безпідставних обшуків, конфіскацій, арешту; вносив належний судовий розгляд кримінальних справ, право на справедливий та невідкладний суд; захист від жорстоких та незвичайних покарань. І найголовніша заключна поправка – люди зберігають за собою права, які не перелічені в даній Конституції. Поправки, що складають зміст Білля про права, рівнозначні за своїм значенням у визначенні правового статусу громадянина Північноамериканських штатів. Вони не відміняли в США систему рабовласництва, але вводили в молодій республіці основи буржуазної демократії [10].

Підводячи підсумки можна зробити висновок, що становлення США як держави є результатом оформлених в останній третині XVIII ст. конституційних засад, які базувались на демократичному, суверенному сприйнятті держави. Ухвалена в 1786 Конституція США стала першою документально-оформленою низкою законів, які затверджували принципи державного управління, територіального поділу та суверенітету США.

Боротьба федералістів та антифедералістів за включення в Конституцію США основних прав людини і громадянина призвела до затвердження у 1791 р. низки конституційних поправок, відомих як Білль про права, які оформили основи буржуазної демократії та склали правовий фундамент громадянства США.

Унікальність кожного із документів, полягає в тому, що незважаючи на подальші зміни і доповнення Конституції та Білля про права, різні шляхи їх інтерпретації, основні принципи демократії, встановлені тоді, діють у США до сьогодні.

Примітки

1. Аптекер Г. История американского народа: Американская революция 1763-1783 / Г. Аптекер. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. – 384 с.
2. Гусейнов Р. М. Экономическая история: учебник для бакалавров / Р. М. Гусейнов, В. А. Семенихина. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 686 с.
3. Брайс Дж. Американская Республика / Дж. Брайс. – М., 1889. – С. 503.
4. Жидков О. А. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство / Перевод О.А. Жидкова. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – 766 с.
5. Синкотта Г. Історія Сполучених Штатів: Нарис / Ред. кол.: Говард Синкотта (гол. ред.), Дебора М. С. Браун, Стивен Бюрант; Перекл. на укр. Ю. Лісняк. – Інформаційне агентство Сполучених Штатів. – 406 с.
6. Кондратович Н. М. Билль о правах. — Белорусская юридическая энциклопедия: В 4 т. – Т. 1. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. – С. 123-124
7. Римини Р. Краткая история США / Р. Римини; пер. О. Алексанян; ред. А. Райская. – М.: Колибри, 2015. – 480 с.
8. Фурсенко А. А. Американская революция и образование США / А. А. Фурсенко. – Ленинград: Наука, 1978 – С. 414.
9. The Constitution of the United States / ed. by the Commission on the Bicentennial of the U. S. Constitution. – Washington, 1987. – P. 15-16.
10. Исторические аспекты разработки и принятия Билля о правах // Евразийский юридический журнал . – 2015. – № 7(86).

УДК (477.43/.44)

Антон ДРОЗДЕНКО
(м. Київ)

Київський віце-губернатор О. Баумгантен: соціополітичний портрет

На основі аналізу службового та життєвого шляху типових представників місцевої російської імперської адміністрації, розглядається соціо професійний портрет київських віце-губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. У цей період спостерігається тенденція до збільшення числа віце-губернаторів з вищою освітою та досвідом адміністративної управлінської діяльності. Аналіз службової кар'єри та вікового цензу київських віце-губернаторів засвідчив, що вони були молодшими та мали незначний досвід державної служби порівняно з губернаторами пореформеного часу.

Ключові слова: Київська губернія, віце-губернатор, чиновник, О. Баумгантен, соціополітичний портрет.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

В умовах реформування державного управління у сучасній Україні, обумовленого прагнення подолати протиріччя, що породили загальнополітичну та соціально-економічну кризу в країні, дослідження життя та діяльності місцевих імперських чиновників, аналіз здійснених ними заходів, застосованих методів управління у керованих ними територіях набуває особливого наукового значення і є актуальним для нашого дослідження.

Дослідження постаті київського віце-губернатора, заступника цивільного губернатора, за відсутності якого перебирав на себе всі його повноваження з управління губернією, у цьому контексті є науково обґрунтованою проблемою.

У вітчизняній історіографії проблема ролі окремих представників імперської влади на місцях в контексті функціонування імперських місцевих органів влади та суспільно-політичної ситуації в українських губерніях у складі Російської імперії присвячено дослідження таких вчених, як: В. Желізняк [6], І. Коляди [7], Л. Кудрявцев [8], О. Маркевич [9], Д. Ніколайчука [10], А. Скрипника [11], В. Шандри [12] та ін.

Метою дослідження є спроба охарактеризувати соціополітичний портрет київського віце-губернатора Олександра Баумгантена.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в спробі висвітлити основні етапи життя та діяльності київського віце-губернатора Олександра Баумгантена, скласти його соціополітичний портрет.

У структурі губернської адміністрації другою важливою посадовою особою, формально поступаючись по старшинству губернському голові (предводителю) дворянства, був віце-губернатор, який, як відмічають дослідники, в ієрархії місцевої імперської влади – перший і безпосередній помічник цивільного губернатора «по всем частям губернского правления» та у разі відсутності, хвороби або звільнення останнього виконував його обов'язки [5, с. 160].

Одночасно із запровадженням губернсько-повітового адміністративно-територіального поділу, у 1708 р., у системі місцевої імперської адміністрації з'явилася посада віце-губернатора. Характер та обсяг повноважень цієї посадової особи за більш ніж двохсотлітній період не одноразово змінювався. Упродовж 1708-1775 рр., будучи заступником та «правою рукою» очільника губернії, віце-губернатор одночасно керував провінціями (ці адміністративно-територіальні одиниці були складовими губернії), виконував окремі розпорядження губернатора, тощо. У 1775 р., згідно «Учреждения о губерниях», віце-губернатор призначався Сенатом та головував у головній фінансовій інституції губернії – казенній палаті, а згідно «Общего наказа гражданским губернаторам» (1837 р.) та іменного указу «Учреждение губернских правлений» (1845 р.) віце-губернатор увійшов до складу губернського правління й коло його повноважень переважно пов'язано було з функціонуванням губернського правління.

Кандидат на посаду віце-губернатора призначався за поданням міністра внутрішніх справ іменним імператорським указом. Згідно законодавства, коло його повноважень виглядає таким чином: бути безпосереднім помічником цивільного губернатора у здійсненні управління губернією; заміщати губернатора у випадках його відсутності; здійснювати нагляд за внутрішнім діловодством губернського правління; підбір кандидатів на заміщення чиновницьких посад у губернському правлінню для подання на затвердження цивільним губернатором; призначати, звільняти та надавати відпустки канцелярським службовцям губернського правління та підвідомчих йому установ; ведення листування щодо роботи губернського правління з господарської частини, з питань виплати заробітної платні чиновникам, з питання звітності щодо діловодства губернського правління, з питання видачі посадовим особам свідоцтв про вступ у шлюб, тощо; оприлюднення нормативно-правових актів у «Губернських відомостях»; виконання приписів судових рішень щодо висилки у Сибір чи повернення арештантів; видача копій документів губернського правління; здійснювати за дорученням губернатора перевірку роботи міських та повітових установ; оголошувати усні зауваження, догани та застосовувати заходи адміністративного покарання щодо чиновників губернського правління (арешт терміном до семи днів) [2, с. 24].

Однією з важливих повноважень віце-губернатора був контроль над медійними засобами. Законодавством чітко регламентувався порядок видання та зміст губернського друкованого органу – газети «Губернские ведомости». Відповідальність за розміщену інформацію у газеті покладалася виключно на віце-губернатора, при цьому редактор ніс відповідальність лише за технічну сторону організації видання чергового номеру газети, зміст якого затверджувався особистим підписом віце-губернатора на сигнальному примірнику [3, с. 105-110].

Упродовж 1880-1894 рр. посаду віце-губернатора Київської губернії займав Олександр Баумгантен, перебування якого на цій посаді майже 14 років було не типовим для управлінської системи Російської імперії.

Олександр Павлович Баумгантен народився 1839 р. у сім'ї генерал-лейтенанта німецького походження. Освіту здобув у Імператорському Олександрівському лицей, після закінчення якого у 1860 р. у чині колезького секретаря (10 ранг) по «высочайшему повелению» відправився у закордонне відрядження для вивчення юридичних наук. 10 липня 1863 р. після повернення із відрядження О. Баумгантена призначено чиновником з особливих доручень при Новгородському цивільному губернаторі, а вже 1865 р. присвоєно чин титулярного радника (9 ранг). 24 квітня 1864 р. за пропозицією Санкт-Петербурзького цивільного губернатора О. Баумгантена було переведено молодшим чиновником з особливих доручень до першого.

14 квітня 1865 р. за пропозицією Санкт-Петербурзької міської думи, згідно указу Сенату затверджений на Санкт-Петербурзьким столичним мировим суддею 5-ї дільниці. 9 січня 1874 р. вибраний Бельським повітовим головою дворянства.

1880 р. згідно імператорського указу О. Баумгантена було призначено київським віце-губернатором. О. Баумгантен серед всього віце-губернаторського

корпусу Київської губернії найдовше перебував на посаді київського віце-губернатора (1880–1894 рр.) – 14 років, за це київляни прозвали останнього – «вічним віце-губернатором», хоча і згадувало про нього, як про відповідального чиновника та добродія: «высоко поддерживая престиж губернаторской власти, Л. Томара [київський цивільний губернатор – А. Д.] вносил некоторую сухость и холодность в свои отношения с подопечными, но все эти качества сглаживались теплотой сердца, мягкостью характера и общительностью его помощника вице-губернатора А. Браумгантена [1, с. 40]».

Кандидатуру на посаду київського віце-губернатора розглядав і визначав міністр внутрішніх справ. Варто відмітити, що МВС вело облік кандидатів на віце-губернаторські посади, але формальні характеристики бажаючих рідко давали можливість отримати посаду, якщо він не мав рекомендацій інших чиновників вищого рангу. Саме атестація третіх осіб часто, хоча і не завжди, була вирішальним аргументом на користь призначення того чи іншого кандидата. Так, у 1879 р. у зв'язку із смертю київського віце-губернатора князя О. Друцького-Соколинського, саме за рекомендацією та поручительством київського, подільського, волинського генерал-губернатора М. Черткова на вакантну посаду віце-губернатора у Київську губернію було призначено товариша голови Київської палати кримінального та цивільного суду, камер-юнкера статського радника О. Баумгантена: «Для замещения его [віце-губернатора – А. Д.] я позволяю себе рекомендовать вашему превосходительству товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгантена. Получив высшее образование в Императорском Александровском лицее Баумгантен до настоящего назначения последовательно занимал должности: чиновника по особым поручениям при губернаторе, участкового мирового судьи, уездного предводителя дворянства и председателя съезда мировых судей. При таких условиях и при отличных нравственных качествах, которыми отличается Баумгантен – он вполне соответствует месту вице-губернатора. Близко зная его, я с уверенностью свидетельствую вам о том и покорнейше прошу предоставить ему открывшуюся в г. Киеве вакансию [4, арк. 2]».

1894 р. після 14 років перебування на віце-губернаторській посаді О. Баумгантена призначено подільським цивільним губернатором, але після двох років перебування на посаді, за станом здоров'я останній відправляється до Києва на лікування, а ще через рік, у 1895 р. він помер. Похований у Києві.

Отже, київський віце-губернатор О. Баумгантен був дворянином, мав вік 41 рік, пройшов всі щаблі у бюрократичній ієрархії Російської імперії. Так, перед призначенням на посаду віце-губернатора у Київську губернію О. Баумгантен перебував на вищих імперських чиновницьких посадах (товариш голови казенної палати, чиновник з особливих доручень при смоленському та санкт-петербурзькому цивільних губернаторах, повітовий голова дворянства). Разом з тим О. Баумгантен користувався особистою довірою київського, подільського та волинського генерал-губернатора.

Примітки

1. Краткий исторический очерк Киевской губернской типографии за столетний период. 1799-1899. – К., 1899. – 168 с.
2. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. 20. – Ч. 1. – № 18580.
3. Свод губернских учреждений / Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Спб., 1892. – 391 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 517. – Спр. 326.
5. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П. А. Зайончковский. – М., 1978. – 288 с.
6. Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Тернопіль, 2013. – 24 с.
7. Коляда І. Київські імперські чиновники й видавничі проекти Є. Чикаленка / І. Коляда // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. – № 13 (338). – 2016. – 34-41.
8. Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине / Л. Кудрявцев, 2003. – 352 с.
9. Маркевич О. Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст.: кан. дис. кан. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2013. – 218 с.
10. Ніколайчук Д. Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / Д. Ніколайчук // Український історичний журнал. – 2017. – № 5. – С. 36-51.
11. Ніколайчук Д. Київські цивільні губернатори: деякі аспекти соціально-професійного портрету (друга половина XIX – початок XX ст.) / Д. Ніколайчук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2016. – № 25. – С.97-108.
12. Романцов О. В. Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2017. – 268 с.
13. Скрипник А. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». – К., 2006. – 245 с.
14. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2005. – 427 с.

УДК 94:329(477.83/86)«1890/1899»

Майя ОНИЩЕНКО,
(м. Київ)

Виникнення та діяльність Русько-української радикальної партії в Галичині (1890-1899 рр.)

Розглядаються передумови виникнення та діяльність першої на українських землях політичної партії – Русько-української радикальної партії (РУРП) у Галичині в 1890-1899 рр. Аналізується внесок у створення політичної сили, її програми та конкретну політичну діяльність РУРП відомих діячів українського національного руху – Івана Франка, Михайла Павлика, Євгена Левицького, В'ячеслава Будзиновського та ін.

Ключові слова: Галичина, український національний рух, радикали, Русько-українська радикальна партія, соціалізм, автономія, самостійність.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова.

У середині XIX ст. беззастережним лідером українського руху були наддніпрянські діячі, українофіли. Наслідком репресивної політики російського уряду було те, що наддніпрянські діячі вперше висловили думку про перенесення центру українського руху з Наддніпрянщини до Галичини.

В політичному відношенні Галичина мала сприятливі умови для розвитку українського руху. Українці Галичини хоча і обмежено, але користувалися демократичними правами – вибору своїх представників до крайового сейму та австрійського парламенту, мали вільну українську пресу, умови для розвитку української мови, літератури, освіти, науки.

Політична боротьба в галицькому суспільстві загострювалася під час виборів до крайового сейму або Державної ради. У центрі громадського життя Галичини знаходилася виборча реформа, яка передбачала скасування дискримінаційної системи представництва через курії і введення загального, прямого, таємного голосування.

Наприкінці XIX ст. відбувається політизація національно-визвольного руху. Але тільки в 90-х рр. XIX ст. український національний рух вийшов на якісно новий рівень, характерною ознакою якого була його політизація і створення українських національних партій. На політичну арену вийшло нове покоління діячів, яке не хотіло задовольнятися лише дозволеною урядом культурницької діяльністю. Були створені перші українські політичні партії.

У статті розглядаються передумови виникнення та діяльність першої на українських землях політичної партії – Русько-української радикальної партії (далі – РУРП) у Галичині в 1890-1899 рр. Аналізується внесок у створення політичної сили, її програми та конкретну політичну діяльність РУРП відомих діячів українського національного руху – Івана Франка, Михайла Павлика, Євгена Левицького, Василя Будзиновського та ін.

Русько-українська радикальна партія була заснована 4-5 жовтня 1890 р. у Львові І. Франком, М. Павликом, С. Даниловичем, Є. Левицьким, В. Будзиновським та ін. представниками радикальної частини українського національного руху Галичини (загалом близько 30 осіб). РУРП прагнула репрезентувати, насамперед, українське селянство, захищати селян від обезземелення та цілковитого розорення [2, с. 29].

Програма радикальної партії складалася з двох частин – максимальної (усього три пункти) та мінімальної (з викладом пропонованих реформ). Максимальну написали І. Франко та Є. Левицький (перші два пункти) і М. Павлик (третій пункт), більшу частину мінімальної (справи господарські та політичні, конкретні реформи) склав юрист С. Данилович, решту (справи просвітні та культурні) – теж М. Павлик. Після обговорення та доповнення усієї програми її підписали 6 жовтня

1890 р. укладачі, а також Р. Яросевич – тодішні члени першого складу головної управи РУРП [3, с. 76].

Початок діяльності партії співпав із черговою спробою польсько-українського порозуміння в Галичині, що увійшла в історію як «нова ера» (1890-1894). РУРП виступила проти цієї угоди народовців і засудила будь-які спроби порозуміння з польською шляхетською більшістю в Галицькому крайовому сеймі.

Незважаючи на провал, «нова ера» мала ряд конкретних здобутків у Галичині. Важливим досягненням угоди стало відкриття в Львівському університеті кафедри «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» [2, с. 30]. За рекомендацією В. Антоновича на посаді «ординарного професора» кафедри було затверджено кандидатуру М. Грушевського.

Під керівництвом І. Франка, М. Павлика та ін. діяльних членів (їх налічувалося понад 20 осіб) партія провадила масштабну організаторсько-політичну роботу: засновувала низові осередки, формувала свої фонди, просвітні структури, кооперативні «Народні спілки», проводила віча, брала активну участь у виборчих кампаніях до Австрійського парламенту і Галицького крайового сейму, шукала порозуміння з москвофілами й правими народовцями, польськими поступовцями та єврейським середовищем, критикувала консервативне духовенство, організовувала селянські страйки та спортивно-пожежні товариства «Січ», підтримувала й залучала до співпраці жіноцтво, розбудовувала пресу. На діяльність РУРП значний вплив мав М. Драгоманов, хоча в заснуванні партії участі не брав [5, с. 98].

У соціальній сфері РУРП домагалася «колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних», оскільки вони переважно належали польським поміщикам. Передача цих засобів у власність громад (а значить законних господарів цієї землі) і колективний устрій праці, на думку авторів програми РУРП, знищили б соціальну нерівність й створили справедливий суспільний лад [8, с. 112].

На загал програма РУРП була програмою партії, яка мріяла, проектувала, домагалася, критикувала, планувала діяти так, як її членам здавалося, буде справедливо в інтересах народу, буде краще для добра трудящих, передусім селян, які становили більшість населення краю, до того ж – так, як мало би бути, на переконання тодішніх радикалів, з погляду «наукового соціалізму». Їхня програма базувалася на психології новоствореної партії, яка перебуває в опозиції, розбудовує привабливі проекти, у межах дозволеного легально критикує владу, домагається од неї усіляких прав, свобод, зменшення податків або й навіть звільнення од них незабезпечених верст населення, дотацій для них тощо, не задумуючись над тим, наскільки і яким чином усе задеклароване можливо втілити в життя і як забезпечити економічне зростання й управління соціальним і державним організмом, реальне, а не бажане збалансування прибутків і видатків. Із сучасного досвіду знаємо, що психологія і риторика партії, яка приходить до влади, міняються, адже їй доводиться враховувати реальні можливості економіки країни і згідно з цим керувати державою. А ще даються взнаки недостатній кадровий потенціал, ментальність і звички народу, інерція суспільної поведінки...

Тож у дискурсі владної партії превалюють інакші інтонації: часто пояснення і виправдання замість здійснення обіцянок, зміщення акценту з гаданих видатків на забезпечення реальних прибутків [9, с. 176].

Однак на II з'їзді РУРП, що відбувся 3-5 жовтня 1891 р. у великій залі «Народного Дому» у Львові, «справу ревізії програми, котра ще недавно для многих радикалів, особливо молодших, видавалася найважнішою, усунено з порядку денного». Було, щоправда, обрано комісію, яка мала запропонувати готовий проект оновленої програми на III з'їзді. До неї увійшло четверо «молодших» (В. Будзиновський, Є. Левицький, В. Охримович, Р. Яросевич) і четверо «старших» (С. Данилович, Т. Окуневський, М. Павлик, О. Терлецький). Хоча державницьку програму не вдалося ухвалити 1891 р., все ж надзвичайно важливо, що проект такої програми тоді вперше було опубліковано в легальній пресі. Завдяки настирливості «молодих» радикалів ідея української державності від кінця 1890 р. й відтак у 1891-1895 рр. стала предметом публічних партійних дискусій (на з'їздах, вічах, у пресі), перетворюючись, таким чином, із поетичної мрії на реальність політичного процесу [10, с. 163].

А проте коли на IV з'їзді РУРП, що відбувся у Львові 29 грудня 1895 р. в головній залі Робітничого Дому, Ю. Бачинський запропонував проголосити у вступі до проекту нової програми партії, що здійснення усіх її ідеалів можливе лише за повної політичної самостійності українського народу, то І. Франко, який головував на з'їзді, мовчав. Мабуть, йому важливо було вислухати думки однопартійців. М. Павлик не сприйняв пропозиції Ю. Бачинського, заявивши, що «борба за політичну незалежність українського народу – се справа, про яку галичани рішати не можуть, ту справу можуть рішати лише наддніпрянці». Однак Ю. Бачинського підтримали К. Трильовський і С. Данилович, завдяки яким імперативне формулювання про «повну самостійність політичну русько-українського народу» було вперше в історії українського політичного руху внесено до партійної програми [10, с. 166].

В умовах одночасної соціальної і національної дискримінації українців у Галичині, звернення уваги в програмі РУРП лише на соціальний аспект проблеми було суттєвим недоліком. Як наслідок у радикальній партії сформувалася група діячів (В. Будзиновський, В. Охримович та ін.), які пропонували переглянути блок національних вимог [4, с. 253].

У зв'язку з відокремленням «національної» групи радикалів і її заходами щодо реформування існуючої партійної програми в національному напрямку, а також в результаті оформлення соціал-демократичного крила, в РУРП виникла серйозна ідейно-політична криза [1, с. 8].

На VII з'їзді радикальної партії (30-31 жовтня 1898 р.) знову обговорювалося питання про перетворення радикальної партії у соціал-демократичну. Але на засіданні організаційної комісії з'їзду, даний внесок не набрав потрібної кількості голосів [10, с. 171].

Водночас набирала обертів і криза в РУРП. 7 травня 1899 р. на засіданні «ширшого заряду» і делегатів від місцевих організацій РУРП у Львові більшістю

в один голос було прийнято рішення про перехід радикалів у соціал-демократичний табір. За зміну проголосувало четверо осіб [7, с. 104-105].

21 травня за участю 14 осіб це питання було знову розглянуте на засіданні членів «заряду» та «мужів довір'я». При повторному голосуванні більшістю в один голос (шість проти п'яти, решта не голосували) було анульовано рішення від 7 травня та вирішено зберегти самостійність РУРП. Присутні на засіданні прихильники соціал-демократії заявили, що вони виходять із складу РУРП та залишили зал нарад [7, с. 93].

Виникнення лівої течії у РУРП і зусилля цього крила щодо переведення її на соціал-демократичні позиції, спонукали націонал-радикалів до пошуків шляхів створення власної партії [5, с. 99]. Водночас 17–18 грудня 1899 р. у Львові відбувся IX з'їзд РУРП [10, с. 177]. Присутній на ньому І. Франко повідомив зібраних про ухвалення програми та організації нової партії. Між іншим він зазначив, що М. Грушевський «прийшов до того переконання, що на основі радикальної програми, з котрою він зовсім годиться, треба витворити нову поступову партію» [4, с. 253].

Микола Ганкевич, Юліан Бачинський, Роман Яросевич, Семен Вітик й інші заснували Українську соціал-демократичну партію [6, с.124]. Володимир Охримович, Євген Левицький, В'ячеслав Будзиновський, Теофіл Окуневський, Іван Франко й інші створили разом з більшістю народовців Українську націонал-демократичну партію (УНДП) [6, 126-127]. РУРП стала фактично партією селян. Після УНДП вона була найсильнішою українською партією в Галичині. Разом з УНДП утворила в українському політичному русі неофіційну «двопартійну систему», в якій відіграла роль лівої опозиції щодо центристської УНДП.

Отже, Русько-українська радикальна партія виникла не випадково, а за велінням часу в момент політичного піднесення в українському національному русі Галичини, що припав на останню чверть XIX ст. Діями засновників РУРП рухало усвідомлення, що саме селянству, яке в ту пору було синонімом усього українського народу, належатиме головна місія у майбутній Українській державі, а також рішучий протест проти політики москвофілів та народовців, котрих зовсім не цікавили соціальні питання.

Примітки

1. Бачинський Ю. Як я видавав «Українську еміграцію»: зразок культури «Українського П'ємонту» з початку XX-го віку / Юліан Бачинський. – Л.: Накладом «Ради», 1930. – С. 8.

2. Бурлака Г. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики Г. Бурлака, І. Гирич // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. — К.: ВД «Стилос», – 2010. – Т. 5. – С. 27-66.

3. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1990. – С. 71-110.

4. Данилович С. Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині / С. Данилович // Спогади про Івана Франка [упорядкув., вст. ст., прим. М.І.Гнатюка]. – Вид. 2-ге, доп., переробл. – Л.: Каменяр, 2011. – С. 253.

5. Дзерович Ю. Ціла правда про радикалів / Ю. Дзерович. Львів, 1910. – 100 с.

6. Кравець М. До питання про Русько-Українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. / М. Кравець // В кн.: З історії західноукраїнських земель, вип. 2. К., 1957. – 3б. 2. – С. 124, 126–128.

7. Політичні партії Західної України / За ред. Я. Малика. – Львів, 1991; Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) / За ред. Я. Малика. – Львів, 2001. – С. 104-128.

8. Стахів М. Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних землях / М. Стахів. – Львів, 1934. – 136 с.

9. Шаблій Є. А. Аграрна програма радикальної партії Галичини (90-ті роки XIX ст.) / Є. А. Шаблій // В кн.: З історії економічної думки на Україні. К., 1961.

10. Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / П. Шкраб'юк / Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – 192 с.

УДК 94:[069:7] (477) (092)

Олена ГНИБІДА
(м. Київ)

Роль колекційної та меценатської діяльності родини Ханенків в історії українського національного музейництва

Розглядається колекційна та меценатська діяльність родини Ханенків, зокрема внесок її представників у розвиток музейної справи Києва та України, їх участь у громадському житті Київської губернії, історія створення перших мистецьких колекцій.

Ключові слова: колекція, благодійність, музей, меценатство, Київ, Богдан Іванович Ханенко, Варвара Миколаївна Ханенко.

Науковий керівник: *Телегуз І. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Сьогодні особливо актуальним постало питання вивчення одного із найцікавіших феноменів громадського життя меценатства. Варто зауважити, що дана діяльність визначних діячів у другій половині XIX – на початку XX ст., була сформована на засадах гуманізму, релігійності, моралі, що і в сучасних умовах розвитку українського суспільства є надзвичайно важливою громадсько-корисною справою.

Значний внесок у розвиток просвітництва та збереження української культури належав представникам давнього козацького роду Ханенків. Колекційна та меценатська діяльність родини Ханенків тривалий час висвітлювалась фрагментарно і тому потребує фундаментального дослідження.

Окремі дослідження підприємницької, громадської, освітньої та мистецької діяльності здійснено у працях О. М. Доніка, В. В. Ковалинського, П. Г. Біліченко, Т. І. Лазанської, О. В. Ткаченко, В. І. Голимби.

Метою статті є аналіз ролі меценатської діяльності родини Ханенків у створенні музею Західного та Східного мистецтва.

Ми акцентуємо свою увагу на подружжі Богдана та Варвари Ханенків, яке відіграло велику роль у культурному житті Києва. Для Богдана Івановича це все було спочатку захопленням, яке через певний час переросло в улюблену справу, чому сприяло тривале перебування в Царстві Польському, де обіймає посаду члена Варшавського окружного суду з 1876 р. Згодом він отримує змогу познайомитися з найкращими художніми галереями Німеччини, Франції, Італії. Саме у варшавський період Богдан Ханенко перетворюється на «професійного» колекціонера [6, с. 12]. А одруження з Варварою Миколаївною Терещенко ще більше дало змогу розширювати колекцію. Цьому сприяли не тільки значні матеріальні ресурси, але й спільні уподобання пари, оскільки Варвара також захоплювалась колекціонуванням.

На початку своєї діяльності, у 70-ті рр. XIX ст., Богдан Ханенко бачив, що увагу російських колекціонерів західноєвропейського мистецтва привертав до себе в першу чергу живопис нідерландських художників XVII ст.

Спочатку його колекцію складали переважно твори нідерландських майстрів. Однак, згодом Богдан починає створювати нетрадиційну «домашню» галерею нідерландського чи французького живопису, а музей мистецтва широкого профілю. Адже, крім живопису, Б. І. Ханенко цікавиться скульптурою, виробами художньої промисловості, а також античністю, культурою та мистецтвом народу Близького та Далекого Сходу, активно поповнюючи свою колекцію слов'янськими, давньоруськими та скіфськими знахідками. Варвара та Богдан Ханенки стали першими, хто не тільки звернув увагу на українське народне мистецтво, а й почав збирати декоративно-ужиткові вироби українських майстрів.

Спілкувався з такими іменитими художниками, як І. К. Айвазовський, І. І. Шишкін, О. А. Ріццоні, А. І. Куїнджі, відвідував майстерню усім відомого І. М. Крамського. Зацікавившись російським живописом, Богдан Ханенко стає частим гостем на виставках картин. На цьому етапі своєї колекційної діяльності він цікавиться вивченням старовинного малярства, збирає твори мистецтва. У числі перших його придбань були роботи Д. Г. Левицького, В. Л. Боровиковського, О. А. Кіпренського, В. Г. Перова, К. П. Брюллова, І. Є. Рєпіна [7, с. 2].

З цього часу Богдан Іванович перебуває в тісному контакті з антикварним світом, відвідує розпродажі, зав'язує знайомства з колекціонерами Петербурга. Колекціонер захоплювався роботами фламандських та голландських майстрів, картинами італійських і французьких живописців, які згодом стали частиною родинної колекції. Варто зазначити, що експонати в колекцію мецената потрапляли за різного роду обставин. Часто шукаючи цікаві експонати, натрапляв на можливість здійснити покупку з приватних колекцій [7, с. 350].

Б. І. Ханенко часто виїздить на аукціони до , Мадрида, Відня, Рима, Берліна, налагоджуючи стосунки з антикварами Флоренції, Парижа, Мюнхена. Поповнюючи свою колекцію, він бере консультації в професора Київського

університету А. Прахова, київського ученого М. Біляшівського та іноземних фахівців. В цей період колекція Ханенків збільшилася майже удвічі.

Він став частим гостем на знаменитому паризькому аукціоні Друо, відвідував аукціони в Берліні, Відні та Мадриді. Меценат купував картини на розпродажах таких колекцій, як зібрання Ганса Маккарта у Відні чи консула Веббера у Дрездені. По поверненню з Варшави, Богдан Ханенко почергово провів декілька років у Києві та Москві. Він завжди уважно стежив за подіями, що відбувались на антикварному ринку. Пошуки картин стали для нього основним заняттям. Значну частину нових мистецьких творів Богдан Ханенко купував в антикварних і букіністичних крамницях, Києва, Москви, Петербурга.

Із записів київського колекціонера, що збереглися до цього часу, ми дізнаємось про боязливе схилення перед колекцією, яка сприймалася ним як Музей (сам Б. І. Ханенко завжди писав це слово з великої літери), котрий у його світогляді завжди прирівнювався до храму мистецтва. Ханенки остаточно переїзять до Києва у 1885 р. У квітні 1887 р. Богдан Іванович, зібравши на цей час головну частину зібрання, розпочинає будівництво особняка у стилі італійського палаццо часів Відродження [7, с. 2].

Особняк став зразком «палацу мистецтв», який за функціональним призначенням був житловим будинком і музеєм одночасно, що було досить таки типовим для європейської культурної ситуації другої половини XIX ст.

Варто зазначити, що завдяки виданим каталогам і альбому, виставкам, а також відгукам в пресі та репродукціям окремих картин, приватна колекція Богдана Ханенка набуває широкої популярності, а діяльність самого колекціонера отримує високу оцінку художньої спільноти: 1910 р. його обирають почесним членом Петербурзької академії мистецтв. Все це стало каталізатором здійснення давньої мрії Богдана Івановича та Варвари Миколаївни – зробити колекцію власністю Києва і заснувати загальнодоступний Музей мистецтв. Цьому сприяли постійні подорожі до Західної Європи, внаслідок яких меценату вдалося встановити зв'язки з мистецтвознавцями. Зокрема, він був знайомий з Бредіусом, Фрідлендером, Гроотом, директором Берлінського музею Бодє. Вони надавали не тільки консультації Богдану Івановичу стосовно цінних експонатів, але й отримали змогу використовувати матеріали зібрань у своїх учених студіях. З роками колекція Ханенків лише збільшувалася і вимагала певного упорядкування, систематизації. У 1896 р. подружжя видає каталог своєї колекції картин, друге його видання якого було здійснене у 1899 р. Незабаром з'явилися також перші публікації археологічних і давніх християнських пам'яток колекції Ханенків у виданні «Давнощі Придніпров'я». У 1908 р. полотна колекції Ханенків мали успіх на виставці творів з палаців та приватних збірок, організованій часописом «Старі роки» в Києві та Петербурзі. Вони привернули до себе увагу справжніх шанувальників мистецтва.

Стосовно ж самої колекції, то на жаль, сьогодні нам невідомий повний кількісний склад колекції Ханенків. Наявні документальні дані дають змогу назвати понад 400 живописних робіт, більш як 8 тис. гравюр, близько 700 творів мистецтва країн зарубіжного Сходу, понад 300 виробів із золота й срібла.

З початком будівництва палацу для власного музею Ханенки вже не сумнівалися, що подарують своє зібрання людям. Цю позицію яскраво ілюструють слова, сказані Богданом Івановичем у 1904 р. під час церемонії освячення й відкриття Київського художньо-промислового і наукового музею: «На мій погляд, художній твір дійсно знаходиться в ув'язненні, тюрмі, але не у громадському музеї, а в приватному зібранні, де він не всім доступний. Мати, наприклад, картину Тиціана чи грецький мармур V ст. й не показувати ці речі – це те саме, що привласнити собі одному неопубліковані твори Пушкіна, Гете або Шекспіра. Творіння геніїв своєю суттю не повинні належати тільки тим, хто ними володіє...» [3 с. 120].

Діяльність Ханенка Б. І. щодо створення музею була відзначена присвоєнням йому 1 січня 1910 р. звання дійсного статського радника. Меценати Богдан та Варвара Ханенки залишилися в історії Києва на зламі XIX-XX ст. не тільки як засновники унікального музею зарубіжного мистецтва, а й як культурні діячі, які намагалися справити вплив на художню ситуацію в місті. Основний масив творів західноєвропейського мистецтва, що знаходяться сьогодні в київських музеях, був сформований завдяки зусиллям Богдана Івановича Ханенка та його дружини-однодумця – Варвари Миколаївни.

Перша світова війна стала своєрідним каталізатором, що приніс численні лиха київським музеям, втім не тільки для них. Частина музеїв була згорнута та евакуйована, а після повернення їх експозиції вже не відновлювалися, пізніше вони були розподілені між іншими музеями. Приватні зібрання були залишені, і багатьом власникам було не до них, особняки терміново реквізувалися для потреб військового часу. Та реальна трагедія сталася в 1918 р., коли настав час численних переворотів і захоплень міста різними військами.

Варварі Миколаївні випала місія впорядкувати колекцію, але головне – врятувати її. Вона перевозить до Києва петроградську частину картин, після вступу в вересні 1917-го в права офіційного володіння. Як би не було важко, вона не прийняла пропозицію поїхати в Німеччину і відкрити музей там. «Вона не хотіла покинути Київ і музей, який був для неї дорожче життя», – згадував професор С. А. Гіляров. Витративши багато сил і зрозумівши, що самій не впоратися 15 грудня 1918 р звернулася в Українську Академію з проханням прийняти від неї в дар всі художні багатства. При цьому повторила умову Богдана Івановича: зібрання повинне називатися «Музей Б. І. та В. М. Ханенків»...

Варвара Миколаївна дбала також про те, щоб Академія (у разі прийняття колекції в дарунок) забезпечила можливість вільного огляду закладу всіма зацікавленими особами й наукового студіювання його мистецької колекції та бібліотечного зібрання дослідниками, насамперед співробітниками Інституту історії мистецтва, який вона сподівалася створити при музеї. Собі власниця безцінного зібрання просила залишити кілька привілеїв, серед них – можливість мешкати в приміщенні музею, узгоджувати нові придбання, правила відвідування та кандидатуру вченого зберігача (директора). Таким чином В. Ханенко не лише виконувала волю покійного чоловіка, який заповів своє зібрання місту, але й, як уже зауважували дослідники, у складній політичній ситуації, вочевидь,

сподівалась, що авторитет УАН убезпечить збірку від розграбування чи вивезення за кордон.

До сьогодні збереглося два документа – офіційна заява в Академію Наук, машинопис, завірений особистий підпис, і лист академіку А. Кримському, написаний на іменних листах Ханенко, прекрасний папір, водяні знаки – герб роду Ханенків і вензель [3, с.119-120].

Музей, створений на основі їхнього зібрання, в наступні десятиліття відіграв значну роль у культурному житті не тільки Києва, а й всієї України, та продовжує бути тією ланкою, що поєднує зарубіжне мистецтво з вітчизняним на ідеалах краси й гуманізму.

Музей Західного та Східного мистецтва імені подружжя Ханенків було відкрито в 1919 р. Причиною відкриття став прийнятий в цьому ж році декрет про націоналізацію, під який потрапила і приватна колекція витворів мистецтва, що належала Богдану та Варварі Ханенко. Саме їхня колекція стала першою експозицією музею [2, с. 220].

Родина Ханенків зробила величезний внесок у розвиток не тільки українського цукрового виробництва, але і в розвиток української культури. Вони робили це в непрості часи для нашого народу, коли він цього потребував. В часи Російської Імперії вони не забули про своє коріння і не піддалися системі царизму. До того ж, їхня діяльність була безкорисною.

Захоплення подружжя спершу переросло в приватну колекцію, а згодом у національне надбання українського народу. Варвара та Богдан Ханенко, подорожуючи світом, зібрали одні з найкращих творів мистецтва. Завдяки їм, велика колекція світових шедеврів сьогодні доступна кожному.

Варто зазначити, що коли в історії Української держави змінювались різні політичні сили, родина зуміла врятувати колекцію та зробити все для того, аби люди мали можливість побачити одні з найкращих витворів мистецтва як західноєвропейської, так і східної культури. Їх зібрання стали основою чотирьох київських музеїв, у тому числі Західного та Східного мистецтва. Їх внесок у розвиток музейницької справи не лише в Києві, але й в Україні неможливо переоцінити. Саме завдяки таким меценатам, як Варвара та Богдан Ханенко, музей і функціонує в даний період. Це було своєрідною «модю» та характерною ознакою для другої половини XIX століття в Україні. Завдяки їх головному покликанню – колекціонування і збирання шедеврів мистецтва, сьогодні ми можемо відвідати один із найкращих музеїв не лише Києва, але й України.

Примітки

1. Акинша К. Мир Ханенко. Заметки об историзме / К. Акинша// Панорама искусств. – М., 1988. – № 11. – С. 350.
2. Багацький В. Меценатство в Україні (IX-XVIII ст.) / В. Багацький, І. Голод // Українська культура. – 1993. – № 11-12. – С. 220.
3. Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи розвитку (за результатами соціологічного дослідження) / За ред. А.В. Гулевської-Черниш. – К.: Книга плюс, 2008. – С. 120.
4. Голимба В.І. Історія благодійництва в Україні. – К., 2002. – С. 280.

5. Донік, О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // УІЖ. –К., 2005. – № 4. – С.174
6. Скарбниця духовності родини Ханенків: історико-бібліографічний нарис до 170-річчя від дня народження Б. І. Ханенка / уклад. З. Гранкіна. – К., 2018. – 12 с.
7. Піпко А. Рись А. Меценатська діяльність Богдана та Варвари Ханенків. –К., 2010. – С. 1-4

УДК 94:17.021.35.-055.2(477.83/86) «1850-1914»

Олена АНТОШКО
(м. Київ)

Громадська і добродійна діяльність жіночих організацій Східної Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті висвітлено особливості та вектори діяльності жіночих організацій Східної Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст., їх громадсько-доброчинну спрямованість. Окресливши діяльність жіноцтва в організаційній сфері, продемонстровано еволюцію світогляду та ментальності тогочасної жінки.

Ключові слова: Галичина, жінка, жіночі організації, громадська діяльність, добродійність.

Науковий керівник: *Телегуз І. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Роль жінки та її діяльність у суспільно-громадській сфері є притаманним явищем для сучасного суспільства. На сучасному етапі розвитку жінки демонструють свою багатовекторність діяльності, представляючи себе на політичній, громадській, культурній, благодійній арені. Однак для періоду другої половини XIX – початку XX ст. ці сфери зайнятості були не зовсім досяжними для свідомого жіноцтва через домінування традиційно-консервативних поглядів у суспільстві. Тому аналіз організаційної громадсько-доброчинної діяльності дозволить показати вагомість жінки для суспільної справи, що є актуальним і сьогодні.

У справі конкретно-предметного вивчення історії українського жіночого руху перші кроки були зроблені на початку XX ст. у Львові. Тоді М. Павлик опублікував «Переписку М. Драгоманова з Наталією Кобринською 1893-1895» (Львів, 1905), яка стала чи не першою джерельно-документальною публікацією такого типу. Фаховими дослідженнями окремих аспектів емансипаційного руху українських жінок, зокрема, причетності до цього руху І. Франка, були праці М. Возняка. У них уже з певної історичної дистанції визначена суспільна вага руху за емансипацію жінки, проаналізовано історичний та культурний контекст, показано органічний зв'язок цього руху з хвилею українського національного

відродження [2, с. 160]. Наукові дослідження М. Возняка у сфері жіночого руху стали важливим підґрунтям подальших наукових праць у галузі «жіночої історії».

На сучасному етапі українська історіографічна думка, зокрема, Українська асоціація дослідників з жіночої історії (УАДЖІ) займається висвітленням «жіночих сторінок» історії, присвячуючи свої наукові дослідження гендерному підходу вивчення історичного процесу, різноманітним аспектам жіночого руху, в тому числі громадсько-доброчинній діяльності жіночих організацій, які суттєво вплинули на суспільно-громадський та культурний розвиток українського суспільства. Вагомими внесками в дану проблематику є монографії Богачевської-Хомяк М. [3], Смоляр Л. [1], широкі наукові дослідження Маланчук-Рибак О. [2], Кісь О. [4], Черчович І. [5], [6]. Останні дослідження виводять на новий рівень «жіночу історію»: демонструють життя української жінки в минулому, зображують звичайні та нові соціальні ролі, проливають світло на маловідомі або ж невідомі факти з історії українського жіноцтва. Метою даного дослідження являється аналіз громадської і доброчинної діяльності жіночих організацій Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Внаслідок довготривалого перебування частини української етнічної території у складі Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської імперії) XIX ст. стало часом кардинальних змін як у суспільстві загалом, так і в світогляді української інтелігенції Східної Галичини. У середовищі галицької еліти все гостріше звучало «жіноче питання» – місце жінки в тогочасному соціумі та роль в національному русі. До проблеми жіночого руху в другій половині XIX ст. активно долучалась галицька періодика цього періоду. Розвиток української періодичної преси дав змогу урізноманітнити форми обговорення питань, пов'язаних з життям жінок. 1853 р. у Львові почав виходити у світ перший український жіночий журнал «Лада» (редактор С. Шехович). Часописи «Слово», «Правда», «Зоря» не раз друкували статті, в яких піднімали «жіноче питання» [2, с. 158].

В другій половині XIX ст. консервативне домінування в Галичині греко-католицького кліру впливало на виховання, навчання та світогляд молоді таким чином, що головним обов'язком жінки вважалось виключно заміжжя та материнство, а не суспільно-громадська чи благодійна діяльність. Зокрема, Михайло Павлик писав, що з галичанкою можна було поговорити на три теми: про весілля, забави, погоду [4, с. 34]. Ці слова засвідчують, що жінці в тогочасному соціумі відводили роль другорядної особи, зайнятої виключно в домашній сфері діяльності. Домінування таких поглядів породжувало стереотип про «природне призначення жінки» як виключно берегині дому.

Каталізатором усвідомлення українською елітою необхідності «виводити» жінок зі стін «дому і родини», де їх активно консервувала дотеперішня традиція, стали міжнаціональні польсько-українські стосунки [4, с. 43]. Етнічна конфронтація між поляками і українцями в Галичині дедалі більше втягувала в ці процеси жінок. В українському національному русі через розбіжності в поглядах щодо майбутнього краю та на протигагу польському патріотичному руху виникає дві течії – москвофільство та народництво, які в свою чергу мали свої погляди на

жінок-русинок. Сформувались два суспільних образи «національно свідомої русинки» (народовці) та «искрено русскої патріотки» (москвофіли).

Москвофіли орієнтуючись на Росію, заохочували галицьких жінок брати приклад з російських жінок, які отримали право вступати в університети. Пишучи про організаційні спроби жінок та їхню освіту, русофільська преса критикувала їх галицький варіант, констатує модернізаційну вищість, до прикладу, російського поступу. Жінки традиційно мали відповідати за домашню сферу, виконуючи роль першого соціалізатора для своїх дітей як майбутніх ідеологів суспільно-політичної програми галицьких русофілів [6, с. 126-127].

Народовці зі своєю орієнтацією на власні сили у розбудові української держави, неабияку увагу звертали на жіночий чинник у цій справі. Народовець В. Барвінський сформував концепцію «органічної праці» жінок на користь національної справи краю. На думку громадського діяча, головну роль відіграють саме жінки, які повинні плекати в серцях своїх дітей патріотичні настрої на користь розбудови майбутньої самостійної української держави [5, с. 87].

Вже у другій половині XIX ст. спостерігаються помітні зміни в середовищі галицького жіноцтва. Українські жінки краю, здебільшого, доньки греко-католицьких священників, які отримали кращу освіту, все частіше відходять від «дому» і «домашньої» сфери зайнятості та присвячують себе громадській та добродійній діяльності. Їх членство передбачали: «Просвіта», «Руська бесіда», «Галицько-руська матиця», «Руський народний дім», «Товариство для розвою руської штуки», «Наукове товариство Шевченка», «Руське педагогічне товариство», гімнастичні товариства «Січ» і «Сокіл». Чи не найдоступнішими для жінок були добродійні організації, що, головню, займалися опікою над дітьми, дівчатами, які шукали працю в місті, самотніми матерями і вдовами (Товариство опіки над слугами і робітницями, Товариство вакаційних осель, «Руська захоронка» тощо). Членство жінок у цих організаціях традиційно було найбільш чисельним, а філантропічний характер діяльності вважався найвідповідальнішим для жінок заняттям [4, с. 42-43]. Так жінки, які залучались до громадської справи, немов, переносили свої материнські обов'язки опіки у сферу суспільного блага.

Наростання конфронтації русофілів і народовців позначилось на організаційній діяльності жінок Галичини. Щоб продемонструвати свою позицію політичних поглядів, жінки краю прилучались до жіночих товариств, орієнтованих на той чи інший політичний табір. Слід зазначити, що для цього в галицьких жінок було більше шансів, аніж в українок по інший бік кордону – в Російській імперії. Зокрема, про це зазначає Оксана Маланчук-Рибак: «В Австро-Угорщині жіночий рух розвивався в руслі легально-правової діяльності, не руйнуючи, а еволюційно змінюючи суспільні засади щодо трактування жінок та їх становища. Ця риса стає ще очевиднішою при порівнянні з ситуацією в Російській імперії, де внутрішньополітична ситуація провокувала витіснення значної кількості суспільно активних жінок, передусім молодих, у сферу антидержавної, нелегальної радикально-революційної діяльності» [1, с. 110]. Як наслідок, в Галичині виникають перші легальні організації жінок, що являли собою

доброчинно-благодійні об'єднання з орієнтацією на суспільно-громадську діяльність.

Перша жіноча організація Галичини (яку ще можна назвати першою загальноукраїнською) виникла у Львові 1878 р. при Успенській церкві і дістала назву «Общество русских Дамъ». Успенська церква тоді була осередком парафіян-русинів, які своєю етнічною назвою підкреслювали близькість з російським царем, тобто були прихильниками русофільської течії. Після гострих дискусій між прихильниками українофільської та русофільської течій щодо написання слова «руський»: з однією чи з двома літерами «С», і перемоги останніх, воно виразно декларувало політичну орієнтацію на русофілів. Згідно зі статутом, товариство під покровительством Діви Марії поставило мету дбати про інтер'єр Успенської церкви та загалом про «блиск» церковного обряду, а також допомагати вбогим руським дівчатам в отриманні освіти, надавати милостиню і допомогу. У списку його активних членів фігурували імена дружин і доньок лідерів тогочасного русофільського руху: Юстини Нечай, Фалини Огоновської, Анни Шараневич, Софії Марков, Євгенії Павенцької та інших. Преса подавала системні дописи про організовані цим товариством танці, вечори пам'яті, благодійні концерти з обов'язковим зазначенням «благоприятного» впливу таких заходів на жінок [6, с. 125-126].

Наступним кроком в організації жінок стало виникнення світського «Товариства руських жінок» у Станіславі 1884 р. Створення цієї організації належить Наталії Кобринській – основоположниці українського жіночого руху в Галичині. Народившись в сім'ї греко-католицького священика Івана Озаркевича, Н. Озаркевич-Кобринська, здобувши хорошу домашню освіту, будучи знайомою з працями західноєвропейських романтиків, які піднімали «жіноче питання» й сама захопилась цією проблемою.

В молоді роки познайомившись з І. Франком та зблизившись з соціалістами краю, Н. Кобринська вважала, що чоловіки зможуть організувати жінок і допоможуть поступово влитися у громадське, а згодом і політичне життя краю. Проте, чоловіки не розуміли мету створення окремої жіночої організації, вважаючи себе головними у політичних аспектах діяльності. Сам І. Франко, вважав, що становище жінки залежить суто від політичної системи, і заохочував разом з чоловіками боротись за зміни в суспільному устрої, а разом з тим прийдуть зміни й для жінок. Кобринська натомість вважала, що крім самих жінок їхні права ніхто не виборє і відстоювала думку про відкриття жіночої самоорганізації. Дискусії навколо цього питання в прогресивних колах Галичини точились не одне десятиліття.

Захопившись ідеєю створення жіночої організації, метою якої була б просвіта жінок, поширення емансипаційної літератури, у 1884 р. задум вдалося реалізувати. Створити організацію було вирішено тоді у провінційному місті Станіславі (зараз Івано-Франківськ), подалі від протистоянь і дискусій, які точились у Львові між ворогуючими українськими течіями та конфронтації з поляками. Н. Кобринська вважала, що спершу жінок потрібно «просвітити», вплинути на їхній світогляд, щоб виробити сильно налаштовану жіночу громаду

для діяльності в громадському та політичному житті краю. З цього приводу писала, що сам факт зібрати жіноцтво під стяг літератури і науки може принести для галицького соціуму «практичний пожиток». [3, с. 44-48]

Ці слова були надруковані у першому спільному жіночому альманасі українок по обидві сторони Збруча – «Перший вінок» у 1887 р., як мета створення і діяльності товариства у Станіславі [3, с. 51].

Наполеглива праця Наталії Кобринської на початку 1890-х рр. дала хороші плоди. Жінки підхопили ідеї своєї ідейної попередниці і у 1893 р. у Львові виникає «Клуб русинок». «Клуб» заохочував жінок до громадського життя краю, вони були ініціаторами відкриття пам'ятника Т. Шевченку у Львові (Ірена (Орися) Гарасимович, Г. Шухевич). Жінки, які входили в це об'єднання представляли вищі верства суспільства, тому у своїй діяльності велику увагу приділяли допомозі бідним, поширенням дешевих кухонь для студентів і робітників, влаштуванням гуртожитків, відкриттям дитячих садочків (товариство «Захоронка») організацією жіночого кооперативу «Труд» тощо.

У 1901 р. виникає «Гурток українських дівчат» («Кружок українських дівчат») з ініціативи Наталії Будзиновської та Дарії Старосольської. Гурток поповнили наддніпрянські дівчата, які приїхали навчатись у Львові. Молоді жінки боролись за вживання української мови у Львівському університеті, розширення можливостей вступу на різні факультети жінок. У 1908 р. назва організації замінюється на «Кружок українок», а у 1909 р. відбувається об'єднання з «Клуб русинок» в «Жіночу громаду», яка діяла до 1914 р. [3, с. 54-58].

Перша світова війна докорінно змінила соціальні ролі населення. Тим часом як одні жінки, тримаючи зброю нарівні з чоловіками, захищали свої землі у фронтівій зоні, інші не менш свідомі і активні робили все, щоб допомогти бідним і нужденним в тилу. Жінки працювали в «Дешевих кухнях», які функціонували в багатьох містах Галичини: Станіславі, Стрию, Коломиї, Перемишлі, Тернополі, Бережанах тощо. Для забезпечення харчами «Дешевих кухонь» галицька преса поширювала серед населення заклики про допомогу продуктами харчування.

Багато жінок працювали сестрами милосердя в тилу та на фронті, допомагаючи пораненим стрільцям («Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам»). Галицька діячка Ірина Домбачевська 23 червня 1915 р. стала ініціатором створення організації «Українська самаритянська поміч», яка дбала про поранених українських стрільців у створеному шпиталі «Захист для Українських січових стрільців». Війна прирєкла понад 20 тисяч дітей на сирітство, тому галицькі жінки займались і опікою над дітьми-сиротами («Український захист воєнних вдів і сиріт») [4, с. 85-86]. Перша світова війна стала катализатором змін в середовищі галицьких жінок. Вона загартувала жіноцтво різними суспільними ролями – військовими, громадськими, благодійними, кинула виклик гендерним закономірностям, перекроївши традиційний суспільний уклад, зламавши стереотип про домашню сферу жіночої реалізації, продемонструвала феномен війни з жіночим обличчям.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що організаційна діяльність жінок Східної Галичини др. пол. XIX – поч. XX ст. стала наслідком змін у галицькому

середовищі та у світогляді самих жінок. Жінки відриваючись від домашніх справ, все частіше заявляли себе громадськими, благодійними і культурними діячками, наполегливо виборюючи своє «місце під сонцем» в галицькому соціумі. Діяльність жінок в добродійно-благодійних та громадських організаціях зробила значний внесок у суспільно-громадське та культурне життя регіону. Перша світова війна пришвидшила процес залучення жінок до громадської і добродійної праці, присвоїла жінці різноманітні суспільні ролі і загартувала в свідомому жіноцтві справжнього борця в подальших прагненнях та діяльності.

Примітки

1. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.
2. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика руху за емансипацію жінок в Україні і Польщі у XIX – першій половині XX ст. (історіографія та історіософія проблеми) // Проблеми слов'язознавства. – Вип. 50. – Львів, 1999. – С. 153-165
3. Богачевська-Хомяк М. Дума України – жіночого роду. – К.: Воскресіння, 1993. – 110 с.
4. Українські жінки у горнілі модернізації; під. заг. ред. Оксани Кісь. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. – 304 с.
5. Черчович І. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини XIX – початку XX століть / І. Черчович // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 14. – С. 86-89
6. Черчович І. Образ жінки-русинки в русофільській публіцистиці Галичини кінця XIX – початку XX століття // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2012. – Ч. 20–21. – С. 123–128.

УДК 7.071.1-055.2(4) "1850/1899"

Єлизавета ГІДРЄВІЧ
(м. Київ)

Роль жінок-художниць в європейському мистецтві в другій половині XIX століття

Аналізується роль жінок-художниць у європейському мистецтві другої половини XIX ст. Творча діяльність художниць розглядається під кутом дискримінаційних реалій традиційного суспільства, коли їх не помічали, як чинник суспільного мистецького середовища.

Ключові слова: жінки-художниці, образотворче мистецтво, імпресіонізм,

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

З історії художнього мистецтва XIX ст. в пам'яті людей залишилися лише одиниці жіночих імен. Головною причиною цього була відсутність доступу до

мистецької освіти. Мистецтво як ремесло та професійна публічна діяльність тривалий час було доступне лише чоловікам, що могли навчатись у майстра та отримувати академічну освіту. Завдяки цьому була змога вільно пересуватися, самостійно вести ділові переговори [2, с.8].

У XIX ст. продовжувала домінувати ідея, про те що в центрі історичних подій завжди головною дієвою особою є чоловік. Саме він воює, створює держави, бере участь у політичній боротьбі, складає закони і рухає вперед прогрес. Представник чоловічої статі, залишає після себе імена і факти, писемні свідоцтва, мистецькі твори і завдяки цьому є захисником патріархального суспільства. Жінок, традиційно не помічали, виштовхували за межі суспільного, а з цим – і за межі історичного. Але вони крок за кроком відвойовували своє право на самореалізацію та самоідентифікацію в суспільстві. Реформи, які відбулися в художньому мистецтві XIX ст. дозволили жінкам в голос заговорити про можливість брати участь у мистецькому світі [1, с. 6].

В середині квітня 1874 року в ательє фотографа Гаспара Турнашона (Надара) відкрилася виставка, що буквально сколихнуло художнє життя Парижу. Тридцять молодих художників виставили 165 робіт, що різко відрізнялися від класики, до якої звикли французькі цінителі живопису. Цей новий художній напрям з цього часу отримує назву – імпресіонізм. [4, с.39].

Саме з цього часу жінки почали бути дієвими особами в європейському художньому мистецтві другої третини XIX ст.

Критикуючи цей новий стиль, газетярі не забули відзначити внесок однієї жінки-художниці. Саме Берта Морізо, представниця шановної і добропорядної буржуазної сім'ї, стала першою художницею-імпресіоністкою. Згадувались її картини «Біля коліски», «Гра в хованки», «Читання», а також інші. Але власне, до її художнього стилю у критиків претензій було менше, зауважень.

Берта Морізо присвятила життя художньому мистецтву. Народилася в 14 січня 1841 року в Бурже, де її батько обіймав високу посаду префекта. Дівчина отримала прекрасну освіту. Незабаром звичайні уроки малювання Берту перестали задовольняти, вона просто переросла цей рівень. Художній стиль Берти відрізнялася від стилю інших засновників імпресіонізму. В ньому були нотки ліричності і навіть сентименталізму, співзвучні з живописом попередніх епох. На відміну від більшості імпресіоністів, які писали дрібними мазками з чітким поділом кольорів, Морізо воліла писати широкими вільними мазками, використовуючи традиційні класичні прийоми змішування кольорів. [14, с.15-24].

Ще однією представницею імпресіонізму стала французька художниця Марі Бракмон, народилася 1 грудня 1840 в містечку Арджентон в Бретані. Дівчина переїхала в Париж на початку 60-х років XIX ст.

Її вчителями були провідні художники Франції того часу - Жан-Огюст-Домінік Енгра, та академічний живописець Альфред Стівенс. У 1857 році Бракмон прийняла участь у виставці в паризькому Салоні, отримала дозвіл робити копії робіт старих майстрів в Луврі. І про неї заговорили як справжню художницю.

Марі Бракмон виставляла свої роботи у трьох виставках імпресіоністів: Четвертій (1879), П'ятій (1880) і Восьмій (1886), представивши 11 картин. Її майстерністю захоплювались провідні французькі імпресіоністи.

Не менш талановитою художницею була Єва Гонсалес французька художниця-імпресіоніст [3, с. 3-7].

Єва Гонсалес виросла в музичній сім'ї. Її батько Еммануель Гонсалес, іспанець за походженням, був письменником, а мати, родом з Бельгії, займалася музикою.

У 1865 році у віці 16 років Єва Гонсалес приступила до навчання графічним технікам і живопису в майстерні художника Шарля Шамплена, у якого навчалися виключно жінки. У 1869 році вона зустріла Едуарда Мане, і стала його студенткою, моделлю і другом. Вперше свої картини вона виставила в 1870 році. З цього часу щорічно брала участь у виставках художників-імпресіоністів. Її роботи нагадували раннього Мане, в них домінувала темна палітра з різким контрастом світлих і темних плям – кольорів [3, с. 9-11].

Також варто наголосити на художньому стилі американки Мері Кассат, що прожила більшу частину свого життя у Франції. Товаришувала з Едгаром Дега, який був її вчителем. Мотивом для її полотен послужили образи соціального та особистого життя жінок, з особливим наголосом на тісний зв'язок матері і дитини, що є основною темою її найбільш відомих робіт. Але згодом вона відходить від імпресіонізму і знову повертається до класичного стилю. З 1886 року, більше не ототожнює себе з яким-небудь мистецьким напрямом, пишучи картини в різних художніх стилях. На знак визнання її здобутків у художньому мистецтві, вона в 1904 р. отримала Орден Почесного легіону.

Отже, не дивлячись на те, що шлях жінок у художньому мистецтві в другій половині XIX ст. видався не простим, вони спромоглися досягти значного успіху. З кожним роком ламаючи стереотипи доводили, що мають право на рівні з чоловіками носити звання художника та займатись академічним мистецтвом. Брати участь у виставках з провідними художниками того часу.

Примітки

1. Западноевропейское искусство XIX – начала XX века. Альбом, Вып. 4. – М.: Издательство «Госзнак», 1980.
2. Астахов Ю. Импрессионизм. Большая коллекция / Ю. Астахов. – М., 2010. – 195 с.
3. Байрамова Л. Импрессионизм. / Л. Байрамова. – М., 2008. – 167 с.
4. Бродская Н. Импрессионизм. / Бродская Н. - М., 2009. – 124 с.
5. Гаманн Р. Импрессионизм в жизни и искусстве. / Р. Гаманн. – М., 1907. – 78 с.
6. Громова К. Все шедевры импрессионизма / К. Громова. – М., 2012. – 115 с.
7. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств / Н. А. Дмитриева. – М., 1991. – 317 с.
8. Звездная А. История мировой живописи. Развитие импрессионизма / А. Звездная. – СПб., 2008. – 94 с.
9. Калмыкова В. Шедевры импрессионизма / В. Калмыкова. – М. 2010. – 43 с.
10. Прокофьева М. Берта Моризо / М. Прокофьева. – М.: Белый город, 2005. – 48 с.
11. Роздольская В. И. Искусство Франции второй половины XIX века / В. И. Роздольская. – Ленинград: Издательство «Искусство», 1981. – 319 с.
12. Karin Grimm. Impressionismus. / K. Grimm. – Berlin. – 2007. – 44 s.

УДК 94:373.6(477.25)"1860/1890"

Анна РОХМАНЮК
(м. Київ)

Жіночі гімназії Києва в 60-90-ті рр. XIX ст.: створення та діяльність

Розглядається проблема створення та діяльності жіночих гімназій м. Києва. Проаналізовано особливості навчально-виховного процесу у цих освітніх закладах в 60-90-ті рр. XIX ст.

Ключові слова: Київ, жіноча освіта, учні, викладачі, предмети, меценати, Фундуклеївська гімназія, Гімназія святої Ольги, Гімназія О. Дучинської.

Науковий керівник: *Двірня К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Глибокі соціальні та духовні зміни, що відбуваються нині в Україні, вмотивовують реформування освіти задля вдосконалення системи навчання і виховання, яка б забезпечувала оптимальні умови для розвитку та самореалізації особистості учня. Пошук нових шляхів модернізації системи освіти в Україні як в змістовому, так і організаційному напрямках має відбуватися на засадах ґрунтовного аналізу практики минулого, врахування її помилок та досягнень. За умов проведення в сучасній Україні освітянської реформи досвід приватних закладів минулих століть сприятиме удосконаленню змісту та запровадженню нової системи навчання, а також подоланню кризових явищ у суспільстві, поліпшенню рівня життя населення, забезпеченню національних інтересів та зміцненню авторитету держави.

При вивченні наукової літератури з нашої проблеми слід виділити наступні історіографічні періоди, обумовлені політичними змінами в Росії та в Україні, а також тенденціями дослідження проблеми, а саме: а) 1860-1917 рр.; б) 1917-1930 рр.; в) 1940-1980 рр.; г) 1990-2018 рр.

У праці Г. Александровського «Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия её существования» зібрано ґрунтовний матеріал з історії управління та організації навчального процесу в інститутах шляхетних дівчат та маріїнських жіночих гімназіях. Узагальнюючими роботами з історії освіти є праці А. Белявського, С. Григор'єва, А. Клосовського. Ці автори висвітлюють загальні тенденції розвитку російської освітньої системи у другій половині XIX ст. Особливий науковий інтерес мають роботи, які безпосередньо присвячені жіночій освіті в Фундуклеївській гімназії [1].

Особливу увагу історики приділили вивченню нашої проблеми в новітній період. Так, дослідниця А. В. Лопухівська у роботі «З історії розвитку гімназій і

ліцеїв в Україні. Посібник для вчителів» (1994 р.) основну увагу приділяє аналізу діяльності викладачів гімназій, які мали можливість розробляти власні програми навчання, проте зобов'язані нести при цьому відповідальність за свою педагогічну працю та рівень знань учнів. [8]

Цікаві факти з історії освіти та освітянських закладів містить дисертаційне дослідження В.В Вірченко « Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.)»(3) Маючи на меті всебічно дослідити історію діяльності першої Київської приватної жіночої гімназії О. Дучинської, у ньому розкрито передумови виникнення цього закладу освіти та вичленено особливості навчально-виховної роботи в ньому. Також висвітлені головні факти біографії Віри Ващенко-Захарченко, ім'я якої залишилось в історії вітчизняної педагогіки як новаторки, котра взяла на себе сміливість заснувати першу в Російській імперії приватну жіночу гімназію.

Автор М. Б. Кальницький в роботі «Гимназии и гимназисты» яка вийшла у світ в 2014 р., досліджує гімназійну освіту кінця XIX – початку XX ст. В роботі виписана історія київських шкіл – багата на різноманітні цікаві сюжети. Читач знайомиться з роботою найвизначніших київських педагогів, здійснює екскурсію по навчальних закладах, за партами яких сиділи Булгаков і Паустовський, Ахматова й Вертинський, Горовіц та Лифар, Рильський та Полонська-Василенко [6].

Провідними центрами жіночої освіти другої половини XIX ст. були великі українські міста, серед яких – місто Київ. Саме на його прикладі можна скласти уявлення про типові риси мережі жіночих навчальних закладів початкового, середнього і вищого рівнів, що виникли і функціонували до утвердження радянської влади в Україні.

Гімназії мали значиме місце у підготовці кваліфікованих фахівців. Особливо це стосувалося жіночих гімназій, серед яких слід виділити наступні: Фундуклеївська гімназія, гімназія Святої Ольги та гімназія О. Дучинської (М. Ващенко-Захарченко).

Фундуклеївська жіноча гімназія була урочисто відкрита 7 січня 1860 р. Незабаром вона за високим указом отримала офіційне найменування – Фундуклеївської [1, с. 34] на честь відомого письменника, археолога, сенатора, історика Києва, щедрого мецената і філантропа – Івана Івановича Фундуклея. У 1839 р. І. І. Фундуклей посів почесне місце київського цивільного губернатора, і на цій посаді до 1852 р. зробив чимало добрих справ для міста і його громадян. Так, він налагодив в Києві службу на митниці, покращив умови перебування у в'язницях, а після повені 1845 р., заснував традицію дієвої допомоги постраждалим від стихії. З того часу губернське правління виділяло значні кошти для відновлення зруйнованих садиб на Оболоні, розташованих на правому березі Дніпра [2, с. 23].

За участю І. І. Фундуклея і на його кошти були створені й видані перші фундаментальні дослідження з історичної топографії та статистики, вперше вимостили каменем Андріївський узвіз і створили один з фонтанів нової водопровідної системи на Хрещатику. Цю споруду з мармуровою чашею і

басейном, вдячні кияни назвали в честь губернатора «Іваном» або «Фундуклеївській». При цьому Іван Іванович був напрочуд скромною та чуйною людиною [2, с. 29].

До навчання в гімназію приймалися дівчата у віці від 9 до 13 років. Повний курс становив шість років. Для дівчаток, які приходили до закладу без необхідної підготовки, був передбачений підготовчий клас [7, с. 45].

До дня відкриття гімназії, в неї було прийнято 30 дівчат, а вже до кінця першого навчального року, в ній навчалось 75 вихованок. З кожним роком кількість нових вихованок в Фундуклеївській гімназії зростала. У 1866 р. налічувалося 525 учениць, а в 1879 р. – 826 дівчат. У 1910 р., коли відзначали 50-річчя навчального закладу, було підраховано, що загальна кількість гімназисток-фундуклеївок за цей період склала близько 33 000 [7, с. 49].

Для вступу в 1-й клас гімназії, дівчатка повинні були пройти випробування: з Закону Божого було потрібно знання молитов; з російської мови – вміння читати, писати, переказувати прочитаний текст; з арифметики – письмовий і усний рахунок до 1000; а також знання французької та німецької мов. Весь курс навчання розподілявся на дві частини: початкова (перші три роки) і більш старша (останні три роки). Зауважимо, що початковий ступінь представляв собою самостійний курс, який забезпечував потреби менш заможної частини громадян.[4, с.56]

У гімназії викладалися наступні предмети: Закон Божий, російська словесність, всесвітня і російська історія, географія, природознавство з гігієною, арифметика, геометрія, фізика і космографія, французька, німецька та польська мови, педагогіка, малювання і чистописання, рукоділля, музика, спів, гімнастика і танці. Так, на заняттях рукоділля дівчатка вчилися робити різні види шиття і вишивки, а в кінці навчання – зобов'язані були зшити або вишити готовий виріб. У гімназії були введені уроки танців, які проходили у великій актовій залі під музику. Тут також проводилися уроки гімнастики із окремим викладачем в спеціальній формі [2, с.146].

Заняття починалися о 9 годині ранку і тривали до пів на третю. Уроки тривали 1 годину 25 хвилин, по 4 в день. Між другим і третім уроками була півгодинна перерва [4, с. 65].

«Під час великої перерви, – згадувала колишня учениця гімназії Єлизавета Вакар, - ми снідали в класі своїми бутербродам. Вода завжди була в графіні в класі. Хто хотів, міг купити в буфеті тістечко, бутерброд, випити склянку соку. Нам давали кожен день 5 копійок на сніданок, крім домашнього бутерброду. Під час перерви, чергова по класу учениця провітрювала клас, відкриваючи вікно. Всі виходили, двері закривалися і чергова нікого не впускала до дзвінка на урок. Під час малих змін, які тривали 10-15 хвилин, не дозволялося «носитися» з криком по коридорах, а тим більше боротися, битися. Стежили за цим чергові класні дами. При зустрічі в коридорі або залі з начальницею гімназії, а також з викладачами, учні повинні були зупинитися і присісти в реверансі (глибокий уклін)» [5, с. 56].

Після завершення навчання, вихованки отримували свідоцтво, яке надавало їм право працювати домашніми наставницями з тих предметів, за які мали гарні випускні оцінки або вчителювати [7, с. 90].

У 1861 р. для учениць гімназії була введена особлива форма, яка складалася з темно-коричневої сукні, поверх якої на заняття одягався чорний фартух, який ззаду зав'язувався на бант, чорних черевиків або тупоносих туфель і чорних панчів. Через кілька років носіння фартуха було постійним. До кінця XIX ст. гімназистки отримали і парадну форму (для урочистих подій): з білим фартухом і білим коміром. У старших класах дозволялося носити довільні туфлі, а на балах обов'язково «човники». Також на початку XX ст. до форми у Фундуклеївській гімназії додалися оригінального фасону коричневі капелюшки [1, с. 80].

Волосся гімназистки носили перехопленими стрічкою, яка зав'язувалася бантом, або заплетеними в косу. Не всім вихованкам подобалася ця форма. Особливо цей одяг дратував Аню Горенко – майбутню поетесу Анну Ахматову і Варвару Маслюченко, майбутню дружину письменника Остапа Вишні. Але обидві мали її носити [1, с. 85].

У січні 1910 р. Фундуклеївська гімназія відсвяткувала 50-річчя своєї діяльності. До цієї події в гімназії готувалися заздалегідь. За рік до ювілею, зі складу викладачів була обрана особлива комісія під головуванням начальника гімназії Костянтина Георгійовича Смірягіна, до якої увійшли: головна наглядачка гімназії Н. А. Максимова, книжники – священики М. П. Алабовській і Е. К. Трегубов, викладач Г. В. Александровській і класні наглядачки: Ю. В. Певніцкая і Л. Г. Рудаковская [6, с. 56].

У гімназії влаштовувалися вечори з танцями, іноді під музику військового оркестру. На вечора запрошувалися гімназисти старших класів чоловічих гімназій. Всі були ошатно вбрані, але в гімназійній формі: юнаки – в мундирах, у дівчат – білі комірці, манжети і фартухи. (Ніяких відкритих суконь і оголених плечей!) [6, с. 23].

Психологічна атмосфера, шанобливість, методика виховання та освіта у Фундуклеївській гімназії сприяли тому, що в майбутньому її вихованці стали знаменитими педагогами та вченими, видатними культурними та політичними діячами.

Київську жіночу гімназію святої Ольги засновано імператорським статутом від 24 травня 1869 р. Спочатку планувалося створення в цьому жіночому навчальному закладі 3-го і 4-го нижчих класів. Пропонувалося викладання таких обов'язкових предметів як Закону Божого, російської мови, арифметики, географії, історії (головним чином російської і всесвітньої), письма, рукоділля, і необов'язкових – іноземних мов, танців, малювання, музики і співів [7, с. 29].

Згодом за статутом від 1870 р. до навчального курсу в Київській жіночій гімназії додавалися нові класи. Також створювався 7-й педагогічний клас, куди приймалися дівчата, що закінчили загальний курс навчання і хотіли вчителювати [21, с. 131]. Відповідно до цього було введено три нові дисципліни: фізику, геометрію та обчислення головних фізичних явищ, а з 1874 року включено ще й

такі предмети як алгебра, математична географія, «естественная история» і педагогіка [2, с. 134].

У гімназії вводився також і підготовчий клас, на утримання якого виділялося 600 руб. У перший клас училища приймали дівчат 9-ти років, що вміли читати і писати російською мовою, а також знали напам'ять основні православні молитви. За навчання обов'язкових предметів плата становила 16 руб. на рік, а не обов'язкових, таких як французька і німецька мови, малювання, відповідно – по 5 руб. На початку 1873/1874 н. р. з дозволу попечителя навчального округу (від 7 червня 1873 р.) плата за навчання збільшувалась до 25 рублів за обов'язкові предмети, а за нові мови – до 7,5 руб., з 1879/1880 н.р. – відповідно до 35 руб. і 10 руб. Збільшення плати за навчання продовжувалось і в наступні роки діяльності Київської жіночої гімназії св. Ольги, переважно на 10 руб. із загальних предметів [6, с. 175]. Діти із незаможних сімей могли бути звільнені від оплати за свою освіту за умови дотримання хорошої поведінки, при цьому число таких учениць не могло перевищувати 20 % від загального числа вихованок [3, с. 128]. Гімназія розміщувалася в домі спадкоємців статського радника Попова біля Андріївської церкви. Перші 23 вихованки взяли участь у її відкритті [1, с. 29].

Число вихованок з року в рік збільшувалось. Починаючи з 1887 р., стали помітними протилежні тенденції, що знаходило своє пояснення в обставинах переоформлення Білоцерківської прогімназії в гімназію. Зниження кількості учениць припинилося лише тоді, коли в 1890 р. були відкриті паралельні відділення при нижчих класах – 1-му і 2-му. Починаючи з 1891 р., число учениць поступово збільшувалось до 550 вихованок [5, с. 29].

Учителями гімназії були переважно викладачі 1-ої і 2-ої чоловічих гімназій, фахово досвідченні викладачі – В. Ростоцький, В. Корсунський, П. Щербина, А. Метро, І. Сошенко, Д. Синицький та ін. На відміну від Інституту шляхетних дівчат та Києво-Фундуклеївської гімназії, в Київській жіночій гімназії св. Ольги лише поодинокі педагоги були викладачами Університету св. Володимира та КДА.

Заслугове на особливу увагу перша київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської, яка заснована також у м. Києві. До законодавчої основи діяльності цього закладу входило Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти від 24 травня 1870 р., а викладання предметів мало здійснюватися з урахуванням планів та програм, що їх затвердив міністр народної освіти 31 серпня 1874 р. [4, с. 23].

На перших етапах функціонування навчального закладу тут викладали професори Київського університету св. Володимира протоієрей Н. Фаворов (Закон Божий), М. Ващенко-Захарченко, В. Єрмаков (математику, фізику та космографію), Ф. Гарнич-Гарницький (природознавство), О. Козлов, О. Романович-Славатинський (історію), професор Київської духовної академії В. Малінін (російську мову та словесність), доцент академії, доктор богослов'я С. Голубев (Закон Божий), викладач Київської духовної семінарії, магістр богослов'я Г. Полетаєв (педагогіку). Пізніше до них долучилися молоді педагоги, для яких практичний досвід, набутий під керівництвом В. Ващенко-Захарченко,

став надійним фундаментом для подальшого професійного зростання. Так, викладач педагогіки А. Степович згодом очолив Колегію Павла Галагана, історики М. Любович, А. Ясинський та В. Піскорський були обрані професорами відповідно Варшавського і Юр'ївського університетів та Історико-філологічного інституту кн. Безбородька тощо [5, с. 33]

Відкриття перших п'яти класів нового закладу освіти відбулося 14 вересня 1878 р. (VI клас почав функціонувати з 1879 р., VII клас – з 1880 р., а VIII педагогічний клас – з 1881 р.). Гімназія разом з пансіоном містилася на розі Бібіковського бульвару (нині – бульвар Т. Шевченка) та вулиці Афанасівської (пізніше – Нестерівська, нині – вулиця Івана Франка). Обраний будинок певним чином був уже пристосований для здійснення навчального процесу, оскільки раніше в ньому знаходилася Київська чоловіча прогімназія [7, с. 33].

Високий фаховий рівень викладачів дав змогу педагогічному колективу в пошуках шляхів оптимізації навчального процесу коригувати плани та програми. Зокрема, у гімназії було введено викладання англійської мови, до курсу з природознавства додано відомості з анатомії та фізіології людини, збільшено кількість уроків з математики, фізики, географії. Заклад відзначався посиленою увагою, яку приділяли педагоги наочності. Унікальні кабінети фізики та природознавства, велика та добірна бібліотека виділяли гімназію серед інших жіночих закладів. [1, с. 45]

Наступницею В. Ващенко-Захарченко як на посту начальниці закладу, так і його утримувача стала О. Дучинська, котра працювала в гімназії класною наглядачкою з 1889 р. Олександрі Тимофіївні довелося очолити педагогічний колектив у найтяжчий період його діяльності, коли багато батьків через невпевненість у майбутньому закладу перевели своїх дочок до інших шкіл. У результаті катастрофічного скорочення бюджету істотно зменшилася заробітна плата співробітників. Проте ніхто з викладачів і вихователів не звільнився, і протягом двох років довіра гімназії була відновлена [7, с. 45].

О. Дучинська стала не лише адміністративною спадкоємницею В. Ващенко-Захарченко, а й охоронницею заведених нею традицій та пріоритетів. Зокрема, вона також приділяла значну увагу поповненню фондів наочних посібників та бібліотеки, витрати на які досягали 900-1200 крб. на рік [6, с. 15]. Що ж стосується складу педагогічного колективу, то саме під керівництвом Олександри Тимофіївни у цьому закладі певний час викладали два майбутніх міністри освіти – В. Науменко та П. Холодний [1, с. 76].

Аналіз статистичної документації показує, що кількість учениць у гімназії постійно змінювалася, причому відбувалося значне їх збільшення протягом навчального року. Так, у 1879/1880 н. р. розпочали навчання в усіх класах разом 116 гімназисток, а закінчувала рік уже 191 дівчина, у 1883/1884 н. р. ці цифри були відповідно 206 та 258, у 1886/1887 н. р. – 194 та 367, у 1896/1897 н. р. – 132 та 222, у 1902/1903 н. р. – 269 та 387 [6, с. 52-59].

Переважну частину учениць становили дочки дворян та чиновників, значно меншу – діти із сімей купців та міщан, невеликий відсоток належав дівчатам із середовища духовенства, селян, а також іноземцям. Здебільшого гімназистки

сповідували православну віру, проте серед них було й немало католичок, лютеранок та іудейок [4, с. 87].

Отже, у Києві в 60-90-ті рр. XIX ст. були створені та діяли ряд приватних гімназій, зміст освіти яких мав певну відмінність від державних освітянських закладів. Зауважимо, що престиж державних гімназій на той час був досить високим, однак засновники приватного навчального закладу щиро прагнули втілити в ньому ті педагогічні або суспільні принципи, яких не було в існуючих школах. Ці навчальні заклади поряд з науково-освітянською складовою містили особливі напрямки розвитку особистості – малювання, співи, танці, в'язання, етикет, вивчення іноземних мов тощо. Індивідуальний підхід до особистості було закладено в систему приватної жіночої освіти в м. Києві, що дало плідні результати – появу наукової та освітянської інтелігенції, що в наступні роки стала новатором розвитку науки, культури та мистецтва в Україні.

Примітки

1. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия её существования. 1860-1910. – К., 1910. – 156 с.
2. Антонець Н. Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: Перша Київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської / Н. Антонець. – К., 2004. – 320 с.
3. Білявська О. С. Діяльність закладів середньої освіти Києва на тлі соціально-політичних і культурних процесів другої половини XIX ст. // Сторінки історії. – 2012. – № 33. – С. 3-61.
4. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.): автореф. кан. істор. наук / НАН України, Інститут історії України. – К., 2006. – 20 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: навч. посібник / Я. Грицак. – К. – Генеза, 2000. – 360 с.
6. Кальницький М. Б. Гимназии и гимназисты. Книга 3. – К., 2014. – 304 с.
7. Ковчат Ілона. Становище державної середньої жіночої освіти в місті Києві у XIX ст. // Українознавство. – 2013. – № 3-4. – С. 147-153.
8. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. Посібник для вчителів. – К., 1994. – 100 с.

УДК 94:351. 74 (470+571) (092)

Олександр ТЕРЕЩЕНКО
(м. Київ)

Іван Нечуй-Левицький та Микола Лисенко: до історії взаємин та співпраці

На основі нових методологічних підходів здійснено спробу аналізу творчих взаємин двох провідних діячів українського національного відродження другої половини XIX – поч. XX ст. Висвітлено основні аспекти творчих взаємин Івана Семеновича Нечуя-Левицького та Миколи Віталійовича Лисенка, розкрито особливості спільної роботи митців над музичними творами, в основу яких покладений історичний фольклор.

Охарактеризовано взаємні оцінки значення діяльності обох громадівців в українському національному відродженні.

Ключові слова: громадівці, інтелігенція, біографістика, національне відродження, просопографія, епістолярій.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

У 2018 р. виповнюється 180 років від дня народження Івана Семеновича Нечуя-Левицького – видатного українського письменника, етнографа, фольклориста, педагога. Життю і діяльності І. Нечуя-Левицького присвячено значну кількість наукових робіт. Проте подальше осмислення творчого спадку видатного українця, уточнення фактів його біографії продовжує залишатись важливим завданням нечуезнавства. У цьому контексті актуальним є дослідження та висвітлення творчих взаємин двох провідних діячів українського національного відродження другої половини XIX – поч. XX ст. Івана Нечуя-Левицького та Миколи Лисенка, співпраця яких мала помітне значення в історії української культури.

Мета нашого дослідження полягає у спробі на нових методологічних підходах, в контексті біографістики та просопографії дослідити історію творчих взаємин І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка, розкрити роль письменника у процесі формування творчого світогляду композитора, виділити основні напрями та результати творчої співпраці митців, проаналізувати взаємні оцінки творчості обох представників української інтелігенції.

Проблеми творчих взаємин і співпраці І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка висвітлено у дослідженнях: Бодіної В. [1], Коляди І. [3], Таранченка О. [7].

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі висвітлення історії творчих взаємин і співпраці І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка, аналізу взаємних оцінок значення діяльності митців.

У 1860-1870-х рр. через політику національних утисків і цензурних заборон перед українським театром украй гостро постала проблема репертуару і сюжетів для опер. Як наголошують дослідники, репертуар був надто обмеженим і «складався тоді з небагатьох п'єс здебільшого невисокої художньої вартості, або перестарілих» [7]. У цих вкрай несприятливих умовах творча співпраця М. Лисенка та І. Нечуя-Левицького ніби символізувала ідейно-стильовий поступ української літератури і мистецтва від романтичного побутописання до зрілого модерного стилевиявлення.

Особливою постаттю в історії України не лише для музикантів, а й для письменників, істориків, культурологів, театрознавців, мовознавців, етнологів, фольклористів, педагогів є М. Лисенко – видатний український піаніст, етнограф, громадський діяч, хормейстер, викладач і композитор. У кожній із цих галузей він проявив себе талановито і не ординарно.

Пошук сюжету, який би відповідав соціальним потребам часу і художнім завданням, був для М. Лисенка надзвичайно актуальним. Композитор усе

наполегливіше прагнув утілити на оперній сцені історію духу народного, історичну пам'ять народу. Перша спроба втілена в опері «Гаркуша» (незакінчена), далі – «Чорноморці», та особливий тріумф мала «Різдвяна ніч» – вони стали для митця важливими сходинками до формування інтерпретаційної моделі опери, власного самоусвідомлення. Тоді, у ситуації вибору теми майбутнього твору, М. Лисенко обирає між «Страшною помстою», «Тарасом Бульбою» і «Марусею Богуславкою». М. Старицький свідчив: «Сам Лисенко відчув велику віру у своє призначення і задумав написати ряд опер на сюжети Гоголя. Ми з ним обговорювали дві теми «Страшну помсту» і «Тараса Бульбу», на які я написав програмні схеми. Лисенко було захопився за «Страшну помсту»; однак писати цієї опери йому не довелось» [7].

Зустріч двох майстрів була історично зумовлена пошуками втілення національного стилю, палким патріотичним почуттям, розумінням високого етичного і соціального сенсу опери, бажанням утілити на сцені українську характерність. Улітку 1874 року за пропозицією І. Нечуя-Левицького М. Лисенко обрав сюжет «Марусі Богуславки» для творчої роботи, лібрето якої вже почав створювати письменник. П'ять листів композитора й один, дивом уцілілий лист-відповідь І. Нечуя-Левицького дають змогу реконструювати творчий процес написання лібрето, його поетапність, розкривають думки і позицію кожного з митців [7]. Ось як І. Левицький у листі до М. Лисенка від 1 липня 1874 р. описує початок своєї співпраці з композитором: «Послухавши Вашої ради, я оце на селі, в Трушках (під Білою Церквою), почав лібретто, записавши з уст бабів і дівчат обряд весілля і весільні пісні... Я залишив комедію і буду працювати коло лібретто [2, с. 257]».

Прирівнюючи талант письменника до І. Тургенєва, М. Лисенко з великою радістю і натхненням узявся до спільної роботи над лібрето «Марусі Богуславки». У листі від 23 серпня 1874 р. з Петербургу, композитор пише до І. Нечуя про початок праці над оперою «Маруся Богуславка»: «Коханий, кривий земляченьку, Йване Семеновичу! Вашого листа з Трушок перехопив у дорозі, як уже вирушив з дому у Київ... одписуючи вам першого листа, чухав потилицю, вбачав, що щось є неладного у тій схемі, в якій ми розпочали свої плани й будову нового лібрето» [4, с. 114].

За обоюстороннім задумом, опера мала відповідати сюжету народної думи про Марусю Богуславку. Як свідчать листи М. Лисенка, І. Нечуй-Левицький прагнув розгорнути зміст до рівня широкого епічного полотна. Відповідно до його плану лібрето, опера мала містити п'ять актів, вирішених в історико-побутовому ключі. Притаманна письменнику деталізація сюжету, епічний тон розгортання подій зумовлювали перенасичення лібрето побічними лініями і героями. У початковому варіанті (а всього їх, судячи з Лисенкових листів, було кілька) письменник запропонував програмну схему, яка виразно розпадається на два плани: перший – обрядово-побутова лінія (перша дія – обряд весілля; друга – сцена обрання гетьмана). Він був тлом і контрастував подальшому розгортанню сюжету. Ним опосередковано окреслювався другий план, який відображував основний внутрішній конфлікт твору (третья дія – сцена Марусі Богуславки з Султаном;

четверта дія – прихід Марусі до бранців у темницю; п'ята дія – зустріч Марусі Богуславки з її коханим Тетерею і визволення нею українців-невольників). Докладно відповідаючи у листі І. Нечую-Левицькому щодо цього плану, М. Лисенко пропонував своє бачення сюжетної фабули лібрето, висловлював свої зауваження. Він належно оцінював деталізацію письменником обрядових сцен, та водночас наполегливо пропонував підпорядкувати дію показу живого, «рухливого» народно-національного характеру, «всіляких ефектів гуртової вдачі», за його висловом. Композитор прагнув, щоб характерність, виразність типів та героїв опери сприймалась на сцені як жива виразність самого народного життя, ментальних процесів свідомості народу. «Завважте, коханий, на мою пораду з погляду музики: рада козацька повинна як найефектніш обставлена бути. Сперечання, гомін, змагання хорів (котрі можна поділити на два табори або партії); отдільні речі промовців Згода, ухвала тут, несогласка деінде в задніх лавах, така турбація, ваганина в голосах в цілих навіть купках козачих; – росте той вигук голосніш та голосніш, наче море, до гамору великого, потім зачина тихшати помалу, наче море на одливі, і уповні стиха, як дійде до кінечної згоди» [4, с. 112].

Та все ж, на відміну від І. Нечуя-Левицького, не деталізована, ситуативна подієвість насамперед була вихідною для М. Лисенка у розгортанні лібрето. Його увагою та уявою володіє думка про ідейні важелі внутрішньої цілісної організації майбутнього твору. Дія, за М. Лисенком, має бути спрямована на показ величного образу Марусі Богуславки. Композитор акцентує на посиленні соціального та морально-етичного звучання лібрето. Маруся Богуславка для М. Лисенка – це відродження і втілення національного знакового архетипового образу. «Тим-то я б раяв Вам і прохав, і благав Вас мотив любові, закохання Богуславки у Тетерею змінити на любов до родини матері України, до своїх кривих земляків. Вона тут повинна запеклюю патріоткою виявитись Цей мотив незмінно вищий од звичайного плотського чуття хоча б жінки до чоловіка або й дівчини. Такі ласощі не дадуть поважної соціальної підкладки опері, але незабаром прийдяться (перша дія – любов-кохання, IV – теж кохання, V – знову старе кохання)» [4, с. 112].

М. Лисенко підкреслює: «Патріотичне чувство було більше і вчинок, подію героїчну, вона вчинила, як того слід було ждати від натури високої, з гарячою любов'ю до родини. От тоді лібрето і сама опера страшенно виграють. Бісового батька, хто матиме право докору скласти, що по ваших комедіях до операх тільки лишь цалуються да милуються: разлюбезный, права, народ» [4, с. 114]. Визначена М. Лисенком ідея не тільки скеровує поведінку героїв, а й структурує лібрето: «III і IV Дія становить суть цілої опери, – підкреслює М. В. Лисенко, – на їх вона мусить і скінчитись. Усе попереднє було хіба інтродукцією, зав'язкою до цих двох дій. Тим-то й сама опера повинна бути охрещена на «Марусю Богуславку»» [4, с. 114].

За листами М. Лисенка можна простежити динаміку і послідовність роботи над лібрето. Народження задуму, початковий емоційно-інтуїтивний відгук на нього у перших двох листах М. Лисенка змінюється поглибленою деталізованою роботою над композицією з погляду музичної драматургії, наскрізним розвитком характеристик головних персонажів. М. Лисенко обґрунтовує своє розуміння

колізії твору, звертає увагу на психологічну мотивацію поведінки і вчинку Марусі Богуславки. Композитор на рівні лібрето спрямовує увагу на психологію героїні у межовій ситуації життєвого вибору. На той час така спроба була новаторською для української опери. І. Нечуй-Левицький цілком погоджувався з композитором, бо й сам відчував певні недоліки свого плану лібрето [7].

Письменника, як і М. Лисенка, хвилювала умотивованість появи образу Марусі Богуславки: «Третю і четверту дію я склав так, як Вам сподобалося. Одно – що мене трохи збиває, як епіка, то те, що Маруся Богуславка, ім'ям котрої назветься опера з'явиться аж у III-й дії. Я вже думав, думав та й не придумав, як би її хоч показати публіці трохи попереду» [4, с. 114.].

М. Лисенко також напружено розмірковував над цією проблемою. У листі до І. Нечуя-Левицького від 23 серпня 1874 р. він зазначав: «Щось є недоладного у тій схемі, в якій ми розпочали свої плани й будову нового лібрето. Де ж пак справді, – опера, охрещена на «Марусю Богуславку», виявля найвидніше дійове лице, коло котрого заснована й драма уся, – виявля, кажу, бозна – якій аж дії, – і все те якось білими нитками постьобано. Останній лист Ваш ще більш мене в тому пересвідчив» [4, с. 115]. Композитор доходить висновку: «Ввесь попередній план не більш, як мозаїка, концепція кількох картин, котрі мають навіть мало живого, органічного зв'язку межи себе, так хіба далеку ниточку, що їх ніби злучає, але щодо виводу вдачі кожного дійового лиця, до розвою його самостійного, котрий впливав з самих обставин, – і в гадці немає». Лисенків задум опери певною мірою суперечить наявному варіанту лібрето І. Нечуя-Левицького. Композитор вважає, що у ньому «нема і не може бути порушаючої драми». Тому заради спільної високої мети він пропонує звернутися за порадою до М. Старицького, особливо до М. Драгоманова, «котрому цей сюжет вельми до серця впадав спрежда, який ще, може, й досі він у собі носить» [7].

Як свідчать джерела, М. Драгоманов ще у 1860-х роках працював над драматургічним планом п'єси про Богуславку і надсилав його через О. Русова для ознайомлення членам Київської громади. Проте невдовзі цей план загубився. Однак М. Драгоманов продовжував обмірковувати ідею твору на сюжет «Марусі Богуславки». Цікаві маловідомі факти з цього приводу наведено 1930 р. у статті «Листування Миколи Лисенка з Іваном Нечуєм-Левицьким». Її автор вказує зокрема: «Зробившись емігрантом, Драгоманов не покинув цікавитись «Марусею Богуславою». Бувши він літом 1883 року в Парижі, захопив цим сюжетом хворого тоді Тургенєва, а зять Поліни Віардо – Дювернуа захопився компонувати на цю тему оперу. Програму лібрето обіцяв для нього скласти Драгоманов. Але ці плани перекинула смерть Тургенєва» [5, с. 135].

Після редакції М.Старицьким план лібрето став чіткішим, логічнішим, сценічним. У ньому, відповідно до класичних вимог драми, було посилено внутрішню концентрацію конфлікту, більш продуманою виявилась логіка поведінки і дії героїв. Завдяки винятковій драматургічній майстерності М. Старицького, стрункішою стала і композиція, яка тепер мала чотири дії (перша і четверта дії у двох картинах). Знайдено і мотивацію появи Марусі Богуславки у першій дії, над якою замислювались раніше М. Лисенко та І. Нечуй-Левицький. У

новому варіанті лібрето, уже крізь закони музичної драматургії, М. Лисенко окреслив основні сольні епізоди і масові хорові сцени, виявив показові риси характерів героїв. Увиразнилась також і лінія контрдії. Важливого значення набули авторські ремарки М. Лисенка. Після спільних зусиль перероблене лібрето композитор надіслав І. Нечуєві-Левицькому [7].

І хоча, як відомо, задум опери з певних причин не був втілений у музиці. Але творча співпраця двох національних митців над створенням лібрето опери «Маруся Богуславка» мала «проминальне» значення у творчій еволюції М. Лисенка: її справедливо вважають підготовчим етапом і матеріалом до опери «Тараса Бульби».

Про високий пієтет, з яким М. Лисенко ставився до І. Нечуя-Левицького, свідчать слова його промови, виголошені під час ушанування ювілею письменника 1904 р.: «Хто з нас, тоді ще досить молодих людей, не уносивсь гадками та мріями та солодкими надіями на славу будучину розросту рідного слова, рідної літератури, перечитуючи удесьте ваші «Дві московки», «Панаса Крутя», «Причепи». А той чудовий апотеоз Запорожжя в ваших Запорожцях, – свіжо народний, як первісна польова квітка весняна, гарячим люблячим серцем писаний скітц Ми постаріли а вражіння минулих, давніх літ живо снуються в серці, і ще й досі гріють в Богу душу, дратовану щоденними обставинами дійсності» [6, с. 141].

Аналізуючи авторські присвяти, сучасна дослідниця В. Бодіна звертає увагу на дійсно особливе ставлення композитора до Івана Семеновича. Так, у листі до І. Нечуя-Левицького, датованому 4 листопада 1878 р., Лисенко писав: «Прийміть же ласкаво, сердешний добродію утвір мій, присвячений імені Вашому... коровай мій... (мається на увазі «Пісня без слів» ор. 10 № 2 для фортепіано) як ознаку щирої любові до Вас і глибокої незмінної поваги до Вашої чесної та високої праці... [4, с. 135]». Крім того, в кінці листа знаходимо ще один цікавий факт. Лисенко, завершуючи, написав: «Може, в тій рожевій будучині яка квіточка скрасить Вашою увагою і моє ім'я. Був би дуже щасливий, коли б часом який невеликий малюночок з народного життя стався тією квіткою [4, с. 136]». Як знак теплих стосунків та взаємоповаги М. Лисенко просить отримати від письменника зворотну присвяту. Прохання композитора невдовзі було виконане. І. Нечуй-Левицький присвятив М. Лисенкові свою знамениту повість «Микола Джеря», яку написав ще два роки тому, в 1876 р. [1, с. 5].

Отже, Іван Семенович Нечуй-Левицький був одним із активних учасників національно-культурного життя України в період XIX – поч. XX ст., будучи членом київської «Старої Громади» підтримував творчу співпрацю з громадивцями, серед яких був М. Лисенко, який високо цінував творчість письменника, відзначаючи вплив його творів на формування національного світогляду свого покоління. Співпраця двох митців стала важливим чинником реалізації Івана Семеновича як національно-культурного діяча та дозволила йому зробити свій вагомий вклад у процес українського національного відродження.

Перспектива дослідження полягає в системному дослідженні громадсько-політичної та національно-культурної діяльності І. Нечуя-Левицького, зокрема комплексному висвітленні ідейного кола письменника.

Примітки

1. Бодіна В. М. Лисенко та культура авторської присвяти в його творчій біографії (на прикладі камерно-вокальної та камерно-інструментальної музики композитора) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/kmuz/2011_40/16.pdf
2. Зібрання творів: у 10 т.: К.: Наукова думка, Листи – 1968, – Т. 10. – с. 250-300.
3. Коляда І. А. Микола Лисенко [Текст]: / І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, С. Вергун. – Харків : ПЕТ, 2015. – 127 с
4. Лисенко М. Листи / упор. Остап Лисенко / К.: Мистецтво, 1964. – 223 с.
5. Листування Миколи Лисенка з Іваном Нечуєм-Левицьким (подав К.) // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України, присвячений Миколі Лисенку. – Т. 1. – К., 1930. – С. 135.
6. Промова Миколи Лисенка на ювілейному святі Івана Нечуя-Левицького // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України, присвячений Миколі Лисенку. – Т. 1. – К., 1930. – С. 141.
7. Таранченко О. Г. Микола Лисенко у роботі над оперним лібрето: особливості творчого процесу // Микола Лисенко, його діяльність і стильові параметри творчості. – Режим доступу: http://knmau.com.ua/chasopys/15_NBUV/docs/02_Taranchenko.pdf

Розділ 3

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1945)

УДК 94:37(477)"1917/1921"

Владислав СКРИПНИК
(м. Київ)

Особливості розвитку освіти в умовах Української революції 1917-1921 рр.

Розглядається розвиток освітньої системи України під час Національної революції 1917-1921 рр., вивчається діяльність урядів щодо її вдосконалення та реалізації, а також політика «українізації» закладів освіти та культури.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, радянський уряд, освіта, українізація, школа, університет.

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Національно-демократичні процеси в Україні, починаючи з 1917 р. торкнулися не тільки суспільно-політичних трансформацій, а й культурно-освітньої сфери. Національна революція активізувала перехід української суспільно-політичної думки до самостійництва. Ця ідея стала спільним надбанням усіх політичних напрямів українства цього часу – прихильників Центральної ради, Гетьманської держави, Директорії УНР.

В українській історіографії вивченню цієї проблеми приділяли належну увагу дослідники Субтельний О. М [8] С. О. Сирополк [6], Я. П. Ряппо [5], а також відомий український історик Д. І. Дорошенко. Ефективність освітніх реформ у роботах цих авторів, котрі класифікували події 1917-1921 рр. як Українську національну революцію, визначалася на підставі того, наскільки ці перетворення сприяли українізації вищої школи.

Складні та суперечливі суспільно-політичні процеси доби національно – визвольних змагань без сумніву впливали на реалізацію освітянської політики урядів та мали певні труднощі. Так, в період 1917-1921 рр. з'явилась низка невирішених проблем, які перешкоджали розвитку освіти: суперечлива реакція університетських кіл на українізацію в навчальних закладах, реформування та зміни, які відбувалися в навчальному процесі, жорстока економічна криза, суперечливі експерименти в правилах вступу до вищих навчальних закладів й оцінювання знань студентів. У цей період відбуваються зміни у всіх сферах суспільного поступу, що в свою чергу відобразилось й на системі розвитку

середньої та вищої школи, адже кожен з урядів мав власне бачення освітянської реформи та пропонував шляхи її втілення в життя.

Розвиток освіти відбувався у тісному зв'язку з усіма сторонами життя українського суспільства, з особливостями соціально-економічного та політичного розвитку тієї доби. Зауважимо, що з часу утворення Центральної Ради (3 березня 1917 р.) розпочалася активна державна підтримка української культури та освіти. Основним завданням для Центральної ради було відродження рідної мови і школи. У червні 1917 р. було створено на чолі з І. Стешенком Генеральний секретаріат освіти, який займався справою освіти в Україні. Було скасовано шкільні округи і замість них створено комісаріати освіти. Національні меншини отримали вільний розвиток рідної мови і освіти. Пожвавилась діяльність українських громадських організацій, які забезпечували та утримували школи за власні кошти, організовувались учительські літні курси, активізувався друк підручників, необхідних для навчання. Цьому сприяли рішення першого та другого Українських педагогічних з'їздів, що відбулися у Києві в 1917 р. На них проголошувалися гасла створення єдиної української національно-демократичної школи. В результаті була створена 7-річна народна загальноосвітня школа. Після закінчення такої школи молодь мала можливість продовжувати навчання у 4-річній гімназії або у технічній школі. Проголошувалось право громадян на безкоштовну початкову, середню й вищу освіту. Учні мали вільний доступ до шкільних підручників, були забезпечені одягом та харчуванням. Освіта ставала вже обов'язковою для кожного громадянина [1, с. 60].

Головною метою влади на цей час була ліквідація неписьменності серед дорослого населення. Слід зазначити, що на 1917 р., залежно від регіону, рівень неписьменності або малограмотності серед дорослого населення становив 75-85%. Саме тому Центральна Рада надала проблемі боротьби з неписьменністю первинної державної ваги й для усунення цього було створено в структурі Генерального Секретаріату освіти Департамент позашкільної освіти. Надалі було створено схожі структури, які діяли при всіх урядах України. Вони організовували проведення широкого комплексу робіт, які переважно були пов'язані із ліквідацією неписьменності, а саме: створення вечірніх шкіл, гуртків грамотності, хат-читалень, а для тих, хто уже мав первинну освіту, були створені народні університети, будинки освіти, а також клуби з різними секціями культурно-просвітницької роботи. За чотири роки в Україні для неграмотних людей відкрилося 8 тис. діючих вечірніх шкіл та курсів письменності, у яких водночас навчалось 250 тис. осіб. При 100 народних університетах, клубах, «Просвітах», бібліотеках тощо діяли гуртки, які охоплювали процесом самоосвіти близько 2 млн. осіб малописьменного населення, а культурною роботою – мільйони громадян [1, с. 85].

Активізували свою роботу та поширювалися національні культурно-освітні організації – «Просвіти», що знайшли свою підтримку і серед сільського населення. Ними були створені бібліотеки, драмгуртки та хоріві колективи. «Просвіти» в свою чергу також сприяли розвитку видавничої справи - розповсюджували українські книги, газети, часописи. До «Просвіт» приєдналися

відомі українські письменники, поети, композитори та актори. Завдяки їх діяльності багато українців уперше дізналося про багате минуле свого народу, його боротьбу як за національне так й за соціальне визволення. Учасники організації виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл та гімназій. У квітні й вересні 1917 р. у Києві відбувся перший з'їзд членів «Просвіти», які закликали народ об'єднуватись й всесторонньо розвиватися. На початку осені в Україні вже налічувалось 952 «Просвіти» [5, с. 56].

З часом під впливом бурхливих подій, цілеспрямованої діяльності політичних партій робота «Просвіт» стала набувати більш виразного політичного характеру. Вони дедалі частіше згуртовували людей, виходячи з їхніх бажань служити справі будівництва незалежної української держави, не обмежуючись лише культурно-освітньою роботою. «Просвіти» залучали до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців [7, с. 43].

Культурні та освітні перетворення, започатковані Центральною Радою, продовжували розвиватися в Українській державі у період правління гетьмана П. Скоропадського (весна-осінь 1918 р.). Восьмимісячний період Української Держави, очоленої гетьманом Павлом Скоропадським, дуже помітний завдяки подальшому розгортанню українського культурного процесу, зокрема на всіх відрізках українського національного шкільництва, педагогіки та мистецтва. Викладання української мови і літератури, історії і географії України вважалося обов'язковим у всіх середніх чоловічих і жіночих загальноосвітніх, професійних, комерційних та інших школах.

Розпочинати свою діяльність зі створення національної школи уряду довелося за складних умов. Лише в початковій школі більша частина вчителів володіла й бажала викладати українською мовою, була готова вводити предмети українознавства. У середній та вищій школах російське вчительство становило більшість, агресивно налаштовану проти будь-яких спроб українізації.

Найбільш рішучими та успішними були заходи Міністерства освіти щодо дерусифікації нижчої початкової школи. Навчання там тривало 4 роки і було безкоштовним. Цей тип шкіл був найкраще забезпечений українською літературою та вчителями, готовими до переходу на українську мову навчання. З'явилися детальні програми з викладання дисциплін українською мовою та список відповідних підручників. Другим рівнем навчання тоді була вища початкова школа, до якої переходили діти 10-12 років після закінчення нижчих початкових шкіл. Навчання там тривало 3 роки і було платним. Міністерство освіти обережно поставилося до українізації цих шкіл, оскільки не вистачало педагогів, здатних вести навчання українською мовою, та бракувало відповідних підручників.

5 грудня 1918 р. у Києві за підтримки Гетьманату було засновано Українську Академію мистецтв, в якій здобували вищу художню освіту спеціалісти малярства, різьбярства, будівництва, гравюри, художніх промислів. Першим ректором академії став відомий український живописець Федір Кричевський. Серед професорів академії були такі відомі митці, як М. Бойчук, М. Бурачек,

М. Жук, В. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут, Л. Крамаренко, І. Труш, О. Архипенко та інші.

Вагоме значення в розвитку освіти мало створення в 1918 р. Української Академії наук, до складу якої входили три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціальних наук. Українська Академія наук була найвищою науковою установою в Українській державі. Вона сприяла поширенню і поглибленню наукових дослідів і збагаченню їх відкриттями, організовувала наукову діяльність та створювала різноманітні інститути.

Гетьманський уряд здійснював низку заходів з метою подальшої розбудови вищої школи в на теренах України. Український народний університет (м. Київ) був перетворений на Державний український університет, а Педагогічну академію було перетворено на Українську науково-педагогічну академію, яка готувала вчителів українознавства для середніх шкіл. У Харківському та Новоросійському державних університетах були відкриті кафедри українознавства.

Прихід до влади Директорії (14 листопада 1918 р.) знаменував посилення національних пріоритетів в освітній політиці. Активізувалися поборники національної школи, що виступали за цілковитий і повний перехід навчання українською мовою. Нова влада усвідомлювала, що її попередниками була напрацьована значна законодавча база, яка у своїй основі відповідала освітній концепції Директорії. Це стосувалося як мовних проблем, так і українознавчого спрямування освіти в цілому.

Наступним кроком у подальшому розвитку освіти стало прийняття Директорією УНР програми створення національної школи з 12-річним терміном навчання. Автором цієї концепції був міністр освіти в уряді УНР Іван Огієнко. У документі підтверджувалась децентралізація освіти, але звужувався принцип демократизму й національно-персональної автономії.

Планувалося створити єдиний тип навчальних закладів – трудову школу, що мала два ступені: перший (5 класів) і другий (4 класи) з безкоштовним навчанням та викладанням дисциплін українською мовою. У 1920 р. державні, громадські й приватні початкові й середні школи були ліквідовані, а їх класи реорганізовані у 7-річну школу. Юнаки та дівчата мали продовжувати освіту в професійно-технічних школах і технікумах.

Попри певні досягнення в організації єдиної трудової національної школи, радянська система освіти мала заідеологізований, класовий характер. Навчання не було обов'язковим для дітей «буржуїв» і «куркулів». Трудова школа не могла дати достатнього обсягу загальноосвітніх знань, а виробнича практика зосереджувалась в межах лише одного виробництва. Радянська влада хотіла сприяти розв'язанню проблеми подолання неписьменності та підготовки кваліфікованих кадрів для соціально-економічних перетворень, а також підвищення його загальнокультурного рівня [5, с. 46].

Важливим кроком у формуванні суспільного дошкільного виховання став проект «Регламент дитячих садків», який був створений відділом з позашкільної освіти і дошкільного виховання. Згідно з цим проектом планувалося, що суспільне дошкільне виховання стане обов'язковим і безкоштовним завдяки

зусиллям департаменту. Таким чином, вони мали на меті розвиток успішної діяльності державної системи суспільного дошкільного виховання [9, с. 87].

28 січня 1919 р. Директорія УНР прийняла закон «Про управління освітою», згідно з яким управління народною освітою було децентралізоване, а саме: передане колегіальним органам із представників місцевого самоврядування, комісарів народної освіти та організованого вчителства. Було започатковано правове забезпечення управління середньою професійною освітою. Затверджено також структуру Міністерства народної освіти, що сприяло функціонуванню системи управління середніми професійними навчальними закладами.

До осені 1920 р. у кожній губернії було створено до 80-100 дитсадків, кілька сотень доглядових кімнат садків, майданчиків, денних санаторіїв, у яких перебували 170 тис. дітей, а це становило 20% малят дошкільного віку. Для безпритульних дітей, кількість яких за три роки громадянської війни зросла з 20 до 120 тис. осіб, було відкрито 750 дитячих будинків, шкіл-інтернатів на 55 тис. дітей шкільного віку й налагоджено в них навчання. Для сиріт дошкільного віку – 3,7 тис. притулків на 18 тис. осіб [4, с. 90].

В цей час були створені умови для подальшого розвитку науки. За ініціативи художників і архітекторів Ф. Красицького, Д. Дяченка і В. Рикова було відкрито Архітектурний інститут. Були оголошені українськими Київський (Святого Володимира), Харківський та Одеський університети. Великого розвитку здобули різні наукові товариства такі як: Товариства дослідження природи, Фізико-математичного товариства, Фізико-хімічного товариства та інших. Продовжувало свою діяльність Українське наукове товариство (УНТ), членами якого були М. Грушевський, Д. Багалій, М. Біляшівський, О. Єфименко та інші відомі українські вчені [6, с. 260].

Власне бачення освітянських перетворень мала більшовицька влада. Після встановлення радянської влади почалися так звані соціалістичні перетворення в усіх сферах життя українства. Радянське керівництво вважало за доцільне поширювати здобутки загальнолюдської культури, але надавало їм ідеологічного забарвлення. У 1919 р. на значній частині українських земель було встановлено радянську владу. Освітню справу очолив Народний комісаріат освіти. Основна його діяльність була направлена на перетворення шкільних закладів різних типів, зокрема приватних гімназій та ліцеїв на стандартизовану державну установу з семирічним навчанням – «єдину трудову школу», яка мала поширення в радянській Росії. Навчання у такій школі проголошувалося в два ступені: перший – охоплював дітей віком з 8 до 13 років (чотири класи), другий – з 14 до 17 років (три класи). Особливий наголос робився на трудовому характері навчально-виховного процесу, поєднанні навчання з продуктивною працею. Після закінчення семирічки діти могли продовжити навчання у професійно-технічних школах і технікумах.

Але через рік позиція Народного секретаріату освіти змінилася. Враховуючи матеріальну скруту більшості українських сімей, у забезпеченні навчання і виховання дітей, а також велику кількість безпритульних, освітянське керівництво запропонувало реорганізувати школу першого ступеня, поклавши в її

основу дитячий будинок, в якому дитина перебувала не тільки під постійним контролем, а й підпадала під вплив виховної системи, основаної на комуністичній ідеології. Школу другого ступеня мали заступити професійно-технічні навчальні заклади, де підлітки залучалися до реального процесу виробництва і мали випускатися фахівцями з необхідних державі робітничих та селянських професій. Порівняно з 1917 р. кількість учнів у загальноосвітніх школах зросла з 1,7 до 2,25 млн чол. На кінець 1920 р. в Україні нараховувалося 21,9 тис. загальноосвітніх шкіл. Майже в половині шкіл навчання відбувалося українською мовою.

У березні 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР розпочав демократизацію управління вищою освітою. Вона, в основному, зводилася до ліквідації автономії навчальних закладів та закріплення за ними комісарів. Водночас обмежувалися повноваження вчених факультетських рад, вони почали формуватися наполовину із студентів. Окрім того, більшовики взяли курс на ліквідацію університетів як осередків буржуазних настроїв у суспільстві. На базі університетських факультетів започатковувалися інститути - галузеві навчальні заклади інститути народної освіти, які мали готувати вчителів для шкіл. Для підготовки селянської і робочої молоді до навчання у ВНЗ в 1920 р. були відкриті робітничі факультети (робфаки). Тільки у 1920 р. в Україні відкрилося 20 інститутів, 48 технікумів і близько сотні курсів педагогічного профілю. В кінці 1920 р. в Україні діяло 13 робфаків, 38 ВНЗ, в яких навчалася понад 57 тис. студентів і слухачів, що у декілька разів перевищувало дореволюційну кількість студентів. За цей рік було випущено тільки 3 тис. спеціалістів з вищою освітою [9, с. 97].

Більшовики прагнули поставити «Просвіти» під свій контроль, перетворивши їх на знаряддя комуністичного виховання. Проте перебудувати діяльність «Просвіт» не вдалося і більшовики в 1921 р. пішли на їх знищення. Протягом громадянської війни вони створили свою систему культурно-просвітницьких закладів, яких до кінця 1920 р. налічувалося близько 15 тис. Це були: клуби, народні будинки, бібліотеки тощо. У липні 1920 р. було затверджене положення про хату-читальню як опорний пункт просвітньої роботи в селах.

Протягом 1917-1921 рр. в Україні функціонувала система середньої професійної освіти. Відбулося розширення середніх професійних навчальних закладів. Якщо на початку 1917 р. в Україні налічували 32 середні технічні навчальні заклади, то в кінці 1918 р. їх нараховувалося 47. Середні технічні училища були перетворені на технікуми. Управління середньою професійною освітою у 1917-1920 рр. мало всі системоутворюючі ознаки. Були створені всі умови для розбудови професійної освіти, а саме: теоретичні та методичні надбання, дуальний характер управління професійною освітою, автономія і самостійність управління навчальними закладами дали змогу впроваджувати в практику безперервну освіту, розширювати мережу професійних навчальних закладів [3, с. 30].

Отже, проаналізувавши політику урядів доби Національної революції в Україні (1917-1921рр.) щодо освіти та культури, слід зауважити наступне.

Уряди Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії створювали відповідні міністерства та департаменти, які вирішували освітянські

проблеми, розвивали напрям «єдиної національної школи», утверджуючи політику українізації навчальних освітянських закладів, відкривали цілу мережу як середніх, так і вищих навчальних осередків.

Радянський Наркомат освіти в цей же час проводить політику створення «єдиної трудової школи», зробивши акцент на політизацію освіти та професійно-технічний освітянський напрям.

Як засвідчує аналіз, на розвиток системи освіти великий вплив мали управлінські процеси з боку вказаних вище урядів, які в роки визвольних змагань регулювали впровадження навчальних програм, статутів, положень, методичних матеріалів стосовно діяльності закладів освіти в цілому, розвитку наукових напрямків та культури.

Примітки

1. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навч. посібник / В. Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 98 с.
2. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) / С. В. Майборода – К.: Генеза, 2000 – 457 с.
3. Папакін Г. Павло Скоропадський і державотворчі процеси доби Української революції 1917-1921 років / Г. Папакін // Вісник державної служби України. – 2008. - № 2. - С. 30-42.
4. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. 1900-1923 / Н. Полонська-Василенко. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 136 с
5. Ряппо Я. П. Реформа вищої школи України за років революції / Я. П. Ряппо. – Харків, 1925. – 154 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка. – 2001. – 490 с.
7. Солдатенко В. Українська революція: історичний нарис: [монографія] / В. Ф. Солдатенко ; [гол. ред. С. В. Головка]. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
8. Субтельний О. М Україна. Історія. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 509 с.
9. Усатенко П. Українська національна школа. Минуле й майбутнє / П. Усатенко. – К., 2003. – 137 с.

УДК 94:327(477:438)"1917/1921"

Таміла ТИШКОВЕЦЬ
(м. Київ)

Українсько-польські відносини та їх трансформація в період Національної революції 1917-1921 рр.

Аналізуються українсько-польські відносини 1917-1921 рр. Показано шляхи вирішення проблематики «українського» та «польського» питання в діяльності Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Виявлено причини трансформацій українсько-польських відносин від збройного протистояння до військового союзу для боротьби зі спільним ворогом.

Ключові слова: українці, поляки, національна ідея, українсько-польські відносини, Національна революція, Східна Галичина, Волинь, Брестський мирний договір.

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

В умовах розбудови Української держави дедалі більше зростає інтерес до міжнародних стосунків Україна і Польща – дві сусідні країни, два сусідні народи, історичні долі яких тісно сплелися та поєдналися на історичній арені.

Воєнна і міжвоєнна доба стала історичною епохою відродження польської державності, і водночас виявилася проблемним періодом як для українського, так і для польського народів. Оновлені теорії міждержавного і міжнаціонального існування, які безпосередньо стосувалися взаємодії української і польської держав, сформувалися саме завдяки досить вагомим політичним діячам, серед яких – фундатор польської державності Ю. Пілсудський та голова Директорії С. Петлюра.

Польща протягом свого історичного існування була зацікавлена у позитивному вирішенні українського питання у власних національних інтересах, тому нинішній рівень міждержавних відносин багато в чому спирається на попередній досвід, у даному випадку – на спробу досягнення взаємовигідного порозуміння і співпраці між двома сусідніми державами.

Сучасний розвиток українсько-польських відносин носить динамічний та поступальний характер, що обумовлюється близькістю геополітичних позицій та збігом національних інтересів у багатьох сферах, їх глибинними історичними та культурними зв'язками. Проте на заваді до повного примирення та всебічного порозуміння обох сторін стоїть психологічний бар'єр у вигляді синдрому упередженості, негативних стереотипів, а то й проявів ворожості, породжених трагічними й драматичними подіями історичного минулого. Такий стан суспільної свідомості можливо подолати через ретельне вивчення та об'єктивне тлумачення історії українсько-польських відносин.

Аналіз історіографії свідчить про те, що ця проблематика висвітлювалася в наукових працях як українських, так і польських дослідників. Для наукових робіт 1920-1940-х рр. характерним було здебільшого описове висвітлення подій по мірі їх розгортання без залучення належної джерельної бази. Основи історіографії проблеми заклали праці відомих істориків Західної України та діаспори – І. Крип'якевича, М. Лозинського, О. Назарука, З. Пеленського та ін.

У період 1950-1980-х рр. в СРСР, УРСР та Польщі побачили світ колективні та індивідуальні праці, дисертаційні дослідження, численні статті з історії Польщі, УНР, автори яких торкнулися низки історіографічних питань. Серед них слід назвати авторів – М. Лозирнський, М. Зільберман, П. Калениченко, В. Карпов. Науковці в цей час наголошують на тому, що радянська історична наука не приділяла належної уваги історії польського державотворення, багато сторінок відродження Польської держави та її розвитку в міжвоєнні роки свідомо

замовчувались чи спотворювались, а сама країна розглядалась мало не як одвічний ворог Росії та України. Знаковою подією в історіографії досліджуваного питання став вихід у світ монографії О. Красівського [5]. Історик взявся за дослідження найбільш важкого та запутаного періоду в українсько-польських відносинах – часовому проміжку 1918-1923 рр. Автор вивчив праці М. Кугутяка, М. Литвина, К. Науменка, О. Павлюка, М. Швагуляка, а також польських істориків М. Клімецького, М. Козловського, Ч. Партача, Т. Піотрокевича та А. Хойновського [6]. На основі наукового доробку цих авторів та аналізу нових джерел по проблемі і була підготовлена монографія « Українсько-польські взаємини в 1917-1927 рр.» [7].

Історіографії Східної Галичини та Західної Волині у складі Другої Речі Посполитої приділено значну увагу в науковій статті І. Мищака «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: сучасна історіографія». Науковець виділив роботи тих істориків, які, на його думку, в повній мірі висвітлюють це питання. Так, серед радянських істориків автор виділяє роботи С. Макаруча щодо польської урядової політики, дроблення українського масиву на Прикарпаття, Волинь, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину [5].

Дослідник О. Калакура у своїй монографії «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.» акцентує увагу на необхідності відновлення Польщі та України як самостійних держав. Український науковець О. Бетлій відзначає, що в своїй концепції «Великої Польщі» Ю. Пілсудський передбачав федерацію з Литвою, Латвією й Білоруссю, однак, наголошує історик, Україна не мала входити до неї. Вчений пояснює це надзвичайно невиразною ситуацією, яка панувала на той час на українських землях. На думку І. Лисяка-Рудницького, політику Ю. Пілсудського характеризувала непереборна внутрішня суперечність: з одного боку, він хотів утримати самостійну Україну, яка служила б перепорою проти Росії, а з другого – своїм завоюванням Східної Галичини знищив шанси на українську самостійність. Причиною цієї суперечності був той факт, що Ю. Пілсудський сам як поляк із східних окраїн був політичним епігоном давньої Речі Посполитої [6].

Серед ключових питань новітньої історіографії українсько-польських взаємин важливе місце посідає польсько-українська війна 1918-1919 рр., під якою розуміють збройний конфлікт між Польською державою і Західноукраїнською Народною Республікою. Дослідницький інтерес до цієї теми не згасає впродовж багатьох десятиліть, оскільки саме в цей період, з одного боку, поляки та українці відновлювали національну державність, а з другого – був започаткований новий етап польсько-українського протистояння, зумовлений агресивною політикою Польщі щодо західноукраїнських земель. Як справедливо відзначив О. Красівський, в польсько-українських стосунках у Галичині в 1918-1919 рр. простежується певна еволюція негативізму у ставленні польських політичних сил до України, а українських – до Польщі. Головна причина війни полягала в різному баченні політиками територіальної приналежності Галичини та Волині [5].

Умовно період 1917-1921 рр. у польсько-українських відносинах можна поділити на три етапи: 1) національно-культурна автономія польської меншості в

Україні в 1917 р.; 2) польсько-українська війна за Східну Галичину в 1918-1919 рр.; 3) Варшавський та Ризький мирні договори 1920-1921 рр.

Значний вплив на польсько-українські відносини мала Лютнева революція 1917 р. і повалення царизму, що створило умови для визволення України та Польщі. Діяльність українського національного руху в Галичині ще до Першої світової війни створювала напруженість у стосунках між Росією й Австро-Угорщиною. Проте на той час Відень ще не інструменталізував рух українців за незалежність для досягнення своїх конкретних політичних цілей. Русинам ішли на деякі поступки, але лише настільки, наскільки вони були прийнятні для поляків. У той же час галицькі українці звертали увагу австрійського уряду на національно-державницькі устремління галицьких поляків, підкреслюючи, що вони спрямовані проти Австрійської держави. В Україні від середини березня 1917 р. почала діяти Центральна Рада. Позиція Української парламентарної репрезентації у Галичині була окреслена в промові К. Левицького 13 грудня 1917 р., який заявив: «Теперішня Східна Галичина [...] творить таким чином в цілості неподільну і непозбутну спадщину української нації і тому може або в цілості остатися при Австрії або так само в цілості бути влучена в Українську Народну Республіку, що відповідало би найвищому ідеалові української нації» [1, с. 100]. Далі Левицький зазначив, що український народ може сам вирішити долю Східної Галичини шляхом народного голосування [1, с. 110]. Зміст цієї заяви свідчить про те, що об'єднання з Наддніпрянською Україною вважалось далеким ідеалом, і насправді для галицьких українців було легше домагатися утворення української автономної провінції у складі Австро-Угорщини.

Вже з перших кроків своєї діяльності Центральна Рада приділяла значну увагу питанням українсько-польських відносин. Щоправда, протягом 1917 – початку 1918 рр. українсько-польські стосунки ще не набули характеру міждержавних, оскільки Україна була лише автономією у складі Росії, а номінально відроджене «актом двох імператорів» від 5 листопада 1916 р. Польське Королівство також не становило повноцінного державного організму, бо перебувало в австро-німецькій залежності. Таким чином, для України проблема українсько-польських відносин деякий час мала внутрішній характер, адже після росіян і євреїв це була третя за чисельністю національна меншина в Україні. Проте її політична вага визначалася не тільки чисельністю населення [4, с. 55].

Так, за даними статистичного щорічника Росії в 1916 р. найбільший відсоток поляків серед населення був у Волинській (6,2 %), Подільській (2,3 %), Київській (1,9 %), Херсонській (1,1 %) губерніях. На Лівобережжі частка поляків не перевищувала 0,1-0,2 % жителів регіону. Займаючи мізерну частину серед населення Південно-Західного краю, поляки, як і в Східній Галичині, відігравали важливу роль в економічному та культурному житті, володіючи великими земельними угіддями, професійним та інтелектуальним потенціалом. Вони брали участь у технічному переоснащенні промисловості, проектуванні та будівництві заводів, фабрик, залізниць, розвитку науки, техніки, військової справи, охорони здоров'я, торгівлі [6, с. 102].

На першому етапі поляки підтримували прагнення українців до самовизначення. Польські політичні діячі усвідомлювали, що в українській державі вони матимуть більший вплив на політичне чи економічне життя, аніж в російській багатонаціональній, але не федеративній державі. Тож поляки були щиро прихильними до української справи, виходячи із власних інтересів.

З початку діяльності Центральної Ради польська меншина мала дві форми автономії на українських землях. Перша – це віце-секретарство з польських справ у складі Генерального Секретаріату, друга – Польський Виконавчий Комітет (ПВК), який був по суті державою в державі, зі своїми місцевими органами, податковою системою та збройними силами.

Центральна Рада прагнула проголосити українську державність шляхом демократичної перебудови Росії. В зв'язку з політичними подіями і зміною політичної ситуації в Росії ЦР ухвалила проголошення незалежності УНР в своєму IV Універсалі від 22 січня 1918 р. [8, с. 1]. Одразу ж постало питання щодо статусу національних меншин. Ще від 1 січня 1918 р. розпочав свою діяльність Департамент національного самоврядування 9 січня 1918 р. ЦР ухвалила рішення про можливість реалізації права персонально-національної автономії, яке автоматично набувала польська меншина на території Української Народної Республіки, можливість самостійно керувати своїм національним життям, а також забезпечувати освітні та культурні потреби [3, с. 113].

Згідно зі цим правом від дня 9 січня 1918 р., а також реалізуючи обов'язок щодо захисту інтересів польської людності в Україні, Департамент національного самоврядування мав кілька важливих завдань: 1) скликання з допомогою права голосу Польських Установчих Зборів, як «справжній вислів поляків в Україні»; 2) складення на всій території України поіменних списків польської людності, необхідних для виконання поставленого у I пункті завдання; 3) організації на всій території УНР постійних інституцій самоврядування в особі делегатів губернських, повітових, на окремі міста; 4) до часу скликання Законодавчих зборів й організації інституцій самоврядування, підтримування контакту з польською людністю, вивчення освітньої справи, культурної та інших проявів польського громадського життя на провінції та зосереджування цієї інформації у Департаменті, створюючи відповідно, дуже цікавий матеріал для майбутньої роботи інститутів самоврядування [5, с. 157-158].

На початку липня 1917 р. стався розкол: на противагу ПВК (Польського Виконавчого Комітету) було створено Польський Демократичний Центральний Комітет (ПДЦК), у якому переважали польські соціал-демократи та соціалісти. Його головою став Станіслав Стемповський, а заступниками Мечислав Міцкевич і Роман Кноль [5, с. 159].

Отже, інтереси польської людності в УНР представляли два основні об'єднання: ПВК та ПДЦК, кожне з яких створювало на місцях свої осередки і розгортало відповідну політичну та культурно-освітню роботу. У Києві діяло також Міністерство польських справ, яке виникло спочатку у формі Віце-секретаріату польських справ при Секретаріаті національного міністерства УНР в липні 1917 р. Віце-секретаріат було перейменовано на самостійний орган влади в

листопаді 1917 р. на основі 3-го універсалу УЦР і в Міністерство – в січні 1918 р. на основі 4-го універсалу. Посаду віце-секретаря, секретаря і міністра від початку існування даної установи до 1 травня 1918 р. посідав Мечислав Казимирович Міцкевич. Першим завданням міністерства було – захист прав і представництва інтересів польського населення в УНР [1, с. 227].

На другому етапі українсько-польських відносин одним з найважливіших питань національної революції було – територіальна приналежність Східної Галичини. Поляки у багатьох повітах Галичини поширювали листівки із запитаннями до народу: «Як ти хочеш – чи щоб Галичину прилучити до Польщі чи до Росії? Бо іншого виходу немає, при Австрії Галичина не може остатись» [4, с. 8]. Однак, як відомо, доля України, в тому числі Галичини, у ті дні вирішувалася у Брест-Литовську, де відбувалися перші з початку світової війни мирні переговори. 25 грудня 1917 р. у Брест-Литовську прибула делегація УНР на чолі з В. Голубовичем. Делегація намагалася змінити ідею визнання влади УНР над територією, окресленою III Універсалом, але також включенням до неї тих українських етнічних земель, що входили до складу Австро-Угорщини, а також Холмщини і Підляшшя [2, с. 111]. Визначені кордони між Польщею та Україною пролягали по лінії Білгорай-Щебрешин-Красностав-Пугачов-Радин-Межиріччя-Пружани. Ще 2-4 лютого 1918 р. в Кракові відбувся закритий з'їзд польських самостійницьких організацій із Королівства Польського та Галичини за участю ППСД, ППС, ПСЛ та інших партій, а також Ліги незалежності Польщі. З'їзд ухвалив вимоги утворення польської держави з усіх польських земель та допуску польської делегації до переговорів у Бресті. Однак на переговори до Брест-Литовська не було допущено польської делегації, а також делегації від галицьких українців.

Австро-Угорщина погоджувалася на перемир'я «з важким серцем». Основною перешкодою була обіцянка покійного цісаря Франца Йосифа у 1916 р. утворити з Галичини польську автономну область. Однак на переговорах у Бресті на вимогу німців Австро-Угорщина згодилася не лише віддати українцям Холмщину і Підляшшя, але і обіцяла виконати стару вимогу українського руху в Галичині – поділити цей край на дві окремі, українську і польську частини. Ця умова була записана у таємному протоколі, доданому до основного тексту Брестського миру, а підписання мирного договору відбулося 9 лютого 1918 р. Перебіг брестських переговорів прискорив еволюцію незалежності України. Це був перший міжнародно-правовий акт, який визначав УНР суб'єктом міжнародного права. «Українська Народна Республіка вступає тепер як самостійна держава в круг держав, встановлює на своїм фронті війну і буде старатися, щоб усі сили, укриті в ній, розцвіли до нового життя» [6, с. 45]. За умовами миру між УНР з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією визнано незалежність України у кордонах, які більш-менш збігалися з межами української етнічної території.

Звістка про підписання Брестського мирного договору була негативно оцінена польським політичним табором. А події у лютому 1918 р. завдали удару по династії в середовищі польського суспільства. Брестський сепаратний мир

передбачав для нових держав орієнтацію на Центральні держави. Однак жодна політична польська партія не могла прийняти його умов без протесту. Навіть представники проавстрійської орієнтації виступили проти підписання договору Німеччини та Австро-Угорщини з урядом України. Умови Брестського миру викликали хвилю протестів поляків у всіх дільницях, (вони називали угоду в Бресті «четвертим поділом Польщі») [5, с. 160]. Зокрема, В. Яворський у своїх спогадах пише: «11 лютого 1918 р. ранком отримали відомість про мир України з країнами Четверного союзу. У мене з-під ніг посунулася земля... Можливо, щось допоможе те, що ми мали рацію щоб скликати армію. В Королівстві Регентська рада і уряд не можуть втриматись. В парламенті і в делегаціях щось стримує поляків від опозиції. Для нас консерваторів роль закінчена [7, с. 40]. У громадській думці поділ Галичини, передача Волині і Холмщини Україні, відокремлення білоруських і литовських земель представлялися «зрадою національних інтересів» [7, с. 43]. Тому польська громадська думка одноголосно засудила Берестейській договір. Досягнуте взаєморозуміння у польсько-українських стосунках було втрачено [2, с. 32].

Тим часом, умови підписання договору у Бресті оживили великим ентузіазмом українське населення Східної Галичини. У парламенті Кость Левицький від імені українських послів привітав підписання договору, а у Державній раді за ратифікацію трактату виступив митрополит Шептицький. З'їзд постановив, щоб з українських земель Галичини і Буковини утворити національно-територіальну автономію, в якій би представники всіх національностей мали рівні політичні права. Знову було постановлено вимогу поділу Галичини, а також утворення з земель Східної Галичини і Буковини окремого коронного краю. З тією метою постановлено скликати Міжпартійну раду на чолі з К. Левицьким і утворити у Східній Галичині українську адміністрацію, як орган захисту національно-політичних прав українського народу [7, с. 214].

Проте, український національний рух, позбавлений підтримки частини суспільства, виявився занадто слабким. УЦР не змогла протистояти більшовикам. Габсбурзький уряд через протести поляків і незадоволення Угорщини змушений був відмовитися від ратифікації трактату. В Україні влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського, а сама територія УНР була окупована двома арміями. Так наступила цілковита зміна ситуації, яка не була сприятливою для галицьких українців. Брестський трактат не був прийнятий західними країнами, що спровокувало зниження рангу української делегації на мирній конференції в Парижі. Справа Холмщини і Підляшшя в більшій мірі, ніж вимоги поділу Галичини, викликала антиукраїнський рух в польському суспільстві. В результаті таких подій, в першій половині 1918 р. польсько-українські відносини в Галичині набули критичної межі [1, с. 341].

Брестський мир став передвісником майбутнього польсько-українського збройного конфлікту, який ще певний час стримували Німеччина і Австро-Угорщина, що після підписання згаданої угоди тримали під контролем не тільки Польщу, але й Україну. У цей час із внутрішньої справи України українсько-польські взаємини починають переростати у міждержавні. Серед українців

Галичини попередні події викликали масу протестів і оживили діяльність Української парламентської репрезентації. Цей протест 24 квітня 1918 р. у Відні озвучив посол українського гетьманського уряду В. Липинський. Ситуація була досить напруженою [7, с. 65].

Тривалі дебати спонукали Регентську раду видати 7 жовтня 1918 р. Маніфест до польського народу. В ньому йшлося про необхідність утворення незалежної Польщі на всіх загарбаних теренах. Польська Регентська рада 12 жовтня 1918 р. ухвалила декрет про створення польського війська й закликала солдатів і офіцерів цісарської та царської армій вступати до його лав. 23 жовтня 1918 р. рада призначила прем'єром ендека Ю. Свежинського, а військовим міністром Ю. Пілсудського. 27 жовтня проголошено декрет про формування регулярної армії та обов'язкову військову службу громадян відроджуваної держави. Восени 1918 р. швидко розгорталася подія в Галичині та інших теренах підконтрольних Австро-Угорщині. В підписаному цісарем 16 жовтня 1918 р. Маніфесті з метою запобігти розвалу імперії визначалося перетворення монархії на федеративну державу. Ці події спонукали польську патріотично налаштовану інтелігенцію до рішучіших дій. 28 жовтня 1918 р. в Кракові на спільне засідання зібралися депутати крайового сейму і Ради держави, на якому підняли питання про створення Польської ліквідаційної комісії, як тимчасової влади метою якої було прискорити об'єднання всіх поневолених польських земель. Зібрання визнало, що тільки польський уряд у Варшаві потрібно наділити повноваженнями представляти Польщу на мирних переговорах і зажадало скликання впродовж десяти тижнів сейму, як найвищого представницького органу, обраного народом на демократичних засадах. До складу Польської ліквідаційної комісії увійшли 23 депутати, що репрезентували всі провідні політичні угруповання Галичини. 30 жовтня 1918 р. шеф краківської поліції Рудольф Крупінський визнав повноваження Польської ліквідаційної комісії, а наступного дня без опору під її управління перейшли казарми, арсенали і військові склади [4, с. 89-111].

Скоропадський намагався за допомогою переговорів налагодити відносини. Так, у червні і липні у Відні у них брали участь від Королівства Польщі Титус Філіпович, а від Української держави Вацлав Липинський, вони обговорювали Брестські угоди, польська сторона вимагала визнання міста Львова за Польщею. Але великою помилкою гетьмана було те що він заборонив діяльність польської меншини [2, с. 44].

В осені 1918 р. ситуація змінилася, розпалася Австро-Угорська імперія, уряд гетьмана П. Скоропадського змінила Директорія УНР, Брестський трактат не був ратифікований. Перед цими подіями у Східній Галичині паралельно українська і польська сторони працювали над її майбутньою державністю, при чому перша сторона, тобто українська – готувалася до створення на цих землях української держави, а друга – польська – включення цієї території до відроджуваної Польщі.

У подальшому українсько-польські відносини після періоду боротьби за відбудову української держави представляли собою складне переплетення приязні і ненависті, надій і розчарувань. Співжиття двох народів у межах однієї держави могло здійснюватись лише в умовах територіальної або щонайменше послідовної

національно-культурної автономії для українського населення південно-східних воєводств Польської Республіки. Інший шлях провадив до стану латентної громадянської війни, яка не була потрібна Польській державі [4, с. 166].

Ідея створення національно-територіальної автономії українських земель у складі Австро-Угорщини не відповідала політичним концепціям відновлення Другої Речі Посполитої і вела до подальшого ускладнення стосунків між поляками та українцями. Під час Першої світової війни самим ходом воєнних подій польсько-українські суперечності в Галичині ще більше загострювалися. В міру маневрування австрійського уряду та надання певних політичних поступок полякам, Східна Галичина перетворилася у край, який у недалекому майбутньому стане ареною, де конфронтація між обома народами переросте у відкриті бойові дії з трагічними наслідками [6, с. 121].

Третій етап українсько-польських відносин у період боротьби теж мав трагічні наслідки. Переговори між представниками Директорії УНР та Польщі, що відбувалися у травні – червні 1919 р., призвели до відмови наддніпрянських українців від ідеї соборності українських земель, від унії із ЗУНР, дали можливість польським дипломатам говорити про визнання українцями східного кордону Польщі та покладати провину за військові дії в Східній Галичині лише на УГА. Умова від 16 червня 1919 р., яка була наслідком попередніх українсько-польських переговорів, завершила війну між Польщею та УНР, була значним кроком уперед на шляху до реалізації східної політики Ю. Пілсудського, оскільки змусила С. Петлюру відмовитися від Західної України на користь Польщі, що спричинило знищення останньої перешкоди на шляху до порозуміння між Польщею та УНР. Це, у свою чергу, відкрило шлях до поглиблення українсько-польського військово-політичного діалогу: подальші переговори між керівництвом УНР та представниками Пілсудського проводилися в липні 1919 р. у Львові, з 10 серпня – в Дембліні, і врешті привели до підписання союзних Варшавських угод [7, с. 209].

22 квітня 1920 р. Польська Республіка на чолі з Ю. Пілсудським та Українська Народна Республіка з С. Петлюрою підписали у Варшаві договір про альянс, спрямований проти Радянської Росії, в результаті якого Польща отримала Східну Галичину й Волинь. Польсько-українська угода зустріла дуже мало прихильників серед українців за кордоном, а звістка про успіхи серед союзних військ весною 1920 р. не викликали ні радості, ні ентузіазму. Український делегат на Мирній конференції С. Шелухін квітневий договір вважав злочином державності, за який Україна заплатила свободою.

За Ризьким договором 18 березня 1921 р. Польща офіційно визнала УСРР, натомість радянська сторона відмовилася від претензій на Східну Галичину. Новий міждержавний кордон встановлювався на 150-200 км на схід від «лінії Керзона», тобто Східна Галичина, більша частина Волині й Західне Полісся відходили до Польщі [5, с. 161].

Проаналізувавши українсько-польські відносини 1917-1921 рр. періоду Національної революції в Україні, ми прийшли до наступних висновків:

1. Події першого етапу українсько-польських відносин прямо не пов'язані з Галичиною, однак це був одним з результативних періодів історії двох народів. Важливим моментом було включення національних меншостей, в тому числі і поляків, до складу Центральної Ради, створення та діяльність польських управлінських структур, співпраця польських та українських політичних лідерів.

2. Загострення відносин відбулося в січні 1918 р. під час мирних переговорів у Бресті. Польська громадська думка засудила договір і досягнення взаєморозуміння в попередні роки було втрачено. В результаті таких подій, наприкінці 1918 р. українсько-польські взаємини перейшли від політичної боротьби до збройної, а це вже було новим етапом «співжиття», а скоріше боротьби двох сусідніх народів. Об'єктом боротьби стали умови Брестського мирного договору, за якими територія Східної Галичини та Волинь відходили до УНР. Підписання Головним Отаманом Варшавського договору більшість дослідників вважає остаточно його відмову від претензій на Східну Галичину.

3. Українсько-польська війна за Східну Галичину закінчилася Варшавським договором 22 квітня 1920 р., на підставі умов якого Симон Петлюра був змушений зректися українських претензій на Східну Галичину й Волинь. Польща знову отримує втрачені території і конфлікт як міждержавний, так і міжнаціональний продовжується. Ризький мир остаточно визнав, що визвольні змагання українського народу 1917-1921 рр. закінчилися невдачею.

4. Поразка українських визвольних змагань була зумовлена значною мірою низьким рівнем національної свідомості українства, успадкованим від довготривалої політичної неволі. Традиція і вага власної державності притупилися в народній масі, а провідна верства, яку здебільшого представляла національна інтелігенція, не виробила спільного напрямку дій. Українцям, не вистачило добре підготовлених фахівців для керівництва державними справами як у центрі, так і на місцях. Наступні роки стануть не менш проблемними у зносинах поляків та українців, а також їх очільників...

Примітки

1. Аркуша О. Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку ХХ ст. / О. Аркуша. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Випуск 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; 2006. – 586 с.

2. Бевз Т. Лисяк-Рудницький про польсько-українські стосунки в 1917-1921 рр. / Т. Бевз. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 64 с.

3. Голубко В. Українсько-польсько-радянська війна 1920 р. і Східна Галичина // Держава та армія. Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2000. – № 408. – С. 113-120.

4. Гудь Б. Українці-поляки: хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. / Б. Гудь. – Львів: Кальварія; 2000. – 192 с.

5. Зарецька Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Магістральне місце в історії україно-польських відносин Т. Зарецька // Історія України. – 2005. – № 16. – С. 157-175.

6. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

7. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917-1927 рр. / О. Красівський. – К., 2008. – 65 с.

8. Проголошення самостійності України. Четвертий універсал // Діло. – 1918. – Львів. – С. 1-3.

УДК 94:32(092)"1920/1923"

Аліна ГРИЦЕНКО
(м. Київ)

Польський період життя та політичної діяльності Симона Петлюри (1920-1923 рр.)

У статті досліджено особливості еміграційного періоду життя та політичної діяльності Симона Петлюри на території Польщі, формування ним уряду, відносини з польським керівництвом, прорахунки та невдачі в боротьбі за українську державність.

Ключові слова: Симон Петлюра, українська еміграція, Другий зимовий похід, Польща, УСРР, Юзеф Пілсудський.

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю наукового осмислення та об'єктивного висвітлення політичної діяльності С. Петлюри як відомого очільника екзильного українського уряду за межами власної держави – на території Польщі. Нині є необхідним показати його місце і роль в історії українського народу в період перебування за межами своєї країни, а також спростувати безпідставні обвинувачення його у зраді та бездіяльності, що надходили як з боку представників радянської влади, так і зі сторони українських політичних і військових діячів у цей період.

У різні часи історики зверталися до вивчення особи Симона Петлюри – відомого військового, політичного та державного діяча, публіциста. Так, в радянський період найбільшу увагу дослідники приділяли вивченню його діяльності в добу Української Центральної Ради та Директорії УНР, накладаючи на нього маску ідеологічного ворога – націоналіста. В роки незалежності України, коли «відкрились» для дослідника архіви та було знято гриф «секретно» із заборонених видань, його образ набрав людських рис – справжнього політика, борця за національну ідею, за незалежну Україну. Починаючи з 90-х років ХХ ст. українська історіографія поповнилась чисельними виданнями про Симона Петлюру. Основні публікації, присвячені періоду еміграції Симона Петлюри, містяться окремими розділами у працях таких дослідників: В. Косика [3], Б. Дорошенко-Товмацького [2], В. І. Сергійчука [6] та ін. У різноманітних періодичних виданнях надруковані статті про цей період життя та діяльності С. Петлюри.

Метою нашого дослідження є комплексне вивчення проблеми, об'єктивне та цілісне бачення життя та політичної діяльності Симона Васильовича Петлюри в польський період еміграції, його участь у напрямку державотворення та боротьби за незалежність України.

Маючи формально союзницькі відносини з Польщею, керівний провід УНР і більшість війська опинилися на території цієї держави. Вся еміграція в міру своїх сил повинна була знайти свій шлях до європейської трибуни для обґрунтування ваги української проблеми, не тільки для України, а й для Європи в цілому. З усіма висновками, що випливають звідси, як зазначає дослідник В. Іванис: «Симон Петлюра шукає доріг до зближення з Заходом, намагається довести останньому, що загроза російського імперіалізму при нових правителях тільки зростає. Він проявляє велику ініціативу й підганяє своє оточення, щоб не пропускало ні однієї нагоди, де б можна було заманіфестувати своє національне ім'я, де можна було б заговорити про Батьківщину» [4, с. 215].

Він також розумів значення дружніх, толерантних відносин української нації з іншими народами, які проживали на теренах України. Проводячи таким чином розумну міжнаціональну політику, українська еміграція після переходу українського війська через р. Збруч опинилась у більшості поза межами своєї країни. Лише в Польщу їх прибуло не менше, ніж 35 тисяч [6, с. 231].

Українська еміграція виявилася поза межами своєї Батьківщини через те, що не захотіла залишитись підвладною ворогові, який військовою силою та підступом захопив Україну. Польща була обрана Петлюрою не випадково, адже 21 квітня 1920 р. був підписаний договір між ним і Ю. Пілсудським, що являє собою таємний акт, підписаний головним отаманом від імені Української Народної Республіки з Польською Республікою і проведений частково до виконання, яке було припинене незалежними обставинами. Цей договір тримався в таємниці, навіть для членів Директорії [10, с. 9]. Згідно з ним, Польща визнавала право України на незалежне існування, а Директорію – за верховну владу УНР. А в одному з пунктів зазначалося, що та зобов'язувалося не підписувати антиукраїнських угод [1, с. 160].

Симон Петлюра своє перебування в еміграції вважав тимчасовим, вірив у повернення на свою Батьківщину. У листах до членів уряду УНР, політичних, військових діячів Симон Петлюра окреслював плани відбудови життя в Україні, подавав конкретні пропозиції щодо різних галузей державного будівництва, військової, освітньої та інших сфер. Підтвердженням цьому є його листи, де він висловлював віру в те, що перемога вже близько.

Дослідник Б. Дорошенко-Товмацький вказує на те, що, зрозуміло, Головний Отаман не міг цілком розраховувати на керівництво Польщі, що нещодавно прийшло до влади, але з іншого боку є виправданим його підхід до вирішення цього важливого питання для долі України [2, с. 382].

Поруч з цим Симон Петлюра добре розумів і те, що перетин кордону буде сприйнятий різними верствами населення неоднозначно. Саме це підтверджує його розмова в Старокостянтинові з прем'єром І. Мазепою, яка відбулася 26 листопада 1921 року. Для усвідомлення цього важливого питання потрібно було,

щоб пройшов час. Не менш вагомим у даній ситуації фактором ставало розуміння населенням того, що в Україні залишився чинний і законний уряд, як і повинно бути в незалежній державі [2, с. 382].

У листі від 28 листопада 1920 р. до А. М. Ливицького, прем'єр-міністра УНР, він наголошував: «Маючи в особі нашої армії хоч і нечисленного, але вірного і боєздатного спільника, польське військо, після перших боїв із перемінним успіхом врешті здобуло перевагу над противником і викинуло його з території Польщі. Наступ в глибину Правобережної України, міг би кінчитися повним погромом противника. Але польський уряд не використав того вдячного стратегічного становища» [5, с. 391].

На початку еміграції С. Петлюра й уряд УНР отаборилися в м. Тарнові в Польщі. Військові інтерновані опинилися в таборах Калуша, Ланцута й інших. Його міністр закордонних справ О. Шульгин з обов'язку Кубанського Військового отамана та голови уряду Кубані в січні 1921 р. відвідав С. Петлюру в Тарнові. Мешкав тоді Симон Васильович в просторій бідно умебльованій кімнаті готелю [4, с. 216].

Вже в кінці листопада 1920 р. генерали і офіцери армії УНР під керівництвом Омеляновича-Павленка, зібрались на нараду в Тернополі та вимагали зміщення Петлюри. Вони зв'язались з польським командуванням, заявляючи, що Петлюра більше не головує армії. Більшість з них вже вважали, що з ним покінчено. Але хоча в цей час від Петлюри відійшло багато прибічників, він зумів зберегти свій вплив на залишки розгромленої армії та українських чиновників, що втікали з України. Це було не скільки його перемогою, як наслідком того, що на даний момент польська влада хотіла мати справу тільки з С. Петлюрою.

Криза в структурах УНР сприяла появі конкуренції. На початку січня 1921 р. опозиційні Петлюрі сили створили Всеукраїнську Національну Раду у Відні, яка негайно виразила претензії до керівництва «всім українським рухом». Вона стала орієнтуватися на Німеччину та Австрію і об'єднувала однодумців Петрушевича, Коновальця, Вишиваного-Габсбурга. Під прапором опозиції збираються генерал Греков, отаман Оскілко, Андрієвський, колишні лідери СВУ тощо [8, с. 374-375].

Екзильний уряд президента С. Петлюри був «розкиданий» і члени його перебували в столицях держав найбільшого скупчення української еміграції – у Варшаві, Празі, Парижі. Декілька разів на рік міністри нелегально збиралися й накреслювали план подальшої діяльності [4, с. 222].

Намагаючись оберігати себе від дій опозиції, очільник заявив про скликання Народної Ради, підписавши відповідний закон, провів консультації з народними республіканцями, федералістами, еседеками, «самостійниками» під лозунгом «консолідації всіх національних сил». Спершу на 14, а пізніше на 30 січня було заплановано відкриття Народної Ради, але зібрати їх вдалося тільки 3 лютого 1921 року в Тарнові [8, с. 375].

Українські політичні партії підтримували уряд УНР, вони спробували вирішувати різного плану питання через орган представництва – Раду Республіки. Започатковано діяльність цього органу ухвалою уряду УНР від 9 січня 1921 р.,

який переймав на себе усю повноту влади. Вона проіснувала 220 днів, з лютого по серпень 1921 р.

На відкритті Ради Республіки 3 лютого 1921 р. у своєму виступі С. Петлюра наголосив: «Головне завдання наше – зберегти незламність національно-державної волі... Україну не можуть стерти зі сторінок історії» [7, с. 6].

Вже 12 березня 1921 р. Головний Отаман військ УНР С. Петлюра і начальник штабу Ю. Тютюнник розіслали по повстанських військах наказ «До населення України». В ньому йшлося про загальне невдоволення політикою більшовиків не лише в Україні, а й в Росії. У зверненні до мас говорилося, що потрібно готуватися до останнього рішучого бою.

Але в самому документі не наводилася ніяка аргументація цього. Все зазначалося в одній фразі, що всі натерпілися від влади більшовиків і це має закінчитися. Також не може не звернути на себе уваги тактика залякування тих, хто не підтримував зусилля петлюрівців: адже їм не було місця на українській землі. Сумнівно, що такий спосіб агітації зможе мати великий позитивний результат. А інших конкретних вказівок населенню України документ не містив [9, с. 540].

Не минуло й кількох місяців еміграції, як 18 березня 1921 р. в Ризі поляками було підписано договір з РСФРР і радянською Україною, що автоматично ліквідував нездійснену угоду С. Петлюри з Польщею [2, с. 544].

З цього часу польська влада змушена була формально заборонити діяльність уряду УНР, Директорії, Народної Ради, прес-бюро УНР на території своєї держави. Також поляки зобов'язались видворити з країни до 1 травня 1921 р. С. Петлюру, його міністрів, Раду УНР. Петлюрівці втратили статус легітимності та легальності в Польщі. Коли до 20 травня він так і не був висланий з Польщі, уряд РСФСР почав загрожувати війною. З цього часу українські установи в цій державі переходять на нелегальне становище [8, с. 378].

Починаючи з часу ратифікації цього договору 30 квітня 1921 р. Польща не могла дозволити існування на своїй території різних ворожих Українській СРР й РСФРР організацій. Вже в квітні 1921 р. поляки наказали перебазувати штаб із Тарново до Львова і розмістити його в приміщенні Другого відділу, тобто розвідки, польського Генштабу. Мета поляків полягала в тому, щоб ослабити С. Петлюру, забравши з його рук керівництво повстанцями, і використовувати їх в Україні тільки для розвідки і диверсій. У вересні 1921 р. польський Генштаб заявив, що літній пік повстання пропущений і в Україні вже не має необхідних умов для успіху акції петлюрівців. Він також вносив свої власні корективи у плани повстанців. Причиною цього було побоювання небажаного конфлікту з радянською Росією, тому поляки погоджувалися на перехід кордону дедалі меншої кількості, при цьому була умова – без Головного Отамана, який міг надати акції небажаної скандальності, втративши політичну вагу [8, с. 381].

Крім цього вплив на українських емігрантів мав і конфлікт у лавах українських військових. Так, Ю. Тютюнник все більше зневірювався у здатності С. Петлюри діяти ефективно, а до такої ролі він вважав готовим передусім себе [9, с. 541].

17 жовтня 1921 р. С. Петлюра наказав почати похід в УСРР, поклавши на Ю. Тютюнника обов'язки командування армією. Почалась інтенсивна підготовка до Другого Зимового походу на окуповану більшовиками територію України. Польща продемонструвала двосторонню позицію щодо вирішення цього питання.

З одного боку, вище командування польською армією, в тому числі маршал Ю. Пілсудський, активно цікавилися роботою штабу. А з іншого – не бажали озброювати підготовлені на території Польщі частини, зовсім не допомагали з озброєнням, медикаментами, одягом для вояків тощо [2, с. 536].

Другий зимовий похід завершився трагедією під Базаром. 20 листопада 1921 р. близько сотні бійців із своїм командувачем повернулися в Польщу. Повна невдача Другого зимового походу підірвала й без того хитке становище С. Петлюри. Він виявився «полководцем без армії», а польський уряд лишив його без всякого контролю над солдатами УНР [8, с. 384]. Невдачі походу викликали ще більшу роз'єднаність серед української еміграції.

Скоро С. Петлюра переїхав до Варшави, але жив під чужим ім'ям, адже радянський уряд весь час домагався його видачі. Щоб уникнути протиріч, офіційно С. Петлюра вважався неприсутнім у Польщі [4, с. 217].

На початку 1922 р. в європейських газетах поширилося повідомлення, що С.Петлюра веде переговори з більшовиками, на що автор Микола Василько у німецькій газеті «Фоссіше Цайтунг» від 24 лютого 1922 р. зазначав, наступне: «Петлюра та його уряд рішуче відкидають яку-небудь дискусію з Москвою чи Харковом, доки ті не визнають права на самовизначення українського народу, вивівши свої червоні війська з України й давши тим змогу вільно обрати установчі збори, які встановлять державний лад і признають законний уряд» [3, с. 36]. У цей час переможений та знесилений С. Петлюра залишався острахом для більшовиків та надією простого люду на визволення з-під чужої влади [4, с. 218].

Так, у своєму листі до генерального інспектора військ УНР напередодні 13 жовтня 1922 р. С. Петлюра зазначав, що останні відносини польсько-більшовицької делегації для оголошення інтернованим воякам амністії з боку ворогів нашої держави дали змогу наново перевірити моральний стан славного вояцтва і установити силу відданості його ідеї незалежності української держави.

Якщо до відставки Ю. Пілсудського в грудні 1922 р. у С. Петлюри був «високий захисник, особистий друг», то в 1923 р. ситуація помітно погіршилася. На початку 1923 р. головний отаман ще має якийсь самостійний зв'язок з повстанцями і «глибоким» підпіллям в УСРР, але ілюзії відносно всезагального повстання вже не відчуває. Ще одним ударом по ньому став процес українізації в УСРР [8, с. 386]. А наступним болісним ударом для Петлюри і його групи в середині 1923 р. стало виявлення радянської агентури в місії УНР, в оточені С. Петлюри, а також повернення генерала Тютюнника і полковника Добротворського в УСРР та їх розкаяння перед Радянською владою. Негативно вплинули на нього економічна скрута, адже ще з грудня 1922 р., з часів відставки Ю. Пілсудського, криза влади і економіки в Польщі зростала. Політична нестабільність в ній тяготила його, він вже міг очікувати від польської влади будь-чого. А в кінці 1923 р. С. Петлюра був змушений виїхати з Польщі,

рятуючись від безгрошів'я і боячись нестабільності, від переслідувань польських і радянських агентів і своєї «покинутості» [8, с. 390-391].

Неоднозначним став польський період у житті та діяльності С. Петлюри – повний надії на майбутню перемогу проти більшовизму в УСРР, а поряд з цим – розчарування в результативності роботи та зрада з боку союзника Ю. Пілсудського, генерала Тютюнника та полковника Добротворського, а також трагічні наслідки невдалого Другого зимового походу тощо. Однак, навіть в умовах ідейного протиборства, фінансово-економічної скрути Симон Петлюра постає досвідченим воєначальником, до кінця залишаючись вірним обов'язку перед народом та державою, який намагався, навіть перебуваючи поза межами Батьківщини, боротися за її самостійність та незалежність.

Примітки

1. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України (нарис історії Сірожупанної дивізії): монографія. – Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2004. – 286 с.
2. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2005. – 608 с.
3. Косик В.М. Симон Петлюра / Перекл. з фр. Я.Кравець. – Львів: НТШ, 2000. – 88 с.
4. Іванис В. Симон Петлюра – президент України 1879-1926 рр. – Торонто: Накладом 5-ї станиці Союзу бувших українських вояків, 1952. – 258 с.
5. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Т. I. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.
6. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / Сергійчук В. І. – К., 2006. – Т. IV. – 704 с.
7. Піскун В. М. С. Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції: міжнародний і український контексти / В. М. Піскун // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 4-14.
8. Савченко В. Симон Петлюра. – Харьков, 2006. – 415 с.
9. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., Світогляд, 2007. – 621 с.
10. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою. – Прага, 1926. – 41 с.

УДК 94 (477): (477:48) «1920-1924»

Юлія ГОЛУБНИЧА-ШЛЕНЧАК
(м. Київ)

«В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги...»: особливості та умови видання часопису «Промінь» у таборах Ланцут-Стшалково (1921-1922 рр.)

У статті аналізуються умови та особливості видання таборової газети для інтернованих вояків Армії УНР у Польщі «Промінь», шляхи фінансування та змістове наповнення часопису встановлюються редакційний склад, кола авторів та дописувачів газети у 1921-1922 рр.

Ключові слова: армія УНР, інтерновані, газета «Промінь», видавнича діяльність, таборова преса, Польща.

Науковий керівник: *Срібняк І. В.*, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Б. Грінченка.

Після перетину 21 листопада 1920 р. військами армії УНР р. Збруч, особовий склад, відповідно до міжнародних норм, був інтернований. Політичне і військове керівництво УНР вживало всіх заходів, щоб відступ з рідних теренів не призвів до поширення анархії і розбрату в лавах армії.

На думку Головного Отамана армії УНР С. Петлюри період інтернування слід було використати з користю як для підвищення військового кваліфікаційного рівня, формування чіткої національно-патріотичної ідеї, так і задля піднесення загального культурно-освітнього рівня з метою продовження подальшої боротьби за незалежність. Започаткування видання таборової преси стало одним з основних інструментів втілення цієї ідеї у таборах. Таборова преса стала сполучним компонентом між інтернованими. Вона виконувала інформативну, комунікативну, культурно-освітню, патріотично-виховну функції. Видання більшості часописів було санкціоноване командуванням, а інколи мало з їх боку й фінансову підтримку, але були й такі, які кидали виклик встановленим нормам відбору матеріалу і весь час потрапляли під заборону цензури. Одним із таких видань був ланцутський часопис «Промінь».

Важливий внесок у дослідження проблеми функціонування табірної преси та споріднених з цим проблем здійснили українські історики: Н. Сидоренко (особливої уваги заслуговує 3-х томна праця «Духовно-національне самоствердження» [17]) та І. Срібняк [18] у своїй монографії згадує про більшість періодичних видань, які виходили у таборах інтернованих на теренах Польщі, М. Павленко, О. Фуртес. Серед польських дослідників слід виділити праці О. Вішки [7], З. Карпуса, О. Колянчука.

Метою статті є на основі архівних джерел та наукової літератури здійснення комплексного аналізу задля встановлення особливостей видання часопису «Промінь», визначення чинників, що впливали на змістовне наповнення, встановлення редакційного складу та кола авторів та дописувачів.

13 травня 1921 р. у таборі Ланцут вийшло перше число таборового живого (тобто, який декламували зі сцени актори таборового театру) тижневика, а згодом непартійної демократичної живої газети «Промінь». Видавництвом часопису займались вояки 5-тої Херсонської дивізії. У своїх працях автори Прижмуренко [10], С. Наріжний [9], М. Мартинюк [8] подають як місце видання Александрів-Куявський [7, с. 268]. Авторка статті повністю погоджується із запереченням цього О. Вішкою, так як на обкладинці першого числа журналу вказано «Ланцут» як місце видання.

Керівництво новоутвореної газети було доручено Семену Левченку з 5-ої Херсонської дивізії [16, с. 237]. Перший склад редколегії встановити важко, так як відомостей про нього газета не подавала. Як відомо лише, що з листа до культурно-освітнього відділу у Стшалково, 17 травня 1921 р. редактором було

призначено сотника Гаймаківського, але у наступному листі редколегія звернулася із проханням замінити його на Івана Мельника, аргументуючи вибір тим, що саме він до періоду інтернування брав участь у видавничій діяльності, гарно знає історію та українську літературу [1, арк. 39-40]. У частині (далі – ч.) 22 (від 23 жовтня 1921 р.) Дам'яна Нестеренка було вказано як головного редактора, та вже у ч. 26 повідомлялось, що його було заарештовано. Причиною слугувало розміщення у ч. 25 «Об'яви», яку не оминула цензура. Як зазначалось далі, головним редактором ставав Горунович [5, арк. 278]. З ч. 28 головним редактором стає С. Левченко. Редколегія у повному складі була зазначена у ч. 33, до неї входили: Семен Левченко, Кость Живчук, Іван Мельник, Михайло Дячук-Дяченко.

Вибір назви «Промінь» був обумовлений завданнями, які ставила перед собою редакція: ««Кинути світло правди на оцю дійсність, промінням живого слова розсікати оту темряву, в яку попала ціла наша національна справа, як ліхтарем освітлювати той шлях, яким ми йдемо до своєї давньої цілі, щоб не збиватися з нього та не зійти в болото... Ні друзів, ні ворогів «Промінь» не знає, а передовсім і вище всього ставить інтереси народу, інтереси своєї власної державності». Редакція закликала не здаватися і навіть у тяжких умовах інтернування боротися зі злочинністю, долати розбрат серед військових та встановлювати шляхи національного об'єднання. Завершувалась стаття словами: «Нехай «Промінь» – буде для нас тою трибуною, відкіля ми могли би почути слово правди та кинути слово критики на нашу сучасність у всіх її проявах. В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги [11, с. 5]».

Формат видання становив 14x21 см. Ціну вказано не було. Обсяг тиражу також невідомий, проте, за нестачею коштів можна припустити, що він був невеликим. Журнал друкували на машинці та розмножували за допомогою шапірографу, поправки вносились від руки, так само малювалась і обкладинка.

Часопис «Промінь» був живою газетою, для інтернованих його декламували актори таборового театру ім. Т. Шевченка – у Ланцуті, переважно кожного понеділка з п'ятої до шостої години вечора, у Стшалково кожної неділі неділях. «Кожної неділі збиралося все таборове брацтво в театральній салі і при 600 – 1000 слухачах газету голосно зачитували артисти театру...» [7, с. 268]. У ч. 2 від 16 травня 1921 р. йшлося: «Маємо живу газету «Промінь». Замість друкарської машини, що дорого коштує, використовуємо даремно (тут: безкоштовно – авт.) голосові зв'язки драматичного гуртка кулеметників [12, с. 19]». У ч. 9 від 29 червня 1921 р., редакція повідомляла, що через технічні проблеми це число вийшло із запізненням і відтепер номери будуть виходити у неділю та читатимуться цього ж дня перед вояками з четвертої до п'ятої години та у четвер – декламуватимуться з п'ятої до шостої години вечора [3, арк. 361].

«Промінь» доводилося видавати у надзвичайно складних умовах. Редакція і автори часопису весь час піддавались жорсткій критиці з боку командування, отримували чимало листів з обуреннями та погрозами, їх звинувачували у співпраці з більшовиками, а редакцію називали «більшовицьким гніздом»: «Співробітники не мають змоги працювати відкрито під загрозою свого

безпосереднього начальства, – йшлося у зверненні до читачів редколегії у ч. 7, – дослівно «Пуцу пулю в лоб» [3, арк. 283-284]».

Тому ніякої фінансової чи матеріальної підтримки видавці не мали. Все що було у розпорядженні редакції у Ланцуті – стіл, лавка і друкарська машинка, яка увесь час псувалась. Редакція «Нашої зорі» пішла на зустріч побратимам і дозволила працювати у своєму приміщенні. З середини червня 1921 р. редакція отримала змогу продовжити свою роботу у приміщенні таборового театру, куди і просила читачів надсилати матеріали. Робочий день у редакції щоденно тривав від дев'ятої години ранку до четвертої години вечора.

У липні 1921 р. інтерновані з Ланцуту були передислоковані до табору Стшалково (Стрільково, як зазначалось на обкладинці) і вже там вийшло ч. 11 «Променю». Газета у Стшалково спочатку виходила один раз на тиждень у понеділки. Редакція вже мала свою окрему кімнату 50-го бараку, куди закликала надсилати листи. У жовтні 1922 р. кімнату було два рази змінено на 54, а потім на 54/а. У рубриці «З таборового життя» редакція писала: «Ясно й цілком зрозуміло, що наша газета комусь сидить більмом на оці, бо журнал «Наша зоря» і газета «Запорозька думка» з самого початку приїзду до табору мають сталі помешкання, до яких ніхто не втручається, а навпаки ставляться з повагою, а газета «Промінь», як той безбатченко тиняється по чужим баракам... навіть трупа «Об'єднання», маючи спільне завдання з газетою «Промінь», відмовилась читати газету [6, арк. 415]».

Часопис мав сталі рубрики: «Публіцистика», «Огляд преси», «Українське життя», «Листи з України», «Листи до редакції», «Фейлетон», «Белетристика», «Ріжні вісті», «Хроніка», «Життя табору», «Театр і мистецтво», «В таборовому театрі», «Гумор і сатира», «Кажуть», «Оголошення», «Компіляції», «Телеграми» інколи з'являвся розділи «Бібліографія», «Козацькі поезії» та «Спорт».

У рубриці «Публіцистика» зустрічались різноманітні статті на важливі і болючі теми для воїнів, наприклад, статті «Козацька одвертість» (ч. 1), «Символи й життя» Андрія Лебединського (ч. 2), «Мусимо протестувати», стаття присвячена проблемі загострення відносин між емігрантами та місцевим гуцульським населенням (ч. 3), «Роль жінки в державі» професора Белінського (ч. 4), «Консолідація національних сил і таборові політикани» Олекси Семмо (ч. 8), «Національне відродження і армія» Б. Базилевича (ч. 10), «Про орієнтацію» Д. Нестеренка (ч. 21), «Моркотунівська брехня» Підвисоцького (ч. 28), статті Івана Мельника, Пані Квітки та ін.

Рубрики «Українські справи», «Лист з України», «Українське життя», «Ріжні вісті» були присвячені висвітленню політичної ситуації в Україні та світі та актуальних подій в усіх сферах життя. Авторами деяких із статей були Баранів, Сак, Шило, Музика та ін.

Рубрику «Огляд преси» вів А. Лебединський. Незмінно у ній подавався огляд висвітлення подій в «Українській трибуні», також у польській газеті «Гонець Краковській», більшовицькій газеті «Экономическая жизнь» та ін. Рубрика «Бібліографія», яка досить рідко з'являлась на сторінках газети, подавала

відомості про видання таборових часописів, насамперед, «Будяка», «За дротом», «Тернистого шляху», «Нашої зорі».

У рубриці «Фейлетон» свої твори друкували Кузьма Дрючок («Делегат від стриженних овець»), Б. Базилевич («День Каліфа», «Те що буде»), Федоренко, Іваненко.

Чисельно була представлена була рубрика «Белетристика», у ній друкувались оповідання, нариси, есе, ескізи, етюди Андрія Миргородця («На смерть товариша»), О. Семмо («Привид казки»), Семена Левченка («В неволі», «Я втікаю», «За дротами», «Падає лист»), Клима Поліщука («Мовчанка», «Жах»), М. Диканька («Гадючий виродок»), Саліван («Була у пана собака»).

На сторінках часопису друкували свої вірші Д. Павлович («Якби мені голос могутній і дужий»), Соловей-Верещака («Дроти-кайдани», «Зозуля», «На теми дня», «Не співай»), Михайло Мнухин («Дивлюсь крізь дроти»), козак Босий («Серце рветься, думи линуть», «До згоди»), А. Миргородець («Най лютеє, скаженіє», «Карне дієм»), Кость Живчук («Країна жалібних пісень»), Гриць Тупкало («Де там Ворскла срібно в'ється»), Віталій Боровик («Мати-Україна»), Петро Тенянь («Досить з нас пекла нікчемного, грішного»), О. Олесь («Вона схилилася підтята»).

Починаючи від ч. 42 у газеті почали друкувати матеріали з журналу «Митус». На шпальтах часопису були вміщені вірші з журналу Олесь Бабія «В годину туги» та Олекси Слісаренка «Трівога» [6, арк. 568-569].

У кожному числі «Променю» були рубрики, присвячені театральному життю у таборі. Горунівч особисто брав участь у постановках таборових вистав, тому йому і було доручено вести рубрику «театр і мистецтво». Для перегляду вистав окремо відводились місця редактору та рецензенту [1, арк. 22]. З даної рубрики дізнаємося про постановки п'єс «Сини народу» під керівництвом сотника Далекого [12, с. 40], «Безробітні» С. Білої та «Нахмарило» Б. Грінченка під керівництвом Горунівча [3, арк. 186], «Живі покійники» М. Лисенка [3, арк. 307], «Дві сили» В. Вінниченка [4, арк. 423].

Рубрика «Театральні справи», яку в таборі Стшалково вели Гусар, Музика та Алліо (можливо, під цим псевдонімом писав Музика), повідомляє про візит школи Національного танку Авраменка. «Пан Авраменко, взявши за основу «Гопак» і «Козачок», – проаналізувавши їх розклав на частини. І ця поважна праця залишається в історії українського балету [15, с. 26]», – такий відгук був залишений на сторінках «Променя» про діяльність калішської школи танку.

Спорт був важливою складовою таборових буднів, тому йому також була відведена спеціальна рубрика у газеті. Вона висвітлювала результати, перш за все, футбольних матчів та шахових турнірів, а також інших як і таборових, так і виїзних змагань. Зокрема, у ч. 8 подається огляд шахового турніру на титул чемпіона табору Ланцут, перемогу у якому здобув А. Чернявський [14, с. 28]. У ч. 11 йде мова про футбольний матч, що відбувся 31 липня 1921 р. у м. Слупці між I-ою Української таборовою дружиною та командою польських студентів у м. Слупці [4, арк. 36].

Часто підпадали під червоне перо цензури рубрики, які описували таборове повсякдення вояків. Зокрема, у ч. 3 у рубриці «Хроніка» йшла мова про конфліктну ситуацію серед слухачів у Спільній Юнацькій школі в ніч з 17 на 18 травня 1921 р., яке закінчилося бійкою між сотником Гриневичем і козаком, ім'я якого не було вказано [13, с. 20]. Даний допис був заборонений цензурою і вилучений з номеру.

У таборі Стшалково було надруковано два «надзвичайні числа» часопису – ч. 23 (27 жовтня 1921р.) та ч. 25 (15 листопада 1921 р.). Перше було присвячене «Українській трибуні». Редколегія закликала приєднатися усіх не байдужих до збору на видавничий фонд часопису, акцентуючи увагу на значимості для суспільства даного видавничого органу. Друге надзвичайне число було присвячене третій річниці повстання проти гетьмана П. Скоропадського.

У ч. 4 редакція надрукувала свої спостереження, щодо відношення інтернованих до газети: «За першим числом він здобув співчуття таборової маси, придбав активних прихильників і нажив окремих ворогів. На всіх трьох числах у театрі не було ні одного порожнього місця. Слухала публіка уважно, без гомону, стримуючи навіть кашель [3, арк. 135]». Особливо подобалися рубрики «Хроніка» та «Гумор і сатира». Приємно вразило редакцію те, що старшини уважно слухали «Публіцистику». Газета одразу нажила собі багато ворогів, викриваючи ... злочини і порушення, які відбувались у війську: «Опечені правдивим словом «Променя»...сиплють скаргами, намагаючись його загасити, спираючись на те, що часопис намагається підірвати дисципліну [3, арк. 135]».

Професор Л. Бачинський у своєму листі до редакції, який був опублікований у ч. 22, писав, що ознайомившись з усіма таборовими друкованими органами, не знаходив жодного, який би був таким змістовним і різноманітним. Приємно вразило автора листа ідейність, якою була просякнута газета: «...ідея, яку поставила газета ще з 1-го числа грубою смугою проходить на кожній сторінці, в кожній думці автора... [5, арк. 82]».

12 червня 1922 р. редколегією у складі І. Мельника, М. Дячук-Дяченка та О. Семмо, було надіслано листа до Музею наукового товариства ім. Т. Шевченка з проханням зберегти 45 чисел «Променю», які додавались у посилці. Відповідальним за відбір примірників був призначений А. Лебединський [2, арк. 2-3]. Дані числа мали бути збережені для майбутнього переходу до фондів Історичного музею у м. Києві після звільнення України від більшовиків.

Часопис «Промінь» як одне з найавторитетніших таборових видань на теренах Польщі, заслуговує комплексного спеціального дослідження. Редколегія та автори газети користувались великою повагою серед українського вояцтва, адже вони, незважаючи на цензуру, продовжували висвітлювати на сторінках «Променю» болючі теми, близькі серцю кожного інтернованого, висвітлювати погляди, ідеї, страхи та сподівання, вояків-українців, які перебували у таборах.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 108.

2. ЦДАВО України. – Ф. 3524. – Оп. 1. – Спр. 1.
3. ЦДАВО України. – Ф. 3524. – Оп. 1. – Спр. 5.
4. ЦДАВО України. – Ф. 3524. – Оп. 1. – Спр. 6.
5. ЦДАВО України. – Ф. 3524. – Оп. 1. – Спр. 7.
6. ЦДАВО України. – Ф. 3524. – Оп. 1. – Спр. 8.
7. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): історико-бібліографічне дослідження / О. Вішка. – Л., 2002. – 479 с.
8. Мартинюк. М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.) / М. Мартинюк. – Л., 1998. – 297 с.
9. Наріжний С. П. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. П. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с.
10. Прижмуренко І. Видання по таборах інтернованих українських вояків Армії УНР. / І. Прижмуренко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 1. – С. 24.
11. Промінь. – Ланцут, ч. 1. – 13 травня. – 1921. – 47 с.
12. Промінь. – Ланцут, ч. 2. – 16 травня. – 1921. – 52 с.
13. Промінь. – Ланцут, ч. 3. – 19 травня. – 1921. – 27 с.
14. Промінь. – Ланцут, ч. 8. – 9 червня. – 1921. – 33 с.
15. Промінь. – Ланцут, ч. 21. – 16 жовтня. – 1921. – 35 с.
16. Семмо О. Хроніка / Олександр Семмо. – Вінніпег, 1987. – ч. 57. – 389 с.
17. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924). – К. : Дослідницький центр історії української преси, 2000. – Т. 2. – 262 с.
18. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997 – 184 с.

УДК 94(477):(477:48)

Артур БАБЕНКО
(м. Київ)

Джерела фінансування та матеріальної підтримки культурно-освітніх установ Армії УНР та інтернованих військових у таборах Польщі (1920-1924 рр.)

Окреслено організації, що надавали матеріальну допомогу інтернованій Армії УНР у Польщі. Досліджена роль Українського товариства Червоного Хреста в наданні допомоги українській армії та розподілі матеріальної допомоги між таборами для інтернованих, визначено рівень фінансової допомоги, який надавала Польща для забезпечення потреб українських військових у таборах.

Ключові слова: військовий табір, інтернування, благодійні організації, фінансова допомога.

Науковий керівник: *Срібняк І. В.*, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Б. Грінченка.

В часи здобуття Україною незалежності, вітчизняним історикам відкрились

нові можливості для дослідження тих тем, які раніше замовчувались радянською владою. Зокрема пильну увагу привернув період діяльності української політичної еміграції міжвоєнного періоду – тих людей, які не втрачали надії відновити незалежність України. На сьогоднішній день, не зважаючи на те, що опрацьовано значний масив документів які проливають світло на різноманітні сфери діяльності української еміграції, залишається ще достатньо архівних матеріалів та тем, як чекають свого дослідження. Одним з таких питань, яке потребує окремого розгляду та систематизації є матеріальна підтримка інтернованих військових Армії УНР у Польщі.

Українська історіографія представлена значним доробком праць, присвячених українській політичній еміграції загалом, та становищу інтернованих українських військових зокрема. Дослідження спираються на широку базу джерел, мемуарів та періодичних видань. Зокрема, слід виділити працю С. Наріжного, який, розглядаючи культурну діяльність еміграційних осередків, не обійшовши увагою і польські табори для інтернованих. Одним з перших сучасних монографічних досліджень, присвячених українській еміграції є робота В. Трощинського [14], в якій, на основі багаторічних пошуків та використання широкої джерельної бази здійснено комплексний аналіз української політичної еміграції міжвоєнного періоду. Серед українських науковців, які ґрунтовно дослідили питання пов'язані зі становищем інтернованих українських військових в таборах європейських країн слід виділити І. Срібняка та М. Павленка. У сучасній польській історіографії проблеми, пов'язані з побутом військових у таборах інтернування, досліджує З. Карпус. Однак, слід зазначити, що питання фінансового забезпечення військових були досліджені лише побіжно, в контексті дослідження іншої проблематики.

Метою даної статті є визначення шляхів фінансово-матеріальної підтримки українських військових на території Польщі в період інтернування.

В часи другої українсько-більшовицької війни, Армія УНР, не стримавши наступ більшовицьких військ вимушена була відступити на територію свого союзника - Польщі. Безперервні бої точились до 21 листопада 1920 р., однак, через ряд військових та політичних перемог більшовицьким силам вдалось окупувати значну частину України. Зокрема більшовицькій Росії вдалось підписати прелімінарні домовленості з Польщею, яка припинила військові дії проти більшовиків та відвела свої війська за р. Збруч. У результаті, залишившись один на один з чисельно переважаючою Червоною Армією військо УНР, після нетривалої боротьби, вимушено було відступити на територію, яку контролювала Польща.

На території Польщі опинилась значна частина українського війська, солдати якого не втрачали надії на визволення України. Оскільки Варшавську угоду ніхто не скасовував Польща прийняла українське військо, розмістивши їх у спеціальних таборах. Данні про кількість військових, які перейшли кордон - різні. До цього часу немає точних відомостей, однак, за свідченнями польського дослідника З. Карпуся, чисельність військових становила близько 15 тис. чоловік [15, с. 137].

Місцезнаходження українських вояків у Польщі вважалось тимчасовим,

оскільки українським командуванням планувалось поновити боротьбу за визволення УНР. Враховуючи обставини, в яких опинилось українське військо С. Петлюра окреслив ряд завдань, які повинні були бути виконані на час інтернування. Головним завданням стала організація побуту військових: розміщення їх у таборах, надання необхідного мінімуму речей для виживання та ін. Також серед вояків планувалось проводити широку культурницьку роботу, щоби прищепити любов до України. Особлива увага повинна була приділятися фаховій освіті військових, для чого планувалось продовжити функціонування юнацької школи, відкрити курси для старшин, створити скорочені Курси Генерального штабу і підстаршинських вишколів [13, с. 19].

Організацією побуту інтернованих українських військових та розселенням їх в таборах займалась польська адміністрація, згідно інструкції Міністерства військових справ від 2 грудня 1920 р. [13, с. 20]. З боку Української держави офіційною установою, яка зобов'язувалася опікуватися проблемами армії, представляти та захищати її інтереси, став легітимний Уряд УНР (Державний центр УНР в екзилі), але згодом, після підписання Ризького договору з більшовицькою Росією, польська влада вимушена була заборонити діяльність представницьких органів УНР. Фактично, функції Військової місії УНР, яка опікувалася справами інтернованих українських військових, перейшли до Ліквідаційної комісії. Зазначимо, що цивільними біженцями в Польщі займалась окрема інституція - Центральне бюро біженців з України, розташоване у Тарнові [13, с. 20]

Скрутне становище перебування українських військових погіршувалось тим, що відчувалась величезна нестача коштів, зокрема на організацію житлово-побутових умов, лікування, створення культурно-освітніх установ. Все це були нагальні і найболючіші питання від яких залежала подальша доля військових Армії УНР.

Становище військових у таборах в багатьох випадках було важким. Сотник армії УНР В. Сім'янець згадував про таборове життя у Вадовицях: «Поляки годували наших інтернованих стухлими стрючками і гнилою кониною. Такого «харчу» не то що їсти не можна, а стояти біля нього було тяжко... Дезинфекція і купання – обов'язкові для всіх, ніби для нашого добра. І виходило, що поляки гнали нас, мов дикунів, що цих санітарно-гігієнічних устаткувань, що нормальні для усіх цивілізованих народів. Нам казали роздягатися до останньої нитки, а цілий одяг, разом з поясами і шапками, йшов до дезинфекції. Голих заганяли до бараку, де під «дощиком» треба було митися. Того «дощику» було стільки, що й мила не було чим змити. Отаких замазаних милом і брудом гнали до іншого бараку...» [14, с. 22]. У таборі в Пікуличах, через відсутність каналізації, водогону, пральні та найнеобхіднішого побутового обладнання, розгорілася епідемія тифу, дизентерії та інших хвороб, що призводило до великої смертності серед військових. Ці негаразди змусили перевести інтернованих до інших таборів [13, с. 25]. Навіть у одному з найкраще оздоблених таборів – Ланцуті, станом на 21 лютого 1921 р., було всього 300 матраців на 900 солдатів, які вимушені були взимку спати на холодних нарах, та страждати від проблем з водопостачанням [4].

Для вирішення всіх цих проблем необхідно було залучити значний фінансовий ресурс, якого не було в наявності у ДЦ УНР. Отже, допомога від союзника, Польщі, була життєво необхідною.

Ще під час спільних військових дій українсько-польської армії проти більшовицьких сил, польська сторона надавала фінансову допомогу. Зокрема уряд УНР отримав понад 13 млн. польських марок (далі п. м.). З яких, на військові потреби виділялось близько 4.5 млн. п.м. [11, с. 82]. Також, вже в час інтернування, Міністерство Військових справ видало заступнику голови дипломатичної місії УНР у Польщі Л. Михайлову 10 млн. п. м. [11, с. 83]. Однак, ці виплати були нерегулярними і не могли покрити всі необхідні потреби інтернованих українських військових, навіть базові: лікування, проживання, їжа.

Своїх власних коштів ДЦ УНР не вистачало. Більш того, існували значні проблеми з коштами на закордонних рахунках УНР у Будапешті, Відні, Амстердамі. Зокрема у квітні 1921 р. Генерал-хорунжий Кудрявцев повідомляв про необхідність термінового вирішення проблем з харчуванням, для цього в наявності було 12 млн. австрійських корон [1]. Однак використати ці кошти українські представники не могли, оскільки «щось стоїть на перешкоді, щоб їх належно використати» [1]. На засіданні закупівельної місії УНР було повідомлено, що більшість рахунків УНР «заарештовані до встановлення в Україні твердої влади» [12, с. 83]. Окрім цього, не користувались особливою довірою і деякі українці на ім'я яких були відкриті грошові рахунки. Зокрема своєю безвідповідальністю відрізнявся пан Барановський про якого казали, якщо він «одержав гроші, то мабуть їх ми не побачимо, коли не будуть вжиті рішучі заходи» [2].

Єдиною країною, яка обіцяла виплату грошової допомоги у розмірі 300 млн. польських марок щомісячно, була Польща, виплати якої, однак, були нерегулярними [11, с. 83]. Це можна пояснити складним економічним становищем самої Польщі у 1921 р.

У важкій ситуації та при відсутності достатніх коштів, активну допомогу починають надавати відділи Українського товариства Червоного Хреста (далі УТЧХ). Зокрема Варшавський відділ – допомагав біженцям і інтернованим в Олександрові, Каліші, Петрокові і Варшаві одягом, білизною, харчовими продуктами і т. д. Крім того, через Варшавський відділ розподілялись різноманітні пожертви, які поступали до УТЧХ переважно з закордону [8]. Ченстоховський відділ організував безоплатний амбулаторний прийом хворих емігрантів, з відпуском необхідних ліків. Ланцутський відділ був дещо обмежений в своїй діяльності через утиски з боку Польської військової влади, однак все одно, проводив культурно-просвітницьку працю. Також відділом була відкрита пральня та амбулаторія. Тарновський відділ розпочав амбулаторний прийом хворих, які знаходились у Тарнові, крім того, на нього було покладено опікування інтернованими в таборі Вадовиці. Інвентарний баланс Тарнівського відділу дійшов у 1921 р. до 296 000 польських марок [3]. Борщівський і Скалецький відділи почали свою роботу в квітні 1921 р. До цих відділів Головна Управа УТЧХ відправила ліків та медичного майна на 180 тис. п. м., окрім цього,

була надана і харчова допомога [9].

Допомогу надавали і міжнародні відділи Червоного Хреста. Так, Французький Червоний Хрест, пожертвував Армії УНР вагон медикаментів [8]. Також Французький ЧХ виділив 32 ящики медикаментів, які були відправлені до м. Ченстохова [9].

Активно почала діяти Жіноча спілка допомоги пораненим козакам Української Армії, яка була заснована 14 вересня 1920 р. в м. Тарнові [5]. Негайно розпочалася праця по шпиталях в м. Тарнові, у яких на той момент було приблизно 30 хворих козаків та старшин. Члени Спілки встановили між собою чергу і відвідуючи хворих, носили їм їжу, вино, книжки та часописи; Спілка видавала одяг і взуття; тим, хто виписувався з шпиталів - по 50 п. м. на переїзд до Ланцуту. Також видавалися одноразова допомоги хворим старшинам, що не мали грошей на повсякденні витрати. Так, до м. Кракова поїхала п. Золотницька, щоб довідатись про кількість хворих українців. Побувавши у шпиталі вона роздала військовим по 100 п. м. За що вони були їй дуже вдячні [5].

Для того, аби заробити кошти, жіноча спілка організувала різні благодійні заходи. Зокрема Спілка змогла акумулювати чистий прибуток у вигляді 11 495 п. м. шляхом організації «кабаре» [5]. Окрім цього організувались різноманітні концерти та лекції, видавалась друкована продукція. У липні 1921 р., шляхом організації концерту, лекції та виданню збірки «Білої Ромашки» вдалось зібрати 43 тис. п. м [5]. Окрему допомогу спілці надавала всесвітньовідома Українська республіканська капела під керівництвом диригента О. Кошиця, яка надіслала Жіночій спілці 10 тис. п. м. [5].

Українська республіканська капела надавала значну допомогу й іншим українським організаціям. Так, на культурно-освітні цілі, у першій половині 1921 р. Капела надіслала 26 740 п. м. Українському товариству Червоного Хреста [6]. Понад 11,5 млн. п. м. було виділено у червні 1923 р. Українською республіканською капелою під керівництвом О. Кошиця. Ці кошти, за розпорядженням С. Петлюри було розділено між таборовими культурно-освітніми установами, церквами та православними братствами, для приведення в порядок місць поховань померлих у таборах українських військових [10, с. 99].

Не залишалось осторонь і українське студентство, яке відправляло відрахування зі своїх стипендій на допомогу інтернованим військовим. У 1921 р. таборити отримали 539806 п. м. від ініціативної групи студентів, студентська громада Української господарської академії в Подебрадах відправила військовим 1399500 п. м., студенти-українці вузів Брно зібрали 158300 п. м. Ці гроші в основному були направлені на матеріальну підтримку учнів та педагогів, закупівлю підручників, шкільного приладдя, тощо [12, с. 98].

Для проведення культурно-освітньої діяльності уряд УНР підготував відповідний проект закону, яким передбачалось відпускання коштів Державної скарбниці у розпорядження військового міністра для створення шкіл і закупівлі підручників у розмірі 831300 п. м. одноразово і для придбання паперу – 452300 гривень одноразово та 408 тис. п. м. щомісячно [12, с. 116].

Важлива роль відводилась підвищенню рівня освіти і кваліфікації серед

військових. Так, частину українських старшин зарахували до школи танкістів та пілотів у Бидгощі. Їх навчання оплачувала Ліквідаційна комісія із коштів, які відпускало Міністерство військових справ II Речі Посполитої [12, с. 114].

В самих таборах створювались умови для набуття та підвищення освіти інтернованих. Діяли курси старшин і підстаршин, в дивізіях діяли курси піхоти, саперів, гарматників, кіннотників, зв'язківців тощо.

З 1921 почали працювати підготовчі курси старшин для вступу до Української військової академії. 4 листопада 1921 р. було виділено першу суму в 260 тис. польських марок з числа асигнованих на ці курси коштів. Це дало змогу замовити і придбати необхідні меблі та приладдя для занять, підготувати класи й кімнату для загального старшинського зібрання Курсів [13, с. 52]. Для поповнення старшинського складу була організована Державна Спільна Юнацька школа, що мала готувати підготовлених молодших старшин для заміщення посад до командира сотні включно [13, с. 56]. Ще один військовий навчальний заклад був відкритий в Калішському таборі.

Значну роль у налагодженні культурно-освітньої діяльності, особливо на початковому етапі, відігравали пожертвування благодійних організацій, відрахувань кооперативів, крамниць тощо. Зокрема, Вадовицьким кооперативом «Запорожець» було виділено 70 тис. п. м. на друкарню для культурно-просвітницького відділу, 3000 п. м. на допомогу дивізійним школам, 3000 м. театральній секції, 2000 п. м. на допомогу артистам, 3000 п. м. премії для учнів різних курсів, 1000 м. для премії спортсменів, 1000 п. м. допомоги історичній секції й 1000 п. м. допомоги хорів [10, с. 35].

В таборах започатковувались культурно-освітні відділи, товариства «Просвіта», відкривались початкові, середні та вищі школи, гімназії. Зокрема школа в таборі Щипіорно була відкрита завдяки матеріальній допомозі Юнацької християнської асоціації – УМСА, яка закуповувала підручники і шкільне приладдя для табірних шкіл. В Ланцуті, коштом цієї організації була заснована бурса для безпритульних дітей, яка згодом стала основою для створення української гімназії у Празі. [11, с. 117].

У 1922-1923 рр. благодійна допомога збільшувалась і набирала нових форм. Кошти на освітньо-просвітницькі потреби асигнували українські емігранти з Румунії, академічні громади українських студентів у Подебрадах і Брно, «Товариство допомоги збігцям з України», Товариство допомоги шкільної молоді, польські Комісаріати таборів, жіноча підсекція УЦК у Варшаві, Ліквідаційна комісія Головної управи Українського Червоного Хреста, Товариство опіки молоді ім. Митрополита А. Шептицького. Значні суми надходили і від окремих осіб. [13, с. 75].

Отже, незважаючи на значні складнощі в період інтернування та лише обмежену підтримку з боку офіційних польських установ, перебуваючи у напівлегальному становищі після Ризького миру та не маючи достатньо фінансів для подолання різних проблем, українське суспільство проявило свій високий потенціал до самоорганізації у важкі часи. Підтримка з боку урядових структур УНР в екзилі, польської адміністрації, українських та міжнародних громадських

організацій, індивідуальна допомога меценатів дозволила залучити значні фінансові ресурси для організації побуту інтернованих військових у таборах, медичного обслуговування, культурно-просвітницької діяльності. Різноманітні школи, курси, гуртки, типографії активно проводили культурно-освітню діяльність серед військових і ставали середовищем акумулювання знань, збереження і розвитку української культури та історії.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1509. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 1.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 2.
3. ЦДАВО України. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10.
4. ЦДАВО України. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 111.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 21.
6. ЦДАВО України. – Ф. 2562. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 24(зв.).
7. ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 346. – Арк. 21.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 346. – Арк. 8.
9. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 346. – Арк. 12.
10. Наріжний С. Українська еміграція (Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами) / С. Наріжний. – Прага, 1942. – С. 99.
11. Павленко М. Допомога української громадськості Польщі біженцям з Великої України // Проблеми слов'янознавства. – № 51. – 2000. – С. 107-111.
12. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919 – 1924 рр.) / М. Павленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.
13. Срібняк. І. В. Обеззброєна але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924.) / І. В. Срібняк. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 128 с.
14. Трощинський. В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський. – Київ: Інтел, 1994 р. – 260 с.
15. Karpus Zbignev – Jency i internowani rosyjscy i urkaincy na terenie Polski w latach 1918 – 1924./ Zbignev Karpus. – Torun.: Wydawnictwo Adam Marszalek.-1997. – 209 s.

УДК 356.13(477)

Алла КАЛЕНСЬКА
(м. Хмельницький)

Трагічна доля дітей 1932-1933-го років на Поділлі та Південно-Східній Волині

В статті на основі архівних джерел та літературних матеріалів розглянуто драматичні події Голодомору 1932-1933 рр. у частині трагічної долі дітей. Зроблено акцент на роль прикордонних загонів Поділля та Південно-Східної Волині при виконанні ними наглядової та інформаційної функцій щодо подій того часу.

Ключові слова: Голодомор, Поділля, Південно-Східна Волинь, діти, прикордонний загін, канібалізм, жебраки, самосуди, безпритульність.

Більше півстоліття мовчали архівні матеріали, але зберегли свою історичну і водночас жахливу достовірність. Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболучіше вразило дітей. Вони виявились найменш захищеними, не брали участі в колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100-300 грамів хліба на працюючого.

Дитяча смертність збільшує соціально-демографічні рамки жертв Голодомору, а відтак засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для українського народу. Голодомор 1932-1933-го чорніє великою плямою на демографічній карті України. Втрати від цього ще не вдалося повернути – ні матеріальними, ні тим більше людськими ресурсами [15, с. 422].

Окреслена проблема залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії, передусім, документи про цей період тривалий час залишались під грифом «Таємно» або «Цілком таємно», тому що були пов'язані з подіями діяльності прикордонної охорони та дитячою смертністю, безпритульністю яка «не могла бути» в Радянському Союзі тому й замовчувалася, була недосяжною для науки, та всіляко охоронялася цензурою.

Чималий внесок висвітлення Голодомору в Україні 1932-1933 рр. зробив відомий західний дослідник радянської історії Р. Конквест спираючись на документальні джерела, автор посвятив становищу дітей під час голодомору цілий розділ. Інтерес викликають статті вчених С. Моркової, М. Зінчук, Т. Левченко, М. Олійника, В. Марочка. Окремими питаннями Голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі та Південно-Східній Волині займалися В. Васильєв, Л. Віола, О. Завальнюк, Л. Місінкевич П. Слободянюк.

Назріла проблема окремого цілісного дослідження Голодомору 1932-1933 рр. та становищу дітей під час голодомору на Поділлі та Південно-Східній Волині, яка на той час була прикордонною територією та важливої складової частини тих подій на базі широкого кола архівних та друкованих джерел.

Метою даного наукового дослідження є з'ясування обставин трагічної долі дітей на фоні Голодомору 1932-1933 рр. і значення прикордонних загонів Поділля та Південно-Східної Волині в цих подіях.

Прикордонна смуга перебувала під пильним контролем ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. 23 січня 1930 р. почалась ліквідація куркульства на Поділлі та Південно-Східній Волині. Початок цьому поклала таємна телеграма ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора у якій зазначалося: «[...] Приступити негайно до заходів проти куркуля [...] Заходи провести в прикордонній смузі в першу чергу [...]» [19, с. 78].

Відповідно до наказу ОДПУ СРСР № 44/21 від 7 лютого 1930 р. про ліквідацію куркульства було визначено дії ОДПУ відповідно до категорій політично небезпечних для влади осіб: перша категорія підлягала негайній ліквідації як контрреволюційний куркульський актив, особливо кадри діючих контрреволюційних і повстанських організацій; друга категорія підлягала масовому виселенню (у першу чергу з районів суцільної колективізації й прикордонної смуги) [1, арк. 96-97].

Для реалізації зазначених планів і контролю за процесом з боку центру було видано оперативний наказ ОДПУ Української СРР від 10 лютого 1930 р. № 42167 «Про організацію операції з масового виселення куркульсько-контрреволюційних елементів з території України» [2, арк. 12].

Про залучення органів прикордонної охорони до репресивних акцій режиму свідчить оперативний наказ ОДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р. № 44722 «Про дії військ під час операції з виселення куркулів у районах суцільної колективізації». Згідно з наказом, у разі виникнення повстань і масового бандитизму до адміністративних округів прикріплювалися військові частини ОДПУ. Зокрема, Вінницькому та Проскурівському округам надавалася маневрена група Волочиського прикордонного загону, в Кам'янець-Подільському окрузі – маневрена група Кам'янецького ПЗ, Могилівському та Тульчинському округам – маневрена група Могилів-Подільського прикордонного загону [19, с. 79].

10 березня тимчасово виконуючий обов'язки начальника Могилів-Подільського окружного відділу ОДПУ та начальник однойменного прикордонного загону Зайцев доповідав голові окружного виконкому наступне: «[...] Сім'ї висланих повинні бути забезпечені теплою одежою, продовольством на два місяці і самим необхідним інструментом, таким як: сокири, вила, лопати і т. п.» [3, арк. 67]. А залізничник ст. Козятин Галяс, який відправляв ешелони з куркульськими сім'ями взимку 1930 р., гірко констатував: «Радянська влада своїми заходами загубила найкращих селян-хліборобів, даних людей назвали куркулями і вивезли на явну загибель» [17, с. 4].

Виконуючи завдання щодо збору інформації, яка цікавила органи ОДПУ-НКВС, прикордонна охорона активно відстежувала події у прикордонній зоні та навколишніх районах й доповідала відповідним політичним органам. Інформація збиралася досить різноманітна.

Управління Славутського прикордонного загону постійно інформувало секретаря місцевого райкому партії про гострі «продовольчі труднощі» в районі. Одне з таких, зокрема, стосувалося сіл Манятин, Горица, Селичев, де «продовольчі труднощі» мали 30% населення. «[...] Особливо продовольчі труднощі має село Великий Правутин, де з 95-ти колгоспних родин – 65 не мають хліба, з яких 9 – родини червоноармійців» [4, арк. 1].

У доповідних записках начальник Могилів-Подільського прикордонного загону неодноразово спеціальними повідомленнями інформував секретаря райкому КП(б)У: «В с. Пеньківці Літинського району бідняк Кожухівський Олексій в останніх числах січня 1933 р. забив своїх двох дітей, м'ясо з'їв. Вбивство він пояснював недоїданням на протязі декількох місяців» [5, арк. 3].

«Сов. Секретним» листом за № 176024 від 8 лютого 1933 р. начальник Могилів-Подільського прикордонного загону П. Семенов повідомляв в Вінницький облвідділ ОДПУ: «В селі Водячині (тепер Городище) Літинського району зафіксований наступний випадок: бідняк – одноосібник Коцюба Канон, переселенець із села Микулинців, на ґрунті недоїдання вирішив умертвити своїх дітей (дочок 8 і 5 років) і покінчити життя самогубством» [6, арк. 2-3].

Зі спецповідомлення начальника 22 Волочиського прикордонного загону ОДПУ І Морозова секретарю Волочиського райкому КП(б)У про голод в селах району від 7 травня 1933 року зазначалося про встановлення оперативними працівниками загону фактів голоду в селах Яхновці і Кушніровка, Волочиського району, де «[...] бідняки і середняки-колгоспники не мають зовсім продуктів харчування, серед цих сімей колгоспників мають випадки опухання з голоду в особливості дітей [...]» [7, арк. 183-184]. У наступному спецповідомленні, надісланому через два дні, вкотре на наголошувалося, що населення району голодує. Матеріали, які зібрані в загоні, свідчили про тяжке економічне становище в колгоспі с. Яхнівці, який, на думку прикордонників, «[...] був доведений до такого стану недосконалим керівництвом місцевої влади [...]» [8, арк. 181-182].

У спеціальному повідомленні начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону та окружного відділу ОДПУ І. Б. Шумського у Вінницький облвідділ ОДПУ про факти людоїдства в селах Вінницької області: «Летичівський район: село Поповці. Бондарчук Ольга, біднячка, член колгоспу, на роботу не виходила. Чоловік рецидивіст-коноскотокрад, зарізав свою дитину приблизно 23 червня 1933 р. Дитину з'їли. Село Щедрова. Ткачук Іван, 32 років, бідняк. Член колгоспу 7 липня 1933 р. зарізав свого 4-річного хлопчика. З'їсти не встиг» [9, арк.64-65зв].

16 лютого 1933 р. Вінницьке обласне управління ДПУ інформувало обком партії про категоричну заборону організаціям реєструвати факти «опухання і смерті на ґрунті голоду» [18, с. 76-78].

В окремих селах Поділля мали місце факти людоїдства і трупоїдства. На 15 травня 1933 р. було зареєстровано 8985 випадків дитячої смертності. В окремих школах Поділля відвідування учнями занять зменшилося на 50-75 %. Почали залишати навчання і студенти. У березні 1933 р. навчання у Проскурові припинило 160 осіб, у Тульчині – 163, у Бердичиві – 343 [18, с. 79].

Досить скрутно почували себе діти, вчителі, батьки. Ось, що писали учні Печірської школи Брацлавського району на Вінниччині до ВУЦВКу в листопаді 1933 р.: «Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити» [16, с. 178].

Окрім вітчизняних архівів є іноземні джерела. Сумні події 1933 р. відтворено в листах італійського дипломата в Харкові – консула С. Граденіго. 31 травня 1933 р. він повідомляв Королівську Амбасадку Італії у Москві про жахливі факти голодомору в Україні. Ось про що він писав тоді: «Щойно, минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди приносять і залишають батьки, а самі вертаються до села, щоб там померти» [20, с. 123].

Безпосереднім наслідком голодомору стало зростання кількості безпритульних дітей, зокрема й у містах і селах прикордонних районів Поділля та Південно-Східної Волині. Прикордонники відстежували й це питання. Начальник Волочиського прикордонного загону Морозов 2 червня 1933 р. повідомляв

начальника ОДПУ УСРР і секретаря ЦК КП(б)У про дитячу бездоглядність у районі: «В окремих селах Волочиського району має місце дитяча бездоглядність. Районними організаціям в даному питанні до цього часу не вжито жодних заходів» [10, арк. 1-2].

11 травня вийшла постанова Вінницького обкому КП(б)У про боротьбу з «дитячою безпритульністю та бродяжницьким елементом» яка була направлена в прикордонні загони для виконання [11, арк. 127-129].

Раднарком УСРР переглянув свої закони про припинення централізованого продовольчого постачання дитячих установ. Було трохи збільшено мережу притулків та ясельних будинків у містах.

У доповідній записці начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону та окружного відділу ОДПУ І. Б. Шумського у Вінницький облвідділ ОДПУ про факти жебракування в селах Кам'янець-Подільського округу: «Сироти бродять поодиноці, табунцями по селах, одні помирали по дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню. Маса дітей, іноді сотнями, збиралися на сільських та містечкових ярмарках і базарах» [12, арк. 7].

Голодні діти намагаються всілякими методами, навіть крадіжками здобувати хоч яку-небудь їжу. «Сов. Секретним» листом за № 137845 від 23 липня 1933 р. начальник Могилів-Подільського прикордонного загону П. Семенов повідомляв у Вінницький облвідділ ОДПУ: «У Слобідці Курилівській голова колгоспу Конопко та комірник Ефель затримали жебрака Никитюка Івана 12 років, запідозривши в крадіжці, привели до контори, побили і зачинили в коморі. Потім зібрали «актив» і почали Никитюка «...і збивати та били по дощці, внаслідок останній помер» [13, арк. 80].

У доповідній записці начальник Могилів-Подільського прикордонного загону П. Семенов повідомляв в Вінницький облвідділ ОДПУ: «У Могилів-Подільському Допрі перебувало 234 в'язнів, серед них 24 дітей» [14, арк. 8].

Отже, у статті розглянуто загальнонаціональну трагедію в Україні періоду 1932-1933 років в контексті драматичної долі дітей того часу, разом з тим виділено факти канібалізму, жебрацтва, безпритульності пов'язаному з молодим поколінням. Зокрема в проведеному дослідженні зроблено акцент на роль прикордонних загонів Поділля та Південно-Східної Волині в цих подіях.

Примітки

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – Ф. Р. 458. – Оп. 1. – Спр. 321. – 116 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3120. – 675 арк.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВін) – Ф. Р. 489. – Оп. 4. – Спр. 22. – 527 арк.
4. ДАХМО – Ф. Р. 364. – Оп.1. – Спр. 363. – 87 арк.
5. ДАВін – Ф. П. 136. – Оп.3. – Спр. 80. – 6 арк.
6. ДАВін – Ф. П. 134. – Оп.2. – Спр. 78. – 8 арк.
7. ДАХМО – Ф. Р. 50. – Оп.1. – Спр. 111. – 224 арк.
8. ДАХМО – Ф. Р. 50. – Оп.1. – Спр. 111. – 224 арк.

9. ДАХМО – Ф. П. 166. – Оп.1. – Спр. 91. – 80 арк.
10. ДАХМО – Ф. Р. 50. – Оп.1. – Спр. 112. – 166 арк.
11. ДАВін – Ф. П. 136. – Оп.3. – Спр. 71. – 150 арк.
12. ДАВін – Ф. П. 136. – Оп.3. – Спр. 78. – 135 арк.
13. ДАВін – Ф. П. 136. – Оп.3. – Спр. 69. – 155 арк.
14. ДАВін – Ф. П. 134. – Оп.2. – Спр. 65. – 55 арк.
15. Кокін С. Голодомор у контексті репресивної політики більшовицького режиму стосовно України / С. Кокін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 18 / Голова ред. кол. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.
16. Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська Колективізація і голодомор. – Київ, 1993. – 384 с.
17. Марочко В. І. Голодомор в Україні: причини і наслідки.(1932-1933) / В. І. Марочко // Освіта. – Спецвипуск-підручник. – № 2. – 1993.
18. Маркова-Тюх С. Населені пункти прикордонної смуги Хмельниччини у злиденні 1932-1933 рр. С. Маркова-Тюх // Голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. Матеріали республіканської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1993. – 250 с.
19. Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі: Монографія / С. В. Маркова. – К.: МАУП, 2003. – 116 с.
20. Смертю смерть подолали: голодомор в Україні 1932-1933 / [Панченко П. П., Вівчарик М. М., Голуб А. І., Журба М. А.]. – К., 2003. – 358 с.

УДК 94:271(092)"1926/1946"

Тетяна ГОРКУША
(м. Київ)

Діяльність Івана Огієнка в польський період його життя (1926-1946 рр.)

В статті розкрито основні віхи життя та творчості Івана Огієнка на території Польщі, де він працював професором Варшавського університету, досліджував історію церкви та української мови, був видавцем та меценатом, будівничим української православної церкви, справжнім патріотом України.

Ключові слова: Іван Огієнко, Україна, релігійний діяч, українська автокефальна церква, українська мова, еміграція, єпископ.

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Сьогодні ми маємо повне право говорити, що процес наукового, національного та духовного відродження в Україні вже майже досліджений, адже безліч раритетів минулого повернуті для читача чи дослідника з спецфондів України, які ще до цього були під заборонаю тоталітарного режиму. В той же час

проходить «оновлений процес» переосмислення тих подій, які відбувались, а головне - повернення імен, які так довго були також під заборонаю. «Духовні провідники», які намагалися донести істину, були під особливим контролем радянської влади. Спроби людей, які прагнули дати поштовх розвитку науки чи культури, були даремними, навіть ворожими та націоналістичними. Такі імена як: Володимир Винниченко, Володимир Кубійович, Євген Маланюк, Микола Хвильовий довгий час навіть не згадувались в будь-якому контексті. До цього ряду долучився і Іван Огієнко – людина, яка уособлювала в собі всю міць українського народу, що боровся за його незалежність та права, за свободу слова та віросповідання. «Петлюрівський міністр», «утриманець варшавський», «фашистський запроданець», «неук» – ці зневажливі слова було сказано в бік людини, яка всіма силами боролася за відновлення та об'єднання українського народу, за розвиток української мови, відстоювала українську національну ідею, а перебуваючи за межами рідної країни, допомагала матеріально і духовно «зцілювати» українство. Написані вченим близько півтори тисячі праць принесли йому визнання вченого та релігійного діяча світового масштабу.

До 20-х рр. ХХ ст. в українській історіографії постать Івана Огієнка як вченого та державотворця, а тим більше як церковно-релігійного діяча, була вивчена недостатньо, оскільки за радянських часів на неї було накладено заборону. У наступні роки оцінка його як особистості, політичного та релігійного діяча була неоднозначною. Особливу увагу сучасні автори приділяють вивченню екзильного періоду його життя та творчості.

Глибоко дослідив постать Івана Огієнка в еміграції Б. Білецький. В одній з своїх праць «Діяльність Івана Огієнка в польській період» він детально описав роки перебування його в еміграції протягом 1920-1945 рр. [1]. Цікавим є погляд на проблему дослідника В. Ляхоцького у книзі «У вигнанні: Польський період еміграції І. І. Огієнка» [4].

Прибувши в 1926 р. до Польщі, Іван Огієнко почав займатися громадськими справами, пожвавив свою роботу. Він піклується про церкву, військові потреби, допомагає біженцям, починає співпрацювати з Вселенським патріархом, допомагаючи їм не тільки матеріально, а й духовно. Він залучив до співпраці також американських та канадських проповідників православних приходів. Скоро І. Огієнко почав перевозити до Варшави всі свої нотатки та папки. Та дорогою до столиці він зупинився у Львові, де половину всіх своїх записників опрацював, готуючись до видань філологічної секції НТШ. Його книга «Історії українського друкарства» так і залишилась у Львові й була надрукована в 1925 році. Ця книга містила в основному інформацію, яка була зібрана в Почаївському архіві.

З цього часу і надалі для українського вченого починається нова сторінка його емігрантського життя – період, в якому мало було світлого, спокійного, обнадійливого. Пояснити це можна підозрілим ставленням польських властей до діяльності авторитетних та національно-свідомих емігрантів, до яких і належав Іван Огієнко.

Нині І. Огієнко через наукову роботу проповідує слово Боже, українську віру... Не маючи ніякої надії на допомогу польської влади, він звернувся до

українських православних приходів у Америці та Канаді з закликом порятунку українських дітей, які були в еміграції та потребували грошей для виживання...

Прохання емігранта про допомогу дітям було почуте у всьому світі. Діяльність уряду УНР в екзилі на цей період була досить таки інтенсивною та впливовою. Активною також була робота міністерства стосовно відносин та налагодження контактів як і з духовними, так і православними церквами за кордоном. Огієнко почав перейматись будівництвом та діяльністю нових церков. 22 лютого 1921 р. ним написано лист до міністерства, яке займалося архітектурою, з проханням будівництва декількох храмів, які б мали національний стиль архітектури. В листі було зазначено, що в Україні будівництво церков завжди було в «рідному стилі» аж до 1800 р. Аж до того часу, коли московський уряд почав руйнувати всю українську культуру, й будувати всі українські трьохверхі церкви в українському стилі. Церкви почали будуватись в синодальному стилі, а українські церкви в останній час почали сприйматися як старовинні.

У Тарнові І. Огієнку вдалося за такий невеликий проміжок часу створити та розгорнути видавничу діяльність, створити благодійне видавництво під назвою «Українська Автокефальна Православна Церква». У період перебування в Тарнові він написав наступні роботи: «Українська Пересопницька Євангелія 1556 року», «Українська Житомирська Євангелія», «Нарис з історії культурного життя старої Волині», «Мова українська була мовою церкви», «Мова церковнослов'янська у Литві й Польщі у XV-XVIII ст.» та ін.

Для видання цих книг потрібна була велика кількість коштів. Огієнко витратив багато часу на пошук людей, які б могли допомогти у фінансуванні. Це були благодійні грошові внески не тільки українських добродійних організацій емігрантів, а й іноземців. Врешті він домігся, щоб всі книги, які були надруковані в Тарнові, були доставлені в українські книгарні або ж у відділення країн Західної Європи й Америки, де проживав український етнос.

Частину друку відправили до України. Більша їх частина адресувалась землякам через міністерство до Канади й Америки. Їх вдячність засвідчувала велика кількість листів, які були відіслані українцями в Канаду та Америку на адресу Огієнка. «Ці книги, – писалося в одному з листів, – піднесли нас на дусі та заохотили до подальшої щирої роботи. Цінні праці Ваші містимо у нашому органі. Українці в Америці читають їх з найбільшою цікавістю. Найважливіше те, що Вашими виданнями заінтересувалися галичани, а це знак, що наша перемога не за горами» [1, с. 172].

Іван Огієнко приклав немало зусиль до відкриття видання «Вісника Міністерства ісповідань Української Народної Республіки». На першій його сторінці було написано лист самого Огієнка до всіх Єпископів на українських землях стосовно запровадження української мови в усіх церковних відправах.

У 1922 р. І. Огієнко покинув разом з сім'єю місто Тарнів. Він хотів повернутися в рідну Україну, але й не міг схвалити наміри та дії УНР стосовно українсько-польської угоди. Він не поставив підпис під актом, і тим самим припинив роботу в уряді. Звісно, таке рішення обійшлося Івану Огієнку дуже дорого. Всі установи та організації, які підпорядковувались уряду УНР у Польщі,

не підтримували зв'язок з Огієнком та ігнорували його творче існування, й стояли на заваді дій уряду УНР. Іван Огієнко не мав іншого виходу як, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, погодитися прийняти пропозицію керівництва Варшавського університету – стати професором на один рік церковнослов'янського мовного теологічного факультету [6, с. 79].

У Варшавському університеті було створено православне відділення теологічного факультету. Саме ця перспектива і чекала Огієнка. Після відкриття факультету було записано на навчання близька 90 студентів. Велике задоволення від цього мало православне населення Польщі. Але найбільшою проблемою факультету була відсутність кваліфікованих викладачів, що стояло на заваді повноцінній роботі факультету. Саме українським центральним комітетом, який був створений дипломатичними представниками УНР у Варшаві, які допомагали українцям в Польщі (на чолі стояв О. Лівіцький), а також емігрантами та людьми, які були депортовані, почали клопотатись про посаду Огієнка як професора. Його діяльність давала надію, що на посаді професора він зробить все можливе для розвитку православного відділення Варшавського університету. Незабаром він став заступником декана дякуючи великій підтримці студентів, а головне – знанню своєї справи та вмінню дуже цікаво викладати навчальний матеріал.

Іван Огієнко займався не тільки викладацькими справами, а й громадськими. Його було обрано головою комісії соборних зібрань. На зборах комісії обговорювали та розглядали питання про псаломщиків, про створення інтернату, який мав знаходитись на богословському факультеті, а також про те, щоб було додано години лекцій Закону Божого, які були утверджені в духовних семінаріях. З ініціативи Огієнка було створено Православний музей церковної старовини, який знаходився у Польщі. Він збирав у цей час різні церковні пам'ятки: божі образи, церковний посуд, хрести, картини церковного мистецтва, акти тощо.

У 1930 р. виникли знову проблеми щодо перебування Огієнка на посаді професора в університеті. Було написано спеціальний лист, який написав ректор університету Я. Лукасевич з проханням продовжити термін роботи Огієнка ще на один рік, адже він мав право працювати в університеті рік. Але всі пропозиції, які були зазначені в листі, не були схвалені урядом міністерства. Скоро буде відправлено лист, в якому зазначено: «Умови з магістром Огієнком на 1932-1933 рік не відновлювати». Але точних даних стосовно причини звільнення так і не відомо [2, с. 130].

Порятунок та насолоду він бачив лише у праці – щоденній, напруженій, саможертвній. Дякуючи обдаруванню, вмінню цікаво та жваво доносити матеріал до народу, професор Огієнко дуже швидко почав здобувати авторитет у навчальному закладі, став добрим товаришем для колег, а потім й заступником богословського відділу. Його було обрано почесним головою Української студентської громади, через що й мав велику прихильність студентів-українців. Згодом був обраний головою товариства по допомозі студентам у Варшаві. Однак в 1932-му році уряд Варшави видає наказ для адміністрації університету звільнити з посади І. Огієнка в зв'язку з посиленою на той час антиукраїнською

політикою. Його було усунуто також з посади викладача української мови та літератури [4, с. 53].

У 1933 р. І. Огієнко вирішив заснувати у Варшаві науково-популярний місячник «Рідна мова», в 1935 р. – журнал «Наша культура». Він почав робити непосильну роботу – переклад на українську мову Біблії, писати наукові дослідження на культурно-богословську тематику, які не встиг видати в Україні.

У 1940 р. Огієнко прибуває до Холма з метою ще ближче пізнати папство Холмщини й починає читати лекції, присвячені історії церкви. Він погодився зайняти посаду духовного чину, адже перебуваючи в цій місцевості він зрозумів, що Підляські єпархії перебували в скрутному становищі й українська церква тут почала зазнавати краху. Але, прибувши до Польщі, він поставив умови, які Польща мала виконати: 1) Варшава повинна була перевести до Холма друкарню та бібліотеку; 2) Холмсько-Підляська православна єпархія на 99 відсотків складалася з українців, тому він просив не чинити йому спротиву відновлювати на цій території традиції саме старої Української церкви; 3) висвятити ще одного єпископа з числа українців аби в Соборі єпископів інтереси українських віруючих були належно представлені [2, с. 172].

З цими пропозиціями погодився митрополит Діонісій і Огієнко почав підготовку до висвячення (хіротонії) його в єпископи. Інженер А. Несторенко, який був присутній на цьому урочистому зібранні, яке тривало цілих три дні в Холмі, зазначав, що вся Данилова Гора, на якій відбувалося дійство, була прибранна та мала неймовірний декор, до якого входили жовто-блакитна символіка. Все поле було в сотнях електричних ламп, яке освітлювало всю Св. Данилову Гору. В деяких місцях були розміщені радіо гучномовці, й службу божу було чути не тільки на Даниловій Горі, а у всій місцевості.

Там він вимовив промову до людей, які зібралися:

«Стою я перед Вами, схвильований, у величезній! переповненій святій Холмській катедрі оцій і безмежно радіє душа моя. Стою я схвильований, і мені бракує навіть людських слів, щоб повно віддати те величне, чим переповнена тепер душа моя...

Посланці багато розповідали мені про невимовна тяжкі голгофські страждання Холмсько-Підляської землі й щиро бажали допомогти цій землі, упослідженій та забутій... І я задалегідь полюбив цю мученицьку землю гарячою любов'ю й постановив щиро віддати їй усі свої знання, увесь свій довголітній досвід, усі свої сили, – аби тільки двигнути її з того мертвого кута, в який загнала її злоба людська.

І ось нарешті я приходжу до тебе, дорога моя Холмсько-Підляська земле, приходжу, як приходять чесний господар до своєї запущеної землиці. Бачу багато тяжкої праці перед собою, багато корчів та будяччя, але не лякаюся цього – навпаки, радію, що нарешті таки приходжу до роботи! Аби робити, то зроблена буде й найбільша робота!». [7, с. 88].

У Холмі почало розвиватися будівництво нових церков, почали виникати парафії. В цей же час розвивалася освіта та культура під керівництвом Івана Огієнка. Було створено нову Холмську бібліотеку, яка містила й музей, де за

невеликий проміжок часу було зібрано близько 40 000 томів книг. Поповнювала свої фонди за рахунок пожертв письменників і видавництва. Іваном Огієнком було засновано вищу навчальну школу, яка через декілька років перетворилась у науковий центр. Тут працювали шість професорів, кілька кандидатів богослов'я.

На польських землях Іван Огієнко прожив майже 24 роки свого життя як емігрант. Весь час він переймався Україною та робив все можливе для зміцнення духу та кращого життя народу. В 1944 р., коли німці під час відступу почали знищувати все на своєму шляху, він почав збирати кошти та організовувати евакуацію майна спочатку до Закопане, що знаходилось на Лемківщині, потім до Словаччини й Австрії, ще пізніше – до Швейцарії.

Польський період життя та творчості Івана Огієнка був досить насиченим та плідним. Він – викладач університету, перекладач та проповідник Слова Божого. Він автор та видавець наукових праць з історії релігії та української мови, борець за українську церкву... Його відданість справі, науці, Богу та Україні не має меж і нині пробуджує душу та серця людей, спонукаючи їх до наслідування...

Примітки

1. Білецький Б. Діяльність Івана Огієнка в польський період еміграції (1920–1945) // Науковий вісник / Чернів. ун-т. – Чернівці, 2002. – Вип. 123-124: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 172-181.
2. Гирич І. Іван Огієнко // Хроніка життя і спадщина // Старожитності. – 1992. Ч. 4. – 216 с.
3. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради // Березіль.– 1992. – № 1. – С. 101-131.
4. Ляхоцький В. У вигнанні: Польський період еміграції І. І. Огієнка // Українська еміграція в історії та літературі: Матеріали Міжнар. наук. конф. (18-20 верес. 1996 р.). – Тернопіль, 1996. – С. 53-56.
5. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 413 с.
6. Пилявець П., Рибачук М. Огієнко Іван Іванович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 79.
7. Тимошик М. Весь вік, весь труд віддав Україні / М. Тимошик // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 87-89.

УДК 7.038«18/19»

Оксана МАТВІЙЧУК
(м. Київ)

Модернізм як унікальний культурний феномен кінця ХІХ – початку ХХ століть

Аналізується поява та розвиток модернізму, довести що він як новий художній напрям останньої третини ХІХ-ХХ ст. був внутрішньо неоднорідним конгломератом художніх явищ, які ґрунтувалися на нових світоглядних, філософських, художніх засадах.

Ключові слова: модернізм, століття, культура, еволюція, комунікація, прогрес.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Панорама культури кінця XIX – початку XX ст. досить барвиста. Зовсім незначна частина населення світу є носієм архаїчної культури, більша частина людства перебуває на рівні традиційної, аграрної культури, і лише одна третина людства досягла стадії науково-технічного прогресу. Цілком зрозуміло, що внаслідок потужного розвитку засобів масової комунікації, культура XX ст. впливала на архаїчну і традиційну культури народів світу. Будь-яке суспільство являє собою спадковість інститутів, тобто організованих форм колективного життя, спадковість яких утворює певну життєву сферу.

Українське суспільство зіткнулося з кризою не лише духовною, але з кризою економічною, політичною. Але кожна з країн переживає цю кризу з певними відмінностями. Постає питання «від чого це залежить?». У більшості шкільних та вузівських підручників можемо бачити наступну побудову змісту: політичний, економічний фактор і культурні тенденції як завершальні. Звідси випливає закономірність: ті країни, які за основу брали свої індивідуальні, традиційні мотиви у побудові інших сфер життя менш відчутно переживали кризові явища, натомість ті країни, які запозичують досвід не адаптуючи його на власний спосіб, мають кризу структурну та всеохоплюючу.

Актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що ми аналізуємо саме культурний фактор як провідний та вирішальний в побудові суспільства. І саме модернізм поєднав індивідуальні культури з інтеграційними процесами. Модернізм ставить питання про місце особистості з її індивідуальною свідомістю у цьому світі, і таким чином ця визначна тенденція винайшла панацею зменшення негативних наслідків кризових явищ. І на сьогодні це питання є чи не найбільш актуальним не лише в колах культурологів, але й політиків та економістів. Потрібно зазначити, що ми розглядаємо модернізм як феномен, що вдало поєднав теорію та мистецтво, внаслідок чого і з'явилася можливість вести мову про можливість виходу з європейської духовної кризи останньої третини XIX ст.

Не розкривши суть модернізму, причини його становлення, неможливо зрозуміти і передбачити культурні тенденції сьогодення. Новизна досліджуваної теми полягає в тому, що ми намагаємось дослідити і зрозуміти характер модернізму з мистецьких тенденцій, підкріпивши їх теоретичними засадами.

Дослідників модернізму можна поділити на дві категорії: перші намагаються обґрунтовують модернізм з філософських позицій, другі досліджуючи модернізм вважають його оновленням архітектури, літератури. Ми ж намагаємось поєднати ці дві тенденції і охарактеризувати модернізм з обох позицій, як явище всеохоплююче, народжене і в філософських і мистецькій сферах.

Історіографію модернізму можна поділити на кілька категорій: західна, радянська, сучасна українська. Такий розподіл обґрунтовується тим, що кожна

категорія має свою специфіку дослідження, так західна історіографія досліджує модернізм як культурологічну тенденцію, радянська історіографія наголошує на тому, що модернізм не загальнонаціональне явище, а спеціально створена ідеологія для невеликої кількості мистецтвознавців, натомість сучасна українська історіографія досліджує модернізм різнобічно, починаючи з обґрунтування і характеристики хронологічних рамок і закінчуючи аналізом головних художніх творів епохи модернізму.

Серед західноєвропейських дослідників потрібно вагоме місце займають Т. Елліот [1], Т. Форстер [2], Е. Вулф [3], А. Кеттл [4], та іншими. В своїх роботах вони схиляються до думки, що модернізм - явище закономірне, який виник, щоб врятувати суспільство від всеохоплюючої кризи в мистецтві, що модернізм яскравіше проявив себе в літературі. Цікавість до модернізму в Західній Європі зародилася приблизно в останній третині XIX ст. Вивчаючи проблематику модернізму, перш за все наголошується на його специфічності. В кожній з європейських країн він мав своєрідний прояв, тому і слід започаткувати краєзнавчий аспект у вивченні модернізму.

Радянська історіографія створила і пропагувала свою концепцію модернізму. Ця концепція спиралася на формаційну теорію та вчення про класову боротьбу. Згідно з радянською концепцією, в XIX ст. відбувалися «великі зміни» у духовному житті й культурі Центральної і Східної Європи. Ці зміни були зумовлені розвитком «капіталістичних відносин» [5].

Сучасна українська історіографія має досить різноманітні висновки з приводу існування модернізму на українських теренах.

У 1995 р. вийшла друком праця Миколи Ільницького [6], в якій автор розглядає творчість поетів-модерністів, яких штучно було вилучено з історії української літератури через порушення вимог соцреалізму, відхід від політики колоніалізму, неможливість зробити їхню творчість інструментом політичної боротьби.

У 1997 р. вийшла у світ монографія історика Т. Гундорової в якій дослідниця аналізує різноманітні сучасні теорії походження модернізму: постмодерний синтез психоаналізу, феноменології і семіотики тексту. Монографія складається з чотирьох частин, які написано в історичному, культурологічному, естетичному, риторичному «ключах» [7].

На початку XXI ст. у монографії «Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща» [8], Володимир Моренець робить спробу приблизного окреслення власних національних шляхів розвитку модерної ідеології у просторі останнього сторіччя через зіставлення філософсько-стильових здобутків кожної з національних літератур.

Проаналізувавши фактичний матеріал, потрібно зазначити, що зародження модернізму можемо прослідкувати в 70-ті роках XIX ст. у Франції, він виникає як протидія усім руйнівним процесам, які охопили майже всі сфери життя. Але поступово модернізм трансформується. Причиною є наступне - в модернізмі було те основне, чого не вистачало іншим течіям, щоб бути не антитрадиціоналістським, так це почуття міри. Прикметою носіїв нової, очищеної культури повинно бути правильне визначення міри в усьому. І найвищою

цінністю не може вважатись ані держава, ані суспільство як народна маса, а саме кожна особистість. І саме модернізм мав на меті вдосконалення індивідуальності. Тим самим можемо стверджувати про еволюцію модернізму.

У 70-х роках ХХ ст. відбувся еволюційний прорив в сфері мистецтва. Утверджувалась культура, витoki якої знаходилися в глибинах індивідуальної психології. Художнім методом цієї культури був модернізм як сукупність різних течій. Йому притаманні деякі основні риси. Так, модернізм допускає деформацію реальності або й взагалі відмовляється від очевидної дійсності, створюючи нову реальність, що базувалась на естетизації бруталного та ірраціонального.

Отже, модернізм заперечує традицію, пропонуючи власну концепцію нового світогляду. Постмодернізм виступає проти будь-якого диктату, в тому числі диктату інтерпретаційного в художньому мистецтві.

Примітки

1. Eliot T.S. The Three Voices of Poetry. / Eliot T.S. – Cambridge University Press, 1954. – 39 p.
2. Forster E.M. Aspects of the Novel / Forster E.M. – London. 1974. 432 p.
3. Вулф В. Смерть и рождение моих ссе / Вулф В. - М.: Мысль, 1967. – 456 с.
4. Кеттл А. Введение в историю английского романа. / Кеттл А. – М.: Прогресс, 1966. – 446 с.
5. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. / Восленский М.С. – М.: Гриф, 1991. – 457 с.
6. Ільницькій М. Від «Молодої Музи» до « Празької школи». / Ільницькій М. - М.: Лениздат, 1995. – 369 с.
7. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. / Гундорова Т. – Львів, 1997. – 430 с.
8. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. / Моренець В. – К.: Книга, 2005. – 436 с.

УДК 94-047.44:316.75

Едуард КОВАЛЕВИЧ
(м. Київ)

Історичний аналіз расової проблеми в ідеологічних концепціях націонал-соціалізму та фашизму

Аналізуються витoki й генеза німецького націонал-соціалізму та італійського фашизму, їх цілі, тактичні та стратегічні завдання, насамперед з огляду на зростання у сучасному світі ролі правих політичних сил і ідеологій.

Ключові слова: Націонал-соціалізм, ідеологія, фашизм, расизм, терор.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Німецький націонал-соціалізм та італійський фашизм – найбільш людиноненависницькі ідеології й самий жорстокий режим політичного безправ'я, терору, насилля і таборів смерті – були одним з найбільш реакційних соціальних явищ ХХ ст.

Італійський фашизм – це політичний феномен, націоналістський і революційний, антиліберальний, організований в дієву партію з тоталітарною концепцією політики і держави. Він проповідує ідеологію активізму, застосовуючи її в якості світської релігії, яка оголосила абсолютність нації.

Найбільш характерними рисами націонал-соціалізму є заперечення будь-якої, навіть урізаної демократії, грубе насилля, терор, соціальна демагогія, крайній шовінізм, націоналізм, мілітаризація всього суспільного життя в країні, де він прийшов до влади, агресивна територіальна експансія. Але одночасно в різних країнах ці ідеології володіють специфічними особливостями, які пояснюються різницею соціально-економічного та політичного розвитку тих чи інших країн, конкретним співвідношенням класових й політичних сил всередині держави та на міжнародній арені.

Неможливо уявити собі націонал – соціалістичний і фашистський рухи без таких характерних для них складових частин, як крайній націоналізм й шовінізм і тісно пов'язані з расизмом.

Ідеологія нацизму увібрала в себе і синтезувала різні реакційні вчення, окремі сторони деяких консервативних соціально-політичних теорій. Ідеологія німецького фашизму виникла не на пустому місці: її поява була підготовлена всім ходом розвитку реакційної суспільно-політичної думки в минулому, а особливо кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

З метою об'єктивного дослідження расової проблеми в ідеологічних концепціях націонал-соціалізму та фашизму необхідно ретельно вивчити джерела та історіографію проблеми.

Нацистська ідеологія самим широким чином використала расистські «концепції», запропоновані реакційними соціологами ХІХ та початку ХХ ст. Жозеф Артюр де Гобіно [1], французький соціолог, письменник, публіцист, був одним із засновників расистської теорії расово-антропологічної школи в соціології. Він зробив спробу обґрунтувати необхідність існування панівної в людському суспільстві еліти, роль якої, нібито, біологічно та генетично визначена арійською (білою) расою.

В найбільш відвертому вигляді расова теорія була сформульована у творах Хаустона Стюарта Чемберлена [2] – англійця, який одружившись на дочці німецького композитора Вагнера, прийняв німецьке громадянство. Х.С. Чемберлен був ярим противником демократії, переконаним аристократом. Він підтримав «ідеї» Гобіно про зверхність німецької раси і виступив як прихильник боротьби за підтримку «чистоти» раси та захисник її від будь-яких іншорасових впливів, в першу чергу, від впливів «єврейського духу».

Прибічником суб'єктивно-ідеалістичної теорії волюнтаризму і концепції «безмістовності історії» був реакційний німецький філософ Артур Шопенгауер [3]. Він різко критикував розуміння історії як процесу прогресивного розвитку,

виступав з позиції крайнього ірраціоналізму. Історія людства, на його думку, супроводжується бідністю людей, зруйнованими можливостями, розпадом держави, зникненням цілих народів. Шопенгауер не вірив в прогрес і не хотів його, він відчував страх перед соціальною революцією, з жахом спостерігав за ідеологічним та політичним розвитком свого часу, за виходом пролетаріату на політичну арену як самостійної політичної сили. Погляди Шопенгауера різко антидемократичні, а також складовою частиною світобачення був антисемітизм.

Освальд Шпенглер [4] в основу своїх соціальних та гносеологічних поглядів поклав волонтаризм. Людина – «хижий звір» являє собою найвищу форму вільного та античного життя, весь зміст якої являє собою боротьба за життя. Ідея долі знаходиться в центрі філософської системи Шпенглера. Доля означає неминучість, волю до майбутнього. Доля є не лише у окремої людини, але також і в держави, народу та раси. Доля первісно визначила кожному її участь: керівництво чи покірність, кожному своє. Життя та історія рухаються не згідно якимось закономірностям, а виключно велінням долі.

В процесі формування ідеології нацизму важливе значення мали так звані геополітичні доктрини, основу яких складали давно проповідувані пангерманістами плани. Дослідник Фрідріх Ратцель [5] запропонував ідеї, згідно яким зростання народонаселення країни обов'язково вимагає збільшення її території, причому висококультурні народи (до них Ф. Ратцель в першу чергу відносив німців) прагнуть до виникнення великих державних організмів. Оскільки територіальний поділ світу вже завершений і на земній кулі немає більше ніяких територій, розширення територій неминуче повинно відбуватися за рахунок витіснення інших народів, а нові життєздатні держави повинні виникати на місці старих.

Важливим джерелом у вивченні расової проблеми в ідеологічній концепції націонал-соціалізму є Нюрнберзький процес [6], який проходив у м. Нюрнберг з 20 листопада 1945р. по 1 жовтня 1946р. в Міжнародному військовому трибуналі та на якому судили головних військових злочинців – 24 нацистських політиків, військових, ідеологів. Їх було звинувачено у злочинах проти миру, у військових злочинах, злочинах проти людяності. Звинувачувані проводили політику переслідування, репресій та знищення ворогів нацизму. Нацисти кидали в тюрми людей без судового процесу, переслідували їх, принижували, перетворювали на рабів, піддавали тортурам, вбивали їх.

Що стосується історіографії расової проблеми в Італії, то слід звернути увагу безпосередньо на працю засновника фашистського режиму Беніто Муссоліні [7] Він розглядає фашизм, як абсолютну свободу. Єдиною свободою, яка має цінність є свобода держави й індивіда в державі. Поза державою не існує ні людських, ні духовних цінностей. Держава не тільки авторитет, який управляє і надає законну форму й духовну цінність індивідуальним волям, а також влада, завдяки якій до її волі ставляться з повагою за кордоном. Об'єктом впливу фашизму – є життя людини, її характер та віра. Щодо расистських та антисемітських переконань, то Муссоліні підкреслював, що вони зародилися ще в 1920-х роках: «Я став

расистом ще в 1921 році. Деякі думають, що я в цьому питанні намагаюся імітувати Гітлера, але це не так. Необхідно, щоб італійці поважали свою расу» [7].

Альфредо Рокко [8] підкреслює, що Італія є духовною наступницею Римської імперії, а демократія – кульмінація занепаду та анархії, які розпочинаються з падіння Риму. Ідеальна фашистська держава, на його думку, це держава на чолі якої стоїть представник династії з надзвичайно широкими повноваженнями.

Джовані Джентіле [9] – італійський філософ підтримував режим Муссоліні, деякий час був міністром освіти. Фашизм визначається ним, як релігійна концепція, в якій людина розглядається у своєму іманентному зв'язку із зовнішнім законом, із об'єктивною волею. Джентіле був прихильником монархії, на його думку, монархічна влада є головною у розвитку суспільства. На перше місце він ставить ідеал сили – силою держава ефективно здійснює суспільні реформи.

Отже потрібно зазначити, що расизм – не просто лжетеорія, породжена фантазією теоретиків-реакціонерів. Це найбільш крайня течія націоналізму та шовінізму. В соціально-психологічному плані крайній націоналізм, який переходить в расизм – своєрідна форма подолання «комплексу неповноцінності», особливо гостро сприймає нестійкість свого соціального положення, свою нездатність подолати бар'єри, які відділяють його від того суспільства, того образу життя, до якого він всією душею прагне.

Ідеологія нацизму, як про це переконливо свідчать аналіз її компонентів, являла собою відображення економічних й політичних інтересів, тактики і стратегії найбільш реакційних кіл німецької імперіалістичної буржуазії епохи першого періоду загальної кризи капіталізму. Характер і форми ідеології відповідали безпосередньо потребам реакційної керуючої верхівки, тісно пов'язані з реальними явищами сучасної німецької дійсності, наслідками подій недалекого минулого та міжнародної обстановки 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Вони повністю враховували надії, ілюзії та забобони більшої частини населення й були специфічним, оберненим та перекрученим відображенням цих явищ в пізнанні значної маси людей.

З погляду ідеологій, націонал-соціалізм та фашизм – це войовничий антидемократизм, расизм і шовінізм, що доведені до істерії, звеличення тоталітарної держави. Характерною рисою цих ідеологій було «вчення» про арійську вищу расу й концепція нації як вищої й вічної реальності, яка базується на спільності крові. Вони всі нації ділили на вищі й нижчі, вважаючи, що вищі нації повинні панувати над нижчими й нещадно подавляти будь-який опір.

Причина расизму – не колір шкіри, а людське мислення. Тому і зцілення від расових забобонів, ксенофобії і нетерпимості варто шукати насамперед у рятуванні від неправильних уявлень, що протягом багатьох століть були джерелом невірних концепцій про переваги чи навпаки, більш низькому положенні різних груп серед людства.

Примітки

1. Гобино Ж. Опыт о неравенстве человеческих рас / Гобино Ж. – М., 1853-1855. – Т.1. – С. 213-228.

2. Чемберлен Х. С. Арийское мировоззрение / Чемберлен Х. С. – Минск: 1995. – 344 с.
3. Шопенгауер А. Соціальне суспільство / Шопенгауер А. – М., 1986. – 315 с.
4. Шпенглер О. Пруссачество и социализм / Шпенглер О. – Петроград.: 1922. – 420 с.
5. Ратцель Ф. Человечество как жизненное явление на земле. / Ратцель Ф. – М., 1901. – 389 с.
6. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – М., 1987-1999. – Т. 1. – С. 166-329.
7. Муссолини Б. Доктрина фашизма. / Муссолини Б. – М., 1996. – 583 с.
8. Рокко А. Італія. / Рокко А. – М., 2001. – 287 с.
9. Джентіле Дж. Історична генеза фашизму. / Джентіле Дж. – М., 1998. – 524 с.

УДК 821.161.2.09:7.037.3](092):050.488(477)

Ольга ВЕРНИГОРЕНКО,
(м. Київ)

Аналіз творчості українського футуриста Михайля Семенка через призму критики на сторінках «Літературно-наукового вістника»

Проаналізовано творчість основоположника українського літературного футуризму Михайля Семенка. На основі аналізу літературно-критичних статей М. Семенка, опублікованих у «Літературно-науковому вістнику», визначено та схарактеризовано трансформаційні процеси у його поетичній творчості.

Ключові слова: Михайль Семенко, поезії, футуризм, Літературно-науковий вістник.

Науковий керівник: *Сіверс В. А.*, доктор філософських наук, професор кафедри культурології та інформаційних комунікацій Національної Академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Михайль Семенко увійшов до вітчизняної історії як основоположник українського літературного футуризму (напрям у мистецтві й літературі, який характеризувався неприйняттям вічних цінностей, екстраполяванням сучасного в майбутнє, позбавлене «вантажів» будь-яких традицій, нібито зайвих при розбудові ні на що не схожої культури за останнім словом науки і техніки) [17, с.703-704].

«Низький на зріст, кучерявий, із густою гривою чорного волосся, дещо монголоподібний, із незмінною прямою люлькою в роті, з пронизливим поглядом чорних очей, Семенко належав до таких людей, повз яких не пройдеш, не звернувши на них уваги... Короткі слова, часто проціджені крізь зуби, завжди вражали своєю оригінальністю й несподіваністю. Розмовляв він переважно дуже популярною тоді в літературних колах говіркою, що являла собою суміш української та російської мов. Час проводив, наскільки мені відомо, переважно в кафе, а жив у готелях» [28]. Так у своїх спогадах про українського поета Михайля Семенка пише його друг і колега по «Новій генерації» (футуристичному об'єднанню митців) Олексій Полторацький. Попри те, що відомі й інші

характеристики майбутнього панфутуриста, цей опис можна вважати одним із найвдаліших. Адже тут автор слів підкреслив одну із головних рис, яка була притаманна особистості поета: у суспільстві він викликав підвищену увагу своїми творами, виступами, висловами, а подекуди й зовнішнім виглядом.

Проте, перш ніж чітко стати на шлях будівництва «мистецтва майбутнього», і зробитися не Михайлом, а Михайлем (останнє від імені Михайль, яким поет підписував власні твори після 1914 р.), у поглядах молодого літератора відбуваються певні зміни. Тому мета статті – через призму критичних статей на сторінках «Літературно-наукового вісника» визначити та охарактеризувати трансформації процеси у творчості Михайля Семенка.

Тема футуризму не є новою для української науки. Помітною ознакою є те, що починаючи з 20-х років минулого століття зростає інтерес до вивчення авангардної літератури і мистецтва у цілому. Інформація про українські футуристичні угруповання та їх учасників може міститися в науковій літературі декількох напрямків. Зокрема, мистецтвознавчий висвітлюється в працях українських авторів: літературознавиці А. Білої [3, 445 с.] [4, 248 с], філологів В. Агеєвої [1, 404 с.], Т. Шептицької [27, 151 с.], І. Гапєєвої [7, 199 с.], Г. Вокальчук [6, 535 с.], мистецтвознавця В. Виткалова [5, 342 с.] та ін.

Вивченню українського футуризму присвятили свої роботи: літературознавець О. Ільницький [37, 456 с.], письменниця У. Пелех (справжнє ім'я – Антоніна Горохович) [21, 266 с], мовознавець В. Чапленко [25, 143 с.], літературознавець і публіцист Ю. Лавріненко [16, 989 с.] та ін.

«Літературно-науковий вісник», як перший український літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, знайшов своїх дослідників серед сучасних українських науковців. Зокрема, виданню присвятили свої праці: літературознавець Р. Бжеський [2, 471 с.], С. Квіт [15, 366 с.], філологи Ю. Шаповал [26, 352 с.], О. Омельчук [19, 336 с.], Л. Домбровська [10, с.29-31], С. Панькова [20, с.139-157] та ін.

У роботі, завдяки ґрунтовному опрацюванню та аналізу наукових доробків українських дослідників футуризму, як явища у світовій та вітчизняній культурі, було уточнено формування новаторських ідей у творчості Михайля Семенка. Виявлено, що дотепер українськими науковцями не бралися до уваги критичні статті дописувачів «Літературно-наукового вісника», які з'являлися як відгуки на творчість провідника українських футуристів. Відтак, у дослідженні вперше було здійснено порівняльний аналіз критичних статей «Літературно-наукового вісника» на поетичні збірки Михайля Семенка.

Перші, ніж перейти до характеристики творчості Михайля Семенка, наведемо декілька фактів з життя поета. Так, Михайль (справжнє ім'я Михайло) Васильович Семенко народився 31 грудня 1892 р. в с. Кибиницях Миргородського повіту на Полтавщині. Середню освіту здобув у реальній школі, вищу – у Психо-неврологічному Інституті в Петербурзі [24, арк.1].

Про юнацькі роки Михайля Семенка відомо небагато. Лише місця навчання. Цікаво, що навіть донька поета – Ірина Семенко (відома під псевдонімом Leo Kriger), яка займалася вивчення творчої спадщини батька, у своїх статтях не надає

такої інформації. Зі статті П. Петренка «Михайль Семенко», дізнаємося, що «перші спроби Семенкові позначено 1910 р., але поет виявив себе як новатор-футурист лише в «поезах», написаних наприкінці 1913 р. Перші «наївні поезійки» (так сам М. Семенко потім назвав ці вірші), написано в дусі наслідування старим літературним зразкам XIX ст., а також модерністичної літератури XX ст. (Вороний, Чупринка, Олесь)»[24, арк.4].

Крім того, найперші поетичні твори Михайль Семенко робив у Київському модерністському журналі «Українська хата» (1900-1914). «Хатяни», так називали митців, котрі працювали в редакції журналу чи друкувалися там, притримувалися думки про традиційність в українській літературі, рівняння на відомих поетів та прозаїків, оспівування краси природи, чистоти людських почуттів. Зауважимо, що збірка віршів «Prelude» відомого для «хатян» Михайля Семенка отримала досить позитивні відгуки серед поетів, теж учасників «Української хати» – Миколи Вороного, Грицька Чупринки та критика Сріблянського (псевдонім Микити Шаповала).

Як покаже історія, Михайль Семенко ще не раз буде зустрічатися із критиками своїх перших поезій. Утім, це буде відбуватися на сторінках інших журналів, і настрої літературних «гуру» щодо новаторських тем у віршах молодого поета, буде не таким позитивним та оптимістичним. Проте, власну увагу ми спрямували на дослідження критичних статей на поезії Михайля Семенка, які з'являлися саме у «Літературно-науковому вістнику». Зауважимо, що цей «місячник літератури, науки й громадського життя всеукраїнського масштабу» виникнув у січні 1898 р. з ініціативи Михайла Грушевського замість літературного журналу «Зоря», що перестав задовольняти потреби культурно-національного українського життя. Редагував місячник редакційний комітет у складі Олександра Борковського, Михайла Грушевського, Осипа Маковея, Івана Франка [10, с. 29]. Крім художніх творів українських письменників, літературознавців, журнал друкував також статті з української історії, суспільної економіки, мистецтвознавства й інших галузей знань; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію [10, с. 30].

Зважаючи на особовий склад редакційної комісії журналу, а також твори українських письменників, які друкувалися у «Літературно-науковому вістнику», появу критичних статей на віршові збірки молодого поета-початківця Михайля Семенка, поруч із відомими представниками науково-мистецької спільноти України початку XX ст., можна вважати знаковою, і такою, що варта уваги.

У «Літературно-науковому вістнику» Михайль Семенко дебютував у 1913 р. Зокрема, у випуску за червень з'явилася рецензія на його збірку «Prélude» [18, с. 571-574]. На той час рецензент своє авторство вдало приховав під псевдонімом М. У-ко. Але нині у «Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI - XX ст.)» (автор – Дей О. І.), за підписом «М. У-ко» ми знаходимо справжнє ім'я автора, у даному випадку ним був письменник, перекладач, режисер Микола Вороний [9, с. 371]. Так, рецензент починає свій відгук про збірку зі слів: «І ще одна маленька книжка творів маленького поета... Та чи ж поета, не віршомаза?» [18, с. 571]. Далі Микола Вороний додає, що «приємне вражінне

справляє хіба тільки французька музична назва книжки, але зміст її і художні засоби автора цієї назви не оправдують» [18, с. 572].

У цілому, рецензія мала позитивний характер. Можливо, через те, що сам рецензент, притримуючись поглядів творення самобутньої української літератури, не відкидав можливості переймати кращі традиції західноєвропейського письменства. Відтак, критика творчості Михайля Семенка звучала досить об'єктивно та конструктивно. Ранні твори молодого поета потребували значної роботи над текстами: покращення знання граматики та версифікації, більш глибоке володіння засобами творення віршової мови та ін. Помітним видається те, що М. Вороний не тільки вказує на помилки і неточності, яких допускається М. Семенко у творах, але й тим самим, підказує поету на що варто звернути увагу, а також дає рекомендації як виправити написане.

Після першої рецензії на збірку віршів «Prélude» Михайля Семенка, редактори «Літературно-наукового вістника» згадують про поета за 5 років потому. Тільки у 1918 р. власною збіркою «П'єро задається» Михайль Семенко привернув увагу літературознавця, історика, журналіста Олександра Грушевського. Хоча останній і зазначає, що «тепер маємо нову книжечку в тім напрямі, якій, здається, не пощастило звернути увагу і збудити цікавість читачів» [8, с.136], все ж написав рецензію на цю збірку [8, с.136-137]. Важливим для нашого дослідження є те, що Олександр Грушевський у цій рецензії називає Михайля Семенка футуристом. Не обійшлося у відгуку на книгу і без критики за застосування «новини у метриці поезій», «богоборчество», а також за неповагу до творчості попередників.

У рецензії Олександр Грушевський наводить приклад з твору Михайля Семенка: «В склянці кави я перемішав усі віки // І всі людські душі» [8, с.136]. Цей вислів, на думку рецензента, свідчить про надмірну пихатість Семенка, і про те, що нібито поет переконає читача у своїй велетенській вдачі. Але цей самий вислів дає нам підстави робити висновки про те, що в цей час Михайль Семенко активно працює над розробкою, удосконаленням теми урбанізму у власних творах. Хронотип міста стає провідним у створенні поетичних образів.

Наступного разу про Михайля Семенка у «Літературно-науковому вістнику» згадали у 1926 р. Роком раніше вийшла славнозвісна поетична збірка Семенка під назвою «Кобзар». Варто зауважити, що вихід у світ цієї книги викликав неоднозначні оцінки критиків. Приміром, Борис Якубський про Семенкового «Кобзаря» писав так: «поет на 640 сторінках розкриває читачеві свою душу; ці 640 сторінок – це людська душа. Цього вистачає, щоб варто було бути доброзичливим і уважним» [29, с.239]. Але рецензія на «Кобзар», яка була надрукована у «Літературно-науковому вістнику» у 1926 р. мала не такий схвальний характер [12, с.178-180]. Автором рецензії був поет-символіст, літературознавець, критик Дмитро Загул, хоча й він не підписав роботу власним іменем, використавши один зі своїх псевдонімів, а саме «І. М.» [9, с.175].

Дмитро Загул починає текст рецензії з таких слів: «Перед тим, як познайомити шановного читача зі змістом цього «Кобзаря», скажу коротко кілька слів про зовнішність книжки. Друкований сей твір на папері для пакування і то найгіршого гатунку» [12, с.178]. Загалом, не відображає всієї тематичної різноманітності яка

притаманна збірці віршів українського футуриста. Утім, авторові статті вдалося показати декілька принципових моментів у творчості поета. Зокрема, Дмитро Загул звертає увагу на те, що Михайль Семенко почав «проповідувати ідеї комуністів і першим з «українських» поетів став на службу завойовникам» [12, с.179]. Такі звинувачення не безпідставні. Адже в 1924 р. з'являються статті Михайля Семенка «До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті» [22, с.299-307] та «Мистецтво як культ» [23, с.222-246], у яких простежуються творчі настрої поета, налаштовані на зближення з радянською системою. Але це не означало, що Михайль Семенко відмовився від ідеї всеохоплюючого панування футуризму у мистецтві. Навпаки, поет вважав, що дружні зв'язки з владою, які він намагався налагодити, стануть хорошим підґрунтям для нового етапу розвитку футуризму в Україні: футуризму, який тепер повинен був включати в себе розробку напрямків розвитку не лише мистецтва, а й науки.

Зрештою, Дмитро Загул наприкінці рецензії зазначає, що «Його (Михайля Семенка – авт.) виступ мав значінне, бо вістив кризу дотеперішньої української поезії і стремління вирватися з об'ємів хуторянського модернізму» [12, с.180].

Учетверте, і це ж востаннє, критична стаття на твори Михайля Семенка у «Літературно-науковому вістнику» вийшла у 1931 р. Це – рецензія Дмитра Загула на збірку Михайля Семенка «Європа й ми: памфлети й вірші» [11, с.189-191]. Поезії, які увійшли до книги, були написані Михайлем Семенком після поїздки разом із поетом Олексою Влизьком, у складі делегації Народного Комісаріату Освіти, до Польщі й Німеччини. У цілому, рецензія досить об'єктивна, адже Дмитро Загул, зазначає про остаточний перехід українського футуриста Михайля Семенка на сторону літературних ідеалів комуністичного ладу, радянської влади.

Історію українського футуризму можна умовно розділити на чотири періоди його ідеологічного існування: «футуризм VS футуризм», «футуризм VS митець», «футуризм VS суспільство», «футуризм VS влада». Кожне із цих співвідношень розташоване в хронологічному порядку відповідно до тих трансформаційних процесів, які відбувалися як всередині, так і навколо цього літературно-мистецького напрямку. На початку ХХ ст. українські поети й письменники намагалися зрозуміти, що ж таке, власне футуризм як явище. Очільник українських письменників-новаторів Михайль Семенко видавав нетипові для тодішнього вітчизняного читача, але цілком прийнятні для європейського, статті, у яких проголошувалися напрямки розвитку футуризму в Україні, зокрема через звернення авторів до тем повсякденності, висвітлення здобутків науково-технічного прогресу, застосування новітніх форм версифікації та ін.

Футуризм в українському культурному просторі першої третини ХХ ст. був унікальним явищем. Він охоплював чи не всі сторони суспільного життя. Опинитися осторонь цього літературно-мистецького напрямку було майже неможливо. Відтак, у літературних колах виникали суперечки щодо місця футуризму у житті митця, й роль митця у розвитку новаторських ідей. Зокрема, це підкреслює Олександр Грушевський у своїй рецензії на збірку Михайля Семенка «П'єро задається». Крім того, гучні заяви провідника українських-поетів

новаторів щодо будівництва мистецтва майбутнього й, у зв'язку з цим викреслення з історичної пам'яті надбань своїх попередників, пізніше ідеї деструкції мистецтва, а також проведення епатажних літературних вечорів, привертала увагу суспільства, почасти навіть обурювали його. Варто взяти до уваги приклад із виданням Михайлем Семенком власного «Кобзаря», якого розкритикував Дмитро Загул у рецензії на збірку.

Проте, чи не найпомітнішим етапом розвитку українського футуризму був той, який ми називаємо «футуризм VS влада». Хоча, у цьому нерівному тандемі новаторство літературно-мистецького напрямку зникає за суворими мурами радянської політичної системи, розчиняється в ідеологічній уніфікації мистецтва. У творчості Михайля Семенка це стає помітним з 1924 р., часу виходу в світ статей, які проголошують єднання футуризму з комунізмом. Остаточний перехід колишнього поета-революціонера до провладних ідей прослідковується у гаслах, що звучать в збірці «Європа й ми: памфлети й вірші», яка стала об'єктом рецензування Дмитра Загула.

Отже, як показали проведені дослідження, творчість Михайля Семенка, як одного з найяскравіших представників українського літературного футуризму, привертала увагу не тільки колег по перу, але й відомих літературознавців, критиків, науковців. Рецензії, які з'являлися на сторінках «Літературно-наукового вістника» – Всеукраїнського щомісячного видання літератури, науки й громадського життя, дали нам підстави виокремити й проаналізувати трансформації творчих поглядів Михайля Семенка: від народницьких до новітніх, і певною мірою спроби створення у поезіях образу майбутнього; від несприйняття будь-яких ідеалів та культів до «оспівування» всеосяжності комунізму.

Примітки

1. Агеєва В. Апологія модерну: обрис ХХ віку: статті та есеї / В. Агеєва. – К.: Грані-Т, 2011. – 404 с.
2. Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років) / Р. Бжеський. – Київ: Темпора, 2016. – 471, [12] с.: іл.
3. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрями / А. Біла. – Донецьк: ДОННУ, 2004. – 445 с.
4. Біла А. Футуризм / А. Біла. – К.: Темпора, 2010 – 248 с.: іл.
5. Виткалов В. В. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття / В. В. Виткалов. – Рівне, видавнича фірма «Ліста», 1997. – 342 с.
6. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття: монографія. – Острого: Нац. ун-т «Острозька академія», 2008. – 535 с.
7. Гапеева І. М. Експресивно-естетичні можливості поетичного дискурсу ХХ століття: монографія / І. М. Гапеева. – Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2004. – 199 с.
8. Грушевський О. Мих. Семенко. П'єро задається. Фрагменти. Інтимні поезії. Книга перша. Київ 1918. (Рецезія) / О. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – К., 1918. – Т. LXXII. – С.136-137.
9. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) / О. І. Дей. – Київ: Наукова думка, 1969. – 559 с.

10. Домбровська Л. Журнал «Літературно-науковий вістник» (1898-1932) – правдиве свідчення доби / Л. Домбровська // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 11. – С. 29-31.
11. І. М. Михайль Семенко. Європа й ми! Памфлети й вірші (1928-1929). Книгоспілка. (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. – К., 1918. – Т. CV. – Кн. II. – С.189-191.
12. І. М. Михайль Семенко. Кобзар. (Державне Видавництво України). Київ, 1925. (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. – К., 1918. – Т. XC. – Кн. 6. – С. 178-180.
13. Ільницький О. Р. Український футуризм (1914 – 1930). Переклала з англійської Рая Тхорук. – Львів: Літопис, 2003. – 456 с.
14. Качкан В. А. Постаті: студії, есеї, силуетки, рефлексії: [у 2 т.]. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012. – Т.2. / за заг.ред. М.Романюка. – 2013. – 736 с.
15. Квіт С. М. Дмитро Донцов і «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник») на тлі розвитку української літератури і журналістики 20-х-30-х років. Ідеологічні, естетичні та організаційні принципи: дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. – К., 2000. – 366 арк.
16. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. Поезія – Проза – Драма – Есей. – Printed in Germany, Drudc: «BIBLOS» G. m. b. H. Mflnchen, HeB-Strasa 50. – 989 с.
17. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
18. М. У-ко. Семенко. Prélude. Лірика. Київ р. 1913. (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. – К., 1913. – Т. LXII. – Кн.6. – С.571-574.
19. Омельчук О. Літературні ідеали українського вістниківства (1922 – 1939): монографія / О. Омельчук. – К.: Смолоскип, 2011. – 336 с.
20. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907-1914 рр.) / С. Панькова // Київ і кияни: Матер. щорічної наук.-практ. конфер. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 139-157.
21. Пелех У. Від розстріляного до замученого відродження: 1920-1960 – 1980 роки в укр. літературі: огляд життя і творчості вибраних авторів. – Торонто: Вінніпег: Видавнича фундація Гуменюків, 1988. – 266 с.: іл.
22. Семенко М. До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті. (Фрагменти) // Семенко М. В. Вибрані твори / Михайль Васильович Семенко; упоряд. та авт. вступ. ст. А. Біла. – К. : Смолоскип, 2010. – С.299-307.
23. Семенко М. Мистецтво як культ / М. Семенко // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С.222-246.
24. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 159. – Д. 3. – Арк. 1-4.
25. Чапленко В. Пропаші сили: Українське письменство під комуністичним режимом 1920-1933 / В. Чапленко. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1960. – 143 с.
25. Шаповал Ю. Г. «Літературно-Науковий Вістник» (1898-1932 рр.): творення державницької ідеології. – Львів: [б.в.], 2000. – 352 с.
26. Шептицька Т. Л. Українська література в контексті соціокультурних перетворень ХХ століття: монографія / Т. Л. Шептицька. – К.: Київський університет, 2013. – 151 с.
27. Якимчук Л. Михайль Семенко: від футуризму до тероризму. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litakcent.com/2012/12/27/myhajl-semenko-vid-futuryzmu-do-teroryzmu/>
28. Якубський Б. Михайль Семенко Б. Якубський // Червоний шлях. – 1925. – № 1-2 (22-23). – С.238-263.

УДК 94:821.161.2(092)«1920/1929»

Анастасія ПОЛІЩУК
(м. Київ)

Максим Рильський та коло його ідейного комфорту (1920-ті рр.)

Зроблено спробу визначити склад ідейного кола спілкування великого українського поета та етнографа Максима Тадейовича Рильського. Розглянуто особливості становлення М. Рильського. Розкрито факти біографії поета та встановлено, що основу його ідейного кола склали визначні представники української інтелігенції, від хлопоманів другої половини ХІХ ст. до неокласиків 1920-х рр.: Т. Рильський, М. Лисенко, брати Л. та Д. Ревуцькі, Ю. Смолич, М. Зеров, П. Губенко та ін.

Ключові слова: українська національна інтелігенція, ідейне коло, становлення особистості, М. Рильський.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Сьогодні українська національна свідомість виходить на новий рівень суспільного розуміння. Лише через 26 років після здобуття Україною незалежності владою країни почали вживатися активні заходи, спрямовані на захист української мови, культури та освіти. Основним рушієм національної свідомості у ХХІ ст., як і раніше є інтелігенція. Максим Тадейович Рильський один з найбільш яскравих її представників ХХ ст., який в умовах натиску тоталітарної ідеології та комуністичної моделі разом зі своїми однодумцями торував шлях українській мові, культурі та історії.

Дослідження ідейного кола М. Рильського є актуальним та науково значимим, адже його основу склали кращі представники української національно свідомої інтелігенції, що самовіддано відстоювали українську самобутність у нелегкі часи.

Ідейне коло М. Рильського досліджувалося рядом українських істориків таких як: Ю. Булаховська [1], І. Коляда [2], [3], В. Кузик [4], але комплексного дослідження зроблено не було. Так у працях дослідника української інтелігенції ХІХ ст. І. Коляди розкрито аспекти життя хлопоманів, зокрема Тадея Рильського а також родини Лисенків – людей які мали значний вплив у становленні М. Рильського. Важливим та науково значимим для нас є доробок В. Кузика, зокрема його робота присвячена взаємовідносинам М. Рильського з братами Л. та Д. Ревуцькими, які беззаперечно відіграли дуже важливу роль у житті Максима Тадейовича. Опрацювавши статтю Ю. Булаховської, ми дізналися про взаємини М. Рильського з П. Губенком.

Максим Тадейович Рильський з раннього дитинства зростав у колі високих інтелектуалів, людей, які мали соціальну вагу та чітко вивірену національну позицію. Серед персоналій, хто зробив неабиякий вклад у формування національної свідомості та світогляду М. Рильського можна виділити його батька

Тадея – відомого діяча українського національного руху, М. Лисенка, В. Антоновича, М. Старицького, Л. Українку, Є. Тимченка [2, с. 10]. Навіть ім'я Максим було дано на честь Максима Залізняка, як зауважував сам поет: «Ім'я прибрав мені батько з своїми друзями – Лисенком, Антоновичем». Пісню про «Максима козака Залізняка» Тадей Розеславович любив особливо [2, с. 13].

Вихований у душі поваги до сім'ї та рідного краю, Максим 1908 р. вступив до Київської гімназії В. Науменка, де не лише набував нові знання, а й формував коло друзів та визначав життєві пріоритети. У гімназійний період важливе місце в ідейному колі поета посіли родини Лисенків, Старицьких та Косачів, що проживали по-сусідству у Києві. Сам гімназист Максим проживав під час навчання проживав у родині М. Лисенка. Музика українського композитора, творчі вечори та дискусії у такому інтелектному українському середовищі залишили помітний відбиток у формуванні особистості юнака. Поет згадував, що у навчальному закладі було чимало розбещених дітей багатих батьків, що інколи мали на нього негативний вплив, але викладацький склад і підтримка старших братів, що вже навчалися у гімназії, допомогли Максиму залишитися вірним своїм ідеалам. Серед викладачів, хто зробив внесок у формування світогляду М. Рильського, сам поет тепло згадував словесника О. Левицького, який навіть у роки реакції ідентифікував українську мову як самостійну й доносив цю тезу студентам. Любов до літератури прищепила Надія Новоборська, велику роль у формуванні естетичного світогляду поета відіграв латиніст Станіслав Трабша [8, с. 8]. Найбільший вплив серед вчителів на Максима Рильського мав Дмитро Ревуцький: «Єдиний предмет, якому я завжди був вірний і по якому незмінно йшов перший це російська мова і словесність... Одним з найулюбленіших моїх викладачів був «словесник» Дмитро Миколайович Ревуцький, донині мій друг. Окрім звичайного гімназійного курсу, Д. М. нам багато читав, влаштовував спектаклі і читання «в лицах» у класі, а також час від часу збирав нас біля шкільного піаніно і співав нам російські й українські пісні, биліни, думи». Як показала історія життя великого українського поета, саме вчитель остаточно сформував любов до літератури й показав, як звучить «справді поетичний твір у справді мистецькому виконанні» [4, с. 208]. Дмитро Миколайович, без сумніву, одразу розпізнав літературне обдарування гімназиста Рильського, почав його запрошувати на вечірки до свого салону, де збирався «цвіт» музично-театрального світу українського Києва, діячі української громади, шанувальники мистецтва – актори, композитори, художники, співаки, люди науки. Зрозуміло, що ці товариські зібрання справили велике враження на юного поета, ставши важливим чинником у формуванні його світогляду. Там зародилася й дружба Максима Рильського з молодшим братом учителя – композитором Левком Ревуцьким, яка тривала все їхнє життя. «Я був гімназист, – згадує Максим Тадейович, – Левко – студент. До Дмитра Миколайовича в гості непереможно вабила мене атмосфера справжнього, хорошого мистецтва – слова, пісні, музики, – якою була напоєна завжди його домівка. Ентузіаст, глибокий знавець і цікавий інтерпретатор пісні, Дмитро Миколайович виконував нам на вечірках у себе і українські та російські пісні, думи, биліни, і зразки західноєвропейської

вокальної творчості, і речі Чайковського, Глінки, Мусоргського, Даргомижського, Бетховена, Шуберта, Лисенка. А до рояля іноді після довгих умовлянь брата й гостей сідав скромний світлоокий, спокійно-вдумливий студент Левко Ревуцький. Заохочував Дмитро Миколайович своїх гімназійних учнів і до театральних постановок, у яких і сам охоче брав участь [4, с. 198-202].

Цікаво й те, що знайомству М. Рильського з братами Ревуцькими посприяв М. Лисенко, адже саме з його сприяння, восени 1909 року, Володимир Науменко (директор гімназії) запрошує Дмитра Ревуцького до викладання. Молодий педагог-словесник швидко здобув авторитет серед колег і гімназистів [4, с. 210].

В подальшому дружба, що зав'язалася у гімназійні роки тільки міцніла. На початку 1920-х рр., будучи активними культурними діячами, тепер вже Радянської держави, друзі приймали активну участь у відродженні української національної свідомості (наприкінці ХХ ст. це відродження, відповідно до сумнозвісних реалій, назвуть «розстріляним»). Саме у цей період ідейне коло Максима Рильського значно розширюється представниками свідомої української національної інтелігенції. Одним з імпульсів для об'єднання цього кола стала трагічна подія – вбивство на Поділлі видатного українського композитора Миколи Леонтовича у січні 1921 р. Усі, хто одразу відгукнулися на цю трагічну звістку, на чолі з відомим композитором Кирилом Стеценком, згуртувалися в Комітет пам'яті М. Д. Леонтовича, що потім розрісся у знаменне для національної культури Всеукраїнське музичне товариство ім. М. Д. Леонтовича (проіснувало з лютого 1921 р. по лютий 1928 р.). То були кращі люди київської громади – професори та педагоги Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка – Д. Ревуцький, М. Вериківський, П. Козицький, Б. Яворський, Г. Верьовка, Б. Лятошинський, диригент Н. Городовенко, письменник і бандурист Г. Хоткевич, історик культури С. Єфремов, поети П. Тичина й В. Поліщук, театральний реформатор Л. Курбас та ін. Дмитро Миколайович організовує при Товаристві так званий «перекладацький цех», до праці в якому було залучено ряд талановитих поетів – М. Зерова, Б. Тена (М. Хомичевського), О. Драй-Хмару, О. Бурггарта (Юрія Клена), М. Рильського. Така діяльність стала втіленням у життя заповітної ідеї Д. Ревуцького щодо створення національної – україномовної – культури. Це була справа великої ваги – у контексті загальноєвропейської культури українська декларувалась як невід'ємна складова частина [2, с. 69].

У тих же 20-х рр. ХХ ст. Д. Ревуцький видає три випуски українських народних пісень «Золоті ключі» (1926-1929 рр. по 125 пісень у кожному) з коментарями академічного рівня, які й донині вважаються яскравою пам'яткою національної фольклористики. Загалом, музика була одним із найсильніших мистецьких захоплень М. Рильського, органічного музиканта, за словами І. Козловського. Звичайно ж велику роль в цьому відіграв сам Микола Віталійович Лисенко, світлий образ якого Максим Тадейович проніс через усе життя. Він любив згадувати, як Микола Віталійович натхненно грав йому свою обробку народної пісні «Максим козак Залізняк» та уважно прислухався до перших імпровізацій обдарованого хлопчика. З інтересом вивчаючи народну і професійну музику, Рильський з часом усе ширше і глибше пізнавав образний світ, закони

архітектоніки й розвитку музичної думки, що позначилося згодом на його розвідках про музику і навіть на літературознавчих працях та поезіях [4, с. 203].

Рильський любив писати про музику. З усіх мистецтвознавчих досліджень у нього чи не найбільше статей присвячено музичним темам. Здебільшого – це нариси, статті-спогади, рецензії на концерти та спектаклі. До останнього прижиттєвого видання творів Максима Тадейовича в десяти томах увійшло лише три музикознавчі праці, одна з яких про М. Лисенка. Першою статтею про композитора, а вона, до речі, взагалі перша стаття поета, пов'язана з музикою, є спомини про Лисенка, надруковані 1927 р. в журналі «Музика» (№ 5-6). Цей номер повністю присвячувався його пам'яті. Того року на Україні досить широко (з влаштуванням вечорів, концертів і великої виставки) відзначалися 85-річчя з дня народження і 15-і роковини з дня смерті композитора. Свою статтю «Лисенко» Максим Тадейович почав такими словами: «Я зріс у сім'ї та в оточенні, де Лисенкове ім'я завжди вимовлялося з особливою пошаною та любов'ю. Образ музики-громадянина, людини, що символізувала і втілювала відродження української пісні,— а ширше беручи, й відродження української культури, – образ Лисенка, коли додати до того ще й надзвичайно симпатичні, привабливі риси його індивідуальності в повсякденному житті, завжди і всіх притягав до себе Батько Максима Тадейовича – Т. Рильський і М. Лисенко приятелювали ще з університетських часів, співробітничали в громадських організаціях, мали спільні погляди та інтереси [5, с. 433]. Вплив М. Лисенка на формування М. Рильського як людини та письменника важко переоцінити, та серед батькових друзів по Київській Громаді, хто не полишив малого хлопця у скрутну хвилину варто також відзначити й Олександра Русова, професора статистики, відомого етнографа і громадського діяча у сім'ї якого Максим Рильський проживав після смерті Миколи Віталійовича. Спілкування з подружжям Русових, зустрічі в їхньому помешканні – з видатними діячами культури, з освіченим товариством, – а все це були люди мислячі і свідомі, – насичувало духовністю ту атмосферу, в якій обертався, зростав і мужнів юний гімназист [5, с. 433].

Ідейне коло М. Рильського у 1920-х рр. неможливо розглядати без українських неокласиків: Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Павла Пилиповича, Освальда Бургардта (Юрія Клена) та близьких за стилем М. Могилянського, В. Петрова (Домонтовича), Т. Осьмачку, Є. Плужника, М. Йогансена, В. Підмогильного, М. Рудницького. Сам поет на запитання, хто такі «неокласики», відповідав так: «...А хто такі класики, знаєте?... Це ті, що створили невмирущі твори. «Нео» – новий. Неокласики – нові класики. Але ця назва дана на глум, самі поети, що їх названо неокласиками, ніколи себе так не називали. Але вони вважають себе учнями, послідовниками тих, що становлять славу і гордість людства, – учнями класиків. Вони намагаються кращі надбання світової культури перенести на український ґрунт, прищепити її пагони класичної спадщини» [2, с. 72].

Духовним лідером цього неформального об'єднання українських письменників і критиків 1920-х рр. був Микола Зеров (програмний голова), професор літератури Київського університету, співробітник Академії наук.

Персональний склад групи визначався не організаційним членством, а естетичними симпатіями й культурними тяжіннями, тому й не був аж надто окреслений. Та й у стильовому плані їх доробки були досить різними: тільки у М. Зерова переважав «чистий» неокласицизм, решта ж поетів схилилися то до символізму, то до неоромантизму, зберігаючи, однак, тверду настанову на повновартісне, політично незаангажоване мистецтво [1, с. 218]. М. Рильський та М. Зеров чудово знали один-одного, цікаву ситуацію з життя описав Ю. Смолич: «Зеров повертався до Києва чи то після котрогось із частих тоді літературних диспутів, чи то після розв'язання якихось педагогічних справ у Наркомосвіті. Вишня (Павло Губенко) й познайомив мене з Зеровим, а Зеров рекомендував свого молодого супутника з вусами, який, потис нам руки і мовчки сів у кутку. Що гріха таїти: для закріплення знайомства Павло Михайлович добув з чемодана пляшечку, Зеров з портфеля – ковбасу, і ми випили по черзі з однієї посудинки» [6]. Велику повагу М. Рильського до М. Зерова засвідчує лист від 4 квітня 1923 р.: «Я собі як прекрасну мрію малюю можливість укупі з Вами, з пп. Якубським та Филиповичем, коло одного літературного діла. Ачей найшлись би і ще товарищі, котрим не зав'язано очей на ту істину, що коли не брать на свій корабель нічого з минулого, коли по-коряківському способу «спаплюжить» усі традиції, то корабель врешті піде до дна. А ми б збудували Арго! Між нами були б досвідчені керманічі – Зерови, і захоплені мрією про золоте руно невідомих берегів Тичини... І це було б мистецтво» [6].

Цікавим є і той факт, що М. Зеров навчався в одному класі з «батьком українського гумору» Павлом Губенком (Остапом Вишнею) – кращим другом Максима Рильського. Вишня неодноразово описував спільні походи з Максимом Тадейовичем на полювання та риболовлю у своїх усмішках, протягом довгих років письменники підтримували один-одного у найтяжчих ситуаціях, та навіть рятували життя. Вони познайомилися у 1930 р. У березні 1931-го Рильського ув'язнили, але через півроку, не добившись жодних зізнань, випустили – тоді репресії ще не були такими кривавими, як за кілька років. Але у житті поета настали важкі часи. Як згадувала дружина гумориста Варвара Губенко-Маслюченко, «Остап Вишня оточив його увагою і теплом, які так випромінювала його щедра душа. Своїм зачаруванням, веселою вдачею Павло Михайлович благотворно впливав на чуттєву душу поета». Ця історія мала закономірне продовження у грудні 1943 р., про що пише у своїх спогадах «Мандрівка в молодість батька» син поета Богдан Рильський. Вишня саме відбув десятирічне ув'язнення у таборах, його етапували у Бутирську в'язницю у Москві, звідки й випустили на волю. Він пішов до свого друга Рильського, який на той час перебував в евакуації у Москві, очолюючи Спілку письменників України [7, с. 47]. В Остапа Вишні виникли, здавалося б, нездоланні життєві проблеми. Під час війни всі продукти продавали тільки на картки, які могли одержувати лише робітники та службовці і їхні утриманці, а також члени творчих спілок – письменники, художники, композитори. Спілку письменників України утворили 1934 р., вже після арешту Остапа Вишні, тож бути її членом він просто не міг, тому, не отримуючи продуктових карток, був, по суті, приречений на голод.

Рильський знайшов вихід. На бланку Спілки помічник Максима Тадейовича Ваган Маміконян надрукував такий документ: «Пред'явник цього Павло Михайлович Губенко (псевдонім Остап Вишня) є українським радянським письменником». Рильський підписав його як очільник Спілки, скріпив печаткою, і з цим папірцем Вишня пішов до міліції, а через кілька днів одержав картки на хліб. Після війни обидва мешкали у Києві. Коли не бачилися день-два, обмінювалися записками. «Папаша! І где ви? М. Р.», – летіло від поета, який також мав унікальне почуття гумору. «Папаша! Після Вашого тріумфального виступу пропоную поїхати у щасливу невідомість. М. Р.». Адреси вказував такі: «Королю українського сміху, братові цехмейстера Купер'яна Остапу Вишні». «Остапу Вишні від Максима Черешні». Восени 1963 р., незадовго до смерті М. Рильського, В. Губенко-Маслюченко запитала його, коли все-таки він познайомився з Вишнею. Поет-академік розгубився, почав згадувати, а потім махнув рукою і мовив: «Не пам'ятаю. По-моєму, я знав його все життя» [9]. Варто зауважити, що поряд з Рильським-поетом завжди був Рильський-мистецтвознавець, що вмів належно оцінити здобутки культури народів, пильно стежив за процесами розвитку сучасного мистецтва, вірив у незборену силу людського духу. Його виступи з питань мистецтва вражають багатством духовного світу, щедрістю почуттів, настроєних на високий лад правди і любові до людини. Глибоко обізнаний із світовою літературою, з критичною та естетичною думкою, він не один раз замислювався над спільністю критеріїв, із якими підходили до різних, але по-справжньому художніх явищ видатні мислителі – Арістотель і Дідро, Гете і Лессінг, Белінський і Толстой, Франко і Леся Українка. Максим Тадейович знайшов формулу, що передає його погляди на гуманістичну сутність мистецтва як «людської творчості про людей і для людей». Варто наголосити, що цього принципу Рильський дотримувався протягом усього життя. Вступивши на літературну ниву ще в молоді роки, він не пішов шляхом деяких літераторів, які надто вузько розуміли завдання митця, задовольнялися роллю служителів «чистого мистецтва». Світогляд його зростав на благодатному ґрунті. Рильський визнавав великий вплив на формування своїх поглядів Шевченка, Пушкіна, Міцкевича. В їхніх творах він знаходив правду життя, багатство художніх образів, пафос гуманізму. До того ж не можна оминати ще одного важливого чинника, котрий відіграв надзвичайно велику роль у житті поета. Він мав можливість близько спостерігати роботу видатних українських корифеїв театру – М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, які володіли секретами правдивого, вічного мистецтва [10].

Таким чином, Максим Рильський зростав та виховувався у середовищі української національної інтелігенції. Будучи вірним своїм ідеалам, він сформував зону особистого комфорту – своє ідейне коло, що й сьогодні вражає своєю величністю. Серед особистостей, що мали вплив на ідейне формування М. Рильського самобутнього, індивідуального митця варто відзначити таких метрів українського національного відродження як: Т. Рильський, М. Лисенко, М. Старицький, Л. Українка. Вагоме місце у ідейному колі посіла також плеяда українських неокласиків на чолі з М. Зеровим. Фактично увесь цвіт української

національної інтелігенції 1920-1930-х рр: брати Ревуцькі, Ю. Смолич, П. Саксаганський, П. Тичина та ін. формували особистість М. Рильського. Замикав це коло краший друг Максима Тадейовича – Павло Губенко, людина, що з посмішкою на обличчі пройшла найтяжчі випробування тоталітарної моделі й до останнього підтримувала свого друга.

Примітки

1. Булаховська Ю. Л. Дещо зі спогадів про Максима Рильського / Ю.Л. Булаховська // Слов'янський світ: Зб. наук. пр. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2011. – Вип. 9. – С. 214-222. – С. 218.
2. Коляда І. А. Максим Рильський / І. А. Коляда, Ю. І. Коляда. – Харків: «Фоліо», 2014 – 104 с.
3. Коляда І. А. Інтелектуальна еліта та формування етносоціальної свідомості українців у другій половині ХІХ ст. / І. А. Коляда // Питання історії України. – 2011. – Т.14. – С. 55-60.
4. Кузик В. В. Максим Рильський і брати Ревуцькі / В. В. Кузик // Слов'янський світ: Зб. наук. пр. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2011. – Вип. 9. – С. 197-213. – С. 208.
5. Лисенко О. Н. Микола Віталійович Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Н. Лисенко. – К.: Муз. Україна, 1968. – 822 с.
6. Микола Зеров – неокласик поза матрицею / [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://tyzhden.ua/Culture/164488>.
7. Рильський Б. М. Мандрівка в молодість батька / Б. М. Рильський ; передм. Л. Новиченка; післямова Н. Підпалої. – К.: Київська правда, 2004. – 143 с.
8. Рильський М. Т. Із давніх літ / М. Т. Рильський // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 4-11. – С. 8.
9. У качку влучив, а вона полетіла / М. Міщенко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/far-and-near/190076-u-kachku-ia-vluchyv-a-vona-poletila>.
10. Ющенко О. З любов'ю до людей (Зі спогадів про Максима Рильського) / Ющенко О. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N3/Art09.htm>

УДК 94(477:498) «1944/2018»

Юрій ЛЕВЧЕНКО
(м. Київ)

Зона румунської окупації України 1941-1944: радянські міфи та сучасність

Досліджуються радянські міфи про румунську окупацію Бессарабії, Буковини і міжріччя Дністра та Південного Бугу в 1941-1944 рр. Розкрито їх формування і непомітне існування в сучасній українській навчальній та науковій літературі.

Ключові слова: Румунія, Друга світова війна, окупація, радянська ідеологія, «Трансністрія», зона румунської окупації.

70 років існував СРСР, за цей час змінилось декілька поколінь що жили в закритому суспільстві. 74 роки тому завершилась німецько-радянська війна на теренах України, а разом із нею німецько-румунська окупація. Відповідно, на всій

українській території відновила радянська влада, що вже існувала двадцять п'ять років. Двадцять сім років тому Україна здобула незалежність і здавалося б за цей час мала позбутись багатьох радянських міфів та ідеологічних нашарувань про період окупації України 1941-1944 рр., однак частина із них надалі продовжують непомітно існувати викривляючи не тільки історичні знання про той складний час, а й історичну свідомість сучасного покоління українців. Стаття спрямована на подолання існуючих стереотипів про румунську окупацію південно-західних територій України.

Метою дослідження є розкриття існуючих досі радянських міфів про участь Румунії у Другій світовій війні. Найкращим прикладом є міф «Трансністрії» який виник у 50-60-х рр. ХХ ст. та на сьогодні продовжує своє життя в сучасних українських історичних працях та навчальній літературі. Суть його полягає в тому, що Гітлер за допомогу у війні проти Радянського союзу передав Румунії частину окупованої радянської території, де румуни встановили своє панування і назвали її «Трансністрією». Насправді ж, Румунія участю у війні проти СРСР, не допомагала Німеччині, а повертала «свої території», що були анексовані 1940 р. – Бессарабію та Північну Буковину. На окупованих територіях Молдови та України було створено три окремі губернаторства – «Бессарабія», «Буковина», і «Трансністрія», два перші увійшли до її складу Румунії, а третє мало унікальний статус цивільної адміністрації під військовим контролем. Відповідь на питання чому цей міф так довго залишається непоміченим слід шукати в трьох основних напрямках: радянській ідеології, історіографії розкриття проблем режиму окупації та навчальній літературі.

За радянською ідеологією ворогом проти якого боровся радянський народ у Великій Вітчизняній війні були німці. З перших місяців війни виникає термін «німецько-фашистські загарбники», де під «фашистами» розумілись країни-союзниці Німеччини у війні проти Радянського союзу – Румунія, Угорщина та Фінляндія [28, с. 75]. Відповідно, на загарбаній території СРСР було встановлено – «німецько-фашистський окупаційний режим». Про «румунський» або «фінський» окупаційний режим у радянській концепції розкриття подій Великої Вітчизняної війни не було прийнято згадувати. Таким чином, Румунії дісталась другорядна роль у війні та окупації радянських територій.

У другій половині 1944 р. основна територія Радянського союзу була звільнена від німецької окупації та розпочався наступ Червоної армії на країни Центральної та Південно-східної Європи, що перебували під впливом або контролем Третього рейху. У наслідок цього, 23 серпня в Румунії відбувся державний переворот – від влади усунено та заарештовано військового диктатора Іона Антонеску, а румунський король Михайл I оголосив війну Німеччині. Після завершення Другої світової війни в Румунії «переміг» соціалізм та було встановлено прорадянський уряд, а на сам кінець 1947 р. ліквідовано монархію. Так, Румунія з ворога СРСР перетворилась на його союзника, а потім на «братню» соціалістичну державу. Відповідно, з політичної точки зору повноцінне розкриття проблем румунського режиму окупації в Молдавській РСР і південно-західних регіонах Української РСР стало неможливим через проблему становлення

кордонів між Румунією та СРСР. З ідеологічної точки зору, територіальні суперечності між країнами соціалістичного блоку були недопустимі.

Для глибшого розкриття проблем статті детальніше розглянемо історичний аспект територіальних суперечностей між Румунією та Російською імперією / Радянським союзом. Не вдаючись у їх найменші подробиці він може бути представлений наступними тезами:

1. Після завершення сьомої Російсько-турецької війни 1806-1812 рр., за Бухарестським мирним договором 1812 р. від Османської до Російської імперії відійшла східна частина Молдавського князівства (міжріччя Пруту і Дністра), що була перетворена на «Бессарабську область», а пізніше однойменну губернію [2, р. 260; 4, р. 249].

2. 1859 р. відбулось об'єднання Волощини та Молдови в єдине князівство, під васальною залежністю Османської імперії. У січні 1862 р. національні збори обох князівств проголосили утворення – Румунського князівства, яке після десятої російсько-турецької війни здобуває незалежність, а в 1881 р. перетворюється на королівство [2, р. 292, 320; 4, р. 217-218].

3. У період розпаду Російської і Австро-Угорської імперій та початком становлення державності народів, що входили до їх складу, Румунія скориставшись нестабільною політичною ситуацією в Південно-східній Європі приєднає до свого складу значну частину територій (Трансильванія, Банат, Південна Добруджа), серед яких Бессарабію (1918 р.) й Буковину (1919 р.) [3, р. 100-108; 19, с. 499-509].

4. У міжвоєнний період зовнішньополітичні відносини між Румунією та Радянським Союзом є напруженими через бессарабське питання. Бажання СРСР бачити Бессарабію у своєму складі стало зрозуміло для Румунії після Татарбунарського повстання, ініційованого радянськими комуністами в південній Бессарабії 1924 р. та утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в складі Української РСР того самого року. Аргументація Румунії та СРСР на володіння Бессарабією зводилась до наступного: румунська сторона наголошувала, що з точки зору як «історичної», так і «національної», Бессарабія становила інтегральну частину Румунії до 1812 р.; з точки зору «етнографічної», – населення Бессарабії є румунським. Радянська позиція ґрунтувалась на тому, що Румунія володіє Бессарабією по праву сили і її претензії на володіння цією територією є незаконними; Бессарабія не могла бути у 1812 р. невід'ємною частиною Румунії, яка була визнана незалежною у 1878 р., а як об'єднана держава утворилася тільки у 1859 р. [8, с. 203].

5. Початок Другої світової війни, підписання таємного протоколу (пакту «Молотова-Ріббентропа») про розподіл сфер впливу в Європі між Третім рейхом та Радянським союзом, дозволило останньому вирішити бессарабське питання в односторонньому порядку. 26 червня 1940 р. СРСР висунув Румунії ультиматум передати йому Бессарабію та Північну Буковину. Немаючи політичної підтримки та військової сили протистояти Радянському союзу Румунське королівство вимушено було змушене прийняти ультиматум. Впродовж 28-30 червня СРСР анексував Бессарабію та Північну Буковину, а 2 серпня VII Сесія Верховної Ради

СРСР ухвалила закон про їх включення до складу Радянського Союзу. Бессарабію було приєднано до Молдавської АСРР та утворено Молдавську РСР. Північна Буковина і південні райони Бессарабії відповідно перетворились на Чернівецьку та Ізмаїльську області Української РСР. Агресія СРСР щодо Румунії виявила її слабкість та хитке становище на міжнародній арені. Це спонукало Угорщину та Болгарію до активних дій по захопленню інших її територій. Так, 30 серпня відповідно до Другого Віденського арбітражу, Угорщині відійшла Північна Трансільванія, а 7 вересня Південна Добруджа перейшла під управління Болгарії [3, р. 122-123; 5, р. 378-379].

6. З початком німецько-радянської війни Румунія бере в ній активну участь і як союзник Німеччини повертає території Бессарабії та Північної Буковини, які спочатку перетворює на провінції, а потім на губернаторства – «Бессарабія» та «Буковина». Третій рейх, намагаючись якомога ширше залучити Румунію до війни проти Радянського союзу передає їй під управління міжріччя Дністра та Південного Бугу, і так виникає третє губернаторство під назвою – «Трансністрія».

7. Впродовж квітня-серпня 1944 р. Червоною армією було звільнено території Північної Буковини та Бессарабії, і на середину серпня радянські війська підступили до кордонів Румунії. 23 серпня у зв'язку із зміною військово-політичної ситуації румунський король Михайл I за підтримки частини військових та опозиційних партій усуває І. Антонеску від влади в країні та оголошує війну Німеччині, а 12 вересня між Румунією та СРСР підписується перемир'я [3, р. 128; 4, р. 414; 5, р. 444-452, 585-586].

8. Після завершення Другої світової війни, 10 лютого 1947 р. відбувається підписання Паризьких мирних договорів, що врегульовували територіальний устрій повоєнної Європи. Згідно з ними від Румунії, до Радянського союзу перейшли території Північної Буковини і Бессарабії, натомість до її складу від Угорщини було повернуто Північну Трансільванію [4, р. 435-436; 5, р. 591-592].

Враховуючи вищевказане, у період 1944-1947 рр. відбулась різка зміна зовнішньополітичних відносин між Румунією та СРСР від ворожих до дружніх. Ідеологічно це вплинуло на формування радянської концепції Великої Вітчизняної війни і трактування участі в ній Румунії. Далі детальніше розглянемо сегмент української радянської історіографії про румунську окупацію від другої половини 40-х до кінця 80-х рр. ХХ ст.

Відразу після звільнення України від німецьких та румунських загарбників у 1943-1944 рр. відбувався збір інформації та документів про період окупації й на їх основі було випущено повідомлення Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Зазвичай вони розкривали злочини окупантів за встановленою схемою: терор мирного населення – вивезення людей на роботу до Німеччини – економічний грабунок – підведення загальної суми завданих збитків. Саме у них вперше вказується, що на території міжріччя Дністра та Південного Бугу румунами була створена так звана «Трансністрія» [40, с. 2-15]. Перші спроби наукового осмислення та вироблення концепції стану українських земель під німецько-румунською окупацією були зроблені дослідниками Комісії з історії Великої

Вітчизняної війни в Україні впродовж другої половини 40-х рр. ХХ ст. Діяльність її співпала з нетривалим періодом послаблення радянської ідеології в суспільстві та офіційно несформованими політичними установками партії щодо розкриття і дослідження режиму окупації. Таким чином, виникають унікальні праці що є симбіозом неупереджених наукових висновків і радянських ідеологічних постулатів періоду війни. Тут варто згадати дослідження Л. Н. Воробйова «Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами», де румуни визнаються окупантами південно-західних регіонів України та розкривається їхня політика [1, арк.25,34]. Однак з початком нової хвилі репресій у 1950 р. діяльність комісії згортається, а праці українських істориків потрапляють до архівів.

У першій половині 50-х рр. ХХ ст. починає утверджуватись єдина радянська концепція дослідження Великої Вітчизняної війни, наріжним каменем якої стало розкриття її питань виключно у загальносоюзному контексті. З 60-х і до кінця 80-х рр. ХХ ст. в українській історіографії домінують ідеологічно детерміновані та декларативні висновки про румунську окупацію. Вони були наступними: 1) з дозволу Гітлера у липні 1941 р. Чернівецька та Ізмаїльська області були включені до складу Румунії [23, с. 494; 24, с. 362; 38, с. IX]; 2) Німеччина за допомогу у війні проти СРСР передала Румунії частину захопленої радянської території (міжріччя Дністра та Південного Бугу – Одеська область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей) з якої було створено губернаторство «Трансністрія» [18, с. 340; 25, с. 137; 43, с. 14; 46, с. 128]; 3) румунський окупаційний режим нічим не відрізнявся від німецького, що у свою чергу підтверджувалось фактажем про позбавлення загальнолюдських прав, заборону української мови, румунізацію, масове знищення радянських людей та військовополонених тощо [7, с. 45; 27, с. 50; 49, с. 343-370; 50, с. 354-381]. Звичайно, на регіональному рівні в дозволені межах українські історики розкривали факти про створення губернаторств «Буковина» і «Бессарабія» та деякі особливості окупаційної політики в них, однак вони не мали впливу на загальносоюзну концепцію окупаційного режиму в Україні.

У цей період радянські міфи про румунську окупацію в скороченому вигляді були перенесені до шкільних підручників та навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів. У них вказувалось, що Північна Буковина, Ізмаїльщина та землі між Дністром і Бугом були віддані Румунії, яка в різних підручниках ідеологічно характеризувалась – фашистською, королівською або боярською [14, с. 384; 15, с. 151; 36, с. 141; 41, с. 112-113].

Із здобуттям незалежності в 90-ті рр. ХХ ст. в українській історичній науці відбувається переосмислення і відмова від загальносоюзної та поступовий перехід до україноцентричної концепції розкриття подій війни в Україні, спочатку Великої Вітчизняної, а пізніше – Другої світової. Процес формування нової концепції розтягнувся майже на десятиліття, а у цей час міф «Трансністрії» продовжив своє існування в шкільних підручниках та навчальних посібниках для вищих навчальних закладів, адже його спрощеність стала зручною для ілюстрування поділу України на окремі окупаційні частини.

У шкільних підручниках існують два підходи про участь Румунії в окупаційному поділі українських територій. За першим, до складу «Трансністрії» увійшли всі українські області, що перебували під окупацією Румунії [33, с. 239; 39, с. 27; 45, с. 27]. За другим, розподіл українських територій, подається більш детально: Чернівецька та Ізмаїльська області були передані Румунії, а Одеська, південні райони Вінницької і західні райони Миколаївської областей утворили губернаторство «Трансністрія» [30, с. 42; 32, с. 27-28; 47, с. 30; 48, с. 18].

Непомітним цей міф залишається у навчальних посібниках з історії України для вищих навчальних закладів. В одних, під «Трансністрією» розуміють українські території які потрапили або були віддані/передані (залежно від трактувань авторів посібників) Румунії [20, с. 334; 22, с. 308; 29, с. 375; 37, с. 236; 42, с. 244]. У других, вказується, що території Північної Буковини, Ізмаїльщини та «Трансністрії» було приєднано або підпорядковано Румунії [6, с. 450-451; 21, с. 334; 34, с. 473; 35, с. 535]. Не уникли цього міфу і різноманітні навчально-допоміжні та довідникові видання з історії України [9, с. 371; 13, с. 873; 31, с. 398; 51, с. 677].

Впродовж більш як шістьдесят років радянські міфи про румунську окупацію України завдяки своїй спрощеності зуміли глибоко засісти у свідомості багатьох поколінь і довгий час (в окремих випадках навіть і до тепер) залишатись незмінними. Підтвердженням цьому є праці сучасних українських істориків-дослідників періоду Другої світової війни. Зазвичай міф «Трансністрії» вони використовують для ілюстрування окупаційного поділу. Найчастіше він зустрічається в історичних працях, що розкривають окупаційний режим в окремих регіонах, місцевостях або містах України, а також у дослідженнях окремих питань німецької окупаційної політики [10, с. 4-5; 11, с. 17; 12, с. 29; 16, с. 92; 17, с. 137; 26, с. 21; 44, с. 7].

Отже, створені в 50-60-х рр. ХХ ст. радянські міфи мали на меті в дозволених ідеологічних та політичних межах пояснити участь Румунії у війні проти СРСР на боці нацистської Німеччини, а також окупації південно-західних територій Української РСР. У 60-80-х рр. ХХ ст. ці міфи із української радянської наукової історичної літератури в скороченому вигляді були перенесені до шкільних та вузівських підручників по історії Української РСР. З 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні в шкільних підручниках та навчальних посібниках для вузів з історії України в розкритті окупаційного поділу активно використовується радянський міф утворення «Трансністрії».

Взявши участь у війні проти СРСР Румунія повернула своє – Бессарабію та Північну Буковину. У ході військової «кампанії 33-х днів» третя румунська армія впродовж 5-7 липня захопила Північну Буковину, а четверта – з 5 по 26 липня всю Бессарабію. У липні вони перетворились на провінції «Буковина» і «Бессарабія», у вересні були реорганізовані на губернаторства, а у листопаді увійшли до складу Румунії. Таким чином, спростовується радянська теза що Гітлер віддав Антонеску Бессарабію та Північну Буковину за участь у війні проти СРСР.

Німеччина намагаючись якомога ширше залучити Румунію у війну проти СРСР в кінці серпня передає їй під управління територію міжріччя Дністра та

Південного Бугу. Так, виникло губернаторство «Трансністрія». Радянська історична концепція акцентувала увагу на факті передання Німеччиною Румунії частину захопленої радянської території. Цим підтверджувалась її другорядна роль у війні проти Радянського союзу. У свою чергу, замовчування та маніпулювання фактами призвело до того, що «Трансністрія» вважалась єдиним територіальним утворенням під владою Румунів на окупованій радянській території. Крім того, інколи до її складу зараховували Північну Буковину та Ізмаїльщину.

Домінуюча в радянський період історична концепція розкриття питань Великої Вітчизняної війни та німецько-фашистського окупаційного режиму базувалась на виключно на загальносоюзному контексті. Відповідно, режим румунської окупації зображувався аналогічний німецькому в інших районах захопленої території СРСР. Підтверджувалось це фактажем про терор, грабунок, масові знищення тощо.

Перспективними для дослідження і водночас подолання радянських історичних міфів про румунську окупацію України є глибше розкриття українського сегменту в румунсько-російських / радянських територіальних суперечностях кінця XIX – другої половини XX ст., а також радянсько-румунських відносинах повоєнного періоду.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. «Система гноблення українського народу німецько-румунськими загарбниками». Дослідження Воробйова, 1941-1944. – 159 арк.
2. A history of Romania / ed. K. W. Treptow. – Iasi: A Center for Romanian studies: the Romanian cultural foundation, 1995. – 721 p.
3. Bulei I. Scurta istorie a romanilor / I. Bulei. – Bucuresti: Editura meronia, 1996. – 222 p.
4. Constantiniu F. O istorie sincera poporului roman / F. Constantiniu. – Bucuresti: Univers enciclopedic, 1999. – 555 p.
5. Scurtu I. Istoria romanilor in secolul XX (1918-1948) / I. Scurtul., G. Buzatu. – Bucuresti: Paidea, 1999. – 658 p.
6. Бойко О. Д. Історія України: підручник / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2014. – 720 с.
7. Болтин Е. А. Немецко-фашистский оккупационный режим на Украине / Е. А. Болтин, Ф. П. Шевченко, И. С. Кравченко // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.) / общ. ред. Е. А. Болтин. – М.: Политиздат, 1965. – С. 33-48.
8. Гакман С. М. Бессарабія та Буковина між миром та війною: питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах 1917-1940 рр. / С. М. Гакман. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 208 с.
9. Гісем О. В. Історія України: довідник / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Харків: Вид-во «Ранок», 2010. – 480 с.
10. Гончаренко О. М. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) / О. М. Гончаренко, І. В. Гончаренко, М. П. Куницький. – К.: ПП «НВЦ» «Профі», 2014. – 232 с.
11. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 роки). / І. Дерейко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 174 с.
12. Добров П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.) / П. В. Добров, І. С. Тарнавський. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 218 с.

13. Довідник з історії України (А-Я): посібник для середніх загальноосвітніх закладів / за загал. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
14. Дядиченко В. А. Історія Української РСР: посібник для студентів неісторичних факультетів вузів УРСР / В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Є. С. Спицький. – К.: Вид-во Київського університету, 1965. – 614 с.
15. Дядиченко В. Історія Української РСР: підручник для 7-8 класів / В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Є. С. Спицький. – К.: Радянська школа, 1961. – 147 с.
16. Жива пам'ять: книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1943 рр.: довідково-популярне видання / відпов. за вип. А. О. Ромашко. – Дніпропетровськ: Пороги, 2013. – 227 с.
17. Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський та ін. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 416 с.
18. История второй мировой войны 1939-1945: в 12 т. / глав. ред. Н. Г. Андронников. – Москва: Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. – Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратеги «молниеносной войны». – 535 с.
19. История Румынии / И.-А. Поп, И. Болован. – М.: Весь Мир, 2005. – 680 с.
20. Історія України: курс лекцій у 2-х кн.: навчальний посібник для студентів вузів / авт. кол.: Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін.. – К.: Либідь, 1992. – Кн. 2. – 464 с.
21. Історія України: навчальний посібник / за ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К.: ВЦ «Академія», 2002. – 480 с.
22. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / під. загал. ред. В. А. Смолія; авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Горань, В. М. Даниленко та ін. – К.: Вид-во «Україна», 1996. – Т. 2. – 424 с.
23. Історія Української РСР: в 2 т. / ред. кол.: О. К. Касименко (гол. ред.), С. М. Белоусов, І. О. Гужій та ін. – Київ: Вид-во академ. наук Української РСР, 1956. – Т.2. – 472 с.
24. Історія Української РСР: короткий нарис / редкол.: Ю. Ю. Кондуфор ; АН Української РСР, Ін-т історії. – Київ: Наукова думка, 1981. – 527 с.
25. Історія Української РСР: у 8 т. / под. ред. А. Г. Шевелева. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 7. : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) – 536 с.
26. Карпенко О. Нарис з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років / О. Карпенко. – Лубни: Вид-во «Лубни», 2014. – 164 с.
27. Коваль В. С. Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні / В. С. Коваль. – К.: Держполітвидав, 1970. – 135 с.
28. Короленко Б. МІФ 13. Німецько-фашистські загарбники / Б. Короленко // Міф і війна: невідома Друга світова війна / за заг. ред.: О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – С.72-76.
29. Король Ю. Історія України: навчальний посібник / Ю. Король. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 496 с.
30. Кульчицький С. В. Історія України: підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / С. В. Кульчицький, Ю. Г. Лебедва. – К.: Генеза, 2011. – 304 с.
31. Кульчицький С. В. Історія України: довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів / С. В. Кульчицький, Ю. А. Мицик, С. В. Власов. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 528 с.
32. Кульчицький С. В. Новітня історія України (1939-2001): підручник для 11 класу загальноосвітн. навч. закладів / С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2005. – 320 с.
33. Кульчицький С. Історія України: пробний підручник для 10-11 класів середньої школи / С. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
34. Лазаревич М. В. Історія України: навчальний посібник / М. В. Лазаревич. – К.: Знання, 2013. – 685 с.
35. Литвин В. М. Історія України: навчальний посібник / В. М. Литвин, В. М. Мордвікцев, А. Г. Слюсаренко. – Київ: Знання-Прес, 2002. – 430 с.

36. Лось Ф. Історія Української РСР: посібник для 9-10 класів / Ф. Лось, В. Спицький. – Київ: Радянська школа, 1972. – 192 с.
37. Мирончук В. Д. Історія України: навчальний посібник / В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін. – Київ: МАУП, 2002. – 328 с.
38. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр.: збірник документів і матеріалів / ред. Ф. Шевченко та ін.. – Київ: Державне видавництво політичної літератури, 1963. – 448 с.
39. Пометун О. І. Історія України: підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – Харків: Сиція, 2013. – 327 с.
40. Про злочини, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. – Київ: Укрдержвидав, 1944. – 16 с.
41. Сарбей В. Г. История Украинской ССР: пробний ученик для 9-10 класов / В. Г. Сарбей, В. Е. Спицький. – Киев: Радянська школа, 1985. – 177 с.
42. Світлична В. В. Історія України: навчальний посібник / В. В. Світлична. – Київ: Каравела, 2014. – 400 с.
43. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1.: Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – 518 с.
44. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.) / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2016. – 592 с.
45. Струкевич О. К. Історія України: підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк. – К.: Грамота, 2011. – 320 с.
46. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 427 с.
47. Турченко Ф. Г. Історія України 11 клас: підручник : профільний рівень / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2011. – 400 с.
48. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1939-2001): підручник для 11 класу середніх загальноосвітніх закладів / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К.: Генеза, 2005. – 385 с.
49. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: в 3 т. / за ред. кол. И. Д. Назаренко. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – 461 с.
50. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.: в 3 т. / ред. кол. І. Д. Назаренко. – К.: Політвидав України, 1967. – Т. 1. – 559 с.
51. Уривалкін О. М. Довідник з історії України / О. М. Уривалкін. – К.: КНТ, 2015. – 1008 с.

УДК 94:61-054.75(477)"1945"

Любов ДИПТАН
(м. Київ)

Медико-санітарне обслуговування репатріантів на збірно-пересильних пунктах НКО СРСР у західних областях України в 1945 році

Розглядаються особливості організації та проведення санітарної обробки, медичного обстеження та лікування переміщених осіб-радянських громадян на прикордонних збірно-пересильних пунктах Народного комісаріату оборони СРСР у західних і

південно-західних областях України та Білорусі у 1945 р. Аналізується інфраструктурне, ресурсне, матеріальне і кадрове забезпечення, конкретні результати медико-санітарного обслуговування репатріантів, які надходили на ЗПП для реєстрації, перевірки та фільтрації.

Ключові слова: репатріація, репатріанти, Українська РСР, медико-санітарне забезпечення, збірно-пересильні пункти (ЗПП), санітарний перепускник, медичний ізолятор, дезінфекційна камера, шпиталь.

Науковий керівник: *Сушко О. О.*, доктор історичних наук, професор, декан факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Зростання потоку репатріантів через державний кордон СРСР у межах України після завершення війни у Європі не лише збільшило навантаження на існуючу систему органів репатріації, але й вимагало активізації заходів із санітарної обробки, медичного обстеження та лікування десятків тисяч радянських громадян, які, добровільно або примусово, поверталися на територію Української РСР. Діюча з осені 1944 р. мережа фронтових збірно-пересильних таборів (ЗПТ) і прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів (ПФП) вже не могла впоратися з такою хвилею поверненців.

У цих умовах радянське керівництво вдалося до чергових організаційних заходів, спрямованих на розширення внутрішньої ланки системи органів репатріації. 16 червня 1945 р. Державний Комітет Оборони ухвалив постанову № 9055сс «Про порядок відправки радянських репатріантів із фронтових таборів і збірно-пересильних пунктів до місць постійного проживання» [7, с. 68]. Цей документ передбачав організацію у прикордонній смузі СРСР нової, паралельної ПФП НКВС СРСР, ланки установ по прийому та фільтрації репатріантів – збірно-пересильних пунктів Народного комісаріату оборони СРСР (ЗПП НКО СРСР). Згідно рішення ДКО по всьому периметру західного кордону СРСР мало бути створено 35 збірно-пересильних пунктів (таборів). Майже половина із них розміщувалися на території України. 14 – у Львівському військовому окрузі; по одному ЗПП у Прикарпатському та Одеському округах. Окремий збірно-пересильний пункт створювався і на південному морському кордоні СРСР – в Одесі [8, с. 208].

Процес організації та функціональної діяльності цих установ у західних областях УРСР детально проаналізовано в кандидатській дисертації Н. Мелешко [7, с. 67-88]. Натомість автор статті зосереджує свої зусилля на аналізі особливостей організації та проведення санітарної обробки, медичного обстеження та лікування переміщених осіб-радянських громадян на прикордонних збірно-пересильних пунктах Народного комісаріату оборони СРСР у західних і південно-західних областях України та Білорусі у 1945 р. Розглядається їх інфраструктурне, ресурсне, матеріальне і кадрове забезпечення, конкретні результати медико-санітарного обслуговування репатріантів, які надходили на ЗПП для реєстрації, перевірки та фільтрації.

Важливість цього напрямку діяльності для радянських органів репатріації у повоєнний період, особливо з огляду на стабільну епідемічну загрозу від мас

переміщених осіб, важко переоцінити. Вважаємо, що саме недопущення інфільтрації на територію держави хворих та інфікованих осіб із числа репатріантів і стала основною причиною, що мотивувала владу до розвитку санітарно-медичної інфраструктури новостворених збірно-пересильних пунктів. Справа організації медико-санітарної служби ЗПП НКО СРСР покладалася на керівництво та відділи репатріації місцевих військових округів НКО СРСР, тоді як функція перевірки та фільтрації контингенту новостворюваних ЗПП повністю залишалася в компетенції НКВС, НКДБ та органів військової контррозвідки.

Оскільки значна кількість репатріантів українців перетинали державний кордон СРСР на його Брестській ділянці, то під опіку республіканських органів репатріації УРСР потрапили також і Гродненський, Волковиський та Брестський ЗПП Барановицького військового округу Білоруської РСР [7, с. 70]. За задумом радянського керівництва вагому практичну допомогу в організації санітарної та медичної інфраструктури на ЗПП, забезпеченні пунктів відповідними фахівцями мали надати місцеві партійні та радянські органи [1, арк. 26-27]. Контрольні функції на ЗПП виконували так звані «уповноважені представники РНК УРСР і ЦК КП(б)У» [1, арк. 234].

Саме доповідні записки згаданих вище державних і партійних чиновників їхні, часто неупереджені, повідомлення дозволяють реконструювати хід організації та практичної роботи збірно-пересильних пунктів із медико-санітарного обслуговування репатріантів, побачити труднощі та проблеми, що заважали ефективній роботі у цій царині на початковому етапі діяльності цих установ. Щоправда перші такі повідомлення є дуже вже лаконічними. Наприклад, уповноважений РНК УРСР і ЦК КП(б)У на львівських ЗПП В. Мошков у доповідній записці, датованій 20 липня 1945 р., «Про прийом і відправлення репатрійованих громадян СРСР з Львівського пункту» всю медико-санітарну роботу ЗПП охарактеризував однією короткою фразою: «[...] Організоване медичне обслуговування репатрійованих [...]» [1, арк. 76]. Про «покращення медико-санітарного обслуговування репатріантів» йшлося також у доповідній уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, генерала-полковника П. Голікова, датованій 20 вересня 1945 р. [1, арк. 212].

Узагальнені дані про рух репатріантів на усіх ЗПП НКО розташованих на території Української РСР свідчать, що за період з 1 липня до 1 листопада 1945 р. через 7 пунктів, розташованих на території Української РСР, пройшло 752533 репатріанти. Із них 613286 цивільних осіб (близько 83 %) і 138244 радянських військовополонених [7, с. 80].

Як свідчать дані статистики ЗПП про прийом, реєстрацію та відправлення репатріантів у внутрішні райони УРСР та СРСР, більшість таких осіб проходили саме через збірно-пересильні пункти у межах Львівського військового округу. Відомості про інфраструктурне, ресурсне, матеріальне і кадрове забезпечення, а також дані про конкретні результати медико-санітарного обслуговування репатріантів, які надходили на ЗПП ЛЬВО для реєстрації, перевірки та фільтрації, містяться в архівних документах Відділу і справах репатріації РНК УРСР за 1945 р.

Про це йдеться, зокрема, у звіті начальника протиепідемічного відділу Санітарного управління Львівського військового округу, підполковника медичної служби Воробйова, надісланому до Києва 1 жовтня 1945 р. Із звіту видно, що кадрами лікарів і середнього медперсоналу ЗПП округу були забезпечені на 100%. Традиційно не вистачало половини (50%) штатного складу зубних лікарів. Для лікування репатріантів військовий округ виділив 5 евакуаційних шпиталів, закріпивши їх за контингентом конкретних збірних пунктів. Зокрема, львівський шпиталь № 1450 мав 800 ліжок і приймав на лікування хворих з приміських відділень ЗПП розташованих у Сокольниках, Городку, Родатичах, Мшанах і Винниках. Шпиталь № 2688 у Ковелі (600 ліжок) було закріплено за репатріантами ЗПП, що розміщувався на цій вузловій залізничній станції та його відділення в Ухівцях. Шпиталь № 1557 у Самборі мав також 600 ліжко-місць і приймав на лікування хворих репатріантів місцевого ЗПП. Лише 150 ліжок мав шпиталь № 3876 у Раві-Руській, і це при тому, що його лімітна чисельність пацієнтів становила 300 осіб. Обслуговував шпиталь репатріантів ЗПП Рава-Руська та Добросин. І нарешті, шпиталь № 1244 у Володимирі-Волинському мав 140 ліжок на яких розміщував репатріантів місцевого збірно-пересильного пункту, а також хворих із ЗПП в Устилузі. Окрім цього, на кожному відділенні ЗПП були розгорнуті лазарети. Зокрема ЗПП Львова мав 6 таких лазаретів – по одному на кожний збірний пункт (Зимні води – 39 ліжок; Городок – 35; Родатичі – 45; Мшани – 75; Винники – 35; Сокольники – 38). ЗПП Самбора мав лазарет на 45 ліжко-місць. Лазарет у Ковелі міг прийняти одночасно на стаціонарне лікування 90 репатріантів, у Уховці – 60 осіб у Володимирі-Волинському – 48, в Устилузі – 31 репатріанта. ЗПП Рави-Руської мав лазарет на 60 хворих. Такі ж заклади у Добросині та Борщеві могли прийняти на лікування по 50 хворих репатріантів кожен [6, арк. 6-7].

Інфраструктуру та витратні дезінфекційні засоби для проведення санітарної обробки репатріантів на ЗПП ЛЬВО надавало Санітарне управління округу. Зокрема, для цього використовувались так звані «мийно-дезінфекційні роти» та санітарно-епідемічний загін. На кожному збірному пункті були влаштовані санітарні перепускники. Так, санперепускник на ЗПП у Зимніх водах був розрахований на проведення дезінфекції 140 осіб протягом години. У Раві-Руській, Городку та Добросині цей показник складав 100 репатріантів, у Ковелі – 130 осіб, у Володимирі-Волинському, Родатичах, Мшанах, Винниках, Сокольниках та Ухівцях – 80, на ЗПП у Самборі та Борщах – 60, в Устилузі – 50 осіб. Поряд із цим на залізничних станціях Ковель, Самбір та Володимир-Волинський санітарну обробку контингентів ЗПП проводили спеціалізовані лазнево-дезінфекційні потяги №№ 11, 18 та 19. Загальна пропускна здатність усієї санітарно-дезінфекційної інфраструктури збірно-пересильних пунктів Львівського військового округу на початку жовтня 1945 р. становила 1220 осіб на годину. При цьому господарським милом пункти забезпечувалися безперебійно [6, арк. 7].

Про стан організації медичного та санітарного обслуговування репатріантів на збірно-пересильних пунктах Львівського військового округу йшлося на урядовій

наradі з питань репатріації 3 жовтня 1945 р. Зокрема, начальник відділу репатріації ЛЬВО, генерал-майор Конопльов доповідав про повну укомплектованість ЗПП лікарями та середнім медичним персоналом, зубними лікарями – на 50%. Для обслуговування репатріантів військовим округом було виділено 6 спеціальних шпиталів по 300-400 ліжок у кожному. Усі шпиталі закріплені за конкретними табірними пунктами. Кожен пункт репатріації обладнали лазаретом на 50-60 ліжок. Місячна перепускна здатність дезінфекційних камер ЗПП становила 1200 осіб, вводились також додаткові дезінфекційні установки та лазні-пральні. Напруженою залишалася епідемічна ситуація. Протягом літніх місяців 1945 р. на ЗПП фіксувалися спалахи черевного та висипного тифу (270 хворих) і дизентерії (171 хворий). Серед захворювань, виявлених у репатріантів, переважали венеричні. Кількість виявлених венеричних хворих була настільки значною, що доповідач характеризує її вжив словосполучення – «дуже велика». Значним був і відсоток хворих на туберкульоз (тільки протягом 2-х місяців виявили 121 випадок). Лікування усіх хворих проводилося на місці. Дитяча смертність склала 37 випадків (у липні померло 7 дітей; у серпні – 19; у вересні 1945 р. – 11) [2, арк. 22-23]. Характерно, що уповноважений РНК УРСР та ЦК КП(б)У на Львівському збірно-пересильному пункті П. Муковоз у доповідній записці від 21 вересня 1945 р. зазначав: «[...] Всі пункти забезпечені медичним персоналом, мають шпиталі та ізолятори. За два тижні вересня масових епідемічних захворювань не було [...]» [5, арк. 83].

Характеризуючи стан санітарної обробки, медичного обстеження та лікування репатріантів на збірно-пересильному пункті Барановицького військового округу № 309 у Волковиську тамтешній уповноважений від УРСР 20 жовтня 1945 р. повідомляв про прикріплення до ЗПП потягу-лазні, здатної щодоби провести санітарну обробку 1 000 осіб. Поряд із цим пункт обслуговували 2 мобільні лазні спільною пропускною здатністю до 700 осіб на день і стаціонарна лазня з пропускною здатністю 300 осіб щодоби. За його словами, миття людей відбувалося регулярно, а певні затримки пояснювалися одночасним прибуттям на ЗПП великих партій репатріантів – понад 3 000 осіб [4, арк. 203 зв.]. За даними, підкресленими нами з іншого звіту цього чиновника, за період з 15 липня до 1 листопада 1945 р. на ЗПП № 309 у Волковиську військові розгорнули медичний стаціонар на 160 ліжок. Із них: 60 ліжок в ізоляторі, 80 – у лазареті та 20 – у дитячому відділенні. Медичними працівниками пункту за цей же період було та шпиталізовано 367 інфекційних хворих (256 тифозних хворих, 89 дизентерійників, 13 осіб хворих на кір, 6 – на дифтерію та 3 – на скарлатину), 72 особи хворі на венеричні захворювання. Зареєстровано 50 випадків смертності – із них 40 дітей. Обов'язковою була й санітарна обробка репатріантів, які прибували на ЗПП. Таких з середини липня до початку листопада 1945 р. нарахували 79 434 особи. Цікавий факт – низька заношеність репатріантів – лише 1,2 % [4, арк. 198-199].

Про стан санітарної обробки, медичного обстеження та лікування репатріантів Брестського ЗПП у період з червня по грудень 1945 р. йдеться в акті прийому-передання, що його підписали 7 грудня 1945 р. уповноважені РНК УРСР та ЦК

КП(б)У на цьому пункті В. М'ятлюк та М. Крижицька. На наш погляд цей фрагмент документу заслуговує на те, аби зачитувати його повністю: «[...] Репатріанти, які прибувають, проходили медичний огляд та санобробку. Після чого розміщувались у приміщеннях. Хворі ізолювалися. Для санобробки використовувалася гарнізонна лазня з пропускною здатністю 3 000 осіб на добу і 5-ти похідних лазень з дезкамерами (табори 310 і 311 – Брест). У таборах № 315 і № 317 (Берега Каргузька) та № 316 (Бронна Гора) використовувалися потяг-лазня та лазні-землянки [...] Для надання медичної допомоги репатрійованим громадянам у всіх таборах є санітарні частини з амбулаторним лікуванням, а в таборах 310 та 313 функціонували шпитали на 110 ліжок та ізолятор для інфекційних і венеричних хворих. У таборах №№ 310, 313 нараховується 54 особи медичного персоналу, із них: лікарів – 15 осіб; фельдшерів – 2; медсестер – 27 осіб; санінструкторів та інших – 10 осіб. Окрім цього в обох таборах знаходяться епідемічні загони, надіслані Наркомздором СРСР, завданням яких є профілактична робота по боротьбі з епідемічною захворюваністю серед репатріантів [...]» [4, арк. 55-56].

Від початку роботи Брестського ЗПП до грудня 1945 р. його лікарський персонал провів медичний огляд 15 000 осіб. В результаті (у двох таборах – №№ 310, 313) було виявлено 73 репатріанти хворі на черевний та висипний тиф, 15 осіб дизентерійних хворих, а також 1023 особи з венеричними захворюваннями (сифіліс і гонорея). Цікаво, що така вражаюча кількість венеричних хворих була виявлена в таборах для репатріантів тільки від початку жовтня 1945 р. – після прибуття на ЗПП бригади лікарів-венерологів із Москви. Це наштовхувало радянських і партійних чиновників на слушну думку про «[...] не виключення можливості проникнення на батьківщину венеричних хворих внаслідок відсутності висококваліфікованих спеціалістів [...]». За період від 1 червня до 1 грудня 1945 р. у табірних пунктах Брестського ЗПП було зафіксовано смерть 31 репатріанта, серед яких – 19 осіб дітей. Серед причин цієї смертності переважали: епідемічні захворювання, туберкульоз і диспепсія. Через недогляд медичного персоналу трапилося 10 випадків відправлення на батьківщину жінок на дев'ятому місяці вагітності. Пологи сталися вже в потягах на шляху додому й лише щасливий випадок уберіг життя породіль і їхніх новонароджених дітей [4, арк. 57].

Цілком позитивно характеризував рівень санітарного та медичного забезпечення репатріантів уповноважений РНК УРСР та ЦК КП(б)У на збірно-пересильному пункті в Унгенах (Румунія) І. Воронов. Доповідаючи керівництву республіканського уряду з цього приводу чиновник 2 жовтня 1945 р. писав: «[...] Санітарне забезпечення репатріантів знаходиться у задовільному стані, відкрито та обладнано стаціонар на 140 ліжок, організовано інфекційне відділення на 70 ліжок, регулярно та без затримок проводиться амбулаторний прийом репатріантів. Усіма необхідними медикаментами санчастина забезпечена в достатній кількості. Потяг-лазня, закріплений за пунктом, у стані щоденно забезпечити повну санітарну обробку 1 000 осіб [...]» [5, арк. 165-166].

У доповідній від 14 грудня 1945 р., порівнюючи медичну службу ЗПП в Унгенах з пересічною районною поліклінікою чи лікарнею, цей же чиновник малював просто-таки ідилічну, як для останнього року війни, картину: «[...] Медико-санітарна служба організована краще ніж у будь-якому районі, є лікарі усіх спеціальностей, організовані їхні кабінети, ізолятор і лікарня з окремими палатами. Запас усіх необхідних медикаментів достатній; усі репатріанти, якотрі надходять, проходять медичний огляд. За час роботи пункту виявлено 251 хворий, із них: інфекційних – 46 осіб, дизентерійників – 28 осіб та інші хвороби. Усіх хворих було госпіталізовано, за весь час померло 6 осіб дорослих і двоє дітей. Лазнею та дезкамерою обслуговувалися безперервно усі репатріанти, які прибували [...] [4, арк. 96-97]

Направду реальність дуже часто відрізнялася від бравурних доповідей чиновників. Ось лише кілька характерних уривків із джерел. Репатріантка Крюкова О. Г., яка перебувала на Володимир-Волинському ЗПП НКО, 11 листопада 1945 р. писала додому: «[...] Сьогодні вже 1 листопада, а я ще все у Володимирі-Волинському. Ти не можеш собі уявити, скільки тут вже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди знаходяться за дротом і по всьому полю. У нас в землянці близько двохсот осіб. Удень і вночі двері не зачиняються та не дивлячись на це повітря завжди важке. Світла немає. По воду мусимо йти понад кілометр. Щоб ти не поклав, все вкрадуть. Близну випрати ніде, помитися ніде, взагалі табір непристосований для утримання людей, абсолютно жодних життєвих зручностей немає. Отримуємо харчі сухим пайком, а зварити ніде. Степан, ти вибач мене, але повір, що навіть убиральні немає [...]» [1, арк. 268].

Отже, аналіз документальних джерел засвідчує, що від початку червня 1945 р. на прикордонних збірно-пересильних пунктах НКО СРСР у західних і південно-західних областях Української РСР та на території Білорусі санітарні округові структури Червоної Армії розпочали облаштування спеціальної інфраструктури, забезпечуючи її медичним персоналом, майном, інструментами, ліками та санітарними засобами для проведення суцільної санітарної обробки, медичного обстеження, ізоляції й лікування хворих та інфікованих репатріантів. Головною метою цих заходів було недопущення неконтрольованої інфільтрації на територію СРСР хворих та інфікованих небезпечними епідемічними захворюваннями репатріантів, адже таке проникнення ускладнювало й без того непросту епідемічну ситуацію в країні.

В умовах завершення війни у Європі поживавився потік репатріантів, а відтак у другій половині 1945 р. цілком об'єктивно збільшилося навантаження на прикордонну медико-санітарну інфраструктуру репатріації. Відкриття збірно-пересильних пунктів НКО СРСР мало зменшити цю напругу та оптимізувати прийом, санітарну перевірку, медичне обстеження та лікування репатріантів у прикордонній смузі, не допускаючи проникнення інфікованих і хворих громадян у внутрішні райони держави.

Примітки

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1480. – 262 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2247. – 185 арк.
3. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3007. – арк.
4. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3009. – арк.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3027. – 104 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3028. – 152 арк.
7. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Мелешко Наталія Борисівна / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 257 с.
8. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЕН, 2002. – 606 с.

УДК 94:341.43(477)

Дмитро КРАВЧЕНКО
(м. Київ)

Повсякденне життя репатріантів в Українській РСР (1944-1953 рр.)

Здійснена спроба комплексного і всебічного дослідження рівня і якості життя репатрійованого населення України в повоєнний період (1944-1953рр.). При цьому як інтегральні визначено соціально-економічні та соціально-культурні показники. Звертається увага на позицію державних органів влади різних рівнів щодо репатрійованого населення, специфіку його соціального захисту.

Ключові слова: повсякденне життя, репатріанти, повоєнний період.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

Складовою частиною історії повсякденності повоєнного українського суспільства є репатріація українських громадян. Дослідження проблеми репатріації на сьогодні надзвичайно актуальна для розуміння політики тоталітарного режиму, створення об'єктивної картини подій, історичного осмислення долі українських громадян-репатріантів. А також підґрунтям для відтворення складних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-побутових процесів в Українській РСР у 1944-1953рр.

Проблему репатріації в Українській РСР в українській історіографії спеціально вивчали: М. В. Коваль (сформував нові концептуально-методологічні підходи до вивчення проблеми репатріації, репатріанти-«раби нацизму», «ізгої Сталіна»); О. Буцько (умови повернення репатріантів), К. Кейданський (табори

для переміщених осіб); С. Рудик та Ю. Макар (проблема видачі втікачів і переміщених осіб СРСР); Л. Стрільчук (примусова репатріація); Н. Житарюк і В. Холодницький (репатріація населення Північної Буковини); О. Потильчак (регулювання процедури перевірки переміщених осіб, організація та діяльність прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР на території Української РСР у 1944-1947 рр.; робота обласних відділів у справах репатріації); О. Лисенко (проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії), М. Куницький (український вектор репатріації); С. Гальчак (репатріація населення Волині та Поділля); Т. Пастушенко (репатріація населення Київщини); А. Андрєєв (агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України у 1944-1953 рр.); Н. Мелешко (система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР у 1944-1953 рр.); Г. Грінченко (досліджувала репатріацію через призму усної історії та історичної пам'яті) та деякі інші вітчизняні вчені.

У сучасній зарубіжній історіографії проблема репатріації розглядається у загальному ключі репатріації до СРСР (В. Земсков, П. Полян), а її українська складова не стала тут предметом окремого дослідження.

Вивчення історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що у наукових публікаціях відсутні спеціальні дослідження присвячені комплексному вивченню повсякденного життя репатріантів як самостійної історичної проблеми. Вона згадується в контексті інших аспектів загально-репатріаційного процесу, де порушуються лише її локальні фрагменти.

Даною публікацією здійснена спроба комплексного дослідження рівня і якості життя репатрійованого населення України в повоєнний період (1944-1953 рр.). При цьому як інтегральні визначено соціально-економічні та соціально-культурні показники. Звертається увага на позицію державних органів влади різних рівнів щодо репатрійованого населення, специфіку його соціального захисту.

Слово «репатріант» довгий час сприймалося громадськістю як дуже близьке до іншого сталінського лексичного новоутворення – «ворог народу». Один з англійських моряків розповів репатріанту В. Оболенцеву про те, що бачив, як зустрічають з музикою, квітами і великою радістю французів у Марселі, а пароплав з «русскими», яких вони привезли в Одесу «розвантажували з шостої ранку до четвертої вечора, ніхто їх не вітав, тільки жителі Одеси, проходячи мимо новоприбулих, кидали на них дикі погляди».

Такі реалії репатріаційного процесу до СРСР очевидно не сприяли його ефективності, а тому РНК СРСР посилив відповідальність відділів у справах репатріації облвиконкомів за стан справ у цьому питанні. Вже з червня 1945 р. облвиконкомаами були широко організовані урочисті зустрічі з квітами, музикою і транспарантами прибуваючих після «фільтрації» у місця проживання репатріантів [25, с. 30]. Ці заходи пом'якшували атмосферу недовіри до співгромадян і частково полегшували становище українців, які поверталися додому.

Дослідниця Пастушенко Т. зазначає, що не дивлячись на всі перестороги щодо небезпечності повернення до СРСР, агітації виїздити на проживання до західних

країн, пропозицій господарів залишитись в Німеччині, фактично всі опитані нею респонденти повернулись додому добровільно [16, с. 188].

По поверненню на колишнє місце проживання найважливішим було вирішити питання житла та працевлаштування. В оперативних зведеннях Херсонського облвиконкому повідомлялося: «Настрій репатріантів добрий, здоровий, переважна більшість з великим патріотичним бажанням поспішає влаштуватися на роботу, стати активними учасниками відбудови народного господарства і бере активну участь у політичному житті» [18, с. 134]. Про ступінь включення репатріантів у громадсько-політичне та виробниче життя республіки свідчать такі цифри: з репатрійованих – 52 974 – стахановці, 77 496 – ударники виробництва та передовики сільського господарства [10, арк. 6].

У документі «Про роботу серед репатрійованих громадян по підприємствах і установах міста Києва» датованому 9 квітня 1946 р. зазначалось, що: «...необхідно звернути увагу на організацію соцзмагання на виробництві. Домогтися, щоб кожен репатріант взяв на себе конкретне зобов'язання у зв'язку з появою закону про Четвертий п'ятирічний план, тим самим поширити стаханівський рух на підприємствах. Керівникам підприємств слід більше виявляти кращих робітників-ударників, які виконують і перевиконують норми виробітку, ставити їх за приклад іншим і стимулювати їхню роботу...» [3, арк. 139 зв.]. У доповідній записці «Про стан роботи з репатріантами у Запорізькій області», датованій 9 серпня 1946 р. і надісланій на ім'я М. Зозуленка, керівник обласного відділу репатріації Майборода зауважував: «У даний час серед репатріантів проводимо політико-виховну роботу з роз'яснення рішень партії та уряду, про збір врожаю та виконання планів заготівлі сільськогосподарських продуктів...» [4, арк. 23]. Повернення «в стрій достойних» радянських громадян мав приваблювати «заплямованих» репатріантів, а також легітимізувати репатріантів в очах звичайних громадян.

Більшість репатріантів – колишніх військовополонених, які були військовозобов'язаними, відправляли в армію або працевлаштовували у воєнізовані робітничі батальйони НКО і задіювали їх на будівельних та сільськогосподарських роботах. Чисельність таких РБ – до 1000 осіб (від 3 до 5 рот). Нариклад, з серпня 1945 р. по лютий 1946 р. такі робітничі батальйони функціонували в Миколаєві та Одесі [21, с. 40]. Згодом з воєнізованих робітничих батальйонів репатріанти направлялися на підприємства і будівництва інших наркоматів і відомств.

За директивою Генерального штабу збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р. робочі батальйони було розформовано, і до цієї категорії репатріантів почали застосовувати термін «переведені в постійні кадри промисловості». Постановою Ради Міністрів СРСР від 30 вересня 1946 р. на них було повністю поширене чинне законодавство про працю, а також всі права і пільги, якими користувалися робітники і службовці відповідних підприємств і будівництв. Вони зберігали статус повноправних громадян СРСР, але без права покинути певне встановлене державою місце роботи. За самовільний ухід з роботи їм загрожувало ув'язнення

на термін від 5 до 8 років (в травні 1948 р. ця міра покарання була знижена до 2-4 місяців) [26, с. 348].

У 1946-1948 рр. з Радянської Армії були демобілізовані військовослужбовці ряду вікових груп, і відповідно їх ровесники, раніше зараховані в робочі батальйони, намагалися отримати дозвіл повернутися в містя, де вони жили до війни. Проте, політика щодо цих людей була зовсім іншою: їх намагалися залишити на постійне проживання в тих містях, куди вони прибули свого часу в складі робочих батальйонів. Для цього їх схилили до укладання довгострокових трудових договорів, агітували перевозити свої сім'ї до себе. Частина репатріантів – колишніх «арбайтбатальйонників» саме так і вчинила, але більшість це не влаштувало. Як наслідок широкого розмаху набули самовільні уходи (втечі, неповерненці з відпустки) з підприємств і будівництв, що призвело до скорочення кадрів постійних працівників більше ніж вдвічі [26, с. 349].

Про соціально-побутові умови робітників трудових батальйонів свідчить акт обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МБД, складений інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради в грудні 1946 р.: «Гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний одяг, який щодня носять». Крім того, майже всі репатріанти працюють не за фахом, чорноробами, всі репатріанти не мають прописки, хворі не отримували належної медичної допомоги [5, арк. 2 зв].

Крім трудових батальйонів НКО, за результатами фільтрації, чоловіки, які досягли призовного віку, були мобілізовані в армію, деякі залучалися до роботи в перевірочних таборах, працювали писарями у фільтраційній комісії, в підсобних господарствах таборів. Жінок з дітьми зазвичай відправляли за місцем проживання, а от молоді дівчата також на довгий час могли залучатися до роботи при військових частинах, на демонтажі німецьких підприємств [22, с. 174, 190].

Станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах тільки 57,8 % репатріантів дозволили повернутися на своє попереднє місце проживання. 19,1% репатріантів – мобілізували в армію. 14,5% – зарахували до трудових батальйонів НКО. 6,5% – були заарештовані та передані в розпорядження НКВС, ще понад 2% репатріантів перебували на службі в збірно-пересильних пунктах або працювали на роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном. Таким чином, 42% репатріантів, які повернулися в СРСР, не могли в 1946 р. потрапити додому до своїх родин [22, с. 181].

Найпоширенішими проблемами з працевлаштуванням для тих кому все-таки вдалося прибути на постійне місце мешкання були: відмова у прийомі на роботу, пропозиція роботи не за фахом, розцінювання роботи для репатріантів як покарання, про що свідчать численні документи. Наприклад, «репатріантові Тарану, за спеціальністю інженеру-паровознику, тривалий час відмовляли в працевлаштуванні в депо ст. Знам'янка. Тільки після втручання органів репатріації його прийняли на роботу; директор Селищанського цукрового заводу що в

Корсунь-Шевченківському районі Київської області звільнив громадянку Г. А. Фіалко тільки тому, що вона була репатріанткою [10, арк. 9]; у Ленінському районі Полтавської області налісорозробки було мобілізовано 1000 робітників, виключно репатріантів; Секретар Михалпільського райкому КП(б)У з кадрів Кам'янець-Подільської області дав розпорядження керівникам районних організацій звільнити всіх репатріантів, які працювали в районних організаціях, і направити їх на фізичну роботу [9, арк. 225-226].

За даними відділу у справах репатріації при РМ УРСР на початок 1947 року було працевлаштовано 83% репатріантів [10, арк. 5]. У квітні 1946 р. у сільському господарстві Миколаївщини працювало 10438 репатріантів, 5872 на промислових підприємствах. На Херсонщині репатріантів переважно розселили у сільській місцевості. У вересні 1946 р. 5036 таких поверненців працювало у промисловості і 17806 у сільському господарстві [23, с. 136].

На початок 1947 р. частка працевлаштованих киян-репатріантів, яким дозволили жити в столиці, становила 84%. З них: на промислових підприємствах – 54%; в організаціях та установах – 46%. 328 осіб отримали направлення на продовження навчання [6, арк. 4].

Репатріанти на місцях прибуття, які опинялись в особливо скрутному становищі, отримували одноразову грошову допомогу. Практикувалась також допомога продуктами харчування та хлібними картками, взуттям та одягом, промисловими товарами та паливними матеріалами, худобою, присадибними ділянками, житлом, посівними та будівельними матеріалами.

Наприклад, на Полтавщині протягом 1945-1946 рр. 4 505 громадян отримали грошову допомогу [20, с. 569]. Репатріанти с. Дидлин Городищенського району Київської області упродовж 1945 р. отримали допомогу – 7 осіб хлібом (103 кг), 7 осіб – грошима (1 500 крб) [24].

Рада міністрів УРСР надавала значну підтримку тим, хто залишався на постійне проживання в сільській місцевості, на два роки звільняючи їх від обов'язкових поставок державі сільгосппродуктів і продуктів тваринництва. Такі громадяни одержували грошову позику для обзаведення майном та індивідуального будівництва в розмірі до 10 тисяч карбованців терміном на 10 років, з погашенням, починаючи з третього року після вселення [23, с. 138]. Подібні заходи були важливим заохочувальним стимулом повертатися на батьківщину.

На початок 1947 року по УРСР майже 5 000 колишніх репатріантів відновили навчання у вищих навчальних закладах і технікумах і 4345 осіб вступили до вишів [10, арк.8].

НКДБ через мережу інформаторів контролював приватне життя репатріантів: відслідковували їх оточення, друзів, релігійні та політичні уподобання, відпочинок, розмови, приватне листування з родичами та знайомими за кордоном та іноземними посольствами. За даними Паспортів України по Полтавській області на 1953 рік було взято на облік 11 332 особи, що листуються з іноземними адресатами [12, арк. 23-25], по Волинській області на 1951 р. 1 206 осіб [11, арк. 118], по Херсонській області на 1950 – 5 898 осіб [13, арк. 12].

Ще однією ознакою повсякдення репатріантів стала культурно-просвітницька та політико-виховна робота, що проводилась з ними на місцях постійного мешкання. Державні та партійні органи моніторили світоглядні настрої репатрійованих громадян, щоб убезпечити радянську систему від руйнації її політико-ідеологічних устоїв. Одним з інструментів такого моніторинг-контролю були опитувальники.

Про результати моніторингу репатріаційні органи подавали звітність. Так, у звіті від 5 листопада 1945 р. завідувач відділу репатріації виконкому Полтавської облради І. Свистунов, писав: «Репатріанти, які прибувають, мають гарний настрій, задоволені повернення на батьківщину, дякують Червоній армії, партії, уряду та особисто товаришу Сталіну за розгром ворога та за звільнення їх з німецького рабства. Користуються повагою та допомогою серед працівників того чи іншого підприємства. Поряд з цим мають місце випадки, коли деякі господарники не віддають належне політичній важливості питання політичного виховання репатріантів і до них ставляться неправильно.... У Свичковській сільраді був випадок, коли начальник НКВС Лагутін, будучи уповноваженим райкому КП(б)У, дав розпорядження голові сільради зібрати всіх репатріантів і відіслати їх вночі на скиртування хліба, а інших колгоспників відпустив на відпочинок» [2, арк. 60-61].

Окрему категорію репатріантів складала діти. По прибуттю на батьківщину вони розподілялись у дитячі будинки, де виховувались до набуття повноліття, окремі – всиновлювались або в дочерялись бездітними родинами. Основна маса репатрійованих дітей-сиріт направлялась у дитячі будинки Криму (Алушта, Сімферополя). Києва, інших міст, зокрема Поділля: у Вінницький та Мотилів-Подільський дитячі будинки, в Кам'янець-Подільський дитячий будинок ім. Крупської. Корчунецький спецбудинок ім. Леніна Ружичнянського району. Приворотненський дитячий будинок Кам'янець-Подільськогорайону. Шепетівський дитячий притулок та ін. [17, с. 129-130].

Безцінним є внесок усної історії у вивчення проблеми повсякденного життя репатріантів і роль тих істориків, які ще встигли взяти інтерв'ю, записати спогади очевидців, бо час – річ неблаганна. Зокрема, за спогадами харків'янки Олександри Миколаївни Галкіної вона повернулась до Харкова у дім, де проживали батьки, ніхто нікуди і ніколи її не викликав на перевірку, своє перебування в Німеччині на роботі не приховувала, вийшла заміж за військового, з яким познайомилась під час війни і певний час переписувалась після її закінчення, поступила на курси машинопису та стенографії, а згодом влаштувалась на роботу секретарем, ніхто в житті не попрацював за минуле, пропонували навіть вступити до лав партії [14, с. 56-57].

За спогадами Геннадія Андрійовича Марченка з Харкова, після повернення додому з німецького концентраційного табору одразу направився в міліцію для оформлення, відчував по відношенню до себе зневажливе ставлення, на роботу не брали, коли дізнавались, що був у Німеччині, влаштували не за фахом – помічником перукаря, в інститут не брали... [14, с. 90].

Щодо сільської місцевості, то за спогадами Зінаїди Іванівни Коваленко з с. Близнюки Близнюковського району Харківської області після повернення додому її часто викликали до КДБ, забрали паспорти, видали внутрішні без права виїзду за межі даної місцевості, сказала, що їду навчатись до Харкова у педінститут, де власне і навчалась до війни, але взяла перед війною академвідпустку, коли було оголошено про перехід на платне навчання, що і допомогло виїхати з села, влаштувалась працювати на завод – ХТЗ, після виходу на пенсію влаштувалась працювати у банку, а згодом в Українському національному фонді «Взаєморозуміння і примирення» щодо врегулювання питань про виплату компенсаційних платежів громадянам колишнього СРСР, які в роки війни стали жертвами нацистських переслідувань. [14, с. 61].

За спогадами Тимченко Євдокії Федотівни – була звільнена англійськими військами, після повернулась у рідне село, батько інвалід І групи, на милицях, голова колгоспу на милицях, людей мало, працюють інваліди на милицях, закінчила 7 класів, поступили в Таращу навчатись на фельдшера, переписувалась з підпільником Василем Пінчуком, з яким познайомилась в Німеччині, потім він потрапляє в ГУЛАГ, листи перестають приходити. В 1948 році вийшла заміж, народила дитину, почали викликати на допити з приводу Пінчука, під час яких втрачала свідомість від болю, повиривали нігті, осліпла, чоловік покинув, дитині три місяці було, у ГУЛАГ не відправили, бо у батька начальник КДБ Зайцев – товариш. [14, с.156].

Таким чином, повернення на батьківщину було радісним і світлим почуттям для багатьох респондентів, українці хотіли додому і повертались, за невеликим винятком, добровільно. Але реальність, з якою прийшлося зіштовхнутись, була невтішною. Значна частина респондентів засвідчили, що змушені були приховувати своє перебування в Німеччині, щоб уникнути недобррозичливого ставлення від оточуючих, цькування з боку влади, щоб не втратити можливість отримати роботу, навчатись. Хоча, з іншого боку були і такі, хто не приховував своє німецьке минуле і це не мало негативного впливу на їх облаштування на батьківщині. Облаштування репатріантів у сільській місцевості було не легшим, ніж у місті, а ще й мало ряд додаткових обмежень – відсутність паспортів, що не давало права виїжджати за межі населеного пункту, знайти роботу в місті, чи поступити на навчання. Репатріанти опинились під тотальним контролем радянської системи навіть у приватному житті.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАГО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2998. – 186 арк.
2. ЦДАГО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2999. – 131 арк.
3. ЦДАГО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4228. – 147 арк.
4. ЦДАГО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4249. – 168 арк.
5. ЦДАГО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5820. – 86 арк.
6. ЦДАГО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7375. – 193 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1477. – 70 арк.

8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1479. – 10 арк.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1480. – 262 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4351. – 79 арк.
11. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 453. – 118 арк.
12. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 466. – 51 арк.
13. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 473. – 37 арк.
14. Невигадане. Усні історії остарбайтерів: за ред. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.
15. То була неволя. Спогади та листи остарбайтерів // Гол. Ред. В. А. Смолій. Ред. Кол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – 544 с.
16. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» / С.Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць. - Вип. 29. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 157-166.
17. Гальчак С. Д. Особлива категорія репатріантів / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». Випуск XIII. – Вінниця: ВДП імені Михайла Коцюбинського, 2008. – С.126-130
18. Житарюк Н. Повернення та влаштування репатрійованих радянських громадян УРСР після Другої світової війни (на матеріалах Чернівецької та інших областей України) / Н. Житарюк // Буковинський історико-етнографічний вісник. Випуск 2. – Чернівці: «Місто», 2000. – С. 68-71.
19. Лахно В. Обмеження громадянських прав «остарбайтерів» з Полтавської області / В. Лахно // Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнської конференції до 70-річчя утворення Полтавської області 19 вересня 2007 року. – Полтава: ПНПУ, 2007. – С.73-77.
20. Лахно В. Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки / В. Лахно // // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2012. – Т. 25. -С.565-577.
21. Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР у 1945-1953 роках / А. А. Ліньов// Наукові праці. Науково-методичний журнал. Серія «Історичні науки». – Том 52. – 2006. – Випуск 39. – С. 38-41.
22. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) /Т. В. Пастушенко - К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 282 с.
23. Пронь Т. М. Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів на батьківщину / Т. М. Пронь // Гілея. – 2005. – № 3. – С. 132-141.
24. Щербина М. М. Городищенські репатріанти / М.М.Щербина // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.horodysche.org.ua/?id=297>
25. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41.
26. Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан / В.Н. Земсков // Война и общество. 1941-1945 гг. Книга II. Под ред. Севастьянова Г.Н. – Москва: Наука, 2004. – С. 331-358.

Розділ 4

ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

УДК 94:271.4(092)(477.83) «1946»

Павло ЮРЧИШИН
(м. Київ)

Львівський собор 1946 року у долі митрополита УГКЦ Володимира Стернюка та його родини

Висвітлено суспільно-політичну ситуацію в Західній Україні в умовах другого етапу радянської, політику сталінського керівництва щодо УГКЦ, процес підготовки Львівського церковного собору 1946 р., причини, етапи та наслідки ліквідації УГКЦ. Проаналізовано вплив цієї суспільно-політичної події на долю священницької родини Стернюків, зокрема розкрито маловідомі факти біографії митрополита УГКЦ Володимира Стернюка.

Ключові слова: радянська, УГКЦ, священницька родина, церковний собор, національно-визвольний рух.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, коли загострення протистояння української національної самоідентифікації з імперською моделлю з її ідеологією «руського мира» суспільної ваги набуває осмислення в нових історичних реаліях основних етапів та карколомних подій з історії УГКЦ як складової становлення Української державності. Історія УГКЦ в минулому столітті – це не лише час її переслідування, але й історія мужньої боротьби, незламності Духа і величезної сили віри, яка була одинокою зброєю тих, хто таки наважився протистояти цілій радянсько-комуністичній тоталітарно-репресивній системі. У цьому аспекті науково важливим є вивчення ролі Львівського собору 1946 р. у долі родини митрополита Володимира Стернюка, яка подає молодому поколінню українців приклад соціально значимої поведінки, обґрунтовує моральні норми, які мають стати взірцевими для сучасного українського суспільства у його протистоянні новій військовій імперській агресії у боротьбі за збереження Української державності.

Історична подія Львівського собору 1946 р. та ліквідація УГКЦ досить ґрунтовно досліджена у роботах І. Андрухів, В. Сергійчука, В. Пашенка, Н. Рубльова, О. Лисенка. Деякі питання біографії митрополита В. Стернюка та його родини у контексті подій Львівського собору 1946 р. висвітлено у працях С. Дмитрух, М. Кохановської та Т. Бублик.

Новизна дослідження полягає у зверненні до аналізу маловідомих фактів із життя митрополита Володимира Стернюка, його родини у контексті подій пов'язаних з Львівським собором 1946 р. та ліквідацією радянським режимом УГКЦ.

Українська греко-католицька церква була найбільшою церковною конфесією у західних областях УРСР. 1939 р., згідно з даними архієпископа І. Бучка, ця церква налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн. віруючих [4]. За даними А. Шептицького, загальна кількість греко-католиків на середину 1944 р. становила 5 млн. осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР від 17 серпня 1944 р.). У польській пресі за 1938 рік наводилася цифра близько 3 млн. [21, с. 156]. На кінець 1945 – початок 1946 р. на обліку перебувало 2290 греко-католицьких храмів УГКЦ та 1294 представники греко-католицького духовенства [10, с. 156]. Разом з тим, варто зазначити, що за загальними оцінками вітчизняних дослідників, влітку 1944 року УГКЦ була ослаблена значними втратами, які перенесла впродовж війни: значно зменшилась кількість віруючих унаслідок мобілізацій до Червоної армії в 1939-1941 рр., до УПА, до дивізії СС «Галичина», через вивезення на каторжні роботи до Німеччини, масові розстріли мирного населення фашистами та добровільну еміграцію багатьох цивільних мешканців упродовж 1943-1944 рр. [2, с.121-122].

УГКЦ виконувала душпастирську місію, морально-виховні завдання і володіла значною кількістю будинків культурного призначення, друкарень, книгарень. Власними силами вона видавала чотири десятки часописів і журналів, мала широку мережу церковних братств, релігійних товариств, дієво впливала на масові культурно-освітні товариства Галичини, зокрема, «Просвіту», «Рідну школу», «Сільський господар», «Пласт», «Луг» та ін. [14, с. 237]. Її лідер, митрополит А. Шептицький, був противником політичного терору, людиною непересічних людських і громадянських якостей, досвідченим парламентарієм, послідовним поборником національно-культурних прав народу. Витоки тісної співпраці А. Шептицького з національним рухом лежали у його переконанні, що УГКЦ є суто українська установа, яка повинна служити своєму народові, плекати його традиції, мову, культуру, всіляко сприяти його духовному розвитку, підтримувати його національні прагнення. Тому новому режиму до утвердження свого тотального контролю над суспільством доводилося ці фактори враховувати. Оцінюючи УГКЦ як генератора національної самосвідомості галичан, О. Лисенко підкреслював, що церква «... мала досвід протистояння, протидії політиці польського уряду» [11, с.73].

Звільнивши Західну Україну від нацистської окупації радянська влада продовжила, розпочату упродовж 1939-1941 рр., політику активної радянзації західних областей. На перешкоді цьому стояли не лише збройні загони УПА, а й Українська греко-католицька церква, яка підпорядковуючись Ватикану, налаштованому проти радянської влади, на переконання сталінського радянського керівництва виступала його дієвим політичний й ідеологічним інструментом – «опорою Ватикану» на території західноукраїнських областей; «чужою й

шкідливою церквою», яка виконує роль «легальної масової іноземної резидентури» [20]. Оцінюючи характер взаємин між УГКЦ та комуністичною владою після 1939 р., В. Пашенко вказував, що конфлікт між ними був неминучим [17, с. 17]. Сучасна дослідниця Л. Бабенко вважає, що, прийшовши в Західну Україну, більшовики перейняли антиунійну ненависть, притаманну колишньому царському самодержавству. Але якщо самодержавство дбало про усунення УГКЦ винятково як конкурента православ'ю, то політика комуністичної влади зумовлювалася комплексом інших за сутністю причин: виключення релігії із суспільного життя згідно марксистської парадигми; ворожими стосунками з Ватиканом як центром антикомунізму; сприйняття УГКЦ як «агента Ватикану».

Становище УГКЦ ускладнювала і суспільно-політична ситуація, що склалась у західноукраїнських областях УРСР. З нацистами пішли, в основному, лише керівники націоналістичного руху, залишивши в Галичині та Волині близько 50 тис. добре озброєних повстанців ОУН-УПА [6, с. 41]. Організоване самостійницьке підпілля, що стало на шлях антирадянського руху опору, наносячи відчутні втрати внутрішнім військам та місцевій адміністрації, насторожене, сповнене упередженням недовір'ям до радянської влади місцеве населення, яке або підтримувало повстанський рух, або займало позицію мовчазного нейтралітету, перетворювало становище УГКЦ, як національно релігійну організацію, по-справжньому на катастрофічне: в очах політичного сталінського керівництва СРСР вона була іноземним агентом, яка співпрацювала із нацистами і допомагала українським повстанцям. За таких обставин, митрополит Андрей Шептицький, сподіваючись, що «...безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів», спробував знайти вихід із цієї ситуації аби налагодити взаємини з радянським урядом, демонструючи при цьому толерантність та вміння дипломатичного маневрування. Враховуючи деяку лібералізацію у релігійній сфері, яку допустило сталінське керівництво щодо церкви у роки війни – «релігійного відродження» (зустріч Й.Сталіна з керівництвом РПЦ у вересні 1943 р., припинення репресій щодо РПЦ, створення Ради у справах РПЦ (РСРПЦ) при РНК СРСР), 14 жовтня 1944 р. митрополит Андрей звертається до уніатського духовенства з посланням: «Раджу отцям душпастирам, щоби кожна парафія пожертвувала на поранених і хворих солдатів Червоної Армії саме менше 500 карбованців і передала до 1 грудня митрополичій консисторії, звідки ці гроші будуть передані Червоному Хресту» [13]. Але ні спроби переконати сталінське керівництво щодо повної аполітичності церкви та її лояльності до радянської держави під час переговорів у Москві, у листопаді 1944 р. (делегація у складі священників Г. Костельника, І. Котова, В. Бучинського під керівництвом брата покійного митрополита ігумена монастиря студитів Климента (Шептицького)), ні дарунок УГКЦ – 100 000 крб. для допомоги інвалідам війни, не могли відвернути широкомасштабний процес неухильного і послідовного викорінення всіх громадських інституцій, що не вписувалися у жорстоку схему тоталітарної держави та виявляли опір її утвердженню. Розробляючи сценарій знищення УГКЦ, радянська влада використовувала репресії, гоніння, переслідування, залякування проти священнослужителів та

віруючих. Упродовж літа 1944 р. – до березня 1946 р. було заарештовано 287 осіб, серед них 1 митрополит, 4 єпископи, 182 священники, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 23 ченці, 9 слухачів Богословської духовної академії, решта віруючі, у тій чи іншій формі пов'язані з діяльністю самостійницького підпілля або загонами УПА. В ніч на 12 квітня 1945 р. органи держбезпеки арештували у Львові й Станіславі весь єпископат УГКЦ, що перебував на території УРСР, – митрополита Й. Сліпого, єпископів Г. Хомишина, М. Будку, М. Чарнецького, І. Лятишевського. Лише у Львівській області були також заарештовані прелати О. Ковальський, Л. Куницький, священники В. Белей, С. Сампар, Й. Труш, Р. Білик та інші, всього 33 діячі УГКЦ. Окрім релігійних осіб на території Собору Св. Юра затримано ще 17 осіб нібито причетних до націоналістичного підпілля [22, с. 48-49]. У Соборі Св. Юра, Духовній академії та дяківській школі 12-14 квітня проводились ретельні обшуки, було затримано 159 студентів, визнані придатними для проходження військової служби і невдовзі мобілізовані до лав Червоної армії. Початком відкритого наступу держави на УГКЦ стала поява 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» статті «З хрестом чи з ножем?», автором якої під псевдонімом Володимир Росович виступив відомий публіцист і письменник Ярослав Галан. Він звинувачував Греко-католицьку церкву у зраді українського народу, співробітництві з нацистськими окупантами, зв'язках з УПА і оунівським підпіллям, називав духовенство злочинцями, що заслуговують суворої кари, звинувачував митрополита А. Шептицького та його наступника Й. Сліпого у пособництві німецьким окупантам. Ідеологічною підставою акції з ліквідації УГКЦ стала ідея розриву унії з Ватиканом та «повернення» до РПЦ, яку за висловом І. Біласа, «... використовували як інструмент впливу на свідомість народу з метою централізації і зміцнення імперії в дусі тоталітаризму» [3, с. 98]. Для реалізації цієї мети з числа помітних греко-католицьких священників середньої ланки було сформовано «Ініціативну групу по воз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною», яку очолив відомий богослов, настоятель Преображенської церкви у Львові, представник Львівської єпархії Гавриїл Костельник – людина неординарна, вдумливий науковець, філософ. До складу «Ініціативної групи» входили Михаїл Мельник настоятель церкви у Нижанковичах, представник Перемишлянської єпархії, а також Антоній Пельвецький – настоятель церкви в Копичинцях, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії. Рада Народних Комісарів України у травні 1945 р. визнала «Ініціативну групу» як адміністративно-церковну владу греко-католиків і дозволила їй провести церковний собор, різні підготовчі заходи до нього серед мирян і духовенства. Фактично владні структури долю греко-католицької церкви вже вирішили, аналогічне рішення повинен був прийняти церковний собор, аргументацію, висновки і постанови для нього готувала «Ініціативна група» [25]. Із самого початку діяльність цієї групи керувалася і контролювалася державними органами, найбільш активними з яких були органи держбезпеки. Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї в результаті тиску з боку радянських органів. Греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої

начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то згниєте ось тут, – і показав пальцем на підлогу. Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)» [4, с. 143]. У цьому контексті, важливим, на наш погляд, є оцінка ролі о. Гавриїла Костельника у справі возз'єднання греко-католиків з РПЦ та в організації Львівського Собору 1946 р. Радянська влада потребувала авторитетної особи для підпорядкування вірних парафій, та майна УГКЦ РПЦ Московського патріархату. НКВД звернув увагу на о. Гавриїла Костельника, який «з 1930-х рр. цілком віддав себе справі руйнування основ уніатства своїми літературними працями з апології Православ'я та усними виступами» і був принциповим критиком латинізації уніатської церкви, ще у 1939 р.

Завершенням діяльності Ініціативної групи стало скликання Собору уніатської Греко-Католицької Церкви. У 350-ту річницю Берестейської унії, у дні 8-10 березня 1946 р., від п'ятниці до неділі першого тижня Великого посту, перед неділею так званого православ'я, розпочався ганебний псевдособор ліквідації Берестейської унії. На ньому були присутні 216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священиків і 22 делегатів-мирян) із трьох єпархій – Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської [22, с. 53; 29, с. 62]. Делегати собору «виражали волю» 997 із 1270 священиків усієї греко-католицької церкви західних областей України (78 %), які самостійно чи під тиском влади подали особисті заяви про бажання вийти з унії та возз'єднатися з православ'ям. У своєму зверненні до уряду засновник ініціативної групи о. Гавриїл Костельник сказав: «Ми ситі Римом, ситі унією з Римом! Берестейська унія утворювалась як ініціативна група з окатоличування всього українського народу. Досить!». Собор постановив: «Відмінити постанови Берестейського Собору 1596 р., ліквідувати унію, відійти від Риму та повернутись у нашу батьківську Святу Православну віру... «У постанові Собору зазначалося: «... відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви» [23, с. 128; 29, с. 94].

Отже, приготування до псевдособору тривало сім місяців, а свою справу він зробив за шість годин, враховуючи молебні, вітання від представників і делегатів Московської патріархії, 12 промов, подвійне голосування, представлення нових єпископів-самозванців та побутові справи, гостини. Собор у Львові в березні 1946 р. був прологом нового насилля над людською душею на цілому європейському Сході – до ліквідації УГКЦ на Закарпатті, в Румунії, Угорщині, Болгарії. УГКЦ пішла в катакомби, залишилася мовчазною.

Після Львівського церковного собору 1946 року почались масові переслідування і репресії католицьких священиків, монахів та вірних, які не бажали переходити у православ'я. Усі греко-католицькі храми з усім майном передано Російській Православній Церкві. Греко-католицькі монастирі розпущено, майно пограбовано, чернецтво або заарештовано, або виселено в Сибір. Багато священиків УГКЦ готові були стати на шлях страждань і поневірянь аніж зрадити церкву. Серед таких була священницька родина Стернюків – брати Володимир й Остап Стернюки. Так, переховуючись на горищі

собору Святого Юра, брат Остап став свідком ліквідації УГКЦ на Львівському «Синоді» [19]. Можливо він і проінформував про хід цього «... збіговиська, бо там не було справжнього єпископа [8]» брата Володимира. На момент подій пов'язаних з Львівським церковним собором отець Володимир Стернюк належав до Отців Чину Найсвятішого Ізбавителя (ЧНІ) – ченців-редемптористів, серед яких він перебував ще з часу нацистської окупації у монастирі св. Климентія у Львові, що по вул. Зибликевича (тепер вул. Івана Франка). При монастирі діяла невеличка Церква Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (діюча в наш час), де о. Володимир відправляв св. Літургії, проповідував, здійснював Св. Тайни. Однак за розпорядженням радянської влади у 1946 р. церква була закрита, а всі ченці відселені біля Львова до монастиря Матері Божої Неустанної Помочі, що у Збоїськах. До честі отців-редемптористів, жоден з них не підтримував цього процесу, і отець Володимир Стернюк належав до активних противників «возз'єднання з православ'ям». Так, цікавими є свідчення парафіяльного священика отця Маркіяна Охримовича. Він був молодим священиком і під тиском життєвих обставин, поставив свій підпис під возз'єднанням з «Ініціативною групою». І коли він одного разу поїхав до Львова до лікарні, випадково зустрів отця Володимира на вулиці. Отець Володимир його прямо запитав: «Ти підписав?». Той відповів: «Так». На це отець сказав: «Тоді я ніц не маю з тобою до розмови». Тоді о. Маркіян запитав, як він може виправити ситуацію, на що отримав пораду відмовитися від підпису і посповідатися [18]. Коли о. Володимир відмовився підписати членство у ініціативній групі, то його, як й інших редемптористів, поселили в монастирі ЧНІ у с. Голоско, заборонивши будь-яку священичу діяльність. А вже 1947 р. о. Володимир Стернюк був змушений шукати світську працю [18].

Володимир та Остапові Стернюкам за непідписане «возз'єднання з православ'ям» заборонили будь-яку священичу діяльність, тому довелося шукати світську роботу. Якийсь період Володимир працює над перекладами з французької в науковій бібліотеці Львівського університету. Згодом 18 червня 1947 р. Володимир був арештований [7, с. 29]. Офіційним звинуваченням було те, що отець Володимир начебто використовував свою священичу діяльність для антирадянської пропаганди та співпраці з українським націоналістичним підпіллям. Воно було висунуте на підставі випадку з трьома студентами, які сповідалися в отця Володимира. Йому закидали співпрацю з підпіллям УПА, й намагались розвідати місцезнаходження Тараса Чупринки. Насправді ж, о. Володимир не знав цього і просто сповідав членів молодіжної групи «Бойовий загін Галка». Це було кілька юнаків шкільного та студентського віку, які вирішили створити організацію, яка збирала б кошти й амуніцію для допомоги українському підпіллю. Отець Володимир сповідав цих юнаків перед Великоднем, серед яких був рідний брат одного з отців-редемптористів. Власне, ця інформація стала відома на допиті одного з тих юнаків, котрий також стверджував, що о. Володимир Стернюк брав від хлопців присягу про вірність організації та відмову від членства в комсомолі. [18]. Під час допиту вони зізналися, начебто отець Володимир був їхнім натхненником для антирадянської

діяльності. На всі ці закиди отець не відповідав, таким чином зберігши таємницю сповіді. До цієї справи додалася ще одна: о. Володимиру інкримінували сприяння Любові Возняк-Лемик, яка входила до бандерівського крила ОУН, у втечі за кордон. Його перевезли до в'язниці, що у місті Києві. «Мені закинули те, що я сповідав підпільних вояків УПА. Їх спіймали ... вони призналися, що я їх сповідав. Ніякою націоналістичною роботою я не займався, інших закидів у мій бік не було. Судив мене особливий трибунал у Москві. Потім другий раз судили за те, що виповнив своєю рукою переселений лист жінці брата Степана Бандери. [...] Тяжко мене катували, спати не давали, били, але більше літ кари не додали. І так серед блощичь, які пили нашу кров вночі, та праці лісоруба вдень я відбував свою кару. <...>. Каторжна праця була важкою, виснажливою, але ще більше допікало знущання кримінальних елементів...» Ось фрагмент із споминів сестри Герарди Крупи, згромадження Сестер Милосердя св. Вікентія. «...Це була дуже мужня і принципова особа... Не любив оповідати про терпіння, яких зазнавав у тюрмі... Лиш одного разу... Було це вечором в сутінках, Владика розповідав як жахливо з ним поводитися в тюрмі. Більше місяця безсонних ночей, бо вночі були допити, а потім напівживого заносили до камери та кидали на долівку. Та Господь Бог допоміг йому пережити ці тортури, й вони не зломали його Духа [...]». Під час слідства у Лук'янівській в'язниці відбулася дуже цікава зустріч монаха Володимира і полковника Січових Стрільців Василя Вишиваного (архикнязя Вільгельма Габсбурга). «Вони випадково опинилися в одній камері. Розмовляли французькою. Вільгельм просив отця про сповідь, але наступного дня його перевели в іншу камеру», – розповідає о. Тарас Бублик [18].

Отця Володимира було засуджено на п'ять років виправних робіт, які він відбував у таборі в Єрцево Архангельської області, в системі «Каргопольлаг». «Трудовий» табір, у який призначили о. Володимира, займався лісорозробкою – вирубуванням лісу і заготовленням деревини. Від непосильної каторжної праці на лісорозробках врятував о. Володимира співв'язень – добрий лікар і благородна людина. Він домігся переведення ув'язненого на роботу санітара, який повинен був постійно перебувати з в'язнями під час робіт у лісі і допомагати у випадку травм і поранень. В табірних умовах о. Володимир намагався виконувати і свої священні обов'язки: відмовляв молитви із Часослова, які знав напам'ять і, як тільки була нагода відокремитись, відправляв Св. Літургію, користуючись тим, що він ходив від однієї бригади до іншої [1].

Схожа доля випала і його братові Остапові Стернюку, який був дещо пізніше також репресований. Він до 1950 року продовжував свою підпільну душпастирську діяльність у м. Львів, за що в цьому ж році був і репресований. Ось як це згадує сам Остап-Євсітахій Стернюк: «[...] У 1944 (1950) році большевицьке НКВД вивезло з мене моєї землі, дали 20 років Сибіру, крім того ще дали 5 поранень, тобто властиво я мав би вернутися на Галичину тільки в 1990 роках. Я працював на 29 – й шахті. Після смерті ката Сталіна мене випустили, але аж в 1956 році зняли судимість і другі «огранічення». Той кусок хліба, що давали в Сибірі, нагадував липку масу, ніби варений. Люди гинули. Мене якось підгодовував кухар зі Львова. З Воркути втікнути було неможливо. Один якось

заховався у вугілля і 150 км проїхав. Не витримав голоду, вийшов на якійсь зупинці. Його зразу ж здали, бо всі службовці залізниць Сибіру були довірені НКВД. Охорона часто виводила по 50 в'язнів в тундру і примушувала кластися на болота, порослі карельською, низькою (50-60 см) березою і лозою. Ходити по тій заболоченій тундрі було важко, лиш місцеве населення Комі (коміки) їздять по ній на санях, запрягаючи в них по 4-6 оленів [...]» [16] Репресії торкнулися і родини Остапа. Так, через його підпільну священницьку діяльність його дітей було звільнено із Львівської консерваторії [7, с. 84].

Узагалі цих п'ять післявоєнних років були для Західної України суцільним кошмаром: повсталі бандерівців і репресії влади, колективізація і зв'язана з нею депортація заможних селян, арешти населення – все це створювало дуже несприятливі умови для збільшення впливу РПЦ, в той час, як оголошена поза законом УГКЦ автоматично виявились в одному ряду «борців за Україну» разом з націоналістичним підпіллям [12].

Отже, Львівський церковний собор 1946 р., ліквідація УГКЦ, викликавши протидію вірних, а особливо національно свідомих діячів УКГЦ, значно посприяли національній консолідації українців – галичан, укріпивши їхній національний світогляд, сформувавши таку модель протистояння тоталітарному режиму, яка в кінці кінців узабезпечила збереження як конфесійної так і їхньої національної самоідентифікації в умовах радянського тоталітаризму. Львівський церковний собор 1946 р., ліквідація УГКЦ стали визначальними подіями у житті священницької родини Стернюків, які пройшовши усі кола репресивного молоху, не тільки не втратили своєї віри, а своєю мужністю стали прикладом величі незламного духу у вірі іншим вірянам катакомбної церкви. Найбільш кардинально собор вплинув на долю о. Володимира, оскільки саме йому згодом довелось очолити боротьбу УГКЦ за своє існування та легалізацію.

Примітка

1. «Мені священників не треба, мені потрібні мученики» – владика Володимир Стернюк, єпископ підпільної церкви [Електронний ресурс]. Режим доступу https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/35886-meni-svyashhenikiv-ne-treba-meni-potribni-mucheniki-vladika-volodimir-sternyuk-ypiskop-pidpilnoyi-cerkvi.html

2. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико- Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно- політичний та політико-правовий аналіз / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

4. Бондарчук П. М. Греко-католики в Україні середина 1940-х – середина 1960-х рр.)

5. Греко-католицька церква в роки Другої світової Війни [Електронний ресурс]. Режим доступу raskolam.net/ Греко-католицька-Церква-в-роки-Другої/

6. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – К., 1993. – 302 с.

7. Дмитрук С. Життя як подвиг для Христа: біографічні дані редемптористського монаха місцевого варварсько-правлячого єпископа Києво-Галицької митрополії Володимира Стернюка. – Львів, 2007. 223 с.;

8. Документальний фільм «Ціна власного життя» (Україна, 1997) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=U5hezIAZz1w>

9. Дроботушенко Е. В. Динаміка зростання кількості православних храмів та молитовних будинків Сибіру і Примор'я в середині 40-х рр. ХХ ст. // Історичні, філософські, політичні та юридичні науки, культурологія та мистецтвознавство. Питання теорії і практики. – 2015. – № 3-2 (53). – 79 с.
10. З хрестом чи пістолетом? – Львів: Вільна Україна, 1945.
11. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О.Є. Лисенко // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 3. С.73-81.
12. Львівський собор 8-10 березня 1946 р. у контексті церковно-історичних реалій. [Електронний ресурс]. Режим доступу: pravlife.org/content/lvivskiy-sobor-8-10-bereznua-1946-r-u-konteksti-cerkovno-istorichnih-realiy
13. Маловідомі листи митрополита Шептицького. – Львів: Вільна Україна, 1983.
14. Марчук В. В. Церква, духовність, нація.
15. Онопченко Б. Політична зумовленість ліквідації й відродження української греко-католицької церкви // Матеріали з конференції Актуальні проблеми держави і права. – С. 448-454.
16. Остап Стернюк: Спогади бувших пластунів. [Електронний ресурс]. Режим доступу :<http://100krokv.info/2017/04/ostap-sternyuk-spohady-buvshyh-plastuniv/>
17. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ ст. до наших днів) / В.Пащенко. – Полтава, 2002. – 614 с.
18. Поліщук Н. «Мені не потрібні священики , у мене немає храмів, мені потрібні мученики!» До 110-річчя від дня народження Володимира Стернюка [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=66246&name=kaleido_digest&_lang=en&
19. Проповідники Церкви [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://cerkva-vnls.lviv.ua/propovidniki-tserkvi/> Володимир Стернюк [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:663000>
20. Рубльова Н. С. Львівський собор 1946 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_sobor_1946
21. Сосковец Л. І. Ради у справах релігії як провідники державної політики щодо церкви // Видавництво Томського політехнічного університету. – 2008. – Томск. – 312 с.;
22. Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В.І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. 492 с.
23. Уткін О. І. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Український історичний журнал. – 1998. – С. 99-109.

УДК [908+796.5](477.52)«1950/1990»

Марина ЄЗУТА
(м. Чернігів)

Краєзнавчо-туристична діяльність Сумської дитячої екскурсійно-туристичної станції у 50-х – 90-х рр. ХХ ст.

Висвітлено розвиток дитячо-юнацького історико-краєзнавчого туризму в Сумській області у 1950-1990-х рр. Визначено основні періоди діяльності Сумської ДЕТС. Проаналізовано пріоритетні напрямки туристично-краєзнавчої роботи.

Ключові слова: дитяча екскурсійно-туристична станція, періоди діяльності, дитячо-юнацький туризм, краєзнавча робота.

Науковий керівник: *Остряк А. М.*, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, доцент.

Туризм і краєзнавство поступово стають одним із найбільш масових та доступних методів пізнання історії та культури рідного регіону та країни в цілому, засобом піднесення національної свідомості народу і формування патріотизму. Актуальність же дослідження історичних етапів розвитку регіонального дитячо-юнацького туризму і краєзнавства обумовлюється важливістю в повній мірі використовувати в сучасних умовах найкращі здобутки організаційної та методичної діяльності вітчизняної туристсько-екскурсійної системи, що була створена та існувала в радянський період.

Серед радянських та вітчизняних учених питанням історії розвитку регіонального дитячо-юнацького туризму та краєзнавства займається О. Колотуха [1]. В. Грицку, Ю. Грицку-Андрієш, О. Сопіт проаналізували сучасний стан та перспективи розвитку дитячо-юнацького туризму на території Чернівецької області, розглянули історичні етапи його становлення і відзначили розвиток дитячо-юнацького туризму в радянський період – етапом активного піднесення [2]. Розвиток дитячо-юнацького туризму в Харківській області розкрито в статті І. Скриль. Автор розглядає дитячо-юнацький туризм як компонент туристично-рекреаційного комплексу Харківської області та приділяє увагу напрямам туристично-краєзнавчої роботи зі школярами, також аналізує роботу Харківської обласної станції юних туристів [3]. Питанню розвитку дитячо-юнацького туризму Сумського регіону у вітчизняній історіографії майже не приділено уваги; переважно – це статті, дотичні до досліджуваної проблематики, а також краєзнавчі дослідження з історії Сумщини. Зокрема, Л. Рожкова торкнулася сучасного розвитку молодіжного туризму на Сумщині, основна ж мета роботи – дослідження сучасного стану історичного краєзнавчого руху на Сумщині [4]. Питанню діяльності українських товариств та організацій, причетних до розвитку туризму на території краю, присвячено дослідження С. Воль, яка схарактеризувала основні етапи створення та напрями діяльності клубу «Абалаковець» [5].

Проаналізувавши наявну історіографію, можна стверджувати, що порушені у дослідженні питання не знайшли достатнього відображення в українській історичній науці. Спеціальні історичні дослідження, які безпосередньо були б присвячені проблемі розвитку дитячо-юнацькому туризму на території Сумської області, відсутні.

Мета статті – охарактеризувати краєзнавчо-туристичну діяльність Сумської дитячої екскурсійно-туристичної станції у 50-90 рр. XX ст. та проаналізувати її пріоритетні напрямки.

Провівши ретроспективний аналіз, можна виділити декілька етапів розвитку дитячо-юнацького туризму на Сумщині. Перший етап – становлення (1940-1960 рр.). Розвиток туристсько-краєзнавчого руху на Сумщині розпочався у 1940 р., коли туризм став одним з педагогічних методів виховання підростаючого покоління. Активізація туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді Сумщини бере свій початок з кінця 40-х рр. XX ст. 5 червня 1948 р., згідно з рішенням виконкому Сумської обласної ради депутатів трудящих, було дозволено створення в м. Суми першого обласного позашкільного закладу з туристсько-краєзнавчим напрямом діяльності, яким стала обласна дитяча екскурсійно-туристична база, що передбачала залучення учнівської молоді до вивчення історії рідного краю, довкілля, історичних, географічних, етнографічних об'єктів, явищ соціального життя, оволодіння практичними вміннями та навичками зі спортивного туризму, шкільного краєзнавства, музеєзнавства, а також організацію змістовного дозвілля і пропаганду здорового способу життя [6]. Слідуючи рішенням виконкому обласної ради депутатів трудящих від 11 червня 1952 р., Обласну дитячу екскурсійно-туристську базу було реорганізовано в обласну екскурсійно-туристську станцію (далі – ОблДЕТС), яку очолив В. Чубур. Станція стала центром позашкільної роботи Сумської області з дітьми за туристсько-краєзнавчим напрямом.

Другий етап (60-90 рр. XX ст.) активного розвитку характеризувався запровадженням нових форм туристсько-краєзнавчої роботи Щорічно, починаючи з 1960 р. та впродовж наступних 30 років, до дня народження В. Леніна в Сумах, Глухові, Шостці, Ромнах та інших містах проводився традиційний ленінський агітпохід, ініціатором яких був Сумський Палац піонерів. Керував всією роботою штаб туристів, який очолювала С. Воль. Ленінський агітпохід являв собою одноденний похід з виконанням декількох завдань: збір краєзнавчого матеріалу за напрямками республіканських експедицій і оформлення куточків В. Леніна в сільрадах, клубах, на фермах, в сільських школах. Маршрут першого агітпоходу був один і його в 1960 р. пройшли 40 чоловік, а вже в 1970 р. до 100-річчя В. Леніна в похід за 28 маршрутами вирушили 2500 чоловік [7]. З кожним роком зростала кількість багатоденних походів рідним краєм, звідки школярі приносили матеріали про флору і фауну, новобудови країни, героїв Великої Вітчизняної війни. Традиційним стало проведення в школах та позашкільних закладах походів: «Наш край узимку», «Назустріч весні» та «Золота осінь» [8].

Діяльність Сумської облДЕТС значно активізувалась після призначення на посаду директора В. Токара, який працював на ній з 1967 по 1991 р. З 1969 р. школи області активно включились в республіканську експедицію «В країну знань», що в різні роки була приурочена до визначних подій в СРСР. З гуртківцями станції проводилися походи по рідному краю та категорійні походи по Криму, Карпатам і Кавказу, зустрічі з людьми нагородженими орденом Леніна, обласний зліт старшокласників. Разом із інститутом удосконалення вчителів проводилися семінари з питань туризму та краєзнавства, з методистами Будинків піонерів і старшими піонервожатими [9]. З 1972 р. колектив Сумської облДЕТС працював у напрямку подальшого розгортання та покращення туристсько-

краєзнавчої роботи в усіх напрямках (похід-естафета «Пошук», туристський зліт гуртківців, республіканський огляд експозиції трудової слави) республіканської експедиції «В країну знань», присвяченої 50-річчю Всесоюзної піонерської організації ім. В. Леніна та на честь 50-річчя створення СРСР [10].

Створювалися комплексні позашкільні установи, відкривалися туристсько-краєзнавчі клуби, секції, гуртки, експедиційні загони. Експедиція дозволила охопити сотні тисяч учнів краєзнавчою роботою, що сприяло створенню краєзнавчих куточків, шкільних музеїв. Більшість експедиційних загонів мали свій девіз, емблему та пісню. Всією роботою експедиційних загонів керував оргкомітет, були розроблені конкретні завдання для кожного з них. Працівниками станції на допомогу загонам експедиції готували методичні поради: з досвіду спортивного орієнтування, дослідження пам'яток природи та історії рідного краю під час туристичного походу, випускали плакати та виготовляли стенди для музеїв.

На допомогу школам у підготовці туристсько-краєзнавчих кадрів при облДЕТС діяли гуртки за різними напрямками: юних туристів, юних геологів, юних екскурсоводів, орієнтувальників, юних фольклористів, пішого та лижного туризму, юних туристів-краєзнавців. На базі туристсько-краєзнавчих гуртків створювали експедиційні загони: «Шляхами великих звершень», «Углибину сторіч», «У світ прекрасного», «До таємниць природи» та багато інших. Гуртківці облДЕТС здійснювали одноденні та багатоденні подорожі місцями бойової, трудової та революційної слави Сумщини, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни, краєзнавчі вікторини, екскурсії до міст-героїв Києва, Мінська, Москви та ін. [11].

До 30 річниці перемоги радянського народу в Великій вітчизняній війні 25-й традиційний туристичний зліт, в якому взяло участь понад 3000 учнів, було проведено в колиці партизанського руху – Спадщанському лісі. Проїшли зіркові походи з вихованцями шкіл-інтернатів, дитячих будинків, проведено туристсько-краєзнавчу естафету «Від Путивля до Карпат», відкрито нові гуртки: юних військових-істориків та юних істориків партизанської слави на Сумщині [12].

Важливою складовою роботи облДЕТС було постійне проведення екскурсій зі школярами області. Здійснювалися виробничі екскурсії на підприємства Сум (екскурсії охоплювали близько 12000 осіб щороку). Автобусні екскурсії по місту Суми за різною тематикою, якими кожного року було охоплено близько 2000 учнів, та до різних музеїв області, таким видом екскурсій за навчальний рік було охоплено до 1500 учнів.

Сумський палац піонерів став методичним центром туризму і краєзнавства, центром підготовки туристських кадрів. При Палаці працювали постійно діючі семінари молодших інструкторів, керівників експедиційних загонів. Проводилися вечори юних геологів, юних фольклористів, теоретичні конференції з огляду рефератів, туристські вогники та КВК [13]. У 1963 р. при Палаці було відкрито клуб юних туристів-альпіністів імені Є. Абалакова.

С. Воль з 1997 до 1999 рр. займала посаду керівника клубу. У 1977 р. на базі Сумського палацу піонерів було відкрито Музей історії радянського альпінізму.

Майже всі заходи абалаковців стали традиційними і проводилися щорічно: міська туристська конференція, «Перша лінія» – піонерські змагання з орієнтування, факельна естафета «Памяті героїв», чемпіонат молодих надій, кушові конференції експедиційних загонів тощо [6].

Важливим етапом у розвитку туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді Сумської області стало проголошення у 1972 р. Всесоюзної туристсько-краєзнавчої експедиції піонерів та школярів «Моя Батьківщина – СРСР», що була покликана сприяти вихованню школярів на прикладі життя та діяльності В. Леніна; розвитку масового шкільного туризму та комплексному вивченню рідного краю і охороні навколишнього природного середовища. Здійснюючи подорожі рідним краєм, учасники працювали по виконанню завдань державних, наукових, громадських, організацій та штабів експедиції по таких напрямках: «Ідеї Леніна живуть і перемагають», «В буднях великих будов», «В боях відстояли вітчизну свою», «До таємниць природи» та «Мистецтво належить народові». В ході експедиції були проведені обласні змагання юних туристів-краєзнавців, обласні змагання юних орієнтувальників, конкурси на кращу туристську подорож, огляд роботи шкільних музеїв, обласна туристсько-краєзнавча естафета та обласний зліт кращих експедиційних загонів [14].

ОблДЕТС постійно проводила роботу з пропаганди дитячого туризму. Обласна газета «Ленінська правда» та молодіжна газета «Червоний промінь» майже в кожному номері вмщували замітки про туристсько-краєзнавчу роботу в школах та будинках піонерів. Про роботу експедиційних загонів неодноразово розповідало обласне радіо, про роботу дитячих турбаз в час канікул завжди робилися оголошення [15].

Сумська облДЕТС була ініціатором створення тимчасових та постійних туристських баз у різних містах колишнього Радянського Союзу. Виступала організатором роботи обласного профільного табору, в кому щороку влітку оздоровлювалося до 400 осіб. У 1970 – 80-х рр. облДЕТС мала бази в містах Севастополі, Києві, Москві, Ленінграді, Одесі, Полтаві, Бресті, Путивлі і постійно діючу в Сумах. За літній сезон 1970 р. на цих базах оздоровлювалось до 10000 учнів області, у 1980 р. кількість учнів досягала 16000 [16].

У 1973 р. на базі облДЕТС було створено гуртки орієнтування на місцевості, а вже у 1983 р. О. Колтаков організував клуб «Орієнтир», основною метою якого було залучення дітей та дорослих до регулярних занять фізкультурою і спортом, покращення топографічних знань та підготовка підростаючого покоління до захисту Вітчизни [17].

Ще одна зміна назви закладу відбулася в 1976 р., коли на підставі Наказу Міністерства освіти СРСР від 12.01.1976 р. Сумська облДЕТС була перейменована в Сумську обласну станцію юних туристів. Станція продовжила роботу за традиційними напрямками: організовувала роботу гуртків, секцій, клубів, постійно та тимчасово діючих туристсько-екскурсійних баз та проводила підвищення кваліфікації кадрів [18].

Третій етап (1990-1997 рр.) стабільного розвитку характеризувався формуванням цілісної системи організації масовою туристсько-краєзнавчої

роботи з учнівською молоддю, розгалуженою мережею гуртків туристсько-краєзнавчого профілю в Сумській області, плідною співпрацею з учнями загальноосвітніх шкіл, педагогічних училищ та студентами педагогічних інститутів. На початку 90-х років у області відкрилися районні та міські станції туристів: Кролевецька, Шосткінська та Конотопська міські станції юних туристів, а в 1991 р. в м. Суми було відкрито позашкільний навчальний заклад – обласний дитячо-юнацький клуб «Орієнтир» [6].

У 1991 р. школярі Сумщини долучилися до Всеукраїнського руху учнівської молоді «Моя земля – земля моїх батьків», метою якого було збереження та примноження традицій, звичаїв, обрядів народу, в якій існувало 5 напрямів руху: «Рідна мова – пісня солов'їна», «Мій край – моя історія жива», «Роде наш красний, роде наш прекрасний», «Струни серця», «Кришталеві джерела» [19].

У 1993 р. було створено Обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді в результаті об'єднання обласного клубу «Орієнтир» та Сумської обласної станції юних туристів. Головними завданнями Центру стали: створення оптимальних умов для проведення учнями краєзнавчої роботи по поглибленню знань з історії рідного краю, організація змістовного дозвілля, залучення дітей до активної участі в народних традиціях та інші [20]. Директором було призначено О. Колтакова. Обласний центр продовжував залучати учнівську молодь до роботи в гуртках, участі у походах, експедиціях, обласних та республіканських масових тур. заходах, надавати методичну допомогу з питань туристсько-краєзнавчої роботи міським та районним відділам освіти, школам, ПТУ та позашкільним установам області, постійно організовували пізнавальні екскурсії для учнівської молоді, проводили роботу спільно з науково-дослідними, творчими організаціями та вищими навчальними закладами [21].

Радикальні політичні та економічні зміни 90-х років, торкнулися і роботи Обласного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, який був ліквідований згідно з наказом № 131 від 8.04.1997 р. «Про ліквідацію обласних Центрів туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, центру науково-дослідницької та науково-технічної творчості молоді, станції юних натуралістів». Натомість, у червні 1997 р. в результаті реорганізації трьох обласних позашкільних закладів був створений Сумський обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю [22].

Проведений аналіз діяльності облДЕТС дозволив виділити відповідні етапи в розвитку дитячо-юнацького історико-краєзнавчого туризму на Сумщині: становлення, активного розвитку і стабільного розвитку. Перший етап – становлення характеризувався появою обласної дитячої екскурсійно-туристичної бази, яку згодом було реорганізовано в обласну екскурсійно-туристську станцію. Основними напрямками діяльності була організація екскурсійних тематичних поїздок і походів зі школярами по області, налагодження роботи гуртків з декількох напрямів та проведення конференцій за участю вчителів, керівників туристсько-краєзнавчих гуртків.

Другий етап активного розвитку відзначився запровадженням нових форм туристсько-краєзнавчої роботи, масовістю та різноманітністю заходів.

Створювалися комплексні позашкільні установи, відкривалися туристсько-краєзнавчі клуби, секції, на допомогу школам у підготовці туристсько-краєзнавчих кадрів при облДЕТС діяли гуртки за різними напрямками. Важливою складовою роботи облДЕТС було постійне проведення екскурсій зі школярами області. Молодь Сумщини включалася в республіканські та всесоюзні експедиції. ОблДЕТС постійно проводила роботу з пропаганди дитячого туризму в обласних та молодіжних газетах, на обласному радіо. Станція була ініціатором створення тимчасових та постійних туристських баз у різних містах колишнього Радянського Союзу.

На третьому етапі стабільного розвитку в області розпочинають роботу районні та міські станції туристів. У 1993 р. було створено Обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій, який продовжував залучати учнівську молодь до роботи в гуртках, участі у походах, експедиціях, обласних та республіканських масових тур. заходах, надавати методичну допомогу з питань туристсько-краєзнавчої роботи, постійно організовували пізнавальні екскурсії для учнівської молоді.

Примітки

1. Колотуха О. В. Дитячо-юнацький туризм в Україні / О. В. Колотуха. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – 42 с.
2. Грицьку В. Становлення та розвиток дитячо-юнацького-туризму в Чернівецькій області / В. Грицьку, Ю. Грицьку-Андрієш, О. Сопіт // Вісник львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2014. Випуск 34. С. 41-47.
3. Скриль І. Розвиток дитячо-юнацького туризму в харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Chseg/2010_8/Skryl.pdf. (дата звернення 16.02.2018) – Розвиток дитячо-юнацького туризму в Харківській області.
4. Рожкова Л. Сучасний краєзнавчий рух на Сумщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://repo.sau.sumy.ua/bitstream/123456789/1500/1/Сучасний%20краєзнавчий%20рух%20на%20Сумщині.pdf>.(дата звернення 20.02.2018) – Сучасний краєзнавчий рух на Сумщині.
5. Воль С. В. Абалаковці: розповідь про туристсько-краєзнавчий клуб / С. В. Воль. – К.: Молодь, 1981. – 144 с.
6. Історія розвитку туризму і краєзнавства на Сумщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ocpo.sumy.ua/peresuvnij-pnz/dlja-pedagogiv/istorija-rozvitku-turizmu-i-krajeznavstva-na-sumschini.html>. (дата звернення 18.02.2018) – Історія розвитку туризму і краєзнавства на Сумщині.
7. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 57. – Арк. 4-5, 7.
8. ДАСО. – Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 105. – Арк. 3.
9. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 55. – Арк. 3.
10. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 82. – Арк. 2.
11. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 121. – Арк. 27.
12. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 121. – Арк. 15.
13. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 82. – Арк. 2-3.
14. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 165. – Арк. 41-42.
15. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 121. – Арк. 12-13.
16. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 63. – Арк. 12.

17. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 229. – Арк 13-14.
18. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 253. – Арк. 1.
19. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 261. – Арк. 1.
20. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 273. – Арк. 1.
21. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 289. – Арк. 1.
22. Ф. Р-3551. – Оп.1. – Спр. 291. – Арк. 1.

УДК 94:355.087.2

Роман СПІРІДОНОВ
(м. Київ)

Волонтерство: світовий досвід

Зроблено спробу проаналізувати ключові етапи становлення інституту волонтерства у світі.

Ключові слова: волонтерський рух, інститут волонтерства, громадянська активність.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Волонтерство прийнято вважати одним із факторів притаманних ліберально-демократичному суспільству. Це явище являє собою особливу форму взаємовідносин у соціумі, до якого кожного року приєднується все більше людей. Нині, інститут волонтерства має напрацьовану інфраструктуру та механізми реалізації своєї політики у економічному житті капіталістичних країн.

Для цілого ряду країн Центрально-Східної, Східної Європи та регіону Балтії інститут волонтерства та всі його механізми роботи ще не в повній мірі реалізовані на практиці, на відміну від країн Західної Європи, де досвід волонтерського руху складався роками, особливо у др. пол. ХХ ст. Тож в цих умовах наше питання потребує додаткового висвітлення

Досліджуване нами питання було темою наукових праць Я. Бузгудан [1], О. Никонович [1], О. Корнієвського [2], Д. Горелова [2], Л. Казакевича [4], Г. Крапівіної [5], Т. Лях [6; 7], К. Павлюка [8].

У статті автор зробив спробу проаналізувати ключові етапи становлення інституту волонтерства у світі.

Розвиток волонтерського руху на сучасному етапі охоплює більше ста мільйонів людей на п'яти континентах. Кожний окремий континент має власні регіональні специфіки, тому спробуємо типологізувати це явище за регіонами, виділивши східноазіатський, північноамериканський, західноєвропейський та центрально-східноєвропейсько – балтійський.

У Японії волонтерський рух починає зарожуватися у ХХ ст., коли у 1910 р. Дайдзекан створив волонтерську організацію «Хоуменн Інн». Ця організація

продовжую роботу і сьогодні, пропонуючи різноманітні програми як для власних громадян, так і для іноземців - збирання врожаїв на фермах, опанування ремесел (ткацтво, різьблення по дереву), еко-волонтерство. У зв'язку із тим, що Японські острови знаходяться в постійній зоні кліматичної небезпеки, поширення набув волонтерський рух, де активісти займаються допомогою постраждалим від наслідків цунамі чи землетрусу. Як зазначає дослідниця Т. Лях, в сучасній Японії існує більше 3300 центрів волонтерства, які працюють майже у всіх муніципалітетах країни [7, с. 61-70]. Більш ніж 26 відсотків японців регулярно займаються волонтерством, а 48 відсотків вважають волонтерську діяльність корисною [2, с. 6]. У Південній Кореї постійними волонтерами є чотири мільйони осіб, а вартість їхніх послуг складає приблизно 2 млрд. доларів. Основними видами і формами волонтерства в країні є релігійне волонтерство; допомога громадянам, які втратили житло чи постраждали під час стихійного лиха; безкоштовна допомога по вивченню корейської мови для туристів та іноземців; відвідини людей похилого віку, які не мають родичів. Нещодавно проведена Олімпіада-2018 в Пхьончхані зібрала більше тисячі волонтерів зі ста країн світу.

У Сполучених Штатах досвід волонтерства складався протягом двох століть. На початку XIX ст. в країні почали з'являтися волонтери у госпіталах, релігійних організацій, навчальних закладах тощо. Під час Великої депресії в 1930-х рр. його чисельність сягала 3 млн. добровільних учасників некомерційних організацій. Саме в цей період за ініціативи Франкліна Рузвельта в рамках політики «Нового курсу» та з метою зниження рівня безробіття та для виконання важливої роботи зі збереження довкілля та природних ресурсів була створена організація Civilian Conservation Corps. Програма здобула надзвичайну популярність серед населення, ставши прообразом для великої кількості масових, передусім, екологічно орієнтованих проектів [2, с. 6]. Президент Дж. Буш у 2002 р. підтримав створення Корпусу свободи США для підтримки і координації роботи на громадських засадах, а у 2003 р. було створено Президентську раду зі служби та громадської участі [2, с. 8-9]. З ініціативи президентської адміністрації було запропоновано низку законодавчих актів, що передбачали істотне розширення загальнонаціональних волонтерських програм, спрямованих на підвищення дієвості суспільно-корисної роботи, що її виконують вчителі, лікарі, пожежні, співробітники поліції та служб з надзвичайних ситуацій (виходячи з тих міркувань, що волонтери зі спеціальною підготовкою мають взяти на себе завдання протидіяти надзвичайним ситуаціям та мінімізувати їх наслідки) [2, с. 9]. На сьогодні більше 50 відсотків американців приймають участь у волонтерському русі, які виділяють щонайменше три з половиною години на добровільну діяльність. Це чоловіки і жінки різних професій, рівня освіти та прибутків, кольору шкіри. Вартість виконаної волонтерами роботи оцінюється у майже п'ять з половиною мільярдів доларів.

У Канаді участь у волонтерських рухах пов'язується із майбутньої підготовкою до професійного фаху – це можуть бути і безкоштовні юридичні консультації, і викладання іноземних мов для мігрантів. Варто зазначити, що робота у волонтерських організаціях зараховується до трудового стажу.

Громадяни Канади у середньому приділяють більше 190 годин на рік в участі у волонтерських організаціях, що еквівалентним 578 000 робочих місць із повною зайнятістю [5, с. 73]. Щороку канадському бюджетові вдається заощадити більше 17 мільярдів коштів завдяки волонтерській діяльності власних громадян.

У Німеччині волонтерська робота починає виникати ще у 1788 р., коли було прийнято Гамбурзький кодекс [8, с. 89]. Комунальна реформа у Пруссії 1808 р. вперше інституціоналізувала сільські волонтерські об'єднання, які допомагали бідним і малозабезпеченим селянам [8, с. 89]. У 1964 р. країна прийняла реформу під назвою «Добровольчий соціальний рік, яка дозволяла німцям протягом року проводити роботу в соціальній та екологічній сферах, а з 2002 р. ця діяльність ставала альтернативою службі у війську [8, с. 89]. До основних видів діяльності належать: догляд за хворими, роботі з дітьми і молоддю (молодший медперсонал); будинках для літніх людей (санітари, прибиральники, аніматори); дитячих закладах (помічники вихователів); спецзакладах для людей з фізичними або розумовими вадами(санітари, помічники вихователів, прибиральники) [8, с. 89]. Переважна частина німців вважає, що участь у волонтерській діяльності є проявом їхньої громадянської активності.

Францію можна вважати «прабатьківщиною» волонтерства, адже відомо, що у 1859 р. журналістом А. Дюнаном, який був вражений жорстокістю австро-італо-французької війни, створено Червоний Хрест. Французькі громадяни часто займають певні посади у місцевих органах влади, допомагають стежити за порядком в лавах муніципальної поліції, допомога мігрантам і біженцям із країн Північної Африки до адаптації. Більше 20 відсотків дорослого населення країни регулярно приймає участь у волонтерській діяльності [2, с. 9].

Великобританія має чи найдавніші корені генези волонтерства. Так, у 1601 р. було прийнято закон, у якому тлумачились основні засади благодійної роботи[4, с. 3-4]. Цей і наступні закони визначили діяльність британських добровольчих організацій, що мають багатовікову історію[4, с. 3-4]. У Великобританії до кінця 40-х р. ХХ ст., основні медичні та соціальні послуги надавалися волонтерськими організаціями, їхня діяльність доповнювала безпосередню допомогу родини й громади [8, с. 89]. Після того, як держава взяла на себе відповідальність за ці аспекти життя, волонтерська робота стала неактуальною. Однак глибоке переконання у тому, що професійні державні соціальні працівники не можуть якісно задовольнити потреби й виправдати очікування суспільства, настільки укріпилися, що 60-ті р. можна визначити як «золоте століття волонтерства» [8, с. 89]. З того часу незалежна організована соціальна робота переживає швидке зростання, офіційно зареєстровано велику кількість неприбуткових організацій [8, с. 89]. У країні існує ціла низка неурядових та громадських об'єднань, які займається залученням спонсорів задля допомоги громадянам із пошуком роботи чи тимчасовому утриманні через матеріальну скруту.

В Італії волонтерство законодавчо було оформлено у 1991 р. В країні знаходиться один із найбільших благодійних фондів – Італійський фонд волонтерства. Основними напрямками волонтерської діяльності є: допомога біженцям та їхнім дітям до адаптації в країні, збирання коштів на навчання

різноманітним професіям, розвиток культурного життя громади. В Італії працює Постійний комітет голів волонтерських організацій і фондів, що представляє інтереси двох мільйонів волонтерів перед урядом, парламентом, церквою, різними суспільними інститутами [7, с. 65].

У Люксембурзі сферами волонтерської діяльності можуть бути лише напрями акредитовані Міністерством у справах молоді. Діяльність у цих сферах зараховуються до трудового стажу і триває від 6 до 12 місяців із можливістю продовжити роботу. В країні регулювання сфери волонтерства забезпечується законом 1999 р. про «Молодіжну волонтерську службу».

У Португалії правове регулювання волонтерського руху здійснюється відповідно до закону 1998 р. Волонтерство країні обов'язково має бути соціально спрямованим. Діяльність дозволяється у сфері міських і соціальних проблем, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони національної спадщини і довкілля, захисту прав споживачів, зайнятості і професійного навчання, соціальної реінтеграції, цивільної оборони, в інших сферах [2, с. 12].

У Польщі у 2003 р. було прийнято закон про «Суспільно корисну і волонтерську діяльність». Закон регулює волонтерську діяльність некомерційних і неурядових організацій, асоціацій, органів місцевої самоврядності, державної адміністрації та інших юридичних осіб. Дія закону поширюється також на тих польських волонтерів, які працюють в міжнародних організаціях [2, с. 12].

У Латвії діє закон про «Асоціації та фонди», який був прийнятий у 2003 р. Він дозволяє відшкодувати певні матеріальні витрати волонтерам, яких вони зазнали під час добровільного виконання роботи. Як зазначає дослідниця Г. Крапівіна, у Латвії некомерційні організації не могли відшкодувати витрати волонтерам, бо для цього потрібно було укласти з ними трудовий договір, що, у свою чергу, підвело б волонтерів під дію трудового законодавства та положень про мінімальну заробітну плату [5, с. 75].

У Чехії волонтерська діяльність регулюється законом від 2002 р. Чехія акредитує «організації, що делегують», які проводять вибір і навчають волонтерів, підписують з ними контракти і направляють на роботу в «організації, що приймають». В ролі таких можуть виступати як державні органи, так й територіальні органи влади і самоврядності. Волонтери, що працюють поза цими рамками не признаються такими і не захищаються законом [5, с. 75].

Закон Угорщини про суспільно корисну волонтерську діяльність 2005 р. містить положення про те, що «організаторами волонтерської діяльності» можуть бути добродійні організації, державні установи, державні або приватні постачальники послуг в сферах соціальної допомоги, культури, освіти і захисту меншин. На організації інших типів і сфер діяльності пільги і форми захисту закон не поширює. Організація зобов'язана вести облік кожного волонтера та зберігати ці дані протягом п'яти років після припинення стосунків з ним [5, с. 75].

В Естонії практикується такий вид діяльності як підприємницьке волонтерство, робота із людьми похилого віку, аграрне волонтерство, розвиток культури миру і толерантності, робота із молоддю та дітьми, допомога у подоланні мовних перешкод. В Естонії – якщо організація бажає відшкодувати

волонтерам їх витрати, то вона зобов'язана це зробити на основі трудового або іншого цивільно-правового договору, і всі виплати за цими договорами оподатковуються [5, с. 75];

Певні труднощі із веденням волонтерської діяльності існують у Хорватії. Наприклад, виплата субсидії по безробіттю припиняється, якщо особа отримує статус волонтера. В Хорватії окремі організації навіть зазнавали труднощів з реєстрацією діяльності з надання волонтерських послуг в переліку видів своєї статутної діяльності, оскільки юридичне визначення поняття «волонтерська послуга» в країні відсутнє [5, с. 74].

У Норвегії на волонтерів припадало близько 6% ВВП. У країні надзвичайно розвинений соціально-освітній напрямок волонтерства – це і допомоги по подоланню мовного бар'єру, різноманітні навчальні курси, «хенд-меди», організація одного дня прибирання тощо. Шведи мають значну кількість волонтерських товариств і об'єднань, де працює половина дорослого населення країни, причому більшість волонтерів – в спортивних і культурних заходах, зайняті збором засобів для країн третього світу, допомогою в реабілітації алкоголіків і наркоманів та ін. [5, с. 74]. Найбільшу групу шведських волонтерів складають жінки передпенсійного віку з вищою освітою [5, с. 74]. Їхнє найбільш поширене заняття – соціальна робота поряд з домом. Серед молоді популярним є надання допомоги хворим на СНІД в Африці або навчання індіанських дітей в джунглях Америки [5, с. 74].

Таким чином, можна побачити регіональні відмінності волонтерських рухів. Країни, в яких склалась тривала історична традиція добровольчих рухів та благодійництва мають сильнішу та усталену законодавчу базу, що здійснює регулювання волонтерства. Це притаманно для держав Західної Європи та Скандинавії. Для країн Центрально-Східної та Північно-Східної Європи існують певні труднощі із тлумаченням законодавства у сфері волонтерства на практиці.

Примітки

1. Буздуган Я. Еволюція світового волонтерського руху / Буздуган Я., Никонович О. // Віче. – 2013. – Випуск 12. – С. 7-10.
2. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.
3. Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 квітня 2015 року. – Харків: Видавництво ХНАДУ, 2015. – 160 с.
4. Казакевич Л. И. К вопросу об эволюциитермина «волонтерство» / Л. И. Казакевич // Социальная работа в России: образование и практика: Сб. научных трудов / Под ред. Н. А. Грика. – Томск: ТГУСУР, 2009. – С. 64-73.
5. Крапівіна Г. О. Світовий волонтерський рух: стан і статус / Г. О. Крапівіна // Вісник економічної науки України. – 2012. – Випуск 1. – С. 73-76.
6. Лях Т. М. Волонтерство як суспільний феномен / Т. М. Лях // Проблеми педагогічних технологій – Луцьк: 2004. – Випуск 3-4. – С. 139-144.
7. Лях Т. Л. Історичні засади соціально-педагогічної діяльності волонтерів за кордоном / Т. Л. Лях // Волонтерство як ресурс соціальної роботи у громаді: Зб. статей: Матеріали Міжнар. наук. конф. для студ. та аспір. «Обличчя соціальної держави» в рамках проекту «Покращення

якості соціальних послуг дітям та сім'ям у громаді», Київ, 22–23 берез. 2006 р. – К.: Християнський дитячий фонд, 2006. – С. 61-70.

8. Павлюк К. С. Волонтерський рух: світовий досвід та сучасні практики / К. С. Павлюк // Інвестиції: практика та досвід. – К. – 2015. – № 13-14.

УДК 371.315

Віталій ГУДИМА
(м. Київ)

**Микола Вінграновський в колі української
творчої інтелігенції (кінець 50-х -60-тті роки ХХ ст.):
деякі аспекти біографії**

На основі епістолярних і мемуарних джерел, що вводяться до наукового обігу вперше, висвітлено процес входження М. Вінграновського, як майбутнього українського поета і кінематографіста, до тогочасного київського кола інтелектуалів; визначено та охарактеризовано особисті життєві та побутові, суспільно-політичні чинники, які визначили важливий етап у формуванні особистості майбутнього митця.

Ключові слова: десталінізація, «шістдесятництво», ідейне коло, ідейні, суспільно-політичні, націокультурні та особистісні чинники, особистість, І. Дзюба, І. Драч.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Сьогодення сучасного українського суспільства, яке перебуває в стані реформувань і трансформацій, зовнішньополітична ситуація ускладнена новим імперським викликом – з його ідеологією «русского мира» постійно ставлять перед українцями дилему вибору. Тому особливо важливого значення набуває роль і місце національно свідомої інтелігенції як морального проводиря. У цьому контексті потребує подальшого розвитку українська біографістика, зокрема дослідження етапів становлення та формування, як особистості та як митця, представника українських «шістдесятників» М. Вінграновського, що дозволить більш повно розглянути його як історичну особистість, визначивши суспільно-політичні та націокультурні чинники становлення та діяльності діячів української культури, які представляли таке явище як шістдесятництво, до покоління якого належав М. Вінграновський.

Культурницька та громадсько-політична діяльність Миколи Вінграновського є знаковим явищем в історії культури України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. і висвітлена у роботах таких авторів: Доній В. [5], Дудюк Л. [6], Кіт Д. [9], Кремінь Д. [10], Підопригора С [13]. Разом з тим, варто зазначати необхідність просопографічних досліджень, присвячених його життю. Джерельна база по життю і діяльності М. Вінграновського в більшості своїй представлена

напрацюваннями його друзів та колег (згадки у власних мемуарах, літературні нариси та характеристики). Окремо у цій категорії варто виокремити доробок Мирослава Лазарука та Івана Дзюби. М. Лазарук у своїх мемуарній праці «Степовий Сварог» [11], описує своє знайомство з М. Вінграновським та останні роки життя митця. І. Дзюба у своїй праці «Спогади та роздуми на фінішній прямій» [4], використовуючи матеріал свого щоденника, висвітлює 1980-ті роки у житті М. Вінграновського, його погляди на тогочасні події та стосунки з українськими митцями другої половини ХХ ст. Ще одним джерелом про життєвий шлях, особливо про юнацькі роки М. Вінграновського є його автобіографічний твір «Рік з Довженком» [3]. Досліджуючи історію Миколи Вінграновського, ми активно використовували епістолярій, спогади, щоденники, мемуари, частина яких була опубліковані у документальному збірнику «Маршал Вінграновський» [12].

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі розкрити умови входження і становлення в середовищі київських інтелектуалів М.Вінграновського, окреслити ідейне коло митця, визначити його роль та впливи на становлення світогляду митця, що дозволило б комплексно вивчити особистість Миколи Степановича Вінграновського, його життєвий шлях, окреслити деякі нові аспекти ідейних, суспільно-політичних, націокультурних та особистісних чинників на формування його особистості.

Середина 1950-х рр. була позначена процесами десталінізації, реабілітації та амністії невинно репресованих сталінським режимом. Це був суперечливий і непослідовний, незавершений процес десталінізації, пов'язаний зі спробою ліквідації в СРСР наслідків цілої низки злочинів, учинених режимом Й. Сталіна в процесі реалізації проголошеного політичного курсу правлячою комуністичною партією «побудови в країні соціалізму» [16]. Початок цих процесів був пов'язаний з приходом до влади М. Хрущова, який у вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС, а вже у лютому 1956 р. на ХХ з'їзді КПРС він офіційно ініціював засудження «культу особи» Й. Сталіна, що по суті означало початок обережної й суперечливої лібералізації радянського режиму [17]. Розпочалася хвиля змін, що відобразилась в експериментах в економіці, реформах в соціально-культурній та освітній сферах, в Збройних силах СРСР, активізації зв'язків з Заходом, спробою втілити доктрину «про можливість мирного співіснування двох протилежних політичних систем». Але найбільших змін зазнала духовна сфера суспільства. Вона стала більш динамічним, отримала можливість, хоч і в незначній мірі, отримувати інформацію про культурне життя західних країн [8, с. 13-14]. Зазначені зміни, як відмічає сучасний дослідник історії української інтелігенції в ХХ ст. Г. Касьянов, збіглися в часі з формуванням нового покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального й творчого обличчя припав саме на другу половину 1950-х – початок 60-х рр., тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в рамках радянської системи. Свідомість цього покоління в меншій мірі була отруєна радянським ідеологічним монотеїзмом, генетичним страхом попередників. У системі його цінностей з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ

свободи, самовираження, скептицизм, гуманізм, без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Можливо найзнаменнішою подією «відлиги» стало народження цілого покоління інтелігенції, яке уособлювало суспільне явище, течію, духовний феномен – шістдесятників [8, с. 14]».

В Україні найбільшим центром націокультурного духовного відродження стала столиця Української РСР – Київ, в якому, як відмічає сучасний дослідник феномену шістдесятництва О. Зарецький, розширювалася сфера виробництва та науки, створювалися нові робочі місця, робилися кар'єри; за аналогією московських «Черьомушек» будувалися житлові масиви, що дало можливість багатьом родинам отримати окремі квартири. Багато-хто розумів, що значна частина київських виробництв і наукових установ, наприклад, знамениті київські інститути електрозварювання, кібернетики та й багато-які інші виконують стратегічне замовлення Кремля на розвиток військово-оборонної науки та промисловості. Втім, хто балакав про це, ризикував потрапити на картотеку в КДБ. Але діє соціокультурний механізм, який вибірково зберігає у суспільній пам'яті хороше. Отже і запам'ятались: 6 листопада 1960 року – відкриття перших п'яти станцій метро, 17 жовтня 1961 року, коли київська футбольна команда Динамо стала чемпіоном СРСР, тощо. Символ розвитку тодішніх науки і техніки побутовий телевізор, який був і показником достатку найуспішніших родин, був і найпотужнішим засобом зросійщення. Адже московських програм було більше і вони були якісніші. Та й свіжий вітер перемін йшов з столиці Союзу і ще раз підкреслював нашу провінційність [7].

Саме в такий Київ приїхав Микола Вінграновський на початку 1960-х років. У Москві він закінчив ВДІК і був направлений на роботу до Київської кіностудії імені О. Довженка, на посаду режисера. Учень О. Довженка, він уже мав сформовані мистецькі погляди, власні амбіції та навіть готовий сценарій («Світ без війни»), який, однак, так ніколи і не буде реалізований. Атмосфера на кіностудії була несприятливою для молодого кінематографіста. Микола Степанович постійно вступав у конфронтації з керівництвом студії. Сам він згадував це так: «Українською мовою редактори володіли «п'яте через десяте», і я їм про те казав. За це вони мене зненавиділи. А вершиною ідеологічної влади на студії були саме вони, редактори. Коли бути точнішими – редактрисами. Чомусь саме їх на студії числилося найбільше і дивились вони, особливо на режисерів, поглядами прокураторів. Їх боялися всі: і режисери, і сценаристи, і навіть директор студії. Але ненавиділи вони мене. «Бо ти не тим пахнеш», – сказав мені якось один мій товариш-сценарист. Від директора кіностудії – «кадра», присланого з Москви, – до режисерів, операторів, художників, костюмерів, гримерів та коханих моїх редактрис, – всі, ну повально усі, спілкувалися відомо якою мовою[12, с. 56-57].

І все-таки, в тогочасному Києві, Микола Вінграновський зумів знайти середовище, в якому міг вільно спілкуватися рідною мовою та ділитися думками й ідеями, не оглядаючись на «редактуру». Таким місцем став київський Клуб творчої молоді «Сучасник». Поява клубу було пов'язане з двома причинами:

прагненням талановитої молоді, що хотіла кооперуватися, діяти, та бажанням республіканської компартійної верхівки направляти і контролювати цю молодь, не допустити «бродіння умів» [2, с. 9]. Заснований на початку 1960 року, «Сучасник» швидко зібрав довкола себе увесь «цвіт» київської творчої й наукової інтелігенції. У приміщенні кінозалу Жовтневого палацу, де функціонував клуб, збиралися: знакові поети того часу (В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч та ін.), прозаїки (Є. Гуцало, В. Шевчук та ін.), літературні критики (І. Світличний, І. Дзюба та ін.), художники (А. Горська, В. Зарецький та ін.), а також діячі кіно, філософи, композитори, математики, фізики, біологи, медики [2, с. 13].

Клуб «Сучасник» не було офіційно зареєстровано. У ньому не збирали членських внесків, не складали планів роботи, не займалися звітною діяльністю. Як наслідок, вступ чи вихід з клубу не контролювався: не було навіть формалізованої процедури вступу, не видавалися членські квитки [2, с. 10]. Саме тому, складно точно датувати час вступу Миколи Вінграновського до нього, але вже весною 1962 р., як стверджують його сучасники, він став його повноправним членом [12, с. 108]. Вхідження до літературних кіл Києва Микола Степановича відбулося ще під час навчання в Москві. Його популярність як поета була пов'язана з успіхом його перших віршів у 1957 («Дніпро», № 2) та 1958 роках («Жовтень», №8). Згодом, у «Літературній газеті» від 7 квітня 1961 року було опубліковано відразу 15 віршів [3, с. 7]. Успіху поета-початківця сприяли П. Загребельний та М. Рильський. Вони активно підтримували молодих українських поетів: публікували вірші, писали рецензії та відгуки, приділяли їхній творчості цілі шпальти газет. Зокрема, крім М. Вінграновського, таку підтримку мали також В. Коротич, І. Драч, Є. Гуцало [12, с. 17]. В тогочасному літературному середовищі існувала чітко визначена градація літераторів: сіра маса, середняки та генії. «Миколу відразу було піднесено до геніїв; зрештою, інакшого місця з-поміж нас він і не мислив», – згадуватиме згодом період становлення М. Вінграновського, його сучасник, письменник В. Шевчук [12, с. 89].

Не менш важливим чинником літературного успіху молоді генерации українських літераторів, до якої належав і Микола Степанович, стало захоплення молоддю поезією, яка співпала з «хрущовською відлигою». Особливо був попит на нових молодих поетів, яких відразу полюбив масовий читач [12, с. 238]. Власний талант, сприяння визнаних метрів української літератури та захоплення сприйняття широким загалом поезики сприяли зростанню популярності М. Вінграновського ще до виходу фільму «Повість полум'яних літ», останній ще більш посприяв зростанню його популярності та досить швидкому входженню в нову націокультурну генерацію – шістдесятників.

Харизматичність його особистості, в поєднанні з вражаючими зовнішніми даними – високий, широкоплечий, з глибоким, сильним голосом – це сильно вирізняло М.Вінграновського в колі київських митців. Тарас Салига, сучасник М. Вінграновського, відмічав, що «особливість» останнього помічали і прості глядачі, під час спільних творчих вечорів: «[...] Семінаристи відразу відчули, що М. Вінграновський не такий, як усі інші, що поет він «оригінальний, стиль його

неповторний і природний, цілком суголосний його натурі, його характеру [...] Власні вірші Микола Вінграновський, якщо можна так сказати, не читав, не декламував, а відривав від своєї запальної душі [...] Від природи за силою свого геніального обдарування, пристойного вишколу й глибокого усвідомлення свого виключного покликання, маючі прекрасні акторські здібності, будучи красенем, він тоді явився перед нами – будимиром, адже будив оспалений, пораблений, уярмлений світ довкола себе [...]» [13, с. 81].

Будучи учасниками одного клубу, молоді митці часто влаштовували спільні творчі вечори, географія яких охоплювала усю Україну. Такі форми спілкування, крім культурної самореалізації, ще й сприяли духовному зближенню учасників таких турів. Спільна творча праця в поєднанні зі схожими світоглядними позиціями іноді ставали основою для широкій дружби. Прикладом цього стало духовне зближення М. Вінграновського з І. Драчем та І. Дзюбою, яке переросло в дружбу на все життя. Відправною крапкою у цих взаєминах стала спільна поїздка до Львова весною 1962 р. на запрошення ректора Львівського університету імені І. Франка Євгена Костянтиновича Лазаренко [13, с. 141]. «Виступ в актовій залі Львівського університету зібрав велику аудиторію, бо імена гостей були вже багатьом відомі й очікувалося чогось цікавого. Мабуть, ці очікування справдилися, бо нас бурхливо вітали. Власне, успіх забезпечила яскрава й небувало правдомовна поезія Івана Драча й Миколи Вінграновського; моя ж роль полягала в тому, щоб подати свого роду історико-літературне тло цієї нової поезії, нового ідейно-естетичного напрямку; я також намагався дати своє розуміння ситуації в українській літературі» – згадував той творчий вечір безпосередній учасник тих подій Іван Дзюба [5, с. 505]. Оскільки творчий вечір офіційного дозволу не мав, то виступи довелось припинити. Незважаючи, на негативний фінал львівського турне, всі троє молодих митців винесли з нього позитиви: М. Вінграновський, І. Драч та І. Дзюба спільну основу для подальшої дружби, а двоє останніх ще й знайомство зі своїми майбутніми дружинами [5, с. 506].

Увесь подальший життєвий шлях Івана Дзюби та Миколи Вінграновського, буде наповнений співпрацею та взаємодопомогою. Іван Дзюба, як літературний критик, до самої смерті М. Вінграновського писатиме численні рецензії, відгуки та передмови до його творів. Спільний період творчого становлення та схожі світоглядні позиції утворили широке коло тем для спілкування в атмосфері повної довіри та взаєморозуміння [5, с. 819-837].

Ще одним близьким другом М. Вінграновського був Іван Драч, історія їхніх взаємин, багато в чому схожа з історією взаємин з І. Дзюбою: одночасний творчий початок та близьке подальше спілкування. Так, М. Вінграновський допомагав І. Драчу зі вступом до Вищих сценарних курсів у Москві на початку 1960-х років: разом з ним полетів до столиці СРСР та познайомив його зі своїми московськими колегами, які, у свою чергу, допомогли Івану Федоровичу влаштувати своє тимчасове проживання у союзній столиці [13, с. 102]. Згодом Іван Драч став хрещеним батьком Андрія, єдиного сина М. Вінграновського [13, с. 105].

Входження М. Вінграновського в середовище української інтелігенції того часу, не тільки символізувало визнання його, як митця, колегами, а й дозволило увійти в коло, яке згодом називатимуть – шістдесятниками. Тогочасне ідейне коло М. Вінграновського, його сучасник, літературознавець Тарас Салига, так окреслив: «Доля йому подарувала високого вчителя О. Довженка і славних «витязів» духу – його творчих ровесників, таких, як Василь Симоненко, Іван Світличний, Іван Дзюба, Іван Драч, Ліна Костенко, Євген Сверстюк, Василь Стус, Григор Тютюнник, плеяду славних кінематографістів та художників і ще багатьох-багатьох, що сотворять «духовний меч» шістдесятництва[13, с. 77-78]».

Саме шістдесятництво стало внутрішньою моральною опозицією до радянського тоталітарного державного режиму. Це була культурно-мистецька, а згодом, і суспільно-політична течія серед української інтелектуальної еліти наприкінці 1950-х – на початку 1970-х рр. Символом творчої розкритості, духовного демократизму, етичного максималізму, нонконформізму, пориванням до експерименту був позначений доробок вищевказаних поетів і письменників М. Вінграновського, Є. Гуцала, І. Драча, В. Дрозда, В. Коротича, Л. Костенко, Б. Олійника, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса та багатьох інших [1].

Незважаючи на визнання колегами-шістдесятниками, та схожі з ними ідейні погляди, М. Вінграновський мав власне бачення такого явища, як «шістдесятництво», він стояв на позиціях мистецької та ідейної єдності, яка була утворена епохою та її суспільно-політичними умовами. «До цієї групи я належав лише за віком...річ в тім, що я людина не суспільна. Не люблю «колгоспу», «гурту». Я люблю компанії за столом, на риболовлі. А та група була дуже потужна. Проте все вимірюється талантом людини, а не групи» – згодом зазначатиме він в інтерв'ю кореспонденту «Сучасності» Олесю Ільченку [13, с. 78].

Отже, період кінця 1950-х - початку 1960-х років в житті Миколи Вінграновського позначений логічним розвитком мистецьких починань, початок яким було покладено ще в роки дитинства та юності Миколи Степановича. Зокрема, саме у ці роки відбувається становлення та визнання М. Вінграновського, як поета. Культурні та громадсько-політичні діячі, з якими познайомився М. Вінграновський в клубі «Сучасник», стали його ідейним колом, з окремими представниками якого, зокрема з І. Драчем та І. Дзюбою, його будуть роками пов'язувати дружні та довірливі стосунки, а загалом, ідейне коло, що формуватиметься навколо М. Вінграновського, початок якому припало на 1960-ті рр., значною мірою визначатимуть його світоглядні цінності та творчі ідеали його подальшого життя.

Примітки

1. Бажан О. Г. Шістдесятництво [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – 688 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=shistdesjatnytstvo>

2. Береза І. Всеукраїнська конференція в Миколаєві: [всеукраїнська науково-практична конференція «Творчість Миколи Вінграновського: доба і контекст»] / І. Береза // Слово і час. - 2007. - № 1. - С. 91-92.
3. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» // Студії мистецтвознавчі. Архітектура та декоративно-вжиткове мистецтво. Чис 4 (40) [гол. ред. Г. Скрипник]: НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. - К., 2012. - 212 с.
4. Вінграновський М. С. Вибрані твори: У 3 т. - Т.1: Поезії/Вступна стаття Т. Салиги. - Тернопіль: Богдан, 2004. - 400 с. (Серія «Маєстат слова»)
5. Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій / вступ, ст. М. Г. Жулинського. — К.: Криниця, 2008. — 928 с.: іл.
6. Доній В. С. Художня концепція ментальності українського народу (за романами М. Вінграновського «Северин Наливайко» та Л. Костенко «Берестечко») / В. С. Доній // Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. праць. - Миколаїв, 2007. - Вип. 14. - С. 84-88.
7. Дудюк Л. П. Історичні факти і художній вимисел в романі М. Вінграновського «Северин Наливайко» / Л. П. Дудюк // Науковий вісник Миколаївського державного університету: зб. наук. праць. - Миколаїв, 2007. - Вип. 14. - С. 135-142.
8. Зарецький Р. Шістдесятництво [Електронний ресурс] // Інтернет-платформа «Майдан моніторинг. - Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2013/03/oleksij-zaretskyj-shistdesyatnytstvo>
9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. - К.: Либідь 1995. - 224 с.
10. Кіт Д. Дорога до храму / Д. Кіт // Краєзнавчий альманах. - 2003. - Вип. 2. - С. 53-58.
11. Кремінь Д. Історіософський контекст лірики Миколи Вінграновського / Д. Кремінь, О. О. Криницька // Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. праць. Вип. 17. Філологічні науки / ред. М. І. Майстренко та ін. - Миколаїв: МДУ, 2008. - С. 90-96.
12. Лазарук М. Микола Вінграновський. Степовий Сварог. Есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським. - К., : «Фоліо», 2009. - 186 с.
13. Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю)/передм., упорядкув. П. Вольвач. - К.: Ярославів Вал, 2011. - 480 с.: іл.
14. Підпригора С. В. Фольклорна основа «химерних» елементів у історичному романі Миколи Вінграновського «Северин Наливайко» / С. В. Підпригора // Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. праць. - Миколаїв, 2007. - Вип. 14. - С. 108-112.
15. Слесар В. З когорти шістдесятників : навечно в серці з Україною : (До 70-річчя від дня народження Миколи Вінграновського, Євгена Гуцала, 75-річчя Григора Тютюнника та 30-річчя утворення Гельсінської спілки) / В. Слесар // Вісник Книжкової палати. - 2007. - № 1. - С. 45-49.
16. Шаповал Ю. І. Десталінізація [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2004. - 688 с.: іл. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Destalinizaciya>
17. Шаповал Ю. І. Хрущов Микита Сергійович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2013. - 688 с.: іл. - Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Khrushchov_M

УДК 94:82-193(092)(477)

Павло НАКОНЕЧНИЙ
(м. Київ)

Осмислення історичного минулого та історичних діячів України в поетичній спадщині Ліни Костенко

Аналізуються історичні погляди Ліни Василівни Костенко, її бачення історичних процесів та їх актуальності для духовного життя у період українського державотворення кінця XX – початку XXI ст. Здійснено спробу реконструкції історичних портретів державних діячів козацького періоду. Через спростування ряду стереотипів радянської історіографії творчості поетеси висвітлено її погляди на минуле українського народу.

Ключові слова: історіософія, державотворення, нація, народ, історичне минуле.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Духовне і культурне відродження української нації, невизначеність суспільних ідеалів та пріоритетів викликають посилений інтерес до національного минулого та історичної спадкоємності. Проблема історичної пам'яті стала однією з центральних в українській літературі другої половини XX ст. Звертаючись до давно минулих часів та епох, митці пропонують художні твори, які стають своєрідним духовним генератором історичної пам'яті, сприяють розумінню історії як процесу, в якому тісно взаємопов'язані доля окремої людини та суспільні обставини. Саме у другій половині XX ст., як відмічають сучасні дослідники, «поглиблюється зацікавлення історичним минулим, розширюється дослідження відображення його в літературі, активізується розробка проблеми історичної пам'яті, наголошується на її особливому значенні в національно-патріотичному усвідомленні українців та для створення концепції національної літератури [10, с. 14]». Серед тих митців, хто активно спрямовує свої зусилля на розширення і поглиблення процесів національного відродження, як зазначає у своїй роботі «Проблема історичної пам'яті у творчості Ліни Костенко» Г. Жуковська, особливо вирізняється Ліна Костенко [6].

Попри значну кількість літературознавчих досліджень творчості Л. Костенко ми на сьогодні маємо незначну кількість праць присвячених історичним поглядам поетеси, які, як на наш погляд, посідають значне місце у поезії Л. Костенко, формуючи напрям її ліричної поезії. Ми спробуємо дослідити осмислення історичного минулого та історичних діячів України, використання історичних подій для розуміння поетесою концепції розвитку Української державності.

У своїй роботі ми опирались на праці дослідників творчості доби шістдесятництва та поезії Ліни Костенко, зокрема на роботи: І. Кузнецова «Історичні постаті у ліриці Л. Костенко», Г. Жуковської «Проблема історичної

пам'яті у творчості Ліни Костенко», Р. Мариняк «Історіософія поезії Ліни Костенко», С. Барабаш, Г. Витрикуш, Г. Білик.

Наукова новизна дослідження полягає у аналізі історичного контексту ліричної творчості Ліни Костенко та у з'ясуванні авторського осмислення поетесою історичного минулого українського народу, ряду історичних діячів й у спробі висвітлення критичної переоцінки поетесою ряд стереотипів, сформованих радянською історіографією щодо менталітету українців, мотивів вчинків їхніх історичних провадирів.

Творчість поетеси Ліни Костенко глибоко закорінена в історико-культурне минуле України й усього світу, завдяки чому не тільки відновлює історичну пам'ять, а й утверджує її. Євген Гуцало так говорить про поетесу: «Ліна Костенко – глибоко сучасна, глибоко українська поетеса, та навдивовижу це не те, що не заважає, а, навпаки, допомагає бути відкритою, як у космос український, так і в космосісторії наших народів, в космос загальнолюдської історії» [2, с. 9]

Одним із основних джерел творчості Ліни Костенко, як зазначає Г. Жуковська, є національна історія. Ідеалізовані постаті в історіософських візіях поетеси втрачають свою велич і ореол таємничості, створений навколо них своєрідною історією. «Авторка оцінює події минулого, руйнуючи усталені, популярні міфи та підриваючи благоговіння до історичних осіб» [5, с. 2].

«Поетеса Ліна Костенко, як відмічав В. Базилевський, з тих поетів, які здатні крізь вселюдське бачити національне, а крізь національне прозирати вселюдське, її сюжети завжди мають другий вимір і вже цим рішуче спростовують погляд на історію як на іконостас.»[1,с.25] Тому у своїй творчості Ліна Костенко неодноразово звертається до постатей та життя відомих митців, історичних осіб. Ліна Костенко, як справедливо вказує Г. Витрикуш, не ординарно підходить до трактування історичних постатей, вона знімає з них ореол романтичного прославлення і показує їх як живих осіб з їх душевними болями і ранами, стражданнями і переживаннями [4, с. 2]

Прагнучи осмислити українське коріння Л. Костенко свою поетичну уяву звертає на скіфський степ. Поема-балада «Скіфська Одиссея» – це спроба побачити незнаний скіфський світ очима людини нового часу з відстані двадцяти п'яти століть і спонука задуматися, чому цей світ досі незнаний: «Поетеса осмислює одну з найбільших таємниць нашої історичної пам'яті – куди сягають українські корені, чи існує спорідненість рідного народу з далекими скіфами» [6, с. 13]. Ремінісценції з міфології та історії стародавнього світу, описи скіфських звичаїв, відомі з легенд та переказів, свідчать про ґрунтовне вивчення поетесою різноманітних наукових джерел. На думку поетеси, 25 століть – не такий уже й великий проміжок часу, але у цьому «найглибшому морі» наша історія, на відміну від старогрецької, давньоримської, юдейської, індійської, китайської тощо, – втонула. Виникали різні, часто протилежні, гіпотези про територію України. Л. Костенко ж переконана, що ми маємо велику історію, якої просто самі не знаємо: «Історіософські припущення поетеси щодо самотності скіфської культури утверджують думку про те, що українці – споконвічний народ на своїх землях» [6, с. 14].

У спробі осмислити історію України, поетеса Л. Костенко не оминає своєю творчою увагою першоджерела Української державності, насамперед, Русь – Україну (Київську Русь). Про існування Київської Русі говорять літописи, що, крім опису історичних подій, включають легенди та перекази. Поетеса задумується, чому ми майже нічого не знаємо про Київську Русь, з якою рахувався тогочасний світ, чому вона розпалася і як вдалося Візантійській імперії перетворити її на залежну від себе: «Держава, котра мала широкі контакти зі світом, котра давала освічених князівен королівським домам Європи, котра приймала і посилала послів, народ, що мав свою Академію, своє військо, свій могутній духовний потенціал – потрапив у тяжку залежність, і культура його зробилася замкнутою в самій собі» [9, с. 3]. Тема Київської Русі, руських князів, братовбивчої боротьби між ними знайшла своє яскраве зображення у поезіях «Древлянський триптих», «Горислава-Рогніда», «Князь Василько».

Новаторським є підхід Ліни Костенко і до відображення подій Хмельниччини: авторка немовби відповідаючи на запитання В. Симоненка, чому ніхто з письменників не писав, що думали гетьмани про свою епоху, зображує образ Богдана Хмельницького у розвитку його почуттів і суджень. Історичний роман у віршах «Берестечко» – це монолог-сповідь гетьмана як пересічної людини і полководця, який глибоко переживає найважчий час свого життя – поразку під Берестечком. Поетеса нагадує, що таке дружба і зрада, що таке відданість і підлабузництво, високе і низьке в людині. Автор виразно і чітко передає особисту позицію щодо поразки під Берестечком, вкладаючи свою точку зору у голос самого Богдана Хмельницького. Як зазначає Руслана Мариняк: «Л. Костенко звертається до часів гетьманування Хмельницького як до періоду, коли українство продемонструвало можливості консолідації, а отже, здатність до державобудування. В особі Хмельницького козацька держава мала прекрасного керівника» [11, с. 12].

Роман у віршах побудовано таким чином, що внутрішній світ героя (Богдана Хмельницького) змальовано максимально допустимо, розповідь ведеться від власної особи. Р. Мариняк стверджує, що «великий гетьман зображений як людина, котра розривається між особистими пристрастями і громадянським обов'язком, віддаючи перевагу гетьманському над приватним (батьківським, подружнім тощо), т.б. перед читачем постає не забронзовілий ідол, а жива людина, яку терзають сумніви, амбіції, розпач [10, с. 110]».

Період життя змальований у романі, описується поетесою як час визначення дружніх стосунків з сусідами, які б стали потенційною допомогою для звільнення з під влади Речі Посполитої. Вагання у виборі між орієнтовними союзниками відтворено яскраво: «Москва – «Дрімучий світ. Ні слова, ні науки / Все загребуще, нарване, хмільне », Польща – «землі моєї західний Батий!»; союз із ханом – «мій чорний сон», орда – «гадюка-пожариця», «повзе – трава під нею вигоря!» [7, с. 131] Беручи до уваги дані рядки чітко простежується позиція Хмельницького щодо майбутнього союзу з Росією. На думку Л.Костенко сталось це не з доброї волі, а через гостру необхідність зберегти бодай частково завойовані свободи.

Опис сну гетьмана про «двоглавого орла», «поле з черепами поросле блекотою» [7, с. 141], є символічним висновком відносин з Росією, характерних імперською загарбницькою політикою.

Л. Костенко наголошує на важливості переосмислення подій Берестецької битви 1651 р. в сучасній інтерпретації. На думку Р. Мартинюк автор порушила проблеми, які потребують негайного вирішення: «консолідація українства; подолання комплексу національної меншовартості і формування національно важливих пріоритетів як у внутрідержавному контексті, так і в політиці зовнішній; збереження батьківської культури, мови, віри; ствердження себе як нації у Слові [11, с. 14]».

У минулому Б. Хмельницький осягнув ці проблеми в час найбільшого душевного неспокою і повів за собою народ. Варто зазначити що особистість Богдана Хмельницького як мудрого державного діяча і авторитетного лідера українського народу Л. Костенко подає в романі у віршах «Маруся Чурай». Хоча Б.Хмельницький згадується у романі лише епізодично, але у сцені суду поетеса демонструє його глибоко порядною людиною і по – державному мудрою. У романі зображений соціальний конфлікт українського народу, що підкреслює його строкатість та відсутність єдності.

Особливою увагою Л. Костенко виділяє козацьку старшину, очолювану гетьманом, як верхівку українською еліти. Р. Мартинюк зазначає, що «в романі показано шанобливе ставлення до цього національного прошарку, наприклад, в описі зустрічі киянами Б.Хмельницького та його війська.» Новаторським підходом стосовно старшини є відсутність поділу на різні сторони щодо поняття шляхетності. «Для неї шляхетність – це категорія етична, а не похідна від слова шляхта» [11, с. 14].

Поетеса розглядає історію України XVII ст. через призму духовних цінностей. Використовуючи образ Марусі Чурай, Л. Костенко не намагається підкреслити унікальність героїні, натомість показати цілісну концепцію Історії України, світогляду народу в той час. Тому естетичну й етичну парадигми українського життя в XVII ст. і репрезентує дівчина – духовно багата, талановита співачка й поетеса. Інший аспект який відтворює історичний простір є опис елементів побуту, організації родинного життя, а також співжиття у громаді – нюанси, які роблять описувану епоху виразною, живою і цікавою для ознайомлення.

Оцінюючи реконструкцію історичного минулого у віршах, не можна не погодитися з оцінкою Галини Білик: «У «Берестечку» йдеться про духовну міць лідера народного руху, а в «Марусі Чурай» - про духовну незламність цілої нації, разом же Л. Костенко моделює образ переможного народу, державної країни» [3, с. 7]. Але оцінюючи історичні постаті середини XVII ст. які були вражені постійними війнами, особистими трагедіями, відсутністю єдності не змогли зберегти Козацьку державу. Тому вона через свій «неодукований люд», хоча й очолювана Великим гетьманом щезла не тільки з мапи світу, але у свідчення про неї маловідомі в радянському світі [11, с. 17].

Із поезій Л. Костенко видно, що історію українського народу писали не тільки князі, козаки, опришки й гайдамаки, а що вагоме місце в ній посідає й українська

жінка. Дослідники виділяють ряд творів, які жанрово можуть бути віднесені до поетичного портрета («Стара церковця в Лемешах», «Графиня Розумовська», «Цариця Савська», «Тінь королеви Ядвіги»). «У цих поезіях поетеса звертається до постатей історичних героїнь, відомих за фольклорними творами, літописами та історичними працями, причому авторка вибирає з історії глибоко драматичні епізоди [10, с. 110]». Створення культурологічних портретів, як слушно відмічає Я. Голобородько, здійснюється з урахуванням особистісної системи цінностей поетеси і з позицій аксіологічного аналізу історичної епохи та місця змальовуваної постаті в контексті цієї епохи [10, с. 111]. Опис власне подій, пов'язаних з життям історичних героїнь, будується як роздум з приводу події, з акцентом на суб'єктивність жіночого світовідчуття, а не як панорамна картинка, історична розповідь. У зображенні історичних жіночих образів Ліну Костенко ваблять сильні духом героїні з неоднозначними думками та вчинками. Поетесу цікавить внутрішній світ, емоції, переживання жінок, які, здавалося б, мають все: більшість зображених нею героїнь титуловані (графиня, королева, цариця), є самодостатніми та реалізували себе у суспільному житті. Але у своїх історіософських рефлексіях Л. Костенко демонструє унікальність світовідчуття цих жінок, які прагнуть не приховувати свої природні бажання, відчувати себе захищеними, коханими, не самотніми. Проте вимушені жити за правилами патріархального світу, який вважає ці бажання проявом слабкості. Не завжди дотримуючись історичної достовірності, поетеса естетизує історичну постать жінки, бо має на меті не створення історичного портрету, а показ незмінності жіночого єства, його самотності та сили духу [10, с. 114].

Таким чином, історичне осмислення Л. Костенко минулого України, засвідчує, що наша трагедія у тому, що ми не засвоюємо уроків історії і знову і знову повторюємо ті ж помилки, знову і знову проходимо ті ж самі дороги і замість того, щоб дивитися, куди ми йдемо, ми сперечаємось чи дружньо співаємо пісні, як-от у вірші «Пливли ми ввечері лиманом.», де люди так довго і весело згадували Байду і козаків, що й не помітили, що човен стоїть на міліні і не пливе далі. Поетеса закликає співвітчизників обрати правильний шлях, адже – «Слабкі народи будуть перемелені в млині історії», а тому така «раритетна» нація, як українство, не має жодних перспектив вижити, окрім негайного опритомнення і повноцінного входження у світове товариство. Про засвоєння історії Л. Костенко пише так: «Ура! Дозволено бути сміливими Ох же ж і поговоримо ох же й покричимо Між іншим вовка уже підсмалили Уроків історії не вчимо» [8, с. 267].

Перспективи розвитку дослідження історичних поглядів Л. Костенко залишається актуальним, адже творчість поетеси охоплює значні періоди історії України. У цьому контексті науково важливим є дослідження еволюції історичних поглядів поетеси наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Примітки

1. Базилевський В. М. Поезія як мислення. / В.М.Базилевський. – К., 1990. – № 3. – С.192
2. Барабаш С. Г. Етика поетичного живопису Ліни Костенко/С.Г.Барабаш – Українська мова та література. – Київ, 2003. – № 17. – С.32

3. Білик Г. М. Тема війни у творчості Ліни Костенко/ Г. М. Білик. – К. Дніпро, 1998. – С. 18
4. Витрикуш Г. І. Минуле України у творчості Ліни Костенко і Василя Симоненка. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта (збірка наукових праць) / Г. І. Витрикуш – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 3.
5. Горячева О. А. Поезія – це завжди неповторність (Урок в 11 класі) // Урок української / О.А. Горячева – К., 2000. – № 2. – С. 6.
6. Жуковська Г. В. Проблема історичної пам'яті у творчості Ліни Костенко: Автореферат дисертації кандидата філологічних наук: 10.01.2001 / Г. В. Жуковська – Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – С. 18.
7. Костенко Л. В. Берестечко. Історичний роман / Л. В. Костенко – К., 1999. – 172 с.
8. Костенко Л. В. Вибране / Л. Костенко. – К. Дніпро, 1989.– С.559
9. Костенко Л. В. Геній в умовах заблокованої культури / Л. В. Костенко – Урок української. –2000. – № 2. – С. 3є
10. Кузнецова І.О., Урсані Н.М. Історичні постаті у ліриці Л.Костенко./І.О. Кузнецова, Н. М. Урсані. – Одеса: Астропринт, 2004. – С.216.
11. Мариняк Р. С. Історіософія поезії Ліни Костенко /Р. С. Мариняк – Харків, 2005. – 20 с.

УДК 32 (41)(092):33(41)

Дарія РЯБОКОНЬ
(м. Умань)

Вплив неоконсервативної політики Маргарет Тетчер на економіку Великобританії

У результаті світових війн та інших факторів Велика Британія втратила свою колишню могутність, що завдало величезного удару по економічних позиціях країни. У статті розглядаються основні напрямки неоконсервативної економічної політики Маргарет Тетчер, спрямованої на стабілізацію і подальший розвиток економіки Великобританії. Крім того, в статті детально розглядається ряд реформ, проведених неоконсерваторами в 1979-1990 рр. та аналізується їх вплив на економіку Великої Британії.

Ключові слова: тетчеризм, неоконсерватизм, неоконсервативна політика, Маргарет Тетчер, економіка Великобританії, уряд Тетчер.

Науковий керівник: *Кривошея І. І.*, кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Після завершення Другої світової війни для повноцінного відновлення економіки Великобританії необхідний був чималий проміжок часу. До початку 1979 р. економічне становище країни погіршилося. Рівень життя населення був низьким, заробітна плата перебувала нижче середньоєвропейського рівня. Відбувалися масові страйки, що обмежують, сковують діяльність різних галузей промисловості. Все це призвело до зростання і посилення урядової кризи й невдоволення. Прем'єр-міністру та діючому уряду довелося покинути свої посади.

У зв'язку з цими подіями до влади прийшла лідер опозиційної партії – Маргарет Тетчер (1979-1990 рр.). Вийти з тривалого британського економічного спаду – таке завдання поставила перед собою Маргарет Тетчер, оселившись на Даунінг-стріт, 10 у травні 1979 р., у кінці сумного десятиліття, коли триденна інфляція була більше 25%, а Міжнародний валютний фонд (МВФ) видав країні пакет фінансової допомоги. За час правління Тетчер Великобританія немов би вилікувалася й увійшла в 90-ті роки з новою репутацією сильної економічної системи. Країна стала більш продуктивною, конкурентоспроможною і прибутковою, а давно назрілі реформи 80-х років проклали шлях для довгого 16-річного буму, який стався в період між 1992-м і 2008-м роками. Щодо своєї цілеспрямованості й свого призначення в житті М. Тетчер писала: «Я залишусь допоки не стомлюся. А поки Британія мене потребує, я не втомлюся» [9, с. 193]. Дана проблематика є вельми актуальною з огляду на те, що будучи в такому складному політичному й соціально-економічному становищі – державі вдалося вийти з кризи, використовуючи жорсткі методи реформування, Україна зараз перебуває у схожій ситуації, тому нам необхідно вивчати історичний досвід, знайти раціональні зерна й зуміти шляхом реформ вивести нашу державу з кризового становища.

Історіографію проблеми представлено дослідженнями американських та англійських істориків, працями істориків радянських часів, новітніми працями українських та російських учених. Британські дослідження з питань теорії консерватизму та неоконсерватизму, тетчеризму численні та різноманітні. Це широке коло фундаментальних досліджень та аналітичних статей. Змістовний аналіз неоконсерватизму та тетчеризму характерний для праць Е. Берка [12], І. Гріна [13], Л. М.Замятіна [3], Е. В. Раздіна [8], С. П. Перегудова [7] та багато інших. В українській історіографії масштабно, ґрунтовно й конструктивно цією проблемою займалася Ю.В. Панченко [6]. Чималу цінність становлять спогади й праці про М. Тетчер [2], [9], які дозволяють досягнути й зрозуміти чим керувалася та які думки й наміри мала на той час політик.

Мета дослідження – репрезентувати вплив неоконсервативної політики Маргарет Тетчер на економіку Великої Британії. Для реалізації мети дослідження визначене завдання: розглянути практичне втілення ідей неоконсерватизму в соціально-економічному житті Великої Британії у 80-ті рр. XX ст.

Неоконсерватизм виник на заході в сімдесяті роки двадцятого століття. Він являє собою суміш традиційного консерватизму та лібералізму. За визначенням І. Крістола, неоконсерватор – це «ліберал, якого схопила за горло реальність» [10, с. 62]. Такою реальністю стали глобальні проблеми сучасності, поглиблення економічної кризи та проблема управління демократичною державою, що змусили прихильників консерватизму та лібералізму переглянути свої політичні погляди та створити нову, адаптовану до сучасних реалій, ідеологію – ідеологію неоконсерватизму, що була спрямована на вирішення політичних, культурних та економічних проблем сучасного світу.

Існує два основних визначення неоконсерватизму: 1) це консерватизм, що пристосовує традиційні для нього цінності та принципи до реалій

постіндустріального суспільства; 2) являє собою ідеологічний напрямок, що збагачується та розвивається у процесі суперництва з лібералізмом та соціал-демократією [10, с. 62].

У своїй роботі Кальтенбрунер сформулював 6 основних принципів неоконсерватизму: спадкоємність, стабільність, порядок, державний авторитет, свобода, песимізм – недовіра до планів будівництва раю на землі, невіра в абсолютну справедливість і гармонію. Автор пише, що «певна частка песимізму захистить від ілюзії про щастя для всіх, про досягнення такого щастя шляхом реформ» [15].

Основою появи неоконсерватизму стала криза капіталістичної економіки. Стало очевидним, що засоби боротьби з кризою, що застосовувалися раніше, є неефективними в умовах нового науково-технічного суспільства. З'явилася потреба у більш радикальних засобах. Неоконсерватизм виявився більш ефективним та результативним у порівнянні з іншими ідеологіями, він вмщував в собі досить ефективні засоби вирішення економічних, політичних, культурних та соціальних проблем. Положення неоконсерватизму були пристосовані до проблем та потреб суспільства нової епохи, основними пріоритетами якої стали наступні поняття та явища: повага до закону, вибір міцного соціально-політичного устрою, пріоритет моралі та інші.

Після Другої світової війни Велика Британія досить боляче переживала перехід до цивільної моделі розвитку економіки, що було пов'язано з дією ряду чинників, які мали як позитивні, так і негативні наслідки для національного господарства, найбільш значущими з них були такі:

1) Приєднання до «плану Маршалла» (1948), який дозволив країні отримати майже 2,4 млрд. дол. у вигляді поставок американських товарів та понад 300 млн. дол. у вигляді короткотермінових позик.

2) Втрата ринків Арабського Сходу та Південно-Східної Азії, вплив на які до початку Другої світової війни був домінуючим.

3) Введення вільного обміну фунта на долар, яке спровокувало досить потужну фінансову кризу 1947 р., після якої від цієї ідеї прийшлося відмовитись на найближчі роки.

4) Припинення у серпні 1945 р. поставок по ленд-лізу (зброя та продукти харчування), за які у повоєнні часи прийшлося платити.

Внаслідок дії цих різновекторних чинників повоєнна економіка Великої Британії розвивалася вкрай нерівномірно. Ефективність поставок з Америки теж виявилася не дуже високою, що послужило причиною того, що вже у 1950 р. лейбористський уряд країни відмовився від допомоги США по «плану Маршалла». Саме з цього періоду розпочинається формування нової національної моделі розвитку, яка у післявоєнний період мала всі ознаки неокейнсіанської. Як наслідок, вже на початку 1948 р. британська промисловість досягла рівня 1937 р., а вже на поч. 50-х рр. перевищила його майже на третину [11].

З приходом до влади уряду консерваторів на чолі з Маргарет Тетчер у травні 1979 р. розпочався новий етап розвитку національної економіки, який нерідко називають «неоконсервативний», а політику, що проводила тодішній британський

Прем'єр «тетчеризмом». Ідейною основою нової британської моделі була неоліберальна концепція Ф. фон Хайека, монетарна теорія М. Фрідмена та його англійського послідовника У. Уолтерса, теорія «раціональних очікувань» М. Мінфорда та «міжнародного монетаризму» Т. Бернса (Лондонська школа економіки) [7, с. 58-59]. Основними напрямками реалізації нової економічної політики тодішнього Уряду М. Тетчер були:

1. Зміна економічної ідеології у т.ч. поглядів на роль держави у суспільстві.

2. Перехід від корпоративізму, який вважався в Великій Британії основною ознакою демократичної моделі устрою суспільства та представляв собою сукупність компромісів між державою, приватним бізнесом та профспілками щодо узгодження та прийняття відповідних рішень до індивідуалізму, що орієнтувався на особисті переваги та особистий успіх.

Жорстке протистояння між урядом М. Тетчер та профспілками вугільників закінчилося поразкою останніх.

3. Децентралізація управління економікою мала на меті зменшити залежність від національного уряду і перекласти відповідальність за кінцеві рішення на місцеві органи влади. Цей процес у цілому відповідав європейському принципу субсидіарності, який було імplementовано в країнові моделі держав-учасниць ЄС у 90-ті рр. Він був схвально сприйнятий перш за все в Шотландії та Уельсі.

4. Масштабна приватизація, що мала місце у 80-х рр. призвела до того, що збиткові державні підприємства були чи закриті чи продані приватному бізнесу, при цьому значна частина акцій від денационалізації реалізовувалась серед робітників та службовців на пільгових умовах. Другим напрямком цього процесу виступила приватизація державного у т.ч. муніципального житла, в ході якої значна частина британців, які викупили його, стали повноправними власниками.

5. Контрактування підрядів на конкурентних засадах на послуги. Будівельні та ремонтні роботи, прибирання територій сприяло підвищенню їх якості та збільшенню зайнятості населення, а відтак і зменшенню рівня безробіття. З цим заходом була пов'язана також демуніципалізація державного майна, яке знаходилося в розпорядженні місцевих органів влади. При цьому в державній владі залишилися типові для всіх країн установи: пошта, лондонський транспорт, управління цивільної авіації; проте відтепер вони діяли вже як комерційні фірми.

6. Було переглянуто модель взаємодії між державними та підприємницькими структурами через введення критерію «компліментарності» (доповнювальності, тобто такого, який діє й зараз в ЄС) за яким дотації та субсидії надходили від держави тільки виходячи з того, що у разі відмови у їх наданні реалізація проекту стане неможливою через відсутність коштів в інших джерелах чи відмови банків у наданні кредитів.

7. Вводилася нова модель захисту національної економіки, яка була доволі суперечливою. З одного боку не було обмежень щодо іноземного інвестування та діяльності ТНК у т.ч. на приватизацію державного майна (за виключенням аерокосмічної промисловості, авіаційного та морського транспорту, телебачення та радіомовлення), з іншого – у відповідності із законом про промисловість перехід під іноземний контроль великих підприємств обробної промисловості міг

бути заборонений урядом. При цьому критерії, механізми та інструменти такої дії не визначалися.

8. Був ліквідований валютний контроль, який ще донедавна стримував рух капіталу між країнами. У 1981 р. було скасовано систему коефіцієнтів резервних активів банків, а вже у 1986 році було реорганізовано одну з найбільших у світі Лондонську фондову біржу, внаслідок чого до участі в торгах були допущені банки та іноземні установи, а членам біржі було дозволено поєднувати функції брокера і джоббера. У цей же період суттєво розширилися функції банків, які відтепер отримали доступ до страхування, а також до галузей виробництва, які ще донедавна були «нетиповими» для банківської діяльності.

9. Податкова реформа торкнулася перш за все зниження базової ставки прибуткового податку з 33% у 1979 р. до 28% у сер. 80-х. У 1995 р. він ще знизився і сягнув рівня 25% [11].

Ми спробуємо репрезентувати детальніше деякі кроки уряду М. Тетчер у напрямі окреслених аспектів неоконсервативної ідеології. Діючи в умовах монетарної концепції, Тетчер намагалася досягти зменшення темпів інфляції. Головними інструментами у боротьбі з інфляцією виступали: різке скорочення кількості дотацій, наданих промисловим підприємствам, встановлення жорсткого контролю над емісією грошей, а також повернення до політики «дорогого кредиту». Реструктуризації піддалася і чинна система оподаткування. Дані заходи супроводжувалися пропагандистською кампанією, спрямованою на скорочення особистого споживання. Громадян активно закликали жити «по кишені».

Посилена боротьба з інфляцією вимагала радикальних заходів від уряду. Маргарет Тетчер, незважаючи на збільшення соціальних витрат, зважилася на великомасштабне зменшення витрат держави, спрямованих на дорожнє й комунальне господарство, культуру і освіту. Таким чином, у 1890-1891 рр. витрати держави, відповідні видатковим статтям бюджету, скоротилися на 4 млрд. ф. ст. [3, с. 63]

Незважаючи на негативні наслідки, «шокова» і жорстка антиінфляційна політика Маргарет Тетчер принесла результати вже до 1981-1982 рр. В даний період інфляція була знижена до 4-5%. Саме тому з другої половини 1982 р. економіка Англії виявила перші ознаки підйому, а в 1983 р. почалося посилене й стабільне зростання виробництва [4].

В середині 80-х рр. урядом Тетчер були зроблені більш великомасштабні та послідовні заходи, що дозволили скоротити загальний обсяг державних капіталовкладень з 50% до 25%. Дані заходи дозволили стабілізувати досягнутий раніше бюджетний баланс, а також утримати контроль над інфляцією в умовах поживлення економіки.

Одним з основних положень стратегії уряду М. Тетчер була політика роздержавлення. Ще в першій строк свого перебування прем'єром вона почала демонтаж державного регулювання та процеси приватизації націоналізованих компаній та галузей. Найбільш великими серед них були «Брітіш ейрспейс» (авіаційна) та «Брітіш петролеум» (нафтова). Приватизація відбувалася поетапно. Так, наприклад, акції «Брітіш петролеум» продавалися з 1979 по 1983 роки, а акції

«Брітіш ейрспейс» – по 1985 р. Всього у 1979-1983 рр. було продано державного майна на суму 1.7 млрд.ф.ст. Після перемоги на виборах темпи приватизації зросли: 1983-1984 рр. продано на 1.1 млрд.ф.ст., 1984-1985 рр. – 2.1 млрд.ф.ст., 1985-1986рр. – 2.7 млрд.ф.ст., 1986-1987 рр. – 4.4 млрд.ф.ст. Серед них були «Брітіш порт» (портові служби), «Брітіш стіл» , автомобільні «Роллс Ройс», «Ягуар», а також «Брітіш газ», «Брітіш телеком» [7, с. 157]. До 1987 р. було приватизовано третину державного майна. Тепер державі належали водопостачальна, електроенергетична, залізнична галузь, а також вугільна та пасажирський транспорт Лондона.

Ще одне положення тетчеризму з перетворення британців в націю власників, яке було висунуто у 1979 р., мало своє продовження у 1983-1987 рр. Першим кроком було встановлення бюджетом 1980 р. податкових пільг для дрібного підприємництва, або, взагалі, скасування податків, далі були створені умови для більш легкого кредитування дрібного бізнесу, створені консультаційні служби, які допомагали створити власний бізнес.

Другому уряду консерваторів довелося з перших днів зіткнутися із серйозними проблемами внутрішньої політики. Одна з проблем – це страйк шахтарів, що став результатом погіршення становища у вугільній промисловості. Конфлікт назрівав давно. Ще перший уряд Тетчер розробив програму модернізації енергетичної бази країни, що передбачала переведення половини енергетичного потенціалу на ядерну основу до 2000 р., збільшення видобутку нафти і одночасне згортання видобутку вугілля. До речі, якщо у 1970 р. нафту в країні не добували, то у 1979 р. її добували вже 78 млн. т., а у 1985 р. – 126 млн. т [5, с. 47].

Ці процеси загрожували ліквідацією тисячі робочих місць у вугільній промисловості й викликали незадоволення гірників. Введення на шахтах автоматичних систем, що значно підвищували продуктивність праці та її безпеку, скорочувало кількість шахтарів вдвоє. Усе це обумовило потужний соціальний вибух, поштовхом до якого стала інструкція Національного управління вугільної промисловості (НУВП) від 4 березня 1984 р. про зменшення видобутку вугілля в поточному році, що вело до ліквідації 20-21 тис. робочих місць. 5 березня 1984 р. профспілки шахт у Нотонвуді і Балкліфі, що закривалися, оголосили страйк, до якого через тиждень приєдналася половина всіх шахт Британії. Національна спілка гірників (НСГ) вимагала від уряду відмовитися від закриття шахт. Наприкінці квітня до страйку включилися 150 тис. шахтарів, що становило 80% членів цього тред-юніона. Незабаром страйк гірників підтримала Національна спілка залізничників та Об'єднане товариство машиністів та кочегарів. Це привело до зупинки руху більше половини поїздів. Невдовзі до страйку приєдналися докери. Національна спілка моряків зобов'язала свої організації за кордоном бойкотувати навантаження вугілля на судна, що направлялися в Британію. Таким чином, страйк шахтарів переріс межі галузі.

Ці події викликали негативну реакцію уряду. У райони страйку були стягнуто сили порядку. Водночас з каральними заходами уряд оголосив, що кожний страйкар, який розпочне роботу до різдвяних свят, одержить від НУВП преміальні

кошти в розмірі 1400 ф.ст., заробіток 1000 ф.ст. без податку в першій місяць роботи, гарантію від насильницького звільнення. Тим, хто хотів змінити професію, виплачувалася найвища в британській індустрії допомога на звільнення [1, с. 130]. На таку пропозицію відгукнулося 15-20 тис. страйкуючих із загального числа 130-140 тис. Але єдність і згуртованість шахтарів було підірвано. Страйк почав згасати. Вже 3 березня 1985 р. делегатська конференція НСГ приймає рішення про припинення страйку з 5 березня, не зважаючи на те, що вимоги страйкуючих до уряду не були задоволені. Прибічники М. Тетчер вважають перемогу над шахтарями однією з кращих перемог тетчеризму. Як наслідок антипрофспілкової політики кабінету М. Тетчер стало виключення профспілок з процесу формування політики [1, с. 134]. Таким чином, ще одне положення неоконсерватизму про антиколективізм ввійшло у практику країни і стало реальністю.

Не всі передвиборні зобов'язання неоконсерваторів були виконані. Перш за все це стосується проблеми безробіття. Хоча, політолог Д. Каванах на підставі аналізу і порівняння ситуації в Британії і країнах Західної Європи стверджує, що тенденції зростання кількості незайнятого населення посилюються в них однаково. Такі процеси обумовлені технологічною революцією, яка вимагає від суспільства закриття старих підприємств і створення підприємств з сучасною технологією.

До успіхів другого уряду неоконсерваторів можна віднести чітку тенденцію економічного піднесення країни: близько 8 млн. британців стали власниками, інфляція утримувалася на рівні 4%, антипрофспілкове законодавство зменшило кількість страйків, що сприяло стабілізації економіки, почала давати результати реформа вищої та середньої освіти.

У соціальній сфері політика уряду пішла в двох напрямках:

1. Перебудова системи соціального страхування, яка мала дві основні цілі: (1) надати допомогу тим громадянам, які без неї не виживуть (2) підвищити відповідальність британців і зробити так, щоб вони у вирішенні своїх проблем спиралися на власні зусилля. У 1985 р. розпочалася пенсійна реформа, яка передбачає створення накопичувальної пенсійної системи. Тут Тетчер була більш послідовною, ніж її колеги-чоловіки в інших західних країнах. На сьогоднішній момент розподільчої пенсійної системи немає, там діє тільки накопичувальна система. Кабінет перебудував і систему допомоги безробітним. Уряд заохочував достроковий вихід на пенсію, стимулював використання нових видів зайнятості, розпочав створювати систему професійної перепідготовки кадрів.

2. Курс на розвиток «народного капіталізму». Суть «народного капіталізму» полягала в тому, щоб перетворити робітників найманої праці у дрібних власників і тим самим змінити психологію робочого класу.

В умовах своєї неоконсервативної політики Маргарет Тетчер продовжила лібералізацію економічних процесів. Неоконсерватори стали підтримувати й надавати активну підтримку малому і середньому бізнесу. В 1985 році був прийнятий Акт про компанії, що зменшує рівень поточного адміністрування у підприємницькій сфері. Втручання держави в господарське життя населення

звелось до мінімуму, що стало стимулом для виявлення особистої ініціативи. Вироблена в 1992 р. «Хартія малого бізнесу», забезпечувала малим підприємцям сприятливі умови кредитування, а консультативна служба надавала необхідну допомогу у введенні бізнесу [8, с. 87].

У 1979 році урядом була проведена податкова реформа, яка накладає сплату податку державі на всіх громадян незалежно від їхнього рівня прибутку. Ця реформа викликала величезну хвилю невдоволення Консервативним урядом Тетчер, довелося запровадити ряд компенсацій для малозабезпечених громадян, спрямованих на зменшення податкового тиску і пом'якшення ситуації.

У період з 1979-1990 рр. відбувся процес зниження прямих податків на прибуток та збільшення непрямих податків. Економічна програма Маргарет Тетчер передбачала значне зменшення ставки прибуткового податку. Якщо в 1979 р. вища ставка податку на доходи населення становила 87%, то згодом вона була скорочена до 40%. Податковий тягар для малого бізнесу також було зменшено, що призвело до утворення дефіциту в бюджеті держави. Для вирішення цієї проблеми уряд збільшив непрямі податки, зокрема податок на додану вартість. Він був збільшений з 7 до 15%. Насамперед ці зміни позначилися на покупцях, адже із збільшенням податку на додану вартість ціни на товари підвищеного попиту також помітно зросли.

Таким чином, перебування на посаді прем'єр-міністра М. Тетчер відзначилися тим, що економіка Англії зросла в три рази, були проведені політичні реформи, модернізація. Держава стала однією з провідних країн Європи і світу. Завдяки реформам, проведеним неоконсерваторами, країна зуміла покращити й підвищити своє економічне становище і відновити колишній вплив на світовій арені. До 1987 р. рівень безробіття в країні значно зменшився, економіка прийшла в стан стабільності, а темпи інфляції були досить низькими. Крім того, проведені реформи забезпечили різке підвищення продуктивності праці і якості продукції, а також значне зниження рівня цін, що позитивно позначилося на покупцях. У зв'язку з масовою приватизацією багато англійці стали власниками акцій, що заклало міцну основу «масового капіталізму» у Великій Британії. Більше того, посилена боротьба з профспілками дозволила знизити вплив даних організацій на процес виробництва, і в результаті придушити масову хвилю страйків в країні. Підтримка малого бізнесу забезпечила збільшення конкурентоспроможності малих фірм, що, в свою чергу, призвело до посиленого економічного зростання. Англійці перетворилися у націю власників, що змінювало і психологічний клімат суспільства. Неоконсерватизм із теоретичних викладок перетворився на явище економічної та політичної практики, завдяки діям урядів партії торі і самій особистості їх лідера. М. Тетчер запропонувала суспільству не стільки радикальні зміни, або новий менеджмент в економіці, скільки нове бачення майбутнього. Метою її філософії життя була особистість.

Примітки

1. Байкова А.Н. Стачка горняков Великобритании 1984-1985 гг. / А.Н. Байкова – М., 1988. – 188 с.

2. Брюс-Гардин Джон Маргарет Тэтчер: первые годы правления : смятение пророков: пер. с англ. / Джон Брюс-Гардин. – М.: Прогресс, 1985. – 207 с.
3. Замятин Л.М. Тэтчеризм / Л. М.Замятин // Международная жизнь. – 1989. – № 7. – С.53-63.
4. Мельниченко В. «Залізна леді». Маргарет Тетчер – лідер, яка вірила в свою країну і вміла переконувати [Електронний ресурс] / В. Мельниченко // Галичина. – 2013. – 15 жовтн. (№ 154). – Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication//zalizna-ledi/print.html>
5. Михайлов С.В. Рабочий класс США и Великобритании в 80-е годы / С. В. Михайлов. – Москва: Стиль, 1988. – С.47-80.
6. Панченко Ю. В. Історія і практика неоконсерватизму Великої Британії та США часів урядів М. Тетчер і Р. Рейгана: Автореферат... к. іст. наук, спец.: 07.00.02 – всесвітня історія / Ю.В. Панченко. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – 13 с.
7. Перегудов С. П. Тэтчер и тетчеризм / С. П. Перегудов. – М.: Наука, 1996. – 301 с.
8. Раздина Е. В. Консервативная оценка восточной Европы в составе европейского союза как феномена глобализации в работе Маргарет Тэтчер «Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира» / Е. В. Раздина // Гуманітарний часопис. – 2017. – № 1. – С. 87-93.
9. Тэтчер М. Великая. История «железной» Маргарет / М. Тэтчер; пер. с англ. П. Н. Баратова, Э. Ю. Гохмарк, Е. А. Мищенковой, Т. В. Резницкой. – Москва : Издательство АСТ, 2016. – 624 с.
10. Удовенко О. Ю. Неоконсерватизм як актуальна проблема на прикладі Великої Британії за часів урядів Маргарет Тетчер / О. Ю. Удовенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 1. – С. 62-64.
11. Чужиков В. І. Економіка зарубіжних країн [Електронний ресурс]. / В. І. Чужиков. – К.: КНЕУ, 2005. – 308 с. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/105/7338.html>
12. Burke E. Reflections on the Revolution in France (1790). / E.Burke // British Conservatism. [by O`Gorman F.]. – P.102-104.
13. Green E. Ideologies of Conservatism / E.Green. – O.: Oxford Univer.Press, 2002.
14. O`Gorman F. British Conservatism. Conservative Thought from Burk to Thatcher / Frank O`Gorman . – L.: Longman, 1986. – XVII. – 256 p.
15. Kaltenbrunner G. K. Der schwierige Konservatismus: Definition Theorien. Portrals. – West Berlin: Herford,1975. – 716 p.

УДК 329.78+69

Роман РАЛКО
(м. Київ)

Формування та діяльність першого студентського будівельного загону вищих навчальних закладів Києва (1962 р.): до історії руху студентських будівельних загонів в УРСР

Аналізується процес формування та організації першого Київського студентського будівельного загону, його виробнича та суспільно-корисна діяльність на ціліні.

Ключові слова: молодіжний рух, комсомол, студентський будівельний загін, суспільно-корисна праця.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Минулого року виповнилося 55 років з часу організації першого студентського будівельного загону в УРСР. Молодіжний ракурс став невід'ємною складовою політичного, економічного і культурного життя ХХ ст. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою цих перетворень. В історії суспільно-політичних рухів ХХ ст. молодіжні рухи пройшли історичний шлях від самодіяльних клубів за інтересами до наймасовіших у суспільстві організацій, ставши одним з практичних засобів суспільно-історичних трансформацій, виступивши комунікаційними каналами зв'язку у середовищі одного покоління, виявляючи та репрезентуючи його інтереси перед суспільством в цілому.

Тому дослідження процесу становлення і розвитку молодіжного руху в його такій організаційній формі, як студентські будівельні загони, в СРСР у цілому, так і в УРСР зокрема, є актуальним питанням для сучасної української історичної науки.

Деякі аспекти з історії становлення та розвитку молодіжного руху в СРСР, в тому числі УРСР (в такій організованій формі, як студентський будівельний рух), розроблялись у дослідженнях таких радянських вчених, як Е. Артемьев [1], С. Іванов та С. Погорелов. [6], Г. Ермошин, В. Ляскин [11], А. Піскуном [13], І. Шкурко [17]. На сучасному етапі цією проблематикою займаються сучасні російські дослідники О. Бухаріна [2], Т. Королева [10], В. Приступко [14] та ін. У роботах сучасних українських науковців ця тематика частково розглядається у кандидатській дисертації Н. Хоменко [15]. Проте комплексного дослідження, яке б висвітлювало процес створення та діяльність першого Київського студентського будівельного загону, ще не створено. Це і зумовлює мету нашого дослідження. Наукова новизна якого полягає у відтворенні об'єктивної та цілісної картини процесу створення та діяльності першого студентського будівельного загону ВНЗ м. Києва.

Рух студентських будівельних загонів започаткувала постанова ЦК ВЛКСМ (7 червня 1962 р.) «Про участь комсомольських організацій вищих навчальних закладів м. Москви, Ленінграду, Києва у будівництві на цілинних землях» [9, с. 201]. Варто відзначити, постанова про студентські будівельні загони була викликана тим, що студбудзагони у ряді індустріальних та освітніх центрів СРСР (зокрема, у Москві з 1959 р.) вже відіграли важливу роль у виконанні народногосподарських завдань та брали участь у реалізації завдань радянсько-партійного керівництва по формуванню покоління радянської молоді.

Також, як свідчать архівні документи, київські студенти ще до цієї постанови працювали на будівництві різних народногосподарських комплексів та об'єктів (напр.: середина 40-х рр. – післявоєнна відбудова м. Києва; 1950-ті рр. – збирання врожаю на цілинних землях Казахстанської РСР та на відбудові та будівництві вугільних шахт на Донбасі), проте такі «виїзди» організовувалося переважно

завдяки ініціативі та ентузіазму комсомольських активістів і не були масовими. Як згадував командир Київського студентського будівельного загону (1962 р.) А. Волощенко: «Нам було відомо, що київські студенти вже брали участь в цілинних жнивах наприкінці [19]50-х рр. Але ж ми їхали як сформований загін із чітко визначеними будівельними завданнями – зводити будинки і дитячі садки, зерносовища і школи» [5, с. 22].

Як зазначалося вище, 7 червня 1962 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про участь комсомольських організацій вищих навчальних закладів м. Москви, Ленінграду, Києва у будівництві на цілинних землях» [9, с. 201], якою закликав створювати студентські будівельні загони на базі ВНЗ, для виробничої діяльності на Сході СРСР, цілинному краї, крім того територію Казахстану було поділено між загонами цих вузів. Цілиноградська область стала місцем дислокації московських загонів, Кокчетавська – ленінградських, а Кустанайська – українських. До виконання цієї постанови було залучено не лише державно-партійні органи республіки, а й студентський актив вищих навчальних закладів УРСР. Так, на засіданні бюро Київського міського комітету ЛКСМУ було прийнято рішення про направлення на два місяці в Амангельдинський район Кустанайської області Казахстанської РСР («Цілинний край») Київського студентського будівельного загону в кількості 1500 чол. Крім цього, студентський відділ МК ЛКСМУ був уповноважений до 5 червня 1962 р. створити цілинний штаб загону, який мав би забезпечити організаційно-підготовчі заходи до часу відправки загону, а також представити кандидатуру командира загону для затвердження київським міськкомом ЛКСМУ [3, арк. 48]. На засіданні Київського МК ЛКСМУ було затверджено «Статут Цілинного загону», який визначив організаційну структуру загону. Згідно, стенограми засідання: «Київський міський студентський загін мав складатися з радгоспних загонів. Керівництво загonom здійснювалося Центральним штабом міського комітету комсомолу. Цілинний загін студентів м. Києва, з часу відправки і до часу повернення до Києва, являє собою самостійну комсомольську організацію. Центральний штаб загону призначається Київським міським комітетом ЛКСМУ і прирівнюється у правах до повноважень комітету ЛКСМУ ВНЗ. До штабу загону входять: командир, парторг, комсорг, заступник командира загону по виробництву, а також парторги, комсорги радгоспних загонів. У свою чергу, радгоспний загін мав складатися з комсомольських бригад, які розподілялись розміщувалися по виробничим об'єктам. Загоном керував штаб, до складу якого входив командир, парторг, комсорг, заступник командира з виробничих питань та бригадири комсомольських бригад. Члени штабу призначалися вузівським партійним і комсомольським бюро, комсорги обиралися комсомольськими зборами» [3, арк. 49].

Згідно архівних документів, кількісний склад Київського студентського загону, який відбув 1 липня 1962 р. до Кустанайської області Казахстанської РСР, був наступним [3, арк. 51]:

Табл. 1. Рознарядка по направленню студентської молоді в цілинні землі, 1962 р.

Назва ВНЗ	Контингент загону
Київський політехнічний університет	500
Київський університет	400
Інженерно-будівельний університет	250
Автошляховий інститут	100
КТІЛП	70
КТІХП	70
Педінститут ім. О. Горького	50
Медінститут	70
Інститут народного господарства	70
Інститут ЦПФ	70
Педінститут іноземних мов	50
Загальна кількість	1700

Штаб об'єднаного студентського будівельного загону м. Києва на цілинні був наступним: Анатолій Волощенко – командир загону-начальник штабу; Володимир Ігольников – головний інженер загону; Людмила Кайдаш – парторг загону; Микола Доценко – комсорг загону; Володимир Писаний – радист зв'язку [12, с. 4].

Подана нами статистика складу Київського студентського загону засвідчує, що загальна кількість студентів дещо більша, а ніж та, яку планувалося залучити до будівельних робіт влітку. Тому, на наш погляд, цілком справедливою є думка дослідника О. Чижа, про те, що головним чинником появи студбудзагонів були не скільки економічні причини загальнодержавного характеру (освоєння цілинних земель, нехватка трудових ресурсів тощо) чи адміністративно-наказові рішення партійних та комсомольських органів, як і те, що на етапі зародження руху студбудзагонів вирішальну роль зіграв патріотичний порив студентської радянської молоді. Високий ступінь ідеологізації суспільного життя та навчально-виховного процесу забезпечувало те, що студенти не були сторонніми спостерігачами «будівництва нового суспільства», як зазначалось у компартійних документах. Вони прагнули, як тоді говорили, «на передові рубежі комуністичного будівництва» [16, с. 131-132]. Про таке ставлення до праці у студбудзагоні молодого покоління, пише й один з командирів студентського будівельного загону КДПІ ім. О. М. Горького О. П. Реєнт, у своїх спогадах про організацію перших будівельних загонів, відзначав, що: «[...] сьогодні це важко уявити, але тоді ми знаходили в цій роботі моральне задоволення, тягнулися до людей, прагнули допомогти. Всі роботи виконувалися з почуттям високої відповідальності. У студентів і місцевого населення був взаємний інтерес, і це було дуже важливо [...] А який неоціненний життєвий досвід та імпульс до

роботи давало спілкування з директором радгоспу Миколою Григоровичем Козловим! Він так умів поставити виробничий процес, що кожна його ланка діяла як злагоджений механізм. І нам вдавалося не порушувати цього ритму!» [7].

Як засвідчують архівні матеріали, результати діяльності першого будівельного загону були суттєвими, навіть враховуючи факт, що на його підготовку було затрачено небагато часу, а якщо бути точними то всього один місяць. Протягом 1962 р., за два місяці виробничої діяльності на будівництві народногосподарських об'єктів, студентами з м. Москви, Ленінграду й Києва було виконано обсяг будівельних і ремонтних робіт на 11 млн. крб. Із 1980 об'єктів, на яких працювали студенти, 1644 об'єкти, або 83%, були завершені і здані в експлуатацію. На решті об'єктів закінчена кладка стін, і тільки 22 об'єкти залишились як перехідні на наступний рік. Лише тільки силами Київського студентського загону у 17 радгоспах Амангельдинського району Кустанайської області збудовано 179 житлових будинків, 3 школи, 9 зерноскладів, 8 машинно-тракторних майстерень, 3 гаражі, 74 різних будівельних приміщень. Усього ж загonom виконано об'єм робіт на суму 1722520 крб., що становило 12% річного плану капітального будівництва зазначених районів. Варто відзначити у цих показниках помітний внесок студентів ВНЗ небудівельного профілю, зокрема Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Молоді педагоги збудували 9 двоквартирних житлових будинків, школу, гуртожиток, дитячий садок, клуб, 11 сільськогосподарських споруди, виготовили 300 тис. штук цегли; капітально відремонтовано 17 житлових будинків [4, арк. 5]. Як пригадає перший командир цього загону В. Бондар: «1962 р. – це рік коли було вперше сформовано будівельний загін з студентів ВНЗ м. Києва, для якого базою стали навчальні заклади, що були пов'язані з будівельними спеціальностями. Педагогів не планували включати до його складу. Але я з Максименком Григорієм (секретар комітету комсомолу КДПІ ім. О. М. Горького) підійшли до Т. Главак, працювала на той час завідуючою студентським відділом Київського міськкому комсомолу, і наполягли на тому що б було сформовано будівельний загін з студентів-педагогів. Вона вагалася, адже потрібно було показати у перший виїзд високі виробні результати. Але ми перемогли... Наш загін працював на будівництві житлових будинків для працівників колгоспу (дислокувалися ми у с. Сара Узинський Аркаликського району Кустанайської області). Це мали бути котеджі, що будувалися з різними виходами на дві сім'ї. Всього силами майбутніх педагогів було побудовано шість таких будинків. Вулицю, де вони були розміщені, назвали «Березка» (так називалася база відпочинку для студентів та викладачів КДПІ ім. О. М. Горького, яка знаходилася неподалік м. Києва)» [8]. У цілому ж виробіток на одного студента за період робіт становив 1372 крб. А якщо взяти до уваги те, що фактичний виробіток на одного робітника будівельного тресту «Кустанайрадгоспбуд» становив за ті ж самі 2,5 місяці у середньому становив 800 крб., то стає очевидним, наскільки ефективними були результати вкладеної студентами праці [17, с. 91].

На думку І. Шкурка (одного з комісарів загону, делегат першого з'їзду бійців студбудзагонів у Москві, 1966 р.), наведені показники вказують на очевидність

економічної ефективності діяльності першого студентського будівельного загону. Проте, мабуть, не меншого значення мав інший бік його діяльності, а саме, виховний, що спрямовувався на формування у майбутніх спеціалістів почуття колективізму, мужності і стійкості, патріотизму, високої духовності та моралі. Його реалізація безпосередньо пов'язана з реальною участю студентів у соціально-політичній, культурно-масовій і шефській роботі серед місцевого населення. Під час роботи загону, майбутніми вчителями були організовані лекторські групи та агітбригади, до яких залучалися і молоді робітники та службовців радгоспів, влаштовувалися спільні виробничі збори, зустрічі з «передовиками» праці, тематичні вечори і вечори відпочинку, мітинги, фотовиставки та інше. У багатьох радгоспах і селищах діяли дружини для охорони громадського порядку, до складу яких входили бійці студбудзагонів, видавалися «Комсомольський прожектор», загонові настінні газети, бойові листи тощо. Студенти педагогічного інституту особливу увагу приділяли школі: разом з органами народної освіти і профспілковими організаціями, організували піонерські табори «Супутник» (варто відзначити, що в подальшому вони будуть діяти на постійній основі), де проводили виховну роботу з дітьми, працювали з ними на заняттях у різних гуртках і секціях. Силами студентів-педагогів було організовано понад 300 таких гуртків і секцій. Майбутні спеціалісти організували недільники і на зароблені кошти купували обладнання для кабінетів, наочні посібники, іграшки, організували екскурсії учням. Для шкіл Казахстану було зібрано і передано понад 350 тис. томів книг [17, с. 92-93].

Діяльність першого Київського студентського будівельного загону високо оцінена вищими державно-партійними органами. Загін нагороджено прапором Кустанайського ЛКСМ Казахстану. У Книгу пошани Амангельдинського територіально-виборчого управління були внесені студентські загоны: Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, Київського педагогічного інституту іноземних мов та інших ВНЗ. Група студентів була нагороджена медалями «За освоєння цілинних земель»: Бородинкік Михайло (Київський політехнічний університет), Волощенко Анатолій (Київський політехнічний університет), Доценко Микола (КТПП), Ігольніков Володимир (Інженерно-будівельний університет), Кайдаш Людмила (Київський університет), Кім Володимир (КІИГВФ), Кучерявий Микола (КІНХ), Рибка Олександр (Київський політехнічний університет), Сокол Віталій (КІИГВФ), Філянкін Володимир (Київський політехнічний університет) [5, с. 46-47].

Отже, рух студентських будівельних загонів став закономірним явищем радянської дійсності в умовах «хрущовської відлиги», увібравши різноманітні форми участі молоді у будівництві «нового комуністичного суспільства», у відбудові народного господарства після Другої світової війни, в участі у кампаніях по збору врожаю та народногосподарському будівництві на цілинних землях. У кінці 1950-х років різні форми студентських трудових об'єднань злилися в єдиний рух студентських будівельних загонів. Вони стали якісно новою і активною формою залучення студентської молоді до суспільно-конкретної

праці, до реалізації народногосподарських планів радянського державно-партійного керівництва.

Виробнича діяльність першого Київського студентського будівельного загону мала суттєві результати, навіть враховуючи те що організаційний етап по створенню був незначним у часовому просторі. Студенти використовувалися на будівництві різних об'єктів – будинків, шкіл, спортивних майданчиків, ферм та ін. Крім, виробничої діяльності студентська молодь активно проводила агітаційно-пропагандистську та суспільно-корисну роботу.

В цілому ж успішна, а головне ефективна, діяльність першого Київського студентського будівельного загону сприяла тому, що рух набував масового характеру, ставши складовою частиною навчально-виховного процесу у вищих і середньо професійних навчальних закладів, одним з суттєвих факторів формування і підготовки радянських кадрів молодих спеціалістів, виробленню моделі їхнього співжиття у колективістському радянському суспільстві.

Примітки

1. Артемьев Е. Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов / Артемьев Е. Ф. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1983. – 254 с.
2. Бухарина О. А. Студенческие строительные отряды Тамбовской области: исторический опыт: дис... канд. ист. наук / Бухарина О. А. – Тамбов, 2006. – 170 с.
3. Державний архів Київської області. Ф. п-1616, оп. 5, спр. 164, арк. 139.
4. Державний архів Київської області. – Ф. п-1616, оп. 5, спр. 167, арк. 156.
5. Звітняжні семестри студентських будівельних загонів України /упоряд. І. В. Малінкін, М. А. Мелешко, О. С. Рибка, В. В. Пасак. – Фастів, 2008. – 528 с.
6. Иванов С. И. Третий семестр – важная форма общественно-политической практики студентов / Иванов С. И., Погорелов С. П. – Минск: Изд-во Вышэйшая школа, 1975. – 48 с.
7. Інтерв'ю з Олександром Петровичем Реєнтом (1940 р. н.), доктором історичних наук, професором, член-кореспондентом НАН України, заслуженим діячем науки і техніки України. Заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України. У 1975 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. Розмова тривала 45 хв. Запис зроблено 30 листопада 2011 р.
8. Інтерв'ю з Володимиром Івановичем Бондарем (1938 р. н.), доктором педагогічних наук, професором, дійсним членом НАПН України. Розмова тривала 1 год. 50 хв. Запис зроблено 19 вересня 2017 р.
9. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.) / [сост. В. Десятерик]. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1968. – 271 с.
10. Королева Т. М.История движения студенческих отрядов Иркутской области: 1960-1980-е гг.: дис... канд. ист. наук / Королева Т. М. – Иркутск, 2006. – 270 с.
11. Лияскин В. П. ССО: стройка, студенты, отряд / Ермошин Г., Лияскин В., Приступко В. – М.: Изд-во Стройиздат, 1978. – 191 с.
12. Молода гвардія, № 223. – 29 листопада 1978 р.
13. Пискун А. И. Партийное руководство деятельностью комсомола по организации и развитию движения студенческих отрядов: дис. ...канд. ист. наук / Пискун А. И. – К., 1987. – 196 с.
14. Приступко В. А.Студенческиеотряды: историческийопыт 1959-1990 годов / Приступко В. А. – М.:Изд-во Московскогогуманитарногоуниверситета, 2008. – 294 с.

15. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950 - 1960-ті рр.): дис... канд.іст. Наук/ Хоменко Н. М.– Київ, 2008. – 288 с.

16. Чиж А. Формирование личности учителя во внеучебной деятельности (1960 – 1980 гг.): монография/ А. Н. Чиж. – Москва – Луганск: Світлиця, 1998. – 256 с.

17. Шкурко І. І. Соціально-гуманітарна і політична підготовка майбутніх учителів /Історико-педагогічний аспект/ навч. посібник / Шкурко І. І. – К.:КДПІ, 1992. – 144 с.

УДК 323.12:32.019.51(477)

Катерина ЦИМБАЛЮК
(м. Житомир)

Антисемітизм у сучасній Україні: міфи та реальність

Здійснено аналіз проявів антисемітизму та ксенофобії у сучасному українському суспільстві. Зосереджено увагу на програмних положеннях українських праворадикальних партій у контексті проявів антисемітизму. Проаналізовано ставлення верхівки українського політикуму до проблеми антисемітизму. Простежено динаміку фактів антисемітського вандалізму та антисемітських публікацій.

Ключові слова: антисемітизм, антисемітський вандалізм, ксенофобія.

Науковий керівник: *Венгерська В. О.*, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

У сучасному світі міжнародною спільнотою засуджуються будь-які прояви антисемітизму. Утворена у 1991 р. Україна проголосила курс на побудову демократичної держави. Така держава не може допустити проявів ксенофобії та антисемітизму. Тому на законодавчому рівні були закріплені методи, які б запобігали таким явищам. Але наявність праворадикальних партій (в ідеології яких має місце антисемітизм) та революційних ситуацій сприяє поширенню антисемітських настроїв. Крім того, поширення інформації у російських ЗМІ про зростання рівня антисемітизму в Україні є частиною гібридної війни, яку Росія веде проти України.

Актуальність обраної теми зумовлюється недостовірними даними про рівень антисемітизму в Україні в іноземних ЗМІ. Зокрема, за роки незалежності України експерти неодноразово прогнозували можливість зростання антисемітських акцій; деякі політичні сили використовують тему антисемітизму у своїх передвиборчих кампаніях.

Дослідження проблеми антисемітизму в Україні займалися І. Туров, В. Ліхачов [4, 5, 10]. А. Шеховцов [12] звертає увагу на антисемітизм ВО «Свобода». М. Гон досліджував проблему антисемітизму під час Революції Гідності [2].

Метою статті є виявлення рівня антисемітизму в українському суспільстві, дослідження причин, які сприяли його зростанню чи затуханню, а також позиції різних влад до євреїв і їх реакція на прояви расової нетерпимості.

Виходячи з мети дослідження, було окреслено такі завдання: проаналізувати стан наукової розробки теми; визначити місце євреїв в історії незалежної України; виділити основні українські право-радикальні партії та визначити роль антисемітизму в їх ідеології; дослідити ставлення української та російської сторони щодо євреїв у контексті гібридної війни.

Найвищі посадові особи України з моменту утворення незалежної держави однозначно показали, що антисемітизм не стане складовою офіційної державної політики. Зокрема, у своєму виступі до 50-ї річниці Бабиного Яру Л. Кравчук зазначив, що Україна не приховуватиме правду про цю трагедію. Він визнав її геноцидом й визначив, що винними у цьому є не лише нацисти, а й ті, хто їх не зупинив, тому українці також беруть на себе частину цієї провини [8, с. 75].

Період перебування на посту президента України В. Ющенко безумовно приніс багато позитивних здобутків для українського народу в ідеологічній сфері. В. Ющенко одночасно показав світу проєвропейську позицію України. В контексті нашої теми варто звернути увагу на те, якою була його позиція щодо євреїв. Зокрема, присвоєння звання Героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері частина українського єврейства сприйняла як прояв антисемітизму. Деякі євреї поставились до цього з розумінням. Зокрема, Й. Зісельс – відомий діяч українського єврейського руху, не засудив ці укази президента, аргументуючи свою позицію тим, що Р. Шухевич та С. Бандера асоціюються в українського народу як борці з комунізмом та радянською владою, а не як антисеміти [5].

За роки існування незалежної України з'явилося ряд політичних партій, які можна класифікувати як право-радикальні. Найбільш живучою та впливовою серед них виявилася партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (далі ВО «Свобода»). Найбільш помітно антисемітська риторика партії проявилася у 2000-х рр. Улітку 2004 р., під час свого виступу на горі Яворина, О. Тягнибок (лідер партії) дозволив собі антисемітські вислови, в яких, по суті, закликав боронити Україну від москалів та «жидів», з якими боролися воїни УПА. Було розпочато судове слідство, в результаті якого О. Тягнибока виключили із фракції «Наша Україна» [12, с. 186-187]. У 2011 р. партія перейшла до більш масштабних заходів: проведення кампанії «Умань без хасидів». Проте Черкаський окружний адміністративний суд заборонив проведення мітингу [6]. Велика увага громадськості до ВО «Свобода» була прикута у 2012 р. у зв'язку з тим, що вона подолала виборчий бар'єр і пройшла до парламенту. Всі чекали, який шлях розвитку вона обере надалі: стане менш радикальною або ж навпаки – перестане приховувати свої істинні погляди (у тому числі ксенофобські). Й. Зісельс вважає, що успіх ВО «Свободи» на парламентських виборах 2012 р. пов'язаний не із зростанням антисемітських та ксенофобських настроїв, а із розчаруванням українців у владі [3]. Попри спроби лідерів партії дистанціюватись від будь-яких звинувачень в антисемітизмі, подібна риторика не зникла у її членів [6].

Тема антисемітизму використовується українськими ЗМІ під час передвиборчих кампаній, до того ж праворадикальні партії та їх опоненти використовуються його по-різному. Якщо говорити про найвпливовішу партію ВО «Свобода», то її лідери та іміджмейкери намагаються уникати антисемітських висловлювань у передвиборчій риторичі. Колишній мер Ужгорода, С. Ратушняк (кандидат у президенти (на виборах 2010 р.), саме завдяки своїм антисемітським висловлюванням швидко привернув до себе увагу громадськості. Проте ненависть до євреїв не принесла йому успіху, адже за нього проголосувало 0,12% виборців. Під час цих виборів А. Яценюку приписали єврейське походження. Йому прогнозували третє місце, а окремі аналітики – вихід у другий тур. Проте, його результат був четвертим. Зменшення популярності А. Яценюка пов'язують з появою значної кількості публікацій про його єврейське походження. Проте, подібне пояснення не витримує критики, адже за цією логікою, антисеміт С. Ратушняк мав би здобути більший відсоток підтримки виборців [4].

Офіційна позиція держави не означає, що у свідомості українського суспільства зникли всі ті стереотипи щодо євреїв, які роками вкладалися у їхні голови антисемітською пропагандою (починаючи з імперського періоду і завершуючи радянським антисемітизмом). Тому треба відверто визнати, що в Україні має місце побутовий антисемітизм. Яскравим прикладом може слугувати вживання слова «жид», що містить відверто негативну конотацію, а також періодичне циркулювання у ЗМІ та на побутовому рівні теорій заклоту та «жидо-масонської» змови.

У період з 2006 до 2008 рр. збільшилася кількість антисемітських нападів. Зокрема, у 2006 р. нападів зазнало чотирнадцять людей; у 2007 р. – вісім; у 2008 р. – п'ять [10, с. 311], у 2009 та 2010 р. нападів зазнали два євреї, у 2011 р. таких інцидентів не було зафіксовано, у 2012 р. – чотири, такий же кількісний показник зафіксовано у 2013 р. і 2014 р., у 2015 р. – одна особа [5]. Отже, можемо прослідкувати, що динаміка нападів на євреїв в Україні розвивається хвилеподібно: найбільше їх зафіксовано протягом 2005-2007 рр., після чого відбувається спад, чергова хвиля загострення припадає на 2012-2014 рр., після чого знову спадає до низу.

В Україні знаходиться велика кількість пам'ятників та меморіалів, що мають велике значення не лише для української, а й для світової єврейської громади. Та, на жаль, не всі громадяни нашої країни мають хоча б елементарну повагу до чужого горя, тому у нашому суспільстві має місце таке явище як антисемітський вандалізм. На нашу думку, його не можна співставити з звичайним вандалізмом, адже останній є неосмисленим (руйнування без конкретної мети). Ми ж говоримо про випадки, коли цілеспрямовано обиралися пам'ятники, пов'язані з євреями. Наприклад, 4 травня 2016 р. (коли в Ізраїлі відзначають національний День пам'яті жертв Катастрофи), на території заповідника «Бабин Яр» група підлітків спалила прапор Ізраїлю. На жаль, антисемітський вандалізм на території України не припиняється і досі. Якщо говорити про загальну кількість випадків антисемітського вандалізму, то у 2004 р. їх було 15, у 2005 р. – 13, у 2006 р. – 21, у 2007 р. – 20, у 2008 р. – 13, у 2009 р. – 19, у 2010 р. – 16, у 2011, 2012 і 2013 рр. –

по 9, у 2014 р. – 23, у 2015 р. – 22, у 2016 р. – 19 [4]. Отже, на сьогодні спостерігаємо тенденцію до зменшення кількості актів антисемітського вандалізму. Певний сплеск цього явища був зафіксований у 2014 р. Зрозуміло, що ці показники ми не можемо вважати абсолютними, проте, вони все ж допомагають простежити загальну тенденцію.

Також варто звернути увагу й на сучасну українську пресу. В Україні антисемітські публікації не характерні для ЗМІ, але, у той же час, ми не можемо говорити про їх абсолютну відсутність. У 1997 р. було зафіксовано близько 150 антисемітських публікацій на сторінках українських видань, 1998 р. – 260, 2000 р. – 150, 2001 р. – 100, 2001 – 179, 2003 – 258, 2004 р. – 379, 2005 р. – 661, 2006-2007 рр. – понад 700 [10, с. 309-310]. Більшість антисемітських публікацій в Україні пов'язуються з функціонуванням Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП), а зі зменшенням її активності, скоротилась й кількість подібних публікацій. Академія була видавцем друкованих видань, на сторінках яких розміщувались антисемітські матеріали: «За вільну Україну», «Персонал», «Персонал-Плюс», «Українська газета». Редакції ж даних газет наголошувала на тому, що вони є «антисіоністами», а не «антисемітами» й не мають жодного відношення до останніх (часто їх заяви та статті суперечать одні одному, або й зовсім не мають сенсу). На сторінках проєврейських ЗМІ антисемітські публікації МАУПу пов'язувалися з арабським впливом [9, с. 72].

У період кризових явищ у суспільстві (таких як повстання, революції, громадянські війни та ін.) відбувається поділ на «своїх» та «чужих» (що підтверджується в тому числі явищами з історії України). Серйозним потрясінням для сучасної України стала Революція гідності й війна на Сході України, тому важливо проаналізувати, чи змінилося ставлення до євреїв під впливом цих подій. Під час Майдану (ці події в сучасній Україні отримали назву Революції гідності) з'явилась та активно заявила про себе праворадикальна організація Правий сектор. В історіографії пострадянських країн ця структура асоціюється з неонацистами. Російські пропагандисти, у зв'язку з поширенням праворадикального руху серед українців, не могли не використати тему антисемітизму. У ЗМІ почали з'являтися матеріали про агресію євромайданівців щодо євреїв. Перш за все згадали про О. Тягнибока. В. Янукович подається захисником євреїв. Проте при описуванні звірств проти євреїв, автори публікацій дуже часто «забували» вказати про позицію українських єврейських організацій [7]. Пильну увагу приділили Правому сектору, який нібито оголосив війну євреям Одеси. Авторка цієї статті навіть наводить підтвердження, які є досить сумнівними: вона посилається на інформацію щодо проявів агресії Правого сектора по відношенню до євреїв, яку нібито надав їй лідер єврейської одеської громади М. Майман [1]. Проте, прес-секретар одеської єврейської общини Б. Капулкін повідомив, що подібні випадки ними не були зафіксовані, а лідера єврейської громади на ім'я Михайло Майман він не знає, більше того, подібне ім'я не фігурує в жодній общині. У той же час члени Правого сектору заявили, що у подібних заходах вони участі не брали [11]. Учасники Майдану не висловлювали антисемітських гасел та не планували організацію єврейських

погромів чи подібних подій. Більше того, коли стало відомо про напади на євреїв біля київської синагоги, Самооборона Майдану організувала їх охорону [2, с. 17].

Проте, загроза зростання антисемітизму все ж мала місце, але не з боку протестуючих, а від провладних організацій. На думку С. Глузмана до таких потенційних агресорів можна віднести партію «Український вибір», Прогресивно-соціалістичну партію України та «Беркут». Зокрема, у соціальній мережі Фейсбук матеріали, що розміщувались під авторством «Беркут-Україна» розповідали про єврейське коріння, а також зв'язки з євреями лідерів опозиції: Ю. Тимошенко, А. Яценюка, В. Кличка і навіть відомого українського антисеміта О. Тягнибока. Ситуацію загострювало те, що ці публікації підтримали деякі українські громадські діячі [2, с. 15]. Тобто, перед нами уже зовсім інший зразок політтехнології, коли євреї оголошувалися організаторами Майдану.

Офіційна позиція України та її ключових політиків засуджує будь-які прояви антисемітизму, що закріплено на законодавчому рівні. Посилення його проявів в основному пов'язується з діяльністю окремих організації (наприклад, МАУП), але вони не мають масової підтримки в українського населення. Антисемітизм в українських реаліях не сприяє політичному успіху. Навпаки партії, які робили ставку на антисемітську риторику не могли подолати навіть мінімальний бар'єр. Найбільш авторитетною серед українських праворадикальних партій вважається ВО «Свобода», але її лідер особисто поплатився за свої різкі висловлювання у бік євреїв, а тому напередодні останніх парламентських виборів партія взагалі оминала єврейську тематику. Ще один спосіб застосуванню антисемітизму зробили чорні політтехнологи, проте вони теж виявилися неефективними.

В Україні зафіксовані випадки антисемітизму у вигляді нападів та актів вандалізму. Проте їх кількість незначна. Щодо нападів, то вони були поодинокими і не мали масового характеру. Ненависть до євреїв в основному пов'язана із стереотипами, що закладалися українцям у попередні десятиліття. Розпалюванню антисемітизму в Україні не сприяли і революційні події. Майданівці, як і інші українці, не провокували агресію проти єврейського населення, навпаки показали готовність захищати євреїв. Спроби з боку провладних та проросійських організацій розпалити хвилю антисемітизму в Україні не мали успіху. Також неочікуваною для російських політтехнологів була позиція представників українських єврейських общин, які підтримали українських революціонерів.

Примітки

1. Байкова Т. «Правый сектор» объявил войну евреям в Одессе [Електронний ресурс] / Т. Байкова // Русская правда. – Режим доступу: <http://ruspravda.info/Praviy-sektor-obyavil-voynu-evreyam-v-Odesse-7650.html>

2. Гон М. Маніпулювання «іншістю» в політичному конфлікті (на прикладі Революції Честі і Гідності в Україні) [Електронний ресурс] / М. Гон // Прикарпатський вісник НТШ. – 2014. – № 3. – С. 9-21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_2014_3_3

3. Круглий стіл «Правий радикалізм у сучасній Україні: між владою та суспільством» [Електронний ресурс] // Форум націй. – Режим доступу :

<http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/134/kruhlyi-stil-«pravyi-radykalizm-u-suchasni-ukraini-mizh-vladoyu-ta-suspilstvom».html>

4. Лихачев В. Антисемитизм в контексте кампанії по виборам президента України – 2010 [Електронний ресурс] / В. Лихачев // Євроазіатський єврейський конгрес. – Режим доступу : <http://eajc.org/page18/news15802.html>

5. Лихачев В. Антисемитизм в Україні, 2016 [Електронний ресурс] / В. Лихачев // Євроазіатський єврейський конгрес. – Режим доступу : <http://eajc.org/page18/news56148.html>

6. Лихачев В. Место антисемитизма в идеологии и пропаганде ВО «Свобода» [Електронний ресурс] / В. Лихачев // Євроазіатський єврейський конгрес. – Режим доступу : <http://eajc.org/page18/news41210.html>

7. Межигірський А. Українська революція в зеркале російських СМІ: «фашисти – марионетки Запада», «фальшивые антисемиты», «сильный Янукович – слабый Янукович» [Електронний ресурс] / А. Межигірський. – Режим доступу: http://www.osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/ukrainskaya_revoljutsiya_v_zerkale_rossijskikh_smi_fashisty_marionetki_zapada_falshivye_antisemity_silnyu_yanukovich_slabyu_yanukovich/

8. Найман А. Отрицание Холокоста и противодействие неонацизму в Украине / А. Найман, Л. Измайлова // Сборник научных трудов. – Запорожье: ДИВО, 2004. – С. 71-78.

9. Ручко О. Міжнаціональні відносини в Україні: соціально-філософський аналіз / О. Ручко // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2016. – Вип. 5. – С. 70-89.

10. Туров І. Антисемітизм в Україні ХХІ ст.: політичний ракурс динаміки змін / І. Туров // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 4. – 2011. – С. 307-317.

11. Чернецкая Н. Михаила Маймана, нагло выдуманного российскими СМІ, не существует, – еврейская община Одессы [Електронний ресурс] / Н. Чернецкая // Одесская жизнь. – 2014. – 10 июня. – Режим доступу : <http://odessa-life.od.ua/news/22798-mihaila-maimana-naglo-vydumannogo=-rossijskimi-smi-ne-sushestvuet-evreiskaya-obshina-odessa>

12. Шеховцов А. Всеукраїнське об'єднання «Свобода»: проблема легітимності боротьби за владу [Електронний ресурс] / А. Шеховцов // Україна модерна. – 2013. – № 20. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Shekhovtsov.pdf>

УДК 355.01:323/327(470+571)

Андрій МАГАЛЕЦЬКИЙ
(м. Житомир)

Війна як спосіб відродження імперських амбіцій (на прикладі Російської Федерації)

Досліджено зміст сучасної зовнішньої політики Росії, що спрямована на відродження імперських амбіцій. Зосереджена увага на витоках зовнішньої та внутрішньої політики, їх теоретичні обґрунтування, методах реалізації та наслідків відродження імперської ідеї та ролі світового лідера. У результаті вдалося виокремити основні напрямки агресії й рівень їх залежності від геополітичних інтересів керівництва сучасної Росії.

Ключові слова: імперія, пропаганда, Росія, війна, Чечня, Грузія, Україна, Крим.

Науковий керівник: *Венгерська В. О.*, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Анексія Криму та військове вторгнення на Схід України беззаперечно спонукає до дослідження зовнішньої політики Російської Федерації (далі – РФ). Агресія проти України не є першою в зовнішній політиці РФ, проте у цих війнах простежується спадковість політики Російської імперії, Радянського Союзу, правонаступницею яких проголосила себе РФ.

Війни, які провокувала та в яких брала участь Російська імперія, мали різні причини. Проте, більшість носили типово імперський характер: прагнення до розширення власних впливів та володінь. Війна також використовувалась для відволікання уваги підданих від внутрішніх негараздів. Подібний прийом, як правило, лише поглиблював вже існуючі економічні та соціальні проблеми, оскільки призводив до величезних матеріальних та людських втрат. Такі війни були відчайдушним кроком у часи кризи, підтвердженням яких ставало й бездарне військове керівництво, яке приводило армію та країну до ганебних поразок. Прикладом такої ситуації стала російсько-японська війна 1904-1905 рр.

СРСР перетворився на нову імперію, однак з відмінними від своєї попередниці формою правління та політичною системою, побудованою на ідеологічних засадах комунізму. Друга світова війна дозволила Радянському Союзу розширити свої територіальні володіння, збільшити власну сферу впливу. Визволяючи Європу від нацистів, Червона армія рухалася так, щоб звільнити якомога більше країн, з метою їх подальшого утримання під контролем. Перетворення СРСР в ядерну державу дозволило збільшити вагу слова «совєтів» на світовій арені, що лише загострило «холодну війну», яка у будь-який момент могла перейти у свою «гарячу» стадію.

Сучасна РФ виступає ініціатором підтримки різноманітних сепаратистських рухів на теренах сусідніх держав. Це стосується, наприклад, Грузії, де РФ виступає «захисником» осетинів, росіян Придністров'я у Молдові та російськомовного населення українського Криму та Сходу України. При цьому, російське керівництво не прагне реалізовувати право на самовизначення та незалежний розвиток для чеченців, інгушів, татар, що проживають на території Росії. Це підтверджує, що політика подвійних стандартів, яка складалася століттями, живе й процвітає у сучасній Росії [6].

Путінська політична модель, побудована на відверто авторитарних засадах, базована на системі олігархату зі збереженням формальних ознак демократії, орієнтована на зовнішньополітичну стратегію, де важливе місце посідає експансивна політика щодо пострадянських країн, які Росія не бажає випускати зі своєї сфери впливу. Концепція «Русского мира» спрямована на відновлення імперії в її оновленому варіанті.

Під час написання даної роботи використовувались різноманітні інтернет-ресурси за різні періоди. Це дало нам змогу вивчити та згрупувати аналітичні матеріали експертів, думки політиків, військових, порівняти ставлення різних сторін конфлікту до окреслених подій. Такий аналіз ЗМІ дозволяє нам

порівнювати позиції різних країн щодо військових конфліктів, а також показує розбіжності висловів та дій різних урядів. На сьогодні, на нашу думку, очікується збільшення зацікавленості до теми дослідження з боку вітчизняних дослідників, через високу актуальність даної проблеми.

Відродження імперських традицій неможливе без ідеологічного підґрунтя та масової підтримки населення. Російська пропаганда стрімко нав'язує ідею «Русского мира», яка передбачає визнання величі РФ та її месіанської місії у православному світі. Одним з таких засобів впливу є формування міфологем. Важливим елементом російської пропаганди є міф про Велику Вітчизняну війну. Для його закріплення використовують різного роду ритуали та символіку: Парад Перемоги, Безсмертний полк, георгіївські стрічки, поширення військової форми в якості атрибуту дитячої та підліткової моди.

Путін, будучи прем'єр-міністром у 2010 р. озвучив тезу, яка продемонструвала прагнення сучасного керівництва країни монополізувати перемогу у війні: «Втрати росіян становлять 70% від всіх втрат СРСР, і це все підтверджується документами, – зауважив Путін, – війна виграна за рахунок людських та індустріальних ресурсів СРСР» [4]. Отже, пропаганда РФ обрала як об'єднуючий стрижень війну, з метою переконання населення у своїй непереможності та правоті. Центральна влада постійно підтримується Російською православною церквою, яка фактично освячує всі її дії.

Чеченська республіка Ічкерія стала першою з новоутворених країн, чий вихід не визнавала РФ. Проте, ще в часи СРСР, Ічкерія виконала всю бюрократичну процедуру для отримання незалежності. Заперечення законності цього факту з боку РФ безпідставні, адже уряди СРСР та РРФСР не тільки не оскаржували рішення Чечні, а й затвердили його [1]. Не визнавши незалежності Ічкерії, РФ влаштувала транспортну та економічну блокаду, що негативно відобразилася на економіці республіки. Крім того, російські спецслужби почали озброювати і підбурювати чеченську опозицію щодо агресивних дій стосовно власної держави. Проте, такі дії не давали росіянам бажаного результату. Керівництво РФ ставило за мету швидко захопити Грозний і всю територію Чечні. Проте активний опір чеченської армії та повстанців зруйнував цей план. РФ активно бомбардувала мирне населення, при цьому використовувалися і заборонені види озброєння, що принесли величезні людські втрати серед цивільного населення [7]. Росіяни зайняли основні міста, проте вони зазнали великих втрат від чеченського підпілля. Вже у середині літа 1996 р. близько 1000 чеченських солдат зайшли до Грозного, де перебувало порядку 20 тис. російських солдат. Поступово кількість чеченців у цій операції збільшилася і вони звільнили столицю та ще ряд важливих міст.

Перша Чеченська війна закінчилася словами російського генерала О. Лебедя: «Хватит! Навоевались!». Проте через три роки, 30 вересня 1999 р., розпочалася Друга Чеченська війна, яка тривала до 15 квітня 2009 р. Після ганебної поразки частина військової еліти та керівництва не могли погодитися з умовами миру і надати Чечні незалежність. Такий приклад міг негативно відбитися на цілісності Росії, адже інші території, могли наслідувати приклад Чечні. Крім того, у

«маленькій переможній війні» був зацікавлений Володимир Путін, який прагнув посилити свій авторитет.

Приводом до нової агресії було вторгнення чеченських військових сил у п'ять сіл Дагестану. Прикриваючись намірами захисту порядку, росіяни швидко перекинули свої збройні сили і почали зачистку. Потужний опір чеченських ополченців затягнувся на десятиліття. Результатом конфлікту стало перетворення Чечні на частину РФ. Проте про стабільність даного регіону говорити важко. Прихильники Ічкерії досі переслідуються російськими спецслужбами, але вони не залишають надій здобути незалежність. Зокрема, одним з фактів, що це підтверджує можна вважати участь добровільних чеченських батальйонів у військових діях на Сході України на боці українців.

У війні з Грузією РФ застосувала різного роду прийоми для дестабілізації ситуації і завдання удару незалежності країни. Фактично ця війна стала відвертим втручанням РФ у внутрішні справи іншої держави. Учасниками конфлікту була Грузія з одного боку та РФ, Південна Осетія і Абхазія з іншого. Сама війна почалася із збройного конфлікту у Південній Осетії, який в подальшому переріс у повномасштабну війну.

На думку американського дипломата Р. Голбрука головною метою РФ була заміна прозахідного грузинського уряду та президента, щоб відновити російські позиції у Грузії. Також це було попередження Україні про те, що не варто йти по західній лінії розвитку, яку вона проголосила разом із Грузією [6].

Осетини почали здійснювати спроби здобути автономію з 1989 р., а розпад СРСР наблизив можливості її реалізації. За правилами СНД на територію конфлікту було введено миротворців Грузії, РФ і Південної Осетії. З цього часу доля конфлікту залежала від рішень і поведінки РФ. Президент Грузії – М. Саакашвілі намагався домовитися з владою Цхінвалє, але переговори не мали успіху. Вступ Грузії до НАТО спровокував агресію РФ. Не зумівши утримати Тбілісі, було прийнято рішення розпочати військовий конфлікт. Прикриваючись бажанням захистити права осетинів, РФ дозволила собі оточити столицю незалежної Грузії. 8 серпня 2008 р., коли російський військовий контингент перетнув кордон, Росія офіційно почала війну з Грузією. Крім піхоти і бронетехніки вони застосовували авіацію. 11 серпня 2008 р. російський президент Д. Медведєв оголосив, що миротворча місія щодо примушення Грузії до миру була завершена [2].

Високопосадовці РФ неодноразово зазначали, що не бачать сильної Росії без України. Та після розвалу СРСР РФ не мала змоги поглинути Україну. І довгий час РФ чинила прямий та опосередкований тиск. Але після Помаранчевої революції 2004 р. та за часів президенства В. Ющенка 2005-2010 рр. відносини між країнами погіршилися. Президент України намагався підтримувати нову стару схему (базовану на народницькій концепції М. Грушевського) історії України, яка б не мала нічого спільного з російською історією та відповідних догм. За президентства проросійського В. Януковича позиції РФ в Україні посилювалися.

Збройне вторгнення РФ в Україну (2014-2018 рр.) включає в себе декілька етапів: анексія українського Криму; вторгнення в частину східних областей України; затяжний період війни.

Військовому вторгненню передували різні засоби тиску на Україну:

а) економічний – українська економіка значною мірою залежала від російської, Росія виступала основним торговим партнером, також вона постійно маніпулює енергоресурсами та цінами на природний газ.

б) військовий – крім підготовки збройних сил Росії до прямого вторгнення, військових навчань, у 2013 р. Росія анонсувала створення спеціального підрозділу, який заявляв про свою готовність нелегально діяти на території інших держав. Метою їх створення проголошувалось досягнення політичних цілей та захисту російських громадян [5].

Від початку прямої агресії ми фіксуємо прийоми, які раніше вже використовували в Чечні, Грузії, Молдові, а в подальшому були і продовжують застосовуватись до Сирії 2015-2018 рр. З кінця лютого 2014 р. у Криму з'явилися військові без розпізнавальних знаків, що зайняли адміністративні будівлі та вивісили російські триколори. Російські військові реалізовували звичну тактику, яку описав В. Путін: «І хай хтось з українських військових спробує стріляти в своїх людей, російські військові будуть стояти за спинами людей, не попереду, а позаду» [3]. 16 березня 2014 р. у Криму провели псевдореферендум за незалежність та включення до складу РФ. Швидкими темпами були затверджені рішення, за якими Крим було включено до складу РФ.

Крім агресії проти Криму, РФ підтримувала сепаратистські виступи в українських містах. З 12 по 14 квітня 2014 р. сепаратисти під керівництвом й за підтримки російських інструкторів захопили ряд адміністративних будівель у містах Донецької області. Порушуючи міжнародні норми, РФ вторглася на територію суверенної держави, неодноразово проводила обстріли України зі своєї території. Прикриваючись гуманітарними колонами, РФ поставляє озброєння та провізію бойовикам.

У статті ми дослідили агресивну зовнішню політику Росії, що спрямована на відродження імперських амбіцій, її теоретичне обґрунтування, методи реалізації та наслідки. Прослідкували риси, що успадкувала російська політика від Російської імперії та Радянського Союзу. Наголосили на схожості векторів агресії, інтересів та методів ведення війни, як звичайної так і інформаційно-пропагандистської.

У статті зупинились на розгляді військових дій РФ проти незалежних держав, їх причини, хід та наслідки. Фактично після 1991 р. РФ починає частково відновлювати територіальні володіння Радянського Союзу, навіть якщо це порушувало право іншого народу на самовизначення.

Агресія проти Чеченської республіки Ічкерії коштувала РФ великих людських втрат та матеріальних затрат, проте вона досягла включення республіки до складу РФ. Стабільність цього регіону залежить від фінансового і військового факторів. Війною з Грузією РФ підтвердила своє зневажливе ставлення до міжнародних норм та права незалежної країни на самовизначення і розвиток. Використавши як

привід конфлікт між грузинами та осетинами, РФ окупувала одну п'яту території Грузії. Skorиставшись нестабільною ситуацією в Україні РФ анексувала Крим і веде війну на Сході України. Така агресія може бути пов'язана з тим, що після Революції Гідності, Україна порушила геополітичні інтереси РФ. Щодо наслідків, то конфлікт ще незавершений, але РФ отримала покарання у вигляді економічних санкцій, що негативно відображається на її економіці.

Керівництво РФ зуміло зробити війну невід'ємною частиною життя її громадян. Це дозволяє вести неперервні військові дії. Крім того, досить м'яка політика «умиротворення» західних країн дозволяє РФ поступово розширити зону своєї агресії.

Тема має перспективу подальшого дослідження, адже конфлікти ще незавершені й спрогнозувати їх наслідки складно. Не чіткою та ситуативною є й політика західних держав щодо Росії. Хоча більшість із цих країн тверда у своєму прагненні врегулювати конфлікти, закріпити непорушність міжнародних норм та кордонів. Саме продовження конфлікту із сусідами та перебування російського військового контингенту на території незалежних держав дозволяє стверджувати, що не дивлячись на військові втрати, економічні санкції, переважна більшість російського населення продовжує підтримувати агресивну політику діючої влади. Така підтримка й щира віра в ідею «Русского мира» забезпечуються тотальною пропагандою та ідеологічним впливом, які дозволяють сприймати війну як нормальне явище, а смерть за ідею «Великої Росії» вважається як щось величне.

Примітки

1. Закон СССР от 3 апреля 1990 года № 1409-І «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» // Свод законов СССР. – 1990. – С. 44-46. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_03.04.1990_№_1409-І

2. Медведев: Значительная часть операции по принуждению Грузии к миру завершена. – Regnum. – 2008. – 11 августа [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://regnum.ru/news/1039448.html>

3. Путин: Наши войска станут позади женщин и детей. Пусть они попробуют в них стрелять. – Цензор.нет. – 2014. – 04 марта [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://censor.net.ua/video_news/274135/putin_nashi_voyiska_stanut_pozadi_jenschin_i_deteyi_pust_oni_poprobuyut_v_nih_strelyat_video

4. Росія перемогла б у Другій світовій війні і без України // Історична правда. – Путін – 2010. – 16 грудня [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/16/9142/>

5. Цюпин Б. В. Кулик про Кавказ: Україні треба зробити висновки / Б.Цюпин. – BBCUkrainian.com. – 2008. – 09 серпня [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2008/08/080809_kulyk_is_is.shtml

6. Цюпин Б. С. Ік: У Росії подвійні стандарти щодо конфлікту на Кавказі / Б.Цюпин. – BBCUkrainian.com. – 2008. – 08 серпня [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2008/08/080808_eke_ie_om.shtml

7. First Chechnya War – 1994-1996 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/chechnya.htm>

УДК 327

Олексій ЗАКУСИЛО
(м. Київ)

Початок боїв у «Секторі Д»: хронологія подій (червень-липень 2014 року)

Зроблено спробу встановити хронологію подій від початку Антитерористичної операції на сході України (червень 2014 р.) до так званого «Ізваринського котла» – оточення 1500 українських військових угрупованням проросійських терористів (липень 2014 р.)

Ключові слова: Антитерористична операція, хронологія подій, «Сектор Д», «Ізваринський котел».

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

«Південний котел» є одним із ключових моментів російсько-української війни на Донбасі. Близько двох місяців наші військові тримали оборону на вузькій прикордонній території від Маринівки до пропускну пункту «Ізварине». У середині липня – на початку серпня 2014 р. в районі селищ Должанське, Дякове і Червонопартизанськ під постійними обстрілами ворожої артилерії, без провізії та боєприпасів опинилося більше тисячі українських військових і прикордонників. В історії війни на Сході України 7 серпня 2014 р. є датою, коли наші бійці зуміли вирватися з оточення та з'єднатися з основними силами АТО.

Встановлюючи хронологію подій, які завершилися «Ізваринським» або «Південним» котлом ми встановили, що відправною точкою є 13 квітня 2014 р. – день коли РНБО оголосила про початок проведення Антитерористичної операції на Сході України.

Рішення стало відповіддю на активізацію проросійськи налаштованих незаконних збройних формувань, учасники який під приводом неприйняття нової української влади здійснили спроби захоплення адміністративних об'єктів та силових структур у ряді міст Донецької та Луганської областей, зокрема у Слов'янську. Ситуація ускладнювалася з кожним днем, сепаратистські настрої активно поширювалися серед населення Донецької та Луганської областей й знаходили широку підтримку навіть серед чиновників та офіцерського складу підрозділів МВС [9].

Основу нашого дослідження склали офіційні дані Інформаційно-аналітичний центр РНБО України та спогади українських військових – учасників тих подій.

Для врегулювання ситуації у найбільших містах Донецької та Луганської областей (Краматорськ, Маріуполь, Слов'янськ), де з початку квітня 2014 р. відбулася активізація проросійсько налаштованих груп населення та зростання

акцій протесту, у ці регіони 15 квітня було направлено підрозділ 3 полку спецпризначення ЗСУ, а також спецпідрозділ «Альфа». Після нетривалого штурму наші спецпризначенці висадились з гелікоптерів і зайняли Краматорський аеродром. Найбільш гаряче сепаратистські настрої були підтримані адміністрацією міста Слов'янськ на чолі з скандально відомою міською головою Нелею Штепою. Підрозділи Нацгвардії України разом з кількома ротними тактичними групами ЗСУ організували блокування Слов'янська. У цей же період – 16-17 квітня 2014 р. у Краматорську та Маріуполі відбулися сутички ЗСУ з місцевим населенням, результатом яких стала втрата українською стороною 6 одиниць військової бронетехніки.

Така ситуація вимагала дієвих рішень з боку влади. Реакцією стала заява виконуючого обов'язки Президента України О. Турчинова про те, що війну проти України веде Російська Федерація і 14 квітня 2014 р. ним було підписано указ про виконання рішення РНБО «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» [13].

У перші місяці проведення АТО ВСУ були представлені такими підрозділами: 79 окрема аеромобільна бригада, 36 бригада (морська піхота), 51 та 72 окремі мобільні бригади, 1-й батальйон 25-ї ВДБр.

Керівництво АТО оцінюючи ситуацію прийняло рішення про посилення контролю на україно-російському кордоні та якнайшвидшому закритті КПП на кордоні до врегулювання ситуації, оскільки українські прикордонники на той момент і час не могли забезпечити його непорушність, оскільки проросійські бойовики та військова техніка фактично безперешкодно заїжджали до Донецької та Луганської областей. Реагуючи на ці події Міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров відзначав, що Росія стурбована внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але ніякої російської військової техніки чи особового штату на території України нема й бути не може [9].

Варто зауважити, що окрім Сходу України неспокійна ситуація була й в проросійській невизнаній республіці Придністров'я, де у цей період активізувалися російські військові. У квітні 2014 р. в Одеську область для підсилення контролю українського кордону було мобілізовано 2-й батальйон 79 ОАЕМБ, військовослужбовці якого зайняли позиції на блокпостах. Після ротації їх замінили морські піхотинці 36-ї бригади, а 2-й батальйон було передислоковано на Схід.

Станом на початок травня 2014 р., ситуація у Донецькій та Луганській областях продовжувала залишатися неконтрольованою, збройні банд формування встановили контроль над рядом великих населених пунктів, почалися диверсії проти українських військових. Вранці 22 травня 2014 р. поблизу районного центру Волноваха Донецької області диверсійною групою ворога (прибули на 2-х позашляховиках та 2-х інкасаторських авто з маркуванням «Приватбанк Україна») було атаковано український блокпост та розстріляна колона військової техніки 51-ї ОМБ. Раптовість нападу та низька бойова підготовка українських військових, які раніше ніколи не брали участі у бойових діях мала своїм наслідком серйозні втрати особового (18 убитих, 32 поранених) та технічного

складу (1 ЗУ, 3 БМП 2, позашляхових УАЗ 452, вантажний автомобіль ЗІЛ 131), а також дезорганізацію та зниження бойового духу особового складу ЗСУ. Через деякий час після трагедії під Волновахою, СБУ повідомила, що диверсійною групою керував російський офіцер ГРУ, полковник Ігор Безлер («Бес»). Після цього, командування приймає рішення замінити підрозділ, після передислокації місце 51 бригади зайняв 1-й батальйон 72-ї ОМБ, проте складна ситуація у Слов'янську вимагала нової передислокації 72-ї, а на їх місці розмістили 2-й батальйон 79-ї ОАЕМБ, які у цей час готувалися до атаки на Дмитрівку. Одним із наслідків Волноваської трагедії стало також укріплення сил збройних банд формувань у ряді населених пунктів, зокрема у Дмитрівці, що була важливим комунікаційним пунктом [9].

На початку червня 2-й батальйон 79-ї бригади під командуванням Артема Котенка вирушив під Амвросіївку, де з'єднався з 1-м батальйоном 25-ї ВДБ під командуванням полковника Євгена Мойсюка. Командний пункт 79-ї бригади розміщувався біля с. Тарани. У цей час, за даними української розвідки, через неконтрольовану ділянку кордону з російської сторони продовжувалося перекидання особового складу та військової техніки, іноді колони нараховували більше трьох десятків машин, включаючи танки, БМП та БМ-21 (град). Поспішаючи вирішити ситуацію, та якнайшвидше відновити контроль над кордоном, Генштаб віддає наказ командиру 2-го батальйона 79-ї бригади, майору Семену Колейнику (позивний «Браво») сконструювати переправу через річку Міус поблизу Кожевні в обхід Дмитрівки, яка на той час була під контролем бойовиків у складі, за різними розвідданими від однієї до двох РТГ з бойовою технікою та артилерією. Ситуацію ускладнювало ще й мінування мостів поблизу Дмитрівки, котрі мали детонувати у разі успішного українського штурму [1].

Посилений загін прикордонної служби зайняв контрольно-пропускний пункт Маринівка, що знаходиться південніше Савур-Могили. 5 червня бойовики із загону «Восток» під керівництвом колишнього командира донецької «Альфи» Олександра Ходаковського спробували взяти штурмом КПП, але, зазнавши суттєвих втрат, відійшли назад. Невдалий штурм Маринівки став черговою невдачею для «Востока» [1]. 7 червня 2014 р. бойовики зайняли висоту, яка мала стратегічно важливе значення і контроль над нею фактично вирішував подальшу долю війни. За Савур-Могилою знаходиться місто Сніжне, західніше від нього - висота дозволяла контролювати дорогу Харцизьк-Шахтарськ-Торез-Сніжне-Красний Луч – єдину неконтрольовану ЗСУ дорогу, яка на той час сполучала між собою Донецьк та Луганськ. Контроль над цією дорогою дозволяв терористичним організаціям «ДНР» та «ЛНР» отримувати з Росії підкріплення, а також зброю та боєприпаси. Дуже швидко до висоти було стягнуто сили бойовиків та за координуванням російських кадрових військових облаштовані серйозні укріплені райони [1].

Паралельно з початком руху на Кожевні, 4-та рота 79-ї ОАЕМБ отримали завдання взяти під контроль Савур-Могили та розмістити там гаубичну батарею, що дозволило б надавати належну артилерійську підтримку українським силам, що рухалися б на зачистку прикордонної зони, адже взявши під контроль висоту,

можна було в подальшому розвинути наступ і розділити терористів так званих «ДНР» та «ЛНР», позбавивши їх сполучення та постачання. Цікаву деталь повідомляє український інформаційний ресурс «Обозреватель», проводячи власне розслідування боїв на Савур-Могилі журналісти зауважують, що бойовики випередили українських військових буквально на декілька днів, причому 4 червня це була група озброєних сепаратистів, яка не являла собою грізної бойової одиниці. Також зауважується, що того ж дня бійці добровольчого батальйону «Азов», незнаючи про присутність на висоті сепаратистів, вирушили на позицію на звичайних мікроавтобусах, але були обстріляні з гранатометів та стрілецької зброї і не зуміли взяти висоту [4]

Відоме українське вебінформ агентство «Обозреватель» у розслідуванні, присвяченому роковинам початку боїв на Савур Могилі повідомляє, що постанова про взяття (форсування) висоти було прийнято Штабом АТО лише 12 червня 2014 р. Як зауважують військові експерти таке рішення було вимушеним, так як сусідні стратегічні пункти Дмитрівка, Міусинськ та Сніжне були серйозно укріплені противником людськими (гарнізон 400-600 бойовиків) та технічними ресурсами (БМП, БТР, БМ-21 «Град», Т-72) і взяти їх швидким штурмом за наявності постійної технічної підтримки зі сторони російського кордону було дуже ризиковано [4].

Завдання форсувати Савур-Могили першою отримала 4-та рота 79-ї аеромобільної бригади до якої входили гаубична батарея Д-30, шість БР та зенітні установки. Автомобілі зі спецпризначенцями та розвідниками під'їхали до Савур Могили. Група пішла на розвідку й на верхівці кургану наткнулася на засаду, з якої ворог відкрив вогонь. У цей час командир гаубичної батареї Губанов повідомив, що одна гаубиця приведена до бойової готовності й він готовий вистрелити прямим наведенням по позиції противника. У сторону кургану вирушили БТРи та автомобілі з прикріпленими зенітними установками «ЗУ-23», розпочався бій у ході якого зі Сніжного на допомогу бойовикам попрямувало два танка, один з яких був підбитий нашими солдатами [9]. Після тригодинного бою колона 79-ї бригади пішла направо, вийшовши на Тарани. Результатом невдалого штурму були втрати серед особового складу ВСУ: 2-є загиблих і 28 поранених бійців. Савур-Могила залишилася під контролем незаконних збройних сепаратистських формувань.

За словами командира 1-го батальйону 79 ОАЕМБр Максима Миргородського (позивний «Майк»), відійшовши до с. Тарани, командування розвідувально-тактичної групи ВСУ подало запит до штабу АТО про нове місце дислокації [9]. Паралельно з провалом операції на Савур Могилі, 5-тій роті 79-ї бригаді, під командуванням майора Семена Колейника було поставлено бойове завдання взяти висоту поблизу Дібрівки та спорудити переправу під Кожевнею. Для виконання цього завдання, за наказом командира бригади, полковника Олексія Шандара було сформовано бойову групу на чолі майора Колейника. Група вирушила на висоту під Дібрівкою, дорога пролягала через Маринівку, яка за попередньою інформацією була вільною від бойовиків [9]. Поблизу кордона група Колейника з'єдналася з полковником прикордонної служби Ігорем Момотом, який провів їх

до Кожевні. Природні особливості ландшафту значно ускладнювали головну задачу – спорудження переправи, про що було повідомлено командування, але рішення стосовно переправи змінено не було. Колейник з Момотом вирішують проблему, підігнавши танк, який, відкинувши відвал, починає зрізати крутий схил берегу, це зайняло кілька годин. Під час спорудження переправи десантників почали обстрілювати з табору «Блакитні Скелі» під Дмитрівкою. У відповідь українська сторона завдала вогню з гаубиць. До другої половини дня переправа була встановлена. Прикордонники дали провідника, який мав провести групу «нульовою зоною» до Дібрівки.

Успішно подолавши переправу, тактична група рушила далі. Розвідку забезпечували спецпризначенці під командуванням Юрія Коваленка (група 3 СпН). Поблизу с. Дібрівка розвід група наткнулася на ворожу засаду, які чекали на колону 79 бригади. У бою було поранено 8 та загинув один український десантник. Українськими військовими було викликано на допомогу два гелікоптера Мі 24, які завдали потужного удару з повітря по позиціях ворога та забрали з поля бою ранених та убитих. Саме тоді у «секторі Д» бойовики вперше застосували переносний зенітно-ракетний комплекс (ПЗРК). Українські десантники увечері 12 червня дійшли до Дібрівки та зайняли висоту 185 (відома як висота «Граніт»), після чого у «сектор Д» у бік україно-російського кордону було розпочато введення механізованих підрозділів. Будуючи стратегію ведення операції з закриття кордону Генеральний Штаб розглядав висоту під Дібрівкою як стратегічно важливу, адже контроль над нею, спорудження переправи та вогневий контроль місцевості (у разі бою з ворогом, підрозділи, що дислокувалися на висотах, мали планові цілі для артилерійського вогню. Також були організовані високомобільні групи швидкого реагування, завданням яких було прикривати колони у разі виникнення вогневого контакту з противником), дозволяли передислокувати особовий склад та техніку вздовж кордону. Сусідню від «Граніту» висоту зайняла 4-та рота 2-го батальйону 79 ОАЕРМБр, ця висота отримала назву «Браво» (на честь позивного Семена Колейника). Висота під Дяково стала командним пунктом 79-ї бригади. Фактично сили 79-ї бригади (окрім першого батальйону і 2-х рот другого батальйону), що дислокувалися на трьох висотах – «Граніт», «Браво» й «Дяківські» тримали оборону на цій ділянці. Варто відзначити, що висоту «Браво» до прибуття групи Миргородського утримував 1-й батальйон 25-ї ВДБр під командуванням Євгена Мойсюка, який пізніше закріпився під Зеленопіллям [9]. У період 13-15 червня бійці ЗСУ під мінометним та автоматичним обстрілами, у тому числі й з «нуля», вели роботи з укріплення зайнятих висот. У цей же час під Амвросіївку передислоковують 1 батальйон 72-ї бригади.

17-18 червня 2014 р після налагодження опорних пунктів та укріплення зайнятих позицій силами ЗСУ бригада Миргородського була передислокована у напрямку Слов'янська для участі в операції зі звільнення смт. Ямпіль. 19 червня 2014 р. сили ЗСУ та НГУ звільнили Ямпіль. Загалом у операції зі сторони ЗСУ було залучено: 3 мр та тр 24 мбр; більше шістнадцяти БМД-1 та БМД-2, три 1В119 «Реостат», командно-штабна машина (КШМ) та батарея протитанкових

керованих ракет (БТРК); розвідрота 95 аембр; група 73 центру СпН на БТР-80; 4 БТР-4 НГУ та СпН ВВ/НГУ «Барс» і «Омега» (броньований білий бус та БТР-80 з №700);- 1 батарея 1 дивізіону 55 арбр (6 гаубиць МСТА-Б); 1 батарея 1 дивізіону 25 пдбр (5 САУ 2С9); 4 САУ «Акація» 24 мбр; 6 «Градів» 24 мбр; 9 Д-30 з третього батальйону 80 аембр; мінбатр 24 мбр; 2 Су-25 [5].

Бій за Ямпіль фактично був одним з перших повномасштабних та кровопролитних боїв від початку проведення АТО. Ціною перемоги українських сил стали 22 загиблих та багато поранених військових, втрати бойовиків склали за різними даними 4-10 чоловік убитими, кількість поранених невідома [5]. Загалом у період 19-21 червня нашим військовим вдалося перекрити усі шляхи якими терористичному угрупованню Гіркана постачалися боєприпаси, це мало своїм наслідком відносно швидке звільнення Слов'янська, Краматорська, Костянтинівки, Артемівська, Дружківки 5-6 липня 2014 р. За даними українського розвідника Ігора Лук'янова, на момент відходу терористичної групи з Слов'янська її чисельність становила 1824 особи [6].

По закінченню звільнення Слов'янська 1-й батальйон 79-ї бригади рушив до україно-російського кордону і зайняв позиції в організованій там українськими силами системі оборони, натомість 4-та, 5-та і 6-та роти 72-ї бригади під командуванням майора Драпатого зайняли позиції на висотах поблизу с. Ізварине. Основна група десантників дислокувалася поблизу Зеленопілля, до КПП Ізвариного було перекинуто тільки групу спецпризначенців під командуванням Юрія Коваленко «Путнік», які змінюючи позицію з висоти «Браво», забрали з собою батарею Д-30 79-ї бригади, якою керував Губанов. А на висоті для артилерійської підтримки розташувалася батарея 2С3 72-ї бригади під командуванням Дмитра Ющенка «Рейтар». Батарея 55-ї бригади під командуванням Вадима Гризуна була передислокована у район між Панченково та Червонопартизанськом, поблизу якого також розмістилися 4 і 6-та роти. 7-ма рота 72-ї бригади розташувалася між Ізварино та Краснодоном.

Таким чином, коли українські військові зайняли свої нові позиції у «секторі Д» були перекриті фактично усі шляхи постачання допомоги незаконним збройним формуванням окрім невеликої частини дороги, що йшла від Донецька Ростовської області РФ, але й цей напрям прострілювався українськими військовими. 23 червня було оголошено перемир'я, яке фактично виявилось одностороннім, так як зі сторони терористів не дотримувалося. Позиції ВСУ, що дислокувалися вздовж кордону піддавалися обстрілам ворожої артилерії, активно діяли і диверсійні групи противника активно атакуючи українські блок пости. Фактично станом на початок липня 2014 р. вздовж українсько-російського кордону було створено довгий але вузький коридор з українськими опорними пунктами (див. карта) [7].

Як зауважують безпосередні учасники подій, спочатку активної агресії зі сторони російського кордону не було, в сторону українських позицій рідко «працювали» міномети, ПТУРи та снайпери. Так як поставляти боєприпаси та провізію бійцям 72-ї бригади автомобільними шляхами було небезпечно й

фактично неможливо через обстріли зі сторони сепаратистів, то на позиції літав АН-26, загалом кожні 3-4 дні підходили колони з провізією та боеприпасами [7].

Командуванням було прийнято рішення про створення ще одного маршруту-підтримки, одночасно відрізавши територію Л/ДНР по лінії Зеленопілля – Новоайдарівка – Красний Луч. 10 липня 2014 р. почали формуватися колони 79-ї і 72-ї бригад для педислокації на нову позицію поблизу Зеленопілля, де вже базувалися 24-та бригада і прикордонники. Колони 72-ї та 79-ї бригади прибули до табору близько 4-ї години ранку 11 липня. Як зазначають учасники тих подій, прибувши до табору, вони були здивовані, адже у абсолютно тихому місці майже не було фортифікаційних споруд, діяв польовий кінотеатр і було розбито наметове містечко. Вже за 20 хвилин після прибуття коло по табору зі сторони російського кордону було завдано удару з установки залпового ракетного вогню БМ-21 «Град». Військовослужбовці, що були присутні під час обстрілу, свідчать, що ураження опорного пункту було нанесене одним залпом «граду», після чого позиції військ почали обстрілювати три 120-мм міномети. Мінометний обстріл тривав 20 хвилин після удару реактивної артилерії, напрям обстрілу був зі сторони м. Ровеньки, контролюваного на той час бойовиками «ЛНР» [2].

Внаслідок обстрілу, за оперативними даними озвученими прес-службою Міністерства оборони того ж дня, загинули 19 військовослужбовців Збройних Сил України, ще 93 отримали поранення [12]. За попередніми даними Прикордонної служби, що були озвучені до середини дня, внаслідок ракетного удару загинуло 4 прикордонники. Таким чином сумарно на кінець дня вважалися загиблими 23 українських військовослужбовця [10].

Натомість, в електронних медіа з посиланням на учасників подій, за попередньо даними називалися цифри у щонайменше 30 полеглих та понад 100 поранених, на ці відомості послався радник глави Міністерства внутрішніх справ України Зорян Шкіряк на брифінгу в Києві. «Поки інформація, яка є у відкритому доступі — до 30, можливо, жертв буде більше, оскільки ці криваві виродки знову підло обстріляли з системи «Град» і руйнування там значні. Також поранено понад 100 військових». Солдат 79-ї бригади, учасник АТО Олексій Христенко, у інтерв'ю виданню апостроф, відповідаючи на питання про загиблих під Зеленопіллям відповів: «...під Зеленопіллям тільки моя бригада втратила 38 осіб (вбитими), це офіційно підтверджено. Там загинули два моїх друга, розірвало їх... А там була і 24-я бригада, і 72-га...» [3]. 14 липня з території Російської Федерації було збито український літак Ан 26, який постачав продукти українським військовим в район Червонопартизанська [3].

15 липня 2014 р. українські військові (7-ма рота 72-бригади і 3 СпН) під командуванням О. Пархуна і Ю. Коваленка здійснили кілька спроб штурму у напрямку Ізварино після чого повернулися на свої позиції. У цей же час, сепаратисти зруйнували міст між Ізварино та Краснодоном та відкрили мінометний обстріл по українським військовим, унаслідок якого загинуло 8 спецпризначенців, у тому числі й командир Ю. Коваленко. Стало зрозуміло, що наявних сил на цій ділянці недостатньо для успішного штурму, частина українських військових вирушила назад до Іванівки. Бойова активність

сепаратистів зростала, отримавши боєприпаси та техніку з Росії, різко зросла кількість мінометних обстрілів українських позицій. У ніч з 15 на 16 липня 2014 р. три групи бойовиків «ЛНР»-«ДНР» за підтримки БМП та БТРів захопили Маринівку, що значно погіршило тактичне становище українських військових, адже зі сторони Маринівки заходили конвої. Вже на ранок 16 липня для закріплення успіху почалися часті та прицільні обстріли українських позицій зі сторони російського кордону. Вогонь ворожої артилерії координували безпілотники, які не було чим збити. Ситуація ставала критичною, сепаратисти під командуванням кадрових російських офіцерів укріпили свої позиції вздовж кордону, облаштувавши засідки, чим унеможливили поповнення українських сил боєприпасами та провізією. На опорних пунктах у цей час частішими стали танкові бої. 17 липня 2014 р. терористи збили цивільний пасажирський літак «Боїнг 777» малазійських авіаліній (загибло 298 осіб). Спочатку інформаційні джерела «ЛНР» і «ДНР» розповсюдили інформацію про знищення українського транспортного літака АН 26, але коли стало відомо про катастрофу, відразу відхрестилися від цього, а ПЗРК «Бук» було переправлено на територію Росії. Варто зауважити, що слідство з даного військового злочину триває до сьогодні [14].

Того ж дня, 72-га бригада за наказом Генштабу починає рухатися у напрямку контрольно-пропускного пункту «Ізварино». Після проведеної розвідки спецпризначенцями було прийнято рішення змінити визначений маршрут, адже як показувала попередня практика, ризик натрапити на ворожі засади був доволі високим. Задля кращої мобільності та варіативності дій у разі ворожого нападу, техніку й особовий склад було поділено на 4 колони, за кожною з яких закріплювалася група спецназу. Інтервал руху колон було визначено в 60 хв. За словами учасника тих подій М. Миргородського, одна з колон рухаючись в сторону Червонопартизанська, при переїзді перехрестя натрапила на засідку бойовиків, але у ході бою вогневі точки противника було знищено, а маршрут змінено. У наслідок передислокацій ЗСУ бригади зайняли нові позиції, так 2-га БТГр 24-ї ОМБр розквартирувалася поблизу Зеленопілля замінивши 1-й батальйон 25-ї ВДБр. Бійці 72-ї бригади охороняли блок-пости біля Маринівки, Таранів, Григорівки а також переправи на Кожевні [9].

Саме 17 липня 2014 р. терористи «ЛНР»-«ДНР» під командуванням І. Стрелкова та за підтримки російської артилерії зрізали виступ у районі м. Торез (у цьому районі було збито Малазійський Боїнг) і «замкнули» довгий коридор вздовж україно-російського кордону. 1500 українських військовослужбовців потрапили у котел, де без підтримки провізії та боєприпасів протрималися 22 дні. 7 серпня підрозділи 24, 51, 72 та 29 бригад ЗСУ прорвалися з «Південного або Ізваринського котла».

Отже, у червні-серпні 2014 р. розпочалися запеклі бої на Сході України. Терористичні угруповання так званих «Л/ДНР» за безпосередньої кадрової та бойової підтримки Російської Федерації зайняли декілька районів Донецької та Луганської областей, унаслідок чого велика ділянка україно-російського кордону виявилася неконтрольованою. З початком проведення антитерористичної

операції, українські військові розпочали успішну зачистку районів, хоча з перших боїв несли серйозні бойові втрати. Після ряду успішних операцій, українські військові зайняли довгий, але вузький коридор поблизу кордону між контрольно-пропускним пунктом Ізварино Луганської області і Торез Донецької області. 17 липня 2014 р. терористичні угруповання зуміли закрити котел, українські сили 22 дні боролися за життя фактично без ніякої підтримки. У результаті битви в секторі «Д» Сили АТО зазнали великих втрат в людях і бойовій техніці. Всі бригади, що брали участь в битві — половина всіх бойових бригад ЗСУ. Після виходу з оточення підрозділів трьох бригад, різко знизилася щільність військ. Українське угруповання значно ослабло. Після відступу українських підрозділів було втрачено контроль над державним кордоном від пропускного пункту «Ізварине» до пропускного пункту «Маринівка». Бойовики та російські війська отримали можливість безперешкодно перетинати кордон і продовжувати збільшувати військову міць.

Примітки

1. Битва за Савур-Могили. Хроніка подій [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/153886>.
2. Виконуючи завдання з прикриття ділянки Державного кордону в Луганській області, загинули військовослужбовці Збройних Сил [Електронний ресурс] Режим доступу:України <http://www.mil.gov.ua/news/2014/07/11/vikonuyuchi-zavdannya-z-prikrittya-dilyanki-derzhavnogo-kordonu-v-luganskij-oblasti-zagynuli-vijskovosluzhbovci-zbrojnih-sil-ukraini/>.
3. Держатся до последнего солдата [Електронний ресурс] Режим доступу:<https://apostrophe.ua/ua/article/society/2016-08-06/derjatsya-do-poslednego-soldata-vsya-pravda-o-yujnom-kotle-2014-goda/6658>.
4. Жирохов Михайло Битва за Донбасс. Проклятая высота: штурм Саур-Могилы [Електронний ресурс] Режим доступу:<https://www.obozrevatel.com/crime/29601-bitva-za-donbass-proklyataya-vyisota-shturm-saur-mogilyi.htm>.
5. Злочин і кара. Ямпільський казус [Електронний ресурс] Режим доступу:<https://feldherrnhalle.livejournal.com/15179.html>.
6. Игорь Лукьянов. Исповедь разведчика [Електронний ресурс] Режим доступу:<http://tsn.ua/special-projects/macleod/>.
7. Изваринский котел: стратегическая ошибка Генштаба Украины [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://hvylya.net/analytiks/politics/izvarinskiy-kotel-strategicheskaya-oshibka-genshtaba-ukrainyi.html>.
8. Кутепов Богдан Південний котел. [Електронний ресурс] Режим доступу: Як це було <http://vysnovky.com/separateopinion/2614-pivdennii-kotel-yak-ce-bulo>.
9. Марко Сергій Изваринский котел подій [Електронний ресурс] Режим доступу:<https://petrimazera.com/izvarino.html>.
10. МВС підтвердило, що внаслідок обстрілу градами загинуло не менше 30 бійців [Електронний ресурс] Режим доступу: https://24tv.ua/home/showSingleNews.do?u_mvs_pidtverdili_shho_vnaslidok_obstrilu_gradom_zagynulo_ne_menshe_30_biytsiv_video&objectId=463197.
10. Пайкин Алексей Зарисовки гибридной воны [Електронний ресурс] Режим доступу: http://artofwar.ru/s/saenko_p_p/izvarino.shtml.
11. Поблизу Ровеньок на Луганщині внаслідок обстрілу з «Граду» загинули 19 військових подій [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.unian.ua/army/938745-poblizu-rovenok-na-luganshini-vnaslidok-obstrilu-z-gradu-zagynuli-19-viyskovih.html>.

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» подій [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>

13. Фоноскопическое исследование подтвердило личность подозреваемого в перевозке на Донбасс «Бука» подій [Електронний ресурс] Режим доступу: [http:// Gordon.ua / news/ war](http://Gordon.ua/news/war).

УДК 94:323.1(470.661)"1994/1996"

Марко МОРОЗ
(м. Київ)

Участь українських правих сил у національно-визвольній боротьбі чеченського народу (1994-1996 рр.)

Досліджуються причини конфлікту та участь українських націоналістів у національно-визвольній боротьбі Чеченської республіки Ічкерія проти Російської Федерації 1994-1996 рр.

Ключові слова: Чеченська республіка Ічкерія, Перша Чеченська війна, Джохар Дудаєв, Олександр Музичко, Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська національна самооборона (УНСО), «Тризуб».

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст. ознаменувався посиленням дезінтеграційних процесів всередині СРСР, що призвело до повного краху «червоної імперії» вже у 1991 р. Завершившись на республіканському рівні, після укладення Біловезької угоди від грудня 1991 р., ці процеси перекинулися на територію вже незалежної Російської Федерації. На той період «проблемними» регіонами постали Татарстан та Чечня, які почали рухатися в напрямку до відокремлення, сподіваючись, що фраза тодішнього президента Єльцина «Беріть суверенітету стільки, скільки вам потрібно», стосується і їх самих. Та, якщо проблему Татарстану все ж таки російській владі вдалося вирішити шляхом укладення вигідного для обох сторін договору, то Чечня, з її національними силами при владі, відмовилась від такого кроку.

Така зухвалість стала несподіванкою для тодішнього керівництва Росії, яке не бажало встрявати у новий конфлікт, перебуваючи у внутрішній суспільно-політичній кризі, станом на 1993 р. Проте, «кремлівські яструби» становили більшість у дорадчих органах при Президентові, і гарантували йому «маленьку переможну війну» для укріплення власного рейтингу. Як вона завершилась всім добре відомо.

Українські націоналісти, в цей же період, сповідуючи ідею «війни проти Росії там, де це може їй зашкодити» максимально прикуто звертали свою увагу на події в Чечні, прагнучи максимально взяти в ній участь. Проводилися активні перемовини і партії українських націоналістів, відповідно до власних сил та ресурсів, почали надавати чеченським національним силам різну допомогу – від військової до гуманітарної.

На жаль, дана героїчна сторінка українських націоналістів середини 1990-х років і досі є предметом дискусій у суспільстві, а також стала однією складовою частиною антиукраїнської інформаційної кампанії в черговому російсько-українському протистоянні від лютого 2014 року, який триває і по нині.

Історіографію проблеми нині складають лише періодичні видання та окремі інтернет-видання. Цілісного напрацювання по проблемі не існує, що і обумовило вибір теми дослідження. Досить цікавою є праця українського історика, дослідника українського націоналістичного руху 90-х років Едуарда Андрющенка «Від Сяну до Сяну»: зовнішньополітичні програми та зарубіжна діяльність українських націоналістичних організацій (1991-2001 рр.)» [1]. На основі великого пласту інформації з періодичних видань, архівів СБУ, власних інтерв'ю, аналізу програмових документів націоналістичних сил, він дає оцінку місця України в геополітичному просторі Східної Європи та окреслює основні причини, що спонукали українських націоналістів до активного втручання у локальні конфлікти чорноморського басейну та кавказького регіону впродовж 1991-1996 рр.

При вивченні заявленої проблеми автором використані також праці М. Базелюка [2], Л. Жабелової [4], В. Мирончука [6], С. Нунуєва [8], С. Панасенка [9], В. Шкуратюка [11], Т. Яворської [12], які носять скоріше публіцистичний характер, а ніж науковий. В роботі також використано ряд інших публікацій в російських та українських ЗМІ (газети «Україна Молода», «Комсомольська правда»), що стосуються даної проблеми, матеріали програмних документів та партійних видань організацій УНА-УНСО, КУН, СНПУ, ДСУ та ін.

Основною метою дослідження є об'єктивний та комплексний аналіз участі українських правих сил у національно-визвольній боротьбі чеченського народу (1994-1996 рр.) Основними завданнями дослідження є: дослідити причини виникнення північнокавказької проблеми; проаналізувати причини участі українських добровольців від націоналістичних сил у військовому конфлікті на території Ічкерії; дослідити дії українських націоналістів у подіях Першої російсько-чеченської кампанії; охарактеризувати наслідки цих подій для українського націоналістичного руху в цілому.

Представники УНА часто заявляли про діяльність осередків УНСО в Москві та Сибіру, а підрозділи організації на Білгородщині, Курщині, Дону та Кубані називали «достатньо потужними» [7, с. 5]. Припускаючи існування груп прихильників організації в різних російських регіонах, ми все ж не схильні вважати слова про їхню потужність та дієвість достовірними. Окрім спроби розвинути (або створити) проукраїнські структури в окремих частинах Росії,

українські праворадикали підтримували національні рухи та відповідні сепаратистські тенденції в цій країні.

Одним з регіонів РФ з настроями щодо відокремлення був Татарстан. У 1992 р. тут пройшов референдум про державний суверенітет. Українські націоналісти закликали його учасників підтримати ідею створення незалежного Татарстану, а росіян – «усвідомити свою історичну відповідальність і не протидіяти волевиявленню татарського народу» [3, с. 12].

Однак найпотужнішим у цей час був визвольний рух в Ічкерії. Ще до початку бойових дій на території самопроголошеної держави, в перші роки її існування, націоналісти уважно стежили за ситуацією та висловлювали підтримку повстанцям. Голова республіки генерал Джохар Дудаєв на сторінках націоналістичної преси поставав як приклад справжнього національного лідера, якого дуже бракує Україні [11, с. 37].

Розкриваючи історичні відносини між Росією та Північним Кавказом можна стверджувати, що перші контакти між російською владою та чеченцями відносяться до другої половини XVI ст. Вже з XVII – початку XVIII ст. Кавказ став боротьбою впливів між Російською Імперією з одного боку та Ірану, а Оттоманською імперією з іншого. За правління Петра I були зафіксовані перші походи російської армії на чеченські землі. Саме в цей час народу цього регіону було надано клеймо «розбійників», сусідство з котрими несло велику загрозу цілісності імперії. Конфлікт та спротив чеченців та дагестанців вдалося зломити лише в 1859 році. А в 1860 р. наказом Олександра II було створено Терську область, у склад якої увійшов так званий Чеченський округ. Російські офіцери – ветерани Кавказької війни XIX ст. у своїх мемуарах завше відмічали, що горці ненавидять «білого царя» та при першій же можливості намагатимуться виокремитися з-під його керівництва [12, с. 2].

У 1917 році з початком громадянської війни в Росії було створено ісламську державу Північно-Кавказький емірат на нинішній території Чеченської Республіки, яку очолив емір Узун-Хаджи. Після перемоги більшовиків Північно-Кавказький емірат увійшов до складу РРСФР, в 1922 р. Чеченську автономну область було виділено зі складу Горської АРСР. В 1934 р. було створено Чечено-Інгушську автономну область, котра в 1936 р. була перетворена на Чечено-Інгушську автономну Радянську Соціалістичну Республіку(далі – ЧІАРСР) Вона проіснувала до 1944 року, адже, на початку цього року, наказом Сталіна «За пособничество фашистским оккупантам» її було ліквідовано, а місцеве населення піддалося насильницькому виселенню і депортації в Середню Азію та Казахстан. Лише в 1957 р. ЧІАРСР було відновлено та з початком політики «відлиги» за правління М. С. Хрущова чеченцям та інгушам було дозволено повернутися на свої рідні місця із заслання. На середину 80-х рр. XX ст. ЧІАРСР в ряді з іншими республіками СРСР зіткнулася з новими суспільно-політичними процесами – «перебудова», втрата комуністами панівних позицій в державному управлінні, процес розпаду Радянської імперії та крах комунізму, як ідеології.

Паралельно з падінням комуністичної монополії тривала поступова реабілітація різноманітних конфесій. На території пострадянського простору

відбувалося відродження релігійного життя, зводилися храми і церкви, відновлювалися релігійні освітні заклади. Не стала винятком в цьому напрямі й ЧІАРСР. У республіці, яка споконвічно сповідувала іслам, почалося відновлення релігійної традиції [8, с. 45].

У новітній історії республіки, особливо від початку 1990-х рр., спостерігається посилення впливу ісламу в цьому регіоні. В період кризи комуністичної ідеології, влада в республіці бере курс на його поступове відродження. Це проявлялося в поверненні віруючим культових споруд і будівництво нових мечетей, відмови від атеїстичних штампів на користь декларування підвищеної ролі мусульманства в житті чеченського народу. Активізувалися в цей час суфійські ордени, лідери яких здобували популярність серед широких мас. Таким чином, відродження ісламу відіграло важливу роль у реабілітації та відродження чеченського народу та традицій, які були йому притаманними.

У середині 1980-х рр. у ЧІАРСР активізувався національний рух. Його центральною рушійною силою став Загальнонаціональний конгрес чеченського народу (ЗНКЧН), створений в листопаді 1990-го в Грозному на першому Чеченському національному з'їзді. Очолив ЗКЧН генерал-лейтенант радянських військово-повітряних сил Д. М. Дудаєв.

Він був добре підготовленим офіцером, так як з 1962 р. відбував службу у ВПС СРСР на різних командних та адміністративних посадах. За відгуками його колишніх товаришів по службі – це була запальна, емоційна і одночасно надзвичайно чесна і порядна людина та офіцер.

Між ЗКЧН та офіційною владою ЧІАРСР почався конфлікт. В цей період республікою керував Д. Г. Завгаєв, що займав тоді посаду Голови Верховної Ради Чечено-Інгушської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

8 червня 1991 р. правління ЗКЧН прийняло рішення про позбавлення влади Верховної Ради ЧІАРСР та проголошення Незалежної Чеченської Республіки Нохчійчо. З цього моменту в республіці утверджується двовладдя.

Під впливом подій серпневого путчу в Москві 1991 р. озброєні прихильники ЗКЧН захопили телецентр та основні адміністративні будівлі в Грозному. Це стане причиною того, що 6 вересня 1991 року Д. Г. Завгаєв підпише прохання про відставку та саморозпуск Верховної Ради ЧІАРСР. У такій ситуації, що складалася, лідери Загальнонаціонального конгресу чеченського народу проголосять про перехід влади до їхніх рук, відміни дії законів ЧІАРСР та РФ на території Чеченської Республіки Нохчійчо.

З цього моменту виникла політична і юридична проблема визначення відносин між Чечено-Інгушетією, потім – Чечнею, яка намагається шляхом відділення стати незалежною та демократичною державою, і Росією [4, с. 36]. Отже, Північнокавказька криза кінця 80 – початку 90-х рр. XX ст. була зумовлена сукупністю як історичних, так і ситуативних причин. До історичних факторів можна віднести: довготривалі протистояння Росії та Чечні, які беруть початок аж з XVII ст.; суттєва відмінність між слов'янським та горським менталітетом, способами життя населення держав та протистояння на релігійному ґрунті. До безпосередніх ситуативних факторів прагнення до виокремлення Чеченської

республіки слід віднести – розпад СРСР; крах комуністичної ідеології, реабілітація ісламу та ісламської традиції як чинник розвитку та піднесення чеченської свідомості як національної.

Це вплинуло на безконтрольність російською владою ситуації в ЧІАРСР; нестабільність всередині самої Росії між представниками влади всіх рівнів; неправильне сприйняття менталітету чеченців і нерозуміння всього історичного процесу розвитку Російсько-Чеченських відносин.

Процес реабілітації ісламу в цей час був не регульований. Відсутність наставників істинно чеченської корінної течії мусульманства – суфізму, привело до створення великої кількості озброєних угруповань на території самої Чечні, які проповідували іслам крайніх ідейних форм. Це призвело до поширення і коренізації «ваххабітського» руху. 10 грудня 1992 р. за Конституцією РРФСР ЧІАРСР припинила своє існування.

Отже, процеси відокремлення Чечні від Росії мають глибоке історичне коріння. Особливості цього регіону в історичному, ментальному, релігійному аспектах вже давно відокремили чеченців від Росії. Справа була лише в територіальному зближенні, політичному підпорядкуванні та утримуванні Чечні в орбіті кремлівських інтересів.

Але на фоні розпаду СРСР процеси політичного і територіального відокремлення Чечні від Москви стали на перший план в головах національної еліти. Цьому також сприяв розвал Москви зсередини, як політичного центру, який вже не міг контролювати ситуацію у всіх республіках через внутрішнє загострення та боротьбу за кремлівське крісло між представниками різних політичних сил.

Маючи вже певний досвід участі у військових діях на території іноземних держав (Придністров'я, Абхазія) і, сповідуючи негласний принцип «Боротьба проти Росії на будь-яких просторах», українські націоналісти досить прискіпливо звертали свій погляд на події на Півночі Кавказу і намагалися шукати контактів з чеченськими національними силами. Так, зовнішні зв'язки Української національної самооборони (УНСО) з чеченськими національними силами вів Дмитро Корчинський. У серпні 1994 р. до Ічкерії вирушила делегація від УНА-УНСО, до якої ввійшли Анатолій Лупиніс та народний депутат Юрій Тима. Вони зустрілись особисто з Д. Дудаєвим, засвідчили свою підтримку та пообіцяли допомогу в разі початку бойових дій. Такі ж візити відбулись у жовтні, листопаді та грудні. Третю делегацію (в її складі також була тележурналістка Наталка Чангулі) намагалися затримати співробітники ФСК, але їм цього не вдалося. Українські журналісти відзняли в «бунтівній республіці» низку репортажів, які транслювалися, зокрема, у власній телепередачі УНА-УНСО на одному з київських каналів – «Правий берег».

Крім того, в цей період в Києві було створено Товариство українсько-чеченської дружби на чолі з активістом УНА Олександром Коваленком.

Певна кількість добровольців УНСО брала участь в бойових діях проти російських військ на території Ічкерії у Першій чеченській війні. Українські бійці прибули туди ще наприкінці 1994 р., інші – на початку наступного. Брала участь у

бойових діяч до 1996 р. Всього їх налічувалося близько 70 [6, с. 7] , а за іншими джерелами – 100 осіб [9, с. 16]

«Чеченська експедиція» УНА-УНСО сталася вже після згаданих змін у законодавстві, які забороняли участь у конфліктах за кордоном від літа 1993 р. Аби уникнути зайвих проблем із правоохоронцями «унсовці» майже ніколи офіційно не підтверджували своєї участі у цій війні (однак і не заперечували). Тому окремі аспекти цієї теми залишаються маловивченими – наприклад, достовірної інформації про кількість загиблих серед націоналістів немає й досі.

Брак інформації вкупі із суспільним інтересом до цих подій породжував велику кількість вигадок та перебільшень, що їх активно поширювали у «жовтій» пресі України, а особливо в Росії. Олександр Музичко (більш відомий як «Сашко Білий») з Рівного, який був одним з охоронців Джохара Дудаєва, а також очолював добровольчий загін «Вікінг», пізніше взагалі став однією з найвідоміших фігур націоналістичного руху 90-х рр. Відеозапис розповіді О. Музичка про участь у війні ввійшов до російського документального фільму, який набув неабиякого поширення в мережі інтернет [10]. Історії про «Білого» у ЗМІ обростали ефектними подробицями та формували образ «непереможного бандерівця».

У свою чергу, керівництво ЧРІ високо оцінило допомогу від українських однодумців. О. Музичко та ще один відомий боєць УНСО Олег Челнов («Беркут»), згідно з указом президента республіки Зелімахан Яндарбієва в 1996 р. були нагороджені орденом «Герой нації» – другою за рангом нагородою незвіданої держави (О. Челнова нагородили посмертно — в березні того самого року він зник безвісти у Грозному) [6, с. 43]. Також їхніми іменами було названо дві вулиці в Грозному (ще одну перейменували на честь Степана Бандери). За спогадами репортера Єфрема Лукацького, Дудаєв назвав Музичка «символом солідарності наших (тобто українського та чеченського) народів». А популярний чеченський бард Імам Алімсултанов присвятив українським добровольцям пісню «Україна, спасибо тебе!» [5].

У більш мирний спосіб підтримувала борців за незалежність Ічкерії інша націоналістична партія – Конгрес українських націоналістів (КУН). Її представники доставляли на територію республіки гуманітарну допомогу, сприяли вивезенню з охопленої війною території жінок та дітей з родини Дудаєва (зокрема, його дружини Алли), а також організували лікування поранених солдат в українських шпиталях. Українські журналісти, як вирушали до ЧРІ разом з делегацією КУН (на чолі з членом Проводу партії Юрієм Семенюком, депутатами парламенту від КУН Романом Круциком та Тарасом Процев'ятю), за її сприяння зняли документальний фільм «Русизм», присвячений боротьбі за незалежність. Крім того, член партії, журналіст Марія Базелюк опублікувала цілу низку репортажів з Ічкерії, за що першою була нагороджена чеченською Медаллю свободи [2, с. 21].

За спогадами багаторічного керівника «Тризубу» Дмитра Яроша, організація пропонувала проводу ОУН направити добровольців для участі у війні в Ічкерію. Пропозицію було передано Д. Дудаєву, на що той відповів відмовою, пояснивши

її тим, що людей вистачає, але потрібна інформаційна підтримка та допомога. Надалі праворадикальні організації неодноразово проводили в різних регіонах України масові заходи на підтримку незалежності Ічкерії.

Кавказький регіон був в центрі уваги зовнішньої орієнтації українських правих, що вплинуло на активізацію співпраці українських націоналістів в цьому регіоні з місцевими національними рухами. Українські націоналісти надавали посильну допомогу національним рухам кавказького регіону російської частини різними методами – інформаційна, військова, ідеологічна, гуманітарна підтримка. Характер допомоги виходив з базових програмових принципів політичних сил. Так, більш радикальні «УНСО» демонстрували пряму військову участь у чеченському конфлікті на боці національних сил ЧРІ, а більш демократичний КУН надавав інформаційну та гуманітарну підтримку. Варто також зазначити, що Перша чеченська кампанія послужила розколом між Проводом КУН та молодіжною організацією Проводу – «Тризубом» через демократичність першого і радикальність та максималізм «Тризубу» у питаннях та методах просування власних геополітичних інтересів.

Північнокавказька криза стала наслідком загострення внутрішніх та зовнішніх протиріч у Російській Федерації внаслідок розпаду Радянського Союзу і була викликаною низкою як історичних, так і ситуативних причин, що стала серйозною проблемою в російському суспільстві та політикумі. Прагнення до незалежності та творення власної держави чеченськими національними силами, привернуло увагу представників українських правих сил. «Головним інтересом» українських націоналістів було протистояння Росії, а з іншого боку – симпатизували чеченцям з їх прагненням до незалежності. Ставало зрозумілим для всіх, що ослаблення північного сусіда забезпечить успіх у боротьбі проти неоімперіалізму. Саме тому з середини 1994 р. українські праві починають активний процес перемовин з чеченськими національними силами задля допомоги у спільному протистоянні.

Допомога з боку українських правих була вельми різноманітною: від безпосередньої військової підтримки з боку представників УНСО до інформаційної та гуманітарної з боку КУН та «Тризубу».

Наслідком участі українських правих у війні за збереження на той час незалежності Чечні, стала аналогічна допомога українцям з боку чеченських «дудаєвських» національних сил у російсько-українській війні на Сході України, починаючи з 2014 р. З весни цього року до України з усіх країн Європи і не тільки почали приїжджати чеченські емігранти, які боролися за державну незалежність Ічкерії і були вимушені виїхати звідти внаслідок репресій та терору путінських ставлеників – Кадирових. Нині чеченці воюють в складі українських ЗС та Нацгвардії у складі батальйонів імені Джохара Дудаєва та Шейха Мансура. В своїх інтерв'ю керівництво цих батальйонів – Муслім Чеберлоєвський, Адам Осмаєв та Аміна Акуєва заявляли неодноразово, що війна за Україну проти Росії для кожного чеченця – це війна за вільну Ічкерію.

Примітки

1. Андрищенко Е. «Від Сяну до Сяну»: зовнішньополітичні програми та зарубіжна діяльність українських націоналістичних організацій (1991-2001 рр.). // Наукові виклади. – 2014 – № 5. – С. 24-37.
2. Базелюк М. Приходьте вільними! / М. Базелюк // Нація і держава. – 2013. – № 11(538). – С. 18-21.
3. До референдуму 21 березня в Татарстані // Нескорена нація. – 1992. – № 5(9). – С. 11-14.
4. Жабелова Л. М. Проблемы государственного-политического самоопределения Чеченской республики / Л. М. Жабелова // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – № 2. – С. 31-37.
5. Імам Алимсултанов «Україна, спаси тебе!» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dHOb6GXH9I>
6. Ковальчук А. Я не пытал российских солдат. Не люблю, когда много крови / А. Ковальчук // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – 11 серпня. – С. 7-9.
7. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990-2000. Част. 2 (1995-2000 рр.) / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 5. – С. 43-46.
8. Нунуев С. Х. М. Политические факторы распространения религиозного радикализма в постсоветской Чечне / С. Х. М. Нунуев // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 9. – С.41-49.
9. Панасенко С. Трезубец, заточенный в Чечне / С. Панасенко // Soldier of fortune. – 1995. – № 11. – С. 15-17.
10. Сашко Билый (Александр Музычко) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://youtube.com/watch?v=mOgQ6i_9Qbc
11. Шкуратюк В. Де ти, український Джохар Дудаєв? / В. Шкуратюк // Нескорена нація. – 1992. – № 1(5). – С. 35-42.
12. Яворська Т. О. Военно-политический кризис в Чечне, причины побед и поражений / Т. О. Яворська // Теория и практика общественного развития. – 2005. – № 3. – С. 33-42.

УДК 94:323.173(410.5)

Вероніка ЛАВРИК,
(м. Київ)

Історичне підґрунтя сепаратистських настроїв у сучасній Шотландії

На основі «Білої книги» – програмного документу прибічників виходу Шотландії зі складу Великої Британії – розглядаються причини та наслідки шотландського референдуму про незалежність 2014 р. В якості головного джерела використано текст «Білої книги». Автором спробувала спрогнозувати розвиток подій, пов'язаних з даною проблематикою.

Ключові слова: Шотландія, Велика Британія, референдум, незалежність, сепаратизм.

Науковий керівник: *Шевцова Є. В.*, вчитель історії гімназії № 136 м. Києва.

«[...] Тягнув корону всяк собі –
І одноріг, і лев [...]»

Л. Керолл
«Аліса в Країні Див»

Останнім часом відцентрові тенденції набувають все більш масового характеру у різних регіонах світу. Нинішні взаємовідносини Шотландії і Великої Британії в цілому є одним з найяскравішим прикладом цього і отже потребують доволі ретельних досліджень – насамперед задля визначення загальних рис такого явища як державний сепаратизм у його сучасному вигляді.

Історіографії по обраній темі досить обмежена – з огляду на відсутність ще донедавна будь-яких сумнівів щодо майбутнього Шотландії у складі єдиної держави з Англією та іншими частинами країни. Дана проблематика якщо й окреслювалася раніше, то виключно в якості одного з другорядних аспектів у контексті загальної історії Великої Британії. Тому в цій статті використовувалися здебільше джерела та публікації, які побачили світ напередодні або вже після шотландського референдуму про незалежність 2014 р., коли питання майбутнього цієї країни, справді, як-то кажуть «стало руба». Насамперед – це офіційний переклад резюме «Білої книги» (Scotland's Future) [1] виданої урядом Шотландії в листопаді 2013 р., офіційний сайт шотландського референдуму 2014 р. [2], Дослідження наукової ради ESRC щодо результатів шотландського референдуму про незалежність [3], а також тематичні публікації у періодичній пресі.

Таким чином «традиційні» взаємні претензії Шотландії та Англії в даному випадку не будуть об'єктом нашої уваги. Тим більше, що ані вмурований в підніжжя свого трону Едвардом I Англійським Камінь Доли – священний символ шотландських королів, ані об'єднання шотландців та французів проти Англії за доби Столітньої війни, ані навіть не досить шляхетна роль англійців, яку ті відіграли у провальній спробі Шотландської Торгівельної компанії заснувати у XVII ст. колонію в Центральній Америці, що серед іншого спричинило до втрати п'ятої частини всіх активів Шотландії – жодна з перерахованих причин, хоч і зберігається в спадковій пам'яті мешканців Британії, проте ніяк не може розглядатися в якості підстав для розпаду нині існуючої держави.

Так само, як славнозвісний релігійний фактор – католицька Шотландія з часів підписання в 1707 р. Акту про Унію [4] ніколи в цьому сенсі не зазнавала серйозних утисків з боку англіканської метрополії (хіба що монарх Об'єданого Королівства не міг бути або залишатися католиком). Як виявилось на разі в подібних випадках значення мають виключно економічні чинники. Тобто, згадуючи відоме прислів'я: «Нічого особистого, тільки бізнес».

Отже, 18 вересня 2014 р. серед шотландців і громадян ЄС, які постійно проживають у Шотландії пройшов референдум щодо незалежності цієї країни і виходу її зі складу Великої Британії. Ініціатори плебісциту на чолі з тодішнім першим міністром Шотландії Алексом Салмондом ґрунтовно підготувалися до цієї події. Ось деякі тези зі згаданої вже «Білої книги» [1].

«Майбутнє Шотландії опиниться в руках Шотландії [...] на зміну існуючій системі з Вестмінстером на чолі прийде незалежний парламент, обраний тільки народом Шотландії. При існуючій системі представники обрані від Шотландії складають лише 9% від 650 членів Палати представників, натомість Палата лордів формується не на виборчій основі. Уряд завжди буде формуватися партіями, що перемогли на виборах у Шотландії. Майбутні ключові рішення не зможуть прийматися урядом, який не підтримують виборці Шотландії.

На даний час шотландський парламент відповідає лише за 7% податків, які визискуються в Шотландії; нові податкові повноваження підвищать цю цифру тільки до 15%. Зі здобуттям незалежності Шотландія контролюватиме 100% власних ресурсів.

Доступ до власних ресурсів – згідно з оцінками, протягом останніх 32 років Шотландія щорічно сплачує більше податку на душу населення ніж Велика Британія в цілому.

За незалежності рішення про рівень і розподіл суспільних видатків прийматимуться тут, у Шотландії. Незалежна Шотландія зможе використовувати прибутки від нафти на благо прийдешніх поколінь. Згідно оцінкам, кількість нафти, що залишилась в Північному морі дорівнює видобутій. Зважте, накопичувальний фонд наприклад Норвегії складає більше 470 мільярдів фунтів стерлінгів.

Гарантується, що розміри податків і соціальної допомоги будуть визначатися у відповідності з побажаннями народу Шотландії. Зобов'язання підвищення мінімального рівня заробітної платні, принаймні, відповідно до інфляції. На протязі останніх п'яти років це б допомогло підвищити заробітки шотландців на низькооплачуваних роботах в обсязі еквівалентному 675 фунтів стерлінгів. Підтримання зарплат членів уряду на середньому прожитковому рівні і запровадження таких зарплат в інші сектори шотландської економіки. Прийняття терміну зниження корпоративної податкової ставки приблизно на 3% з метою створення привабливих умов для бізнесу у порівняння з Лондоном.

Забезпечення потрібного захисту доходів пенсіонерів, при цьому пенсії будуть зростати або паралельно зі зростанням рівня інфляції, або з підвищенням доходів, або на 2,5 % - в залежності від того, яка з цих цифр вища.

Ми продовжимо партнерство з іншою частиною Великої Британії в оборонних союзах, націлених на посилення миру та безпеки, але ми зможемо прибрати ракети «Трайдент» з шотландської землі і припинимо платити за нове поліття ядерної зброї, в цілому оціненому в 100 мільярдів фунтів стерлінгів. Ми продовжимо партнерство з іншою частиною Великої Британії в межах Європейського Союзу. Але ми зможемо репрезентувати Шотландію за столами Європейських перемовин найвищого рівня як конструктивна держава-член Євросоюзу, і захищати життєво важливі інтереси Шотландії.

Фунт стерлінгів є валютою Шотландії так само, як і іншої частини Великої Британії. Використання фунту стерлінгів забезпечить спадкоємність і визначеність як для підприємств, так і для приватних осіб, а незалежна Шотландія

зробить істотний внесок в стерлінгову зону. Тому в незалежній Шотландії ми збережемо фунт стерлінгів.

Соціальні зв'язки між Шотландією та іншою частиною Великої Британії залишаться і будуть процвітати».

Наголошуємо, ми процитували лише мізерну частину аргументів авторів «Білої книги», але загальна тенденція цілком зрозуміла – на їхню думку Шотландії буде набагато вигідніше існувати в якості самостійної держави. Здавалося б все логічно і досить переконливо.

Тим не менш, ціною неймовірних зусиль, а головне поступок здебільше економічного характеру центральному уряду в Лондоні вдалося схилити шальки терезів на користь збереження територіальної цілісності Великої Британії. Попри іншого, Вестмінстер задіяв також важелі безпрецедентного емоційного тиску на шотландську громадськість, доволі сентиментальну у своїй більшості. Агітаційна компанія під гаслом «Шотландія, залишайся з нами!» коштувала величезних грошей, в ній прийняли участь такі мегазірки, як ікона рок-н-ролу Девіда Боуї, топ-модель Кейт Мосс та інші. І врешті-решт, прихильники єдиної держави взяли гору, щоправда з мінімальною перевагою. Проти виходу Шотландії зі складу Британії проголосували 55,3% від тих, хто узяв участь в референдумі. Відповідно, за відокремлення висловилися 44,7% [3].

З юридичної точки зору результати волевиявлення не викликають жодного сумніву. Але на нашу думку не все так просто. Адже участь у плебісциті взяли в тому числі громадяни країн Британської співдружності та ЄС, які постійно проживають у Шотландії, а також військовослужбовці Об'єднаного Королівства, зареєстровані там як виборці. І виходячи з дуже невеликої різниці між кількістю «за» і «проти» безумовно виникає питання щодо об'єктивності наслідків референдуму. Аналогія дуже умовна, але уявімо собі, що б сталося зараз з країнами Балтії, аби їх долю мали право вирішувати в тому числі так звані «не громадяни», які проживають у Латвії, Естонії та Литві постійно.

Як би там не було, один із ініціаторів референдуму, вже згадуваний перший міністр Шотландії Алекс Салмонд визнав поразку прихильників незалежності. І він же дав зрозуміти, що це ще далеко не кінець історії: «Ми програли на референдумі, але Шотландія може продовжити політичну ініціативу. Шотландія ще може перемогти. Мій час як лідера майже минув, але для Шотландії кампанія триває, мрія ніколи не помре» [6]. Ці слова виявилися в деякому сенсі пророчими.

Влітку 2016 року відбувся Brexit, тобто референдум мешканців Великої Британії внаслідок якого було прийнято рішення про вихід цієї держави з Європейського Союзу. Цікаво, що його прихильники в ході своєї агітації використовували аргументи, за змістом дуже схожі на ті, що наводилися двома роками раніше шотландським урядом. До речі, цього разу шотландці у переважній більшості висловилися категорично проти [4]. І як наслідок, майже зразу ж після оголошення результатів знову активізувалися поборники шотландської незалежності. Ось ще одна досить характерна цитата з недавнього виступу Ніколи Фергюсон Стерджен, нинішньої першого міністра Шотландії:

«Хочу заявити абсолютно чітко, що я маю намір докласти всіх можливих заходів для захисту результатів волевиявлення народу Шотландії. Іншими словами, забезпечити наше членство в Євросоюзі і особливо присутність на єдиному європейському ринку. У 2014 р. багато людей проголосували проти незалежності, але сьогодні переоцінили своє ставлення.[7]»

Висновком до цієї статті є тверда упевненість її автора у тому, що зовсім невдовзі територіальну цілісність Об'єднаного Королівства Великої Британії очікують нові серйозні випробування.

Примітки

1.«Біла книга» (Scotland's Future), Уряд Шотландії, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

2. «Акт про Унію» Union with England Act 1707 (Scotland) (1707) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

3.Офіційний сайт шотландського референдуму 2014 року

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

4.Дослідження наукової ради ESRC щодо результатів шотландського референдуму про незалежність, 2014.

5.Official result of the EU Referendum is declared by Electoral Commission in Manchester (англ.). Electoral Commission, 24.06.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.electoralcommission.org.uk/i-am-a/journalist/electoral-commission-media-centre/news-releases-referendums/official-result-of-the-eu-referendum-is-declared-by-electoral-commission-in-manchester>

6.Референдум о членстве Британии в ЕС в вопросах и ответах. Русская служба Би-би-си (18 февраля 2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

7. «Глава шотландских националистов Салмонд уходит в отставку», РИА Новости, 19.09.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ria.ru/world/20140919/1024826896.html>

8.«Brexit» - Шотландия и Северная Ирландия не хотят уходить из ЕС, Euronews, 24.06.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.euronews.com/2016/06/24/calls-for-referendums-in-scotland-and-northern-ireland-after-brexit-vote>

Розділ 5

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94:069.01(477.73)«1803/1847»

Ірина ДУБРОВСЬКА
(м. Київ)

«Кабінет рідкостей» Чорноморського картографічного депо та Чорноморської штурманської роти у Миколаєві: до історії створення першої музейної збірки в Україні (1803-1847 рр.)

Розглядається історія заснування та розвитку колекції старожитностей і натуральних зразків Кабінету рідкостей Чорноморського картографічного депо – першої в Україні та на півдні Російської імперії музейної збірки, започаткованої у 1803 р. в Миколаєві. Простежено долю його збірок, переданих у 30-40-х рр. XIX ст. до інших музеїв та навчальних закладів регіону.

Ключові слова: Миколаїв, Іван Іванович де Траверсе, Чорноморське депо карт, Чорноморська штурманська рота, Кабінет рідкостей, Археологічний музей Одеського товариства історії та старожитностей.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Історія заснування першого в Україні, та й на всьому півдні Російської імперії, музейного зібрання пов'язана з іменем французького аристократа, маркіза Жана-Батиста де Траверсе, який емігрував з революційної Франції до Росії на початку 90-х рр. XVIII ст. У 1791 р., тепер вже Іван Іванович, де Траверсе в чині генерал-майора був прийнятий на службу в російський галерний флот. У 1797 р. він вже керує ескадрою канонерських човнів під загальним командуванням адмірала В. Фон-Дезіна. 14 травня 1801 р. імператор Павло I надав І. І. де Траверсе адміральський чин, а в середині 1802 р. наступний імператор Олександр I призначає його головним командиром Чорноморського флоту і портів [7, с. 55].

Саме за розпорядженням І. І. де Траверсе у 1803 р. в Миколаєві, шляхом реорганізації тимчасової креслярської майстерні Чорноморського флоту, було створено Чорноморське депо карт. У структурі установи заснували друкарню, бібліотеку та кабінет рідкостей [14, с. 97]. Саме його колекції більшість дослідників історії музейної справи вважають першою державною музейною збіркою на території сучасної України. Імовірно своєю назвою кабінет рідкостей зобов'язаний французькому походженню його засновника, адже відомо, що у цій країні перші музейні збірки (XVI-XVIII ст.) якраз і називали «кабінетами». Стосовно часу заснування кабінету рідкостей при Чорноморському депо карт, то у

спеціальній літературі та підручниках з музеєзнавства зустрічаємо різні дати – 1806 і навіть 1809 р. [3, с. 79; 13, с. 238-239; 17, с. 92]

Миколаївське картографічне депо спочатку розміщувалося у невеликому (15-метровій завдовжки з 12-ма вікнами по фасаді) мурованому будинку з семи кімнат і передпокою, збудованому купцем Іваном Дофіне у 1795 р. Згодом власник продав його імператорській казни [11, с. 6]. Службовці депо складали гідрографічні мапи Чорного моря, плани та креслення кораблів і будівель морського відомства, вели спостереження за погодою. Тут зберігалися моделі кораблів, астрономічні та фізичні інструменти, книги. На придбання необхідних депо книг та інструментів казна виділяла спочатку 1 000, а після призначення головним командиром Чорноморського флоту та портів і військовим губернатором Миколаєва та Севастополя віце-адмірала О. С. Грейга (186-1833) [7, с. 63-85] фінансування депо зросло 3 000 рублів сріблом [14, с. 97-99].

При Кабінеті рідкостей зберігалися природничі колекції – мінерали, мушлі, скам'янілості, опудала тварин. Однак більшу частину колекції кабінету становили випадкові археологічні знахідки, виявлені в ході будівельних і фортифікаційних робіт у самому Миколаєві, його окрузі та інших регіонах Північного Причорномор'я. Мармурові стели з рельєфними зображеннями та написами, антична скульптура, давньогрецькі, боспорські та римські монети надходили не лише з Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, але й з тих пунктів континентальної і острівної Греції, що відвідувалися кораблями флоту.

Командування Чорноморського флоту звернулося до моряків, чиновників та обивателів з проханням сприяти поповненню колекцій кабінету рідкостей предметами мистецтва і старожитностями.

В описах кабінету зазначалися прізвища дарувальників, назви предметів, що жертвувались і дати їх надходження. Зокрема, сам адмірал, І. І. де Траверсе у 1804 р. подарував кабінету монети, дружина генерал-майора Гаксова тоді ж передала в колекцію зображення Богоматері на мідній пластині, антропоморфне барельєфне зображення і напис давньогрецькою на фрагменті храмової апсиди, що ймовірно походила з Херсонесу. Дійсний статський радник Г. В. Орлов в 1809 р подарував кабінету монети. Як видно з «Ведомости общей, находившимся при депо Черноморского флота [...] вещам», складеної в 1806 р., в фондах музею тоді нараховувалося 595 предметів старовини, морських мушель і скам'янілостей, а колекція античних та інших золотих, срібних і мідних монет складалася з 225 предметів [16, с. 192].

У серпні 1809 р. І. І. де Траверсе подав рапорт морському міністру П. В. Чичагову з обґрунтуванням необхідності зосередження всіх старожитностей саме в кабінеті рідкостей Чорноморського депо карт. Ця пропозиція була розглянута та схвалена особисто імператором Олександром І. Як наслідок морське відомство отримало право збирати предмети археології «з усього Новоросійського краю». Були розіслані спеціальні циркуляри з наказом усі старожитності доправляти в Керч і Севастополь або до інших Чорноморських портів, а звідти морем до Миколаєва» [16, с. 193].

Ставши морським міністром Російської імперії, І. І. де Траверсе в 1811 р. зробив розпорядження з метою «забезпечення цілісності всіх речей» проводити у Чорноморському картографічному депо щорічні контрольні звірки фондів, а їх результати доповідати в міністерство.

У 1816-1833 рр. Головним командиром Чорноморського флоту і портів був Олексій Самуїлович Грейг. Він, як годиться людині на його посаді, дбав про благоустрій Миколаєва, розвиток флоту, сприяв існуванню гідрографічного депо карт і музею при ньому. Зокрема, серед 249-ти заходів щодо поліпшення діяльності флоту проведених віце-адміралом за 12 років свого перебування на посаді Головного командира Чорноморського флоту і портів, він згадав і Кабінет-музей, який зберігає археологічні та історичні цінності. Саме за розпорядженням О. С. Грейга в 1825 р. з Штурманського училища до Кабінету рідкостей було передано 6 мармурових плит з античними давньогрецькими написами і барельєфами [11, с. 9].

Поступове зростання фондів депо вимагало розширення штату його співробітників. Спочатку в штатному розкладі значився доглядач, два штурмана і вісім учнів штурманського училища. У червні 1823 р депо було укомплектовано постійними працівниками. Кабінетом і бібліотекою опікувався один доглядач (фізико-математичних справ майстер І. Свешніков), два вахтера і чотири сторожа.

В одному з номерів журналу «Отечественные записки» за 1826 рік його видавець П. П. Свінїн помістив статтю, в якій згадав про своє перебування в Миколаєві та знайомство з археологічною колекцією Кабінету рідкостей. Ось як описує побачене ним Павло Петрович: «[...] Теперь Музеум сей содержит следующие предметы: небольшой минц-кабинет, в котором находятся любопытные монеты Киммерийских царей и города Ольвии, начало минерального кабинета, библиотеку, заключающую в себе до 2000 книг, собрание моделей мореходных судов, построенных в Черноморских портах, модели Севастопольских укреплений, некоторых строений и т. П. Два глобуса в 9 футов в диаметре, и собрание мраморов, из которых многие достойны любопытства по изящности вкуса и отделке [...] К сему собранию принадлежит несколько древних домашних утварей из Ольвии и Пантикапеи [...] Директор Депо карт г[осподин] Кумани успешно занимается археологическими и историческими изысканиями [...]». [14, с. 99-100, 102]. Зазначимо, що відвідування Кабінету рідкостей було доступним для всіх бажаючих, проте його колекція все ж формувалася безсистемно, а серйозним її вивченням ніхто не займався.

У 1830-ті рр. на вул. Адміральській побудували нову двоповерхову будівлю гідрографічного депо. Очевидно, в нього перемістився і Кабінет рідкостей. Після скасування депо будинок одержав назву «Будинок для приїжджих осіб».

Після смерті у 1831 р. генерал-гідрографа адмірала Г. А. Саричева управління гідрографічною службою перейшло до начальника морського штабу князя А. С. Меншикова, який і вирішив її реорганізувати. У 1834 р управляючий Депо карт Н. М. Кумані подав новому керівнику відомства ряд доповідних записок, де пропонував позбавити його установу від непрофільних, випадково сформованих колекцій, «[...] чуждых настоящей цели сего заведения [...], между тем для

содержания сих вещей нужно помещение и некоторые издержки. Полагаю все это уничтожить, выбросив все негодное, а монеты, мраморы и рельефы, найденные разновременно на местах древних поселений Черного моря, уступить Одесскому и Керченскому музеям, коих прямая цель есть собиране подобных предметов [...]» [16, с. 200]. У 1835 р. А. С. Меншиков особисто відвідав Миколаїв, ознайомився з колекцією Кабінету і наказав передати рідкості та старожитності до Одеського Рішельєвського ліцею та Міського музею старожитностей в Одесі [16, с. 201].

У березні 1835 р. до Херсонської гімназії передали 525 музейних предметів, головним чином природничо-наукового характеру та 67 античних монет. У 1837 р. мармурові бюсти, надгробки та стели з написами повернули Чорноморській штурманській роті (так тепер називалося колишнє Штурманське училище). Створили навіть спеціальну комісію «для освидетельствования и уничтожения попортившихся экспонатов». Члени комісії (інспектор штурманів Чорноморського флоту генерал-майор М. Б. Берх, полковник Н. М. Кумані і три службовці штурманської роти) склали відомість з переліком мушель, коралів, медалей і монет, а 420 монет передали новому Кабінету рідкостей Чорноморської штурманської роти [16, с. 200; 12, с. 50]. У 1838 р. для зберігання та демонстрації моделей кораблів побудували спеціальний павільйон на території Адміралтейства. Результатом низки ревізій та передач стало розділення колись єдиної колекції старожитностей і натуральних зразків депо на кілька частин.

У 1839 р в Одесі створюється Товариство історії та старожитностей. Його члени одразу ж повели мову про створення в структурі товариства археологічного музею. Розмірковування про шляхи та джерела формування колекції майбутнього музею неминуче вели до збірки Чорноморської штурманської роти. Члени товариства відвідали Миколаїв, оглянули колекцію і склали доповідну записку на ім'я генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова. У документі йшлося про те, що мармурові плити з грецькими написами зберігаються не належним чином, «от воздушных перемен сильно страдают» [1, арк. 4-6]. Генерал-губернатор, своєю чергою, в листі до Головного командира Чорноморського флоту і портів, військового губернатора Миколаєва і Севастополя М. П. Лазарєва від 31 січня 1840 р., писав: «[...] Общество, полагая, что полезно было бы для пользы наук и сбережения самих древностей исходатайствовать оные у начальства Черноморского флота для музея Общества [...]» [12, с. 51].

М. П. Лазарєв у посланні-відповіді графу М. С. Воронцову 21 лютого 1840 р. писав: «Милостивый государь, граф Михаил Семенович! Согласно пожеланию Общества истории и древностей, сообщено мне Вашим Сиятельством [...] касательно передачи из Черноморской штурманской роты в Музей по прилагаемой при сем ведомости редкостей, вместе с сим сделано от меня надлежащее распоряжение, имею честь уведомить о сём Ваше Сиятельство» [2, арк. 7]. У відомості було записано 37 предметів з мармуру, серед них надгробок Стратона, два барельєфа, стели з написами з Ольвії, а також статуя і напис з Пантікапея, дві капітелі і п'єдестал статуї з Херсонеса, посвята Аполлону

Простату, знайдена на Березані. 19 червня 1840 р. ці музейні предмети, за розпорядженням Н. М. Кумані, на транспорті «Лебідь» морем були відіслані до Одеси [2, арк. 12].

Ще один транспортний корабель – «Дніпро», у липні 1841 р доставив в одеський порт із Миколаєва мармурову статую вагою в 12 пудів і 8 мармурових плит. 29 березня 1843 р. на бригу «Ахіллес» прибув новий вантаж – мармурова кругла дошка з міфологічним зображенням. 30 березня 1846 р. пароплавом «Громоносець» до Одеси відправили 593 античні монети (93 грецьких, 14 боспорських, 349 римських, 78 монет з Ольвії та Херсонесу, 37 монет невизначеного карбування) [2, арк. 5, 28-31]. Таким чином, в музей Одеського товариства історії та старожитностей надійшло практично все античне зібрання Кабінету рідкостей Чорноморської штурманської роти.

Колекція «натураліїв» (природознавча колекція) ліквідованої штурманської роти ще кілька десятиліть потому зберігалася в Кабінеті природних наук Миколаївської Олександрівської гімназії, всього 1436 предметів, серед них 200 мінералів, 360 зразків гірських порід, 75 мушель, 35 зразків коралів та багато інших речей [5, с. 318]. Колекція медалей (512 одиниць) із зображеннями руських князів і російських царів, а також невелике зібрання знахідок з Ольвії та Херсонеса (101 монета), що залишилось у Миколаєві, також стали навчальною наочністю для гімназистів [5, с. 319].

Отже, колекція античних старожитностей Чорноморського депо карт, що почала складатися у Миколаєві ще у 1803 р., стала першою на півдні Російської імперії та на території сучасної України археологічною колекцією музейного типу. Своїм формуванням і постійним поповненням зібрання завдячує організаторській ініціативі тодішніх керівників Чорноморського флоту, а також безкорисній аматорській діяльності багатьох освічених офіцерів і службовців. І хоч колекція Чорноморського депо карт (а згодом – Чорноморської штурманської роти) й не володіла ключовими ознаками музейного зібрання (не була систематизованою та не вивчалася істориками та археологами), її значення для виникнення музейної мережі на Півдні України, для початків осмисленої музейної та пам'яткоохоронної діяльності переоцінити неможливо. У цьому контексті ми вважаємо рішення про передачу зібраних у Кабінеті рідкостей предметів музейного значення Археологічному музею Одеського товариства історії та старожитностей цілком логічним і виправданим.

Примітки

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 16.
2. ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 39.
3. Аренс Е. И. История русского флота: Царствование Александра I / Е. И. Аренс. – СПб., 1899. – С. 79.
4. Даниленко В. Н. О первом музее на юге России / В. Н. Даниленко // Античные коллекции из раскопок Северного Причерноморья. – М., 1994. – С. 8-19.
5. Извлечение из отчета по управлению Николаевских учебных заведений, за 1865 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1866. – Декабрь. – Ч. СXXXII. – С. 317-319.

6. Крючков Ю. С. Роль Черноморского флота в создании музеев и памятников в Северном Причерноморье / Ю. С. Крючков // Матеріали ІІ Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Т. ІІ. – Миколаїв, 1997. – С. 107-108.
7. Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней / Ю. С. Крючков. – Миколаїв: «Возможности Киммерии», 2006. – 300 с.
8. Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. 2-е изд. – К., 1914. С. 141.
9. Кухар-Онышко Н. Краеведческий музей во времени и пространстве / Н. Кухар-Онышко // Соборная улица. – 2012. – № 1. С. 13-18.
10. Кухар-Онышко Н. История сложения коллекций Николаевского краеведческого музея / Н. Кухар-Онышко // Музейний часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). – Миколаїв: Атол, 2003. – С. 46-47.
11. Николаевский областной краеведческий музей. – Миколаїв: ФОП Т.М. Шамрай, 2015. – 270 с.
12. Петров В. А. Доля археологічної колекції Миколаївського Кабінету рідкостей / В. А. Петров // Музейний часопис. – Миколаїв. – Атол, 2003. С. 49-57.
13. Разгон А. М. Исторические музеи в России (с начала XVIII в. до 1861 г.) // Очерки истории музейного дела в России и СССР. – М., 1963. – Вып. 5. – С. 238-239.
14. Свиньин П. П. Обзорение путешествия издателя «Отечественных записок» по России в 1825 г., относительно археологи / П. П. Свиньин // Отечественные записки. – 1826. – Ч. 27. – Июль. – Кн. 75. – С. 98-99.
15. Тункина И. В. Кабинет редкостей Черноморского депо карт / И. В. Тункина // Очерки истории русской и советской археологии. – М., 1991. – С. 9-24.
16. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.) / И. В. Тункина. – СПб: Наука, 2002. – 676 с.
17. Формозов А. А. Страницы истории русской археологии. М., 1986. С. 92.
18. Хлопинська Л. Д. До дати створення краєзнавчого музею у м. Миколаєві // Матеріали ІІІ Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2000. С. 196-201.

УДК 94+930+336.74](477.4)"18/19"

Анатолій СУСТРЕТОВ
(м. Кропивницький)

Грошовий обіг Російської імперії дореформеного періоду: історіографія ХІХ – початку ХХ ст.

У статті здійснено спробу проаналізувати різноманітні наукові погляди щодо грошового обігу в Російській імперії в дореформений період. Охарактеризовані відмінності в трактуванні важливих історичних явищ і подій, пов'язаних з грошовою системою, грошовим обігом. Указано на розбіжності в тлумаченні їх причин та наслідків

Ключові слова: імперська історіографія, Наддніпрянська Україна, грошовий обіг, асигнації, монетна система, паперові гроші.

Науковий керівник – *Орлик В. М.*, завідуючий кафедрою суспільних наук та документознавства Центральноукраїнського національного технічного університету, доктор історичних наук, професор.

Проблематика історії грошового обігу становить значний інтерес для історичної науки, оскільки є одним з найважливіших аспектів дослідження економічного життя держави. Без вивчення проблем грошового обігу в конкретному економічному механізмі неможливо відтворити повноцінну історичну картину функціонування тогочасних держави та суспільства. Особливої уваги заслуговують праці у сфері грошового обігу та фінансової системи тих дослідників, які були сучасниками тієї епохи та мали змогу висвітлювати різноманітні процеси в окресленій сфері безпосередньо.

В останній третині XVIII – на початку XIX ст. завершуються інкорпораційні процеси російського уряду щодо приєднання українських земель до державного механізму Російської імперії. Відповідно відбувалися процеси уніфікації різноманітних аспектів державного управління, у тому числі й в питаннях регулювання грошового обігу. Таким чином зміни та реформи в сфері грошового обігу Російської імперії безпосередньо стосувалися включених до її складу частини українських земель.

На даний момент науковий арсенал вивчення історії грошового обігу на українських землях у складі Російської імперії та загальноімперської грошової системи складає значну кількість наукових праць. Сучасна українська історіографія визначеної проблематики багато в чому продовжує розвивати вже нагромадженні знання. Певні аспекти аналізу публікацій XIX – початку XX ст. містяться у працях сучасних дослідників історії фінансової політики, історії грошового обігу, нумізматики й боністики, зокрема, Н.І. Дорофєєвої та З. Комаринської [6], М. Котляра [7], В. Орлика [8-11], С. Орлик [13], М. Орлика [12], Н. Пасічник [14, 15], О. Скороход [19], Р. Тхоржевського [20], Р. Шуста [26] та ін. Слід зауважити, що проблематиці грошового обігу приділено значної уваги в науковій літературі, водночас питання історіографічного характеру потребують подальшого висвітлення. Враховуючи вищесказане, метою статті постає аналіз та порівняння різних поглядів науковців на таке важливе явище, як історія грошового обігу. Головними завданнями статті є висвітлення основних ідей та поглядів на історію грошового обігу в Наддніпрянській Україні в дореформений період дослідників XIX–початку XX ст.

Одним з перших авторів хто здійснив опис історії грошей та грошового обігу від найдавніших часів до XIX ст. був барон Станіслав де Шодуар [22-24]. Перша частина його «Обозрения русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен» побачила світ ще в 1837 році. Як зазначає в передмові сам автор, до часу видання праці всезагальної історії про гроші та монети не існувало. Разом з тим автор наголошує на значній кількості різних досліджень, які здійснені були до нього, однак вони не надають змогу скласти цілісну на той час картину історії грошей. Саме завдання створення повноцінного опису історії грошей та монет поставив перед собою С. Шодуар. Для подальших досліджень в

царині грошового обігу дана праця особливо важлива тим, що автор спирався при написанні на різноманітні статистичні джерела, законодавчі акти, а також різноманітні думки з приводу окресленої проблематики [22, с. I-II]. До речі, як сам автор зазначав, він мав велике зібрання книг, пов'язаних з грошима й колекцію монет у себе в помісті Івниці Волинської губернії.

Слід також підкреслити, що в своїй праці автор використовує імперську вагову систему щодо грошей (1 російський фунт) у порівнянні з ваговими системами інших держав (англійський фунт, французький кілограм, фунт Неаполітанський та ін.) [22, с. II]. С. Шодуар розділив першу частину на шість розділів. Важливим фактором є те, що другий розділ він присвятив суто іноземним монетам, що діяли на теренах імперії. Шостий, останній розділ описує монетну справу після грошової реформи Петра I й за періодами правління царів наводить історію карбування монет відповідно до металу, з якого зроблена – золото, платина, срібло, мідь.

Автор за роками правління царів наводить факти про зміни в законодавстві щодо карбування монет, які стосувалися ваги монет, якості матеріалу виготовлення (проба золота наприклад), що ображалось та записувалось на обертах монет, а також на яку суму було викарбовано монет певного типу металу (наприклад, за часів Павла I викарбовано золотих монет на більш ніж два мільйони рублів) [22, с. 155].

1844 р. вийшло дослідження А. Чистякова «Обозрение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год». У ній автор наводить основні відомості про виготовлення монет в імперії. У вступній частині коротко схарактеризовано історію монетних дворів (які монетні двори припинили існування до 1844 р., а які продовжують діяти та на виготовленні з яких металів спеціалізуються) [21, с. 5]. Вказано державні установи, які відали справами монетних дворів (з 1763 по 1811 роки Монетний департамент Берг-колегії, а з 1811 року Департамент гірничих та соляних справ, коли в той же час видано було «Монетний устав») [21, с. 6].

А. Чистяков зазначав, що наявна інформація дозволяє розпочати облік виготовлення монет срібних лише з 1664 р., золотих з 1700 р., а мідних лише з 1735 р. Важливим аспектом постає опис джерел, звідки він брав відповідні дані. По-перше, це таблиці бувшого президента Берг-колегії Шлаттера, надруковані в гірничому журналі в 1832 році; по-друге, це таблиці із статистичними даними праці барона С. Шодуара; по-третє, відомості гірничого начальника Єкатеринбургських заводів 1735–1839 рр. А. Чистяков зауважує, що дані джерела мають незначні неточності й «білі плями» щодо виготовлення грошей в окремі проміжки часу, однак, поєднавши інформацію він у своїй праці наводить відомості про монетну справу в імперії до 1844 року [21, с. 6].

Працю автор поділяє на чотири розділи, присвячені монетам, виготовленим з відповідного металу (золоті, срібні, платинові та мідні), де окреслено монетне виробництво, статистичні дані, відповідно важливим змінам в монетних системах. У цілому, «Обозрение монетного дела...» А. Чистякова насичено фактологічним матеріалом. Вкрай важливі статистичні дані, висвітлена законодавча база, що

стосувалася виготовлення монет. Вказуються номінали монет, їх вартість, зміни в зовнішньому вигляді. Водночас, дослідженню бракує аналітичного аналізу важливих реформ в царині монетної справи. Також, відштовхуючись від самої назви дослідження, воно не містить жодної інформації про паперові гроші, які займали важливе місце в системі грошового обігу імперії загалом та на землях Наддніпрянської України.

1868 р. в журналі міністерства народної освіти були опубліковані «Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год» П. Шторха [25]. Варто зауважити, що окрім багатьох аспектів функціонування монет в системі грошового обігу імперії, автор приділив значної уваги ролі паперових грошових знаків, які не були предметом дослідження в працях С. Шодуара та А. Чистякова.

П. Шторх в дослідженні окрім суто фактологічного матеріалу надає певним важливим явищам в сфері грошового обігу оціночні судження, звертає увагу на причини або наслідки реформ або функціонування монет та паперових грошових знаків. Наприклад, автор вказував, що при Павлі I відбулася важлива інновація, яка мала на меті полегшити обіг мідної монети. За часів його правління уся мідна монета виготовлялася з відповідної сировини в Єкатеринбурзі. Тому транспортування монети в інші частини імперії (на українські терени в тому числі) супроводжувалося колосальними витратами, між тим місцеві «заводчики» потребували в грошах для здійснення платежів, тому вони звернулись до влади з проханням відпускати їм монети на місці. В свою чергу Сенат 1801 року дозволив в Єкатеринбурзі видавати належні їм гроші за вексями [25, с. 783].

П. Шторх наголошував також, що, наприклад, за часів правління Олександра I посиленій випуск мідних монет призвів до ряду негативних факторів. В казначействах накопилася велика кількість монет з міді, оскільки більшість податей стали виплачуватися саме такими грошовими одиницями. В багатьох губерніях залишилися лише мідні гроші. Автор зауважує, що мідна монета карбувалася в обсязі значно вищому за необхідний рівень. Монети з міді займали третину від усіх грошей, що перебували в обігу (статистику П. Шторх аналізує від початку XVIII ст. до 1830-х років). Поки вони в грошовому обігу були як «допоміжні» для срібних монет, недоліки монет з міді не відчувалися, однак після правління Єлизавети Петрівни монети з цього металу стали витіснити усі інші, водночас гостро почали поставати деякі проблеми. По-перше, незручністю стала вага мідної монети (1000 рублів важила 62 пуда 20 фунтів, для транспортування яких необхідно було вже два тяглових коня). По-друге, лічба таких монет була важкою справою. Ще автор додає, що за 131 рік мідна монета карбувалася 9-ти різних номіналів, а її вартість з пуду металу змінювалася 14 разів. Водночас, були періоди, коли вартість монет були нижчою за вартість відповідної ваги металу, тобто карбування монет шкодило державному бюджетові [25, с. 785-788].

П. Шторх здійснив ґрунтовний аналіз історичних аспектів введення в обіг, особливостей функціонування та впливу на грошову систему імперії паперових грошових знаків. Автор наводив відомості про запровадження та долю вексельної системи, особливості існування системи асигнацій в імперії (матеріал викладений

за періодами функціонування асигнацій трьох зразків). Асигнаційна система на думку П. Шторха мала схожі наслідки з системою карбування мідної монети на заміну срібної. Так було ліквідовано недоліки, пов'язані з транспортуванням важких монет з міді. Водночас, не маючи внутрішньої вартості, дані паперові грошові знаки діяли лише паралельно рівню довіри до них зі сторони населення (яке існувало доки кількість асигнацій не перевищувала внутрішню необхідність – цінність виготовлених предметів, покупок та угод). Коли випуск паперових грошей мав тенденцію до збільшення, знижувалася їх вартість, що відображалось в співвідношенні асигнацій до дзвінкої монети, вексельних курсах та появою лаж (які припинилися після грошової реформи 1839 р. й переведення асигнаційних сум на срібло, а не мідь) [25, с. 828-835]. Також автор згадує у дослідженні про депозитну систему з 1840 по 1847 рік та випуск кредитних знаків взамін асигнацій.

Неможливо оминати увагою наукову діяльність професора Новоросійського (Одеського) університету І. І. Патлаєвського. В своїх працях він досліджував проблеми історії грошового обігу, теорії та практики його регулювання («Денежный рынок в России с 1700 по 1762 г.», «Теория денежного обращения Рикардо и его последователей», «О подоходных налогах») [16-18]. Необхідно підкреслити, дослідник був видатним вченим у галузі фінансового права, його праці ґрунтуються на високого рівня методологічній базі опрацювання інформації з проблематики історії грошового обігу й становлять значний науковий інтерес. Слід зауважити, що висвітленням наукової діяльності І. І. Патлаєвського займається сучасна дослідниця Н. Пасічник [14, 15].

В повному зібранні законів Російської імперії містяться акти, норми яких регулюють широке коло суспільних відносин, що склалися в Російській імперії, в тому числі й грошовий обіг. В «Сборнике указов по монетному и медальному делу» 1887 року М. Деммені здійснив фундаментальну роботу, скомпонувавши в єдину збірку в хронологічній послідовності усі імперські акти, що стосувалися монетної та медальної справи від 1649 по 1881 рр. [1-2].

Фундаментальне дослідження, важливість якого для вивчення історії грошового обігу важко переоцінити, було опубліковане в 1898 р. М. П. Кашкаровим під назвою «Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование». Два томи праці він розділив на 9 глав, де розкривається інформація про історію грошового обігу паперових грошей, дзвінкої монети, статистичні відомості, висвітлюється та аналізується законодавча база реформування грошової системи імперії, окреслюються передумови реформ, їх наслідки [4-5].

В першій главі, присвяченій асигнаціям, М. П. Кашкаров зауважує на тому факті, що збільшення випуску асигнацій призвело до падіння їх курсу, водночас автор вказує на заходи імперської влади щодо подолання таких негативних явищ. Окрім цього, в першій главі містяться зауваження щодо причин виникнення так званих «простонародних курсів». В другій главі викладені судження та пропозиції фінансового відомства щодо подолання простонародних курсів, обговорення цього в Державній Раді, змісту реформи грошової системи в першій половині ХІХ

ст. Відповідно автор встановлював особливості впровадження реформаторських заходів – запровадження депозитної каси та девальвація асигнаційного рубля. Третя глава присвячена історії появи та дії кредитних білетів, в четвертій главі зібрані важливі статистичні дані та проаналізовано зміни в вартості, номіналах тощо золотої, платинової, срібної та мідної монет. В п'ятій йде мова про вексельні курси та таке явище, як лажи. Шоста глава присвячена законодавчим ініціативам влади й реформам грошового обігу імперії в 1850-х роках. В сьомій главі автор зосередив увагу на огляд обігу зовнішньої торгівлі, торгового балансу у зв'язку з коливаннями курсу [4, с. XII–XVI]. Восьма та дев'ята глави опубліковані в другому томі, тут автор розкриває окремі аспекти діяльності Державного банку та про загальне фінансове становище вже пореформеної імперії [5].

На відміну від П. Шторха, М. П. Кашкаров, висвітлюючи реформаторську діяльність влади, акцентує увагу не лише на конкретних причинах проблеми і дій уряду щодо їх вирішення, автор вказує на різноманітні запропоновані варіанти вирішення посталих завдань, копіткий процес узгодження окремих ідей в єдиний план дій. Також він наводить приклади багатьох думок тогочасних фахівців з приводу виникнення конкретних негативних тенденцій, пов'язаних з грошовим обігом [4, с. 30-50].

Таким чином, праця М. П. Кашкарова має особливу важливість для дослідження історії грошового обігу в Наддніпрянській Україні в XIX столітті, оскільки в ній висвітлено важливі статистичні дані про паперові гроші та монети, проаналізовано реформаторську діяльність влади й детально розглянуто підготовчий процес втілення реформ, скомпоновано думки фахівців-сучасників. Головне, автор детально окреслював кожну реформу від появи різних ідей на причини виникнення проблем та шляхи їх вирішення до висвітлення конкретних положень реформи та їх наслідків.

У 1903 р. з'явилася праця А. Гурьєва «Денежное обращение в России в XIX ст.: исторический очерк». Дослідження розділено на шість глав, де особливості грошового обігу висвітлюються відповідно до років правління царів (починаючи з Олександра I до Миколи II). Як і М. П. Кашкаров, А. Гурьєв ретельно аналізує реформаторську діяльність влади, основні ідеї та підходи різних проектів вирішення кризових явищ в грошовому обігу I половини XIX століття, висвітлює основні положення відповідних законодавчих актів та наслідки реформ. Окрім цього він порівнює остаточні варіанти реформ з їх початковими варіантами. Наприклад, в фінансовій реформі 1839–1843 років замість незначних нововведень, за два роки дискусій, що передували реформі, Є.Ф. Канкрін дійшов до висновків про необхідність кардинального реформування системи грошового обігу в імперії [3, с. 114]. Далі автор наводив основні тези остаточних реформаторських нововведень імперської влади, перед цим указавши на існуючі прожекти. Необхідно зауважити, що дослідження А. Гурьєва насичене фактологічним матеріалом, порівняльною статистикою, а також важливими аналітичними судженнями автора про систему грошового обігу Російської імперії.

Таким чином, в XIX – на початку XX ст.. було опубліковано ряд досліджень, що стосувалися різноманітних аспектів історії грошового обігу в дореформений

період в Російській імперії, у тому числі й на теренах Наддніпрянської України. У окреслених працях висвітлюються важливі відомості про випуск, зміни в законодавстві, вартості та зовнішнього вигляду золотих, платинових, срібних та мідних монет, вказуються різноманітні причини виникнення негативних явищ у сфері грошового обігу імперії, аналізують пропозиції спеціалістів щодо методів їх вирішення, процедуру перетворення проектів реформ в єдине ціле, проблеми, що виникали з впровадженням та наслідки фінансових реформ. Водночас, сучасна наука потребує подальшого історіографічного аналізу напрацювань попередників в царині грошового обігу, що функціонував на українських землях за різних державних систем.

Примітки

1. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Выпуск II / М.Деммени. – Санкт-Петербург : Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. – 423 с.
2. Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещённых в полном собрании законов с 1649 по 1881 г. Выпуск III / М.Деммени. – Санкт-Петербург : Типо-литография А.М. Вольфа, 1887. – 750 с.
3. Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк / А. Гурьев. – Санкт-Петербург : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. – 253 с.
4. Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1 / Кашкаров. – СПб.: Гос. Тип., 1898. – 481 с.
5. Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 2 / Кашкаров. – СПб.: Гос. Тип., 1898. – 219 с.
6. Дорофеева Н.І. З історії грошей України : Навчальний посібник / Ніна Дорофеева, Зоряна Комаринська. – Львів : Львівський банківський ін-т НБУ, 2000. – 165 с.
7. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр ; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.
8. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. / В. М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf
9. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: ітання теорії та методики: зб. наукових праць: в 2-х частинах. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97-110.
10. Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII – середина XIX ст.) / В.М. Орлик, О. І. Гуржій,. – Черкаси: Ант, 2011. – 196 с.
11. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
12. Orlyk M. On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century) // Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia I Materialy. – Augustow – Warszawa, 2012. – p. 247-249.
13. Orlyk S. Financial reforms and currency in the Russian empire in the 60-ies of the XIX century / S. Orlyk // PIENIADZ A PROPAGANDA: Wspólne dziedzictwo Europy: Studia i Materiały. – Warszawa, 2015. – p. 212–216.
14. Пасічник Н.В. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття / Н. В. Пасічник // Актуальні проблеми нумізматики у системі

спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 71–73.

15. Пасічник Н.В. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.) / Н.В. Пасічник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип.46. – С. 106–109.

16. Патлаевский И. И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И. И. Патлаевский // Зап. Импер. Новорос. ун-та. – Одесса, 1871. – Т. 6.

17. Патлаевский И. И. О подоходных налогах / И. И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – СПб., 1877. – Т. 4.

18. Патлаевский И. Курс финансового права / И. Патлаевский – Одесса : Тип. «Одес. вестн.», 1885. – 279 с.

19. Скороход О. До історіографії грошового обігу на півдні України у дореформений період / Скороход О. // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С.75-77.

20. Тхоржевський Р.Й. Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності) : Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. вузів / Роберт Тхоржевський ; М-во освіти України; Тернопільська академія народн. госп. ; Науково-дослідн. центр історії грошей. – Тернопіль : Вид-во Карп'юка, 1999. – 237 с.

21. Чистяков А. Обзорение монетного дела в России с половины XVII столетия по 1844 год / А. Чистяков. – Санкт-Петербург : Типография И. Глазунова и К^о, 1844. – 38 с.

22. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Ч.1. / Станислав де Шодуар. – СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. – 272 с.

23. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Ч.2. / Станислав де Шодуар. – СПб.: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1841. – 320 с.

24. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Собрание изображений / Станислав де Шодуар. – СПб. : Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1837. – 23 с.

25. Шторх П. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год» / П. Шторх // Журнал министерства народного просвещения. – выпуск СXXXVII. – С.–Петербург, 1868. – С. 773–847.

26. Шуст Р.М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Роман Шуст. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2009. – 376 с.

УДК 94(477+438) «19/20»

Юлія КОНАРІВСЬКА
(м. Житомир)

Діяльність «Союзу польського народу» на Правобережній Україні в історичній літературі XIX – початку XX століття

Аналізуються праці істориків XIX – поч. XX ст., у яких досліджується форми і напрямки діяльності польського таємного товариства «Союз польського народу» на

території Правобережної України, метою якого була підготовка місцевого населення, зокрема селянства, до повстання за відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р.

Ключові слова: «Союз польського народу», польський визвольний рух, Правобережна Україна, історична література XIX – початку XX ст.

Науковий керівник: *Ярмошик І. І.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру спеціальних історичних дисциплін та правознавства історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Діяльність таємного товариства «Союз польського народу» (*Stowarzyszenie Ludu Polskiego*), підпільної демократичної організації, яка виникла у 1835 р і проіснувала до 1838 р, коли заарештували Ш. Конарського і більшість її членів, яких нараховувалося близько 1000, довгий час залишалася невисвітленою як в зарубіжній так і у вітчизняній історіографії. Її діяльність поширювалась, окрім етнічних польських земель і на терени Правобережної України, Галичини. Головними діячами були Шимон Конарський, Северин Гоцинський (відомий поет, представник так званої «української школи» в польському романтизмі), Францішек Смолька. Діяльність організації була спрямована у першу чергу проти російської імперської влади, тому не в інтересах російської історичної науки було показувати масштабність діяльності товариства та політичну боротьбу імперії із польським елементом на теренах Правобережної України. Тоді, як зарубіжні історики не мали доступу до архівних документів, а загальновідомої інформації про товариство було занадто мало, що не давало їм можливості дослідити дану проблему.

Проте широка конспіративна діяльність, гучне викриття товариства та репресивні дії російської влади проти його учасників не могли залишити байдужими ні учасників ні оточуючих. Їх погляди, плани, думки та дії знайшли відображення в мемуарній літературі. У першу чергу слід зважити на те, що мемуарні твори з цієї проблематики були опубліковані значно пізніше аніж написані, зазвичай вони потрапляли в поле зору уже після смерті авторів. Перші ж аналітичні праці про діяльність «Союзу...» почали з'являтися лише на початку XX ст.

Дана тема уже потрапляла в поле зору дослідників історіографів. Зокрема, як польські [13; 14], так і радянські автори [4; 8] вивчаючи цю проблему робили її короткий історіографічний огляд. Дана тема певним чином висвітлювалася Яном Тринковським. Він, зокрема, проаналізував щоденник Юліана Сабінського [16, с. 97-129]. У цій же ж роботі автор зробив короткий огляд низки інших щоденників, автори яких мали відношення, як автор називає, до «Konarszczycu» [16, с. 117]. Проте більша частина з них не висвітлює діяльність «Союзу польського народу» (надалі СПН) на Правобережній Україні. Тому мемуарна література про історію становлення та функціонування цієї польської революційної організації антиросійського спрямування залишається недостатньо вивченою. На її сторінках висвітлено чимало важливих сторінок історії Правобережної України і ці мемуари варто більш широко залучати до наукового обігу. Аналіз таких мемуарних творів і буде завданням даної публікації.

Одними із перших таких творів, через п'ять років після смерті автора у 1884 р. були надруковані «Записки П. Д. Селецького» у журналі «Киевская старина» [6]. Вступивши до Київського університету у 1837 р. він став свідком діяльності осередку СПН та розправи над ним владою. Ці події знайшли відображення у його статті [7]. Особливо автора вразив гнів царя на пасквіль у віршах, оприлюднений трьома польськими студентами під час перебування царя в університеті [7, с. 285-289].

Важливим джерелом інформації для дослідження даної теми є спогади Зигмунта Щенснї Фелінського [10; 11], варшавського архієпископа, сина відомої на Волині діячки Єви Фелінської, котрий разом із матір'ю був у засланні після Січневого повстання 1830-1831 рр. Його мемуарний твір складається із двох частин. У передмові до першої частини, яку підготував С. Смолька вказано, що З.Фелінський встиг підготувати до друку лише першу частину, яка охоплює події з 1822 по 1851 р., друга частина, що охоплює 1851-1883 рр. залишалася в первісному неопрацьованому автором вигляді [10, с. III]. Діяльність таємного товариства висвітлена у четвертому розділі першої частини під заголовком «Змова Конарського». Хоч З.Фелінський був ще дитиною, коли товариство розгорнуло свою діяльність, проте він став безпосереднім учасником деяких подій. Багато інформації він дізнався від матері, яка була членом цієї таємної організації. У своєму щоденнику він описав утворення товариства та охарактеризував помітних його діячів. Особливу увагу звернув на арешт російською владою Ш. Конарського та його сподвижників. Значну частину твору займає інформація про діяльність балагулів на чолі з М. Шашкевичем. Він вказує, що їх негативні діяння М. Шашкевич хотів перекрити вступом до товариства Ш. Конарського, чим хотів показати свій патріотизм. Проте після його затримання він ввійшов у змову з Писарєвим, що призвело до викриття та арешту багатьох членів організації [10, с. 118-120]. Автор детально повідомляє про арешти та заслання учасників, тоді як М. Шашкевич повернувся до свого маєтку. Розділ завершується описом страти Ш. Конарського, якому перед смертю дозволили висловити 3 бажання, які російська влада зобов'язувалась виконати [10, с. 123].

Значний інтерес для вивчення даної проблеми становлять «Записки Н. И. Мамаєва» [1], котрі були опубліковані в часописі «Исторический вестник» у 1901 р. Д. Корсаков підготував передмову до «Записок» де вказав, що роботу М. Мамаєва вони умовно розділили на три частини, що пов'язано безпосередньо із діяльністю автора [2, с. 40-45]. Тема нашого дослідження висвітлена у третій частині. Автор мемуарів у 1838-1842 рр перебував на посаді ад'ютанта Волинського губернатора. Він став безпосереднім свідком та учасником арештів осіб, які були причетні до діяльності «СПН». Зокрема йому було доручено арештувати та привести до губернатора, підозрюваного в участі у змові, Новоград-Волинського поміщика Сигізмунда Прушинського). М. Мамаєв засвідчує, що навіть при найменшій підозрі, осіб арештовували та доставляли до Київської слідчої комісії [3, с. 52]. Як стверджує автор, через дружбу із поляком

Рудинським, котрий був активним учасником «СПН» під слідство потрапив і він, але це непорозуміння швидко було спростовано [3, с. 65-71].

Більш детальну інформацію про утворення, діяльність та розгром «СПН» на Правобережній Україні містять мемуари Каспера Машковського [5], одного із очільників польського визвольного руху на Волині та сподвижника Ш. Конарського, які були надруковані на сторінках журналу «Русский архив» за 1908 р. Рукопис даного твору до редакції передав М. Писарев, котрий у часи «Конарщини» займав посаду начальника канцелярії Київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова.

К. Машковський, перебуваючи під слідством, у тюрмі наважився описати події, що пов'язані із польським визвольним рухом 30-х років на Правобережній Україні. Свій опис розпочав із подій 1833 р. коли польська еміграція робила перші спроби відновлення боротьби після поразки Січневого повстання. На сторінках спогадів знайшли відображення події пов'язані із діяльністю місцевої волинської шляхти, яка утворювала товариства, складала певні програмні документи та ін.

Про діяльності Ш.Конарського автор висловлюється досить критично. Він зазначав: «Конарский, который, невзирая на то, что имел самыя лучшия намерения, как язва народная с конца в конец, вдоль и в поперек обтек всю Польшу и заставил ныне ее плакать такими слезами, какими еще никогда не плакала.... Конарский, нанесший краю сему удар, быть может самый чувствительный из всех, какие он испытывал, так сказать, положил Польшу в гробницу на много лет» [5, с. 492].

Характеризуючи діяльність Ш. Конарського, К. Машковський зазначив, що той мав закласти лише фундамент для об'єднання товариств уже існуючих і залишити все в руках місцевої шляхти. Оскільки Ш. Конарський не знав краю, тому не зміг з'єднати теорію з практикою, плани з дійсністю [5, с. 495]. Його довготривале перебування та активна діяльність у краї привернуло увагу влади, адже було добре помітно, що він не тутешній [5, с. 520-521]. Стрімке розширення «СПН» дало можливість потрапити туди багатьом не просто байдужим людям, а навіть шкідливим, що сприяло розколу товариства [5, с. 517]. Автор нарікає на те, що Ш. Конарський не виконав свою обіцянку вбити себе, якщо його піймають і цим спричинив викриття учасників товариства [5, с. 525].

Джерелознавчу цінність для вивчення даного питання мають мемуари Вацлава Лясоцького [12] опубліковані у 1933 р. Автор не був учасником тих подій, проте із розповідей матері та інших членів товариства він наводить ряд цінних фактів, які стосуються засланих до Сибіру та їх подальшої долі. Також у своїй роботі він вмістив лист К. Машковського до своєї племінниці Северини Бопре, в якому коротко викладено зміст «Рукописи в тюрме», і статут «Патріотичного товариства».

Викриття діяльності «СПН» та страта Ш. Конарського, залишила великий слід в пам'яті польської еміграції. У 1859 р. у Парижі побачила світ книга мемуарного характеру Леона Зенковіча «Szymon Konarski» [18]. У ній автор висвітлив життя та діяльність Ш. Конарського. В загальних рисах подав біографічні дані цього польського патріота, проте основну увагу звернув на арешт, перебування під

слідством та страту Ш. Конарського. Автор ставив завданням показати велич його особистості, яка з гідністю перенесла важкі тортури. У роботі вміщено також портрет Ш. Конарського, його лист до рідних, поезія та витяги з газет, в яких розповідається про долю інших учасників товариства.

У 1902 р. була надрукована робота І. Дашинського «Szymon Konarski: W 60 rocznicę stracenia» [9]. Для нього Ш. Конарський постає, як ідеал польського народу, який боровся за демократію та виступав проти тиранії. Автор пише, що Ш. Конарський вибрав для себе найскладніше поле діяльності – Русь і Литву. Співпрацював з молоддю та дрібною шляхтою, заможна шляхта не підтримувала його демократичні погляди. Основним завданням Ш. Конарського називає бажання створити сильну революційну, патріотичну організацію, яка в потрібний момент могла б підняти повстання проти Росії [9, с. 23]. Підкреслює брак сильної, безкорисливої та чинної організації на цих землях, яка могла б замінити Ш. Конарського, через це він не покидав ці землі [9, с. 24]. Автор засуджує польську аристократію, яка 28 березня 1839 р. в листі «Хроніка» назвала Ш. Конарського найнятим шпигуном, котрий впродовж 2 років вдавав із себе патріота [9, с. 27-28].

Значний інтерес становить робота С. Шпотаньського «Konarszczyzna: przygotowania powstańcze w Polsce 1835-1839 roku» [15]. У роботі висвітлюються події, що пов'язані із діяльністю Ш. Конарського. Основна увага спрямована на висвітлення подій, що пов'язані з утворенням «СПН». Події, що відбувалися на Правобережжі України знайшли відображення у п'ятому розділі даної роботи. Автор описує прибуття Ш. Конарського на Волинь, налагодження зв'язків із місцевою шляхтою, як саме відбувалися зустрічі учасників та як будувалася структура організації. Особливу увагу автор приділяє пропагандистській діяльності засад демократичних, яка відігравала ключову роль у залученні місцевого населення до організації. Особливу роль у цій діяльності відіграла Єва Фелінська, яка стояла на чолі «Товариства жіночого», автор детально проаналізував його програму. Те, що пропаганда відігравала головну роль на даному етапі свідчить і те, що Ш. Конарський прагнув всіма силами створити друкарню, проте це видалось занадто складною справою, що в подальшому призвела до викриття організації та арешту її головних учасників. Автор вказує, що між прихильниками демократії, Ш. Конарського та магнатами, аристократами, прихильниками дипломатії точилася запекла боротьба. Як приклад автор наводить події в замку у Білій Церкві [15, с. 64-65]. Автор вважає Ш. Конарського легендарною постаттю, який зумів за короткий час підняти патріотичний запал та утворити надзвичайно великий революційний рух. Але основну проблему він вбачає в тому, що таких людей не можливо замінити, і коли Ш. Конарського заарештували рух був приречений на поразку [15, с. 78-79].

Наступного року була надрукована робота В. Захорського «Szymon Konarski (Zycie i czyny)» [17]. Автор високо оцінює його людські якості називаючи апостолом милості вітчизни і людськості. Він описує прибуття Ш. Конарського на Волинь, налагодження контактів, утворення та діяльність товариства, викриття організації, арешти та вироки, які були винесені. Привертає увагу матеріал де

автор детально розповідає про конспіративні заходи, які були у товаристві, а саме спеціальні знаки розпізнавання своїх членів, алфавіт, який розробив Ш. Конарський, для написання таємних листів, прочитати які можливо було лише після хімічної обробки, існування певного словника виразів. Все це давало можливість певний час бути непоміченими для російської влади [17, с. 38].

Отже, проаналізувавши історичну літературу XIX – поч. XX ст., можна стверджувати, що ця проблема в ті часи залишалася малодослідженою. У першу чергу з'являлися мемуарні твори. Аналітичні ж праці в основному починають видаватися на початку XX ст. Найбільше уваги автори приділяють дослідженню постаті Ш. Конарського, утворення під його керівництвом «СПН» та розправі над учасниками товариства. Оскільки товариство не досягнувши своєї мети було викрите, автори обходять стороною інформацію, про його вплив на місцеве населення.

Посилання

1. Мамаев Н. Записки / Н. Мамаев // Исторический вестник, Спб., 1901 г., январь, Т. LXXXIII, С. 40-76., апрель, Т. LXXXIV С. 46 – 83, июль, Т. LXXXV С. 26 – 75, октябрь, Т. LXXXVI, С. 46-72.
2. Мамаев Н. Записки / Н. Мамаев // Исторический вестник, Спб., 1901 г., январь, Т. LXXXIII. – С. 40-76.
3. Мамаев Н. Записки / Н. Мамаев // Исторический вестник, Спб., 1901 г., октябрь, Т. LXXXVI, С. 46-72.
4. Марахов Г. Деятельность «Содружества польского народа» на Правобережной Украине в 1835 – 1839 гг. (по материалам Киевского архива) / Г. Марахов // Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX вв.: сборник / ред. Л. А. Обушенкова. – М.: Наука, 1968. – С. 166-194.
5. Машковский К. Рукопись в тюрьме. Сочинение дворянина Волынской губернии Каспера Машковского (1832 – 1839) с примечаниями. Сообщено Н. Э. Писаревым / К. Машковский // Русский архив. – Москва, 1909. – № 4. – С. 483-564.
6. Селецкий П. Записки (Часть первая) 1821 – 1846 г. / П. Селецкий // Киевская старина, 1884., февраль, – С. 247 – 296; март, – С. 443 – 464; апрель, – С. 609 – 643; май, – С. 77 – 87; июнь, – С. 239 – 266; июль, – С. 485 – 504; август, – С. 609 – 626; сентябрь – С. 82 – 103.
7. Селецкий П. Д. Записки (Часть первая) 1821 – 1846 г. / П. Д. Селецкий // Киевская старина. – 1884. – февраль, – С. 247-296.
8. Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850 / Г. Сергієнко. – К.: Наук. думка, 1971. – 300 с.
9. Daszyński I., Szymon Konarski: w 60-tą rocznicę stracenia: interpelacya posła Ignacego Daszyńskiego i towarzyszy, wniesiona w dniu 23-go lutego 1900 r. na 35-tem posiedzeniu XVI-go peryodu Izby posłów / I. Daszyński. – Lwów, 1902. – 32 с.
10. Feliński Z. Pamiętniki ks. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, arcybiskupa warszawskiego / Z. Feliński. – Część I, 1822 – 1851. Kraków, 1897. – 437 с.
11. Feliński Z. Pamiętniki ks. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, arcybiskupa warszawskiego / Z. Feliński. – Część II, 1851-1883. Kraków, 1897. – 307 с.
12. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia, Przygotowali do druku M. Janik i F. Kopera / W. Lasocki. – t. I., Kraków, 1933. – 631 s.
13. Łopuszański B. Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835-1841) / B. Łopuszański. – Kraków, 1975. – 396 s.

14. Szostakowski S. Szymon Konarski w Prusach Wschodnich / S. Szostakowski // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – nr. 3 – 4, 1977. – S. 327-336.
15. Szpotański S. Konarszczyzna: przygotowania powstańcze w Polsce 1835 – 1839 / S. Szpotański. – Kraków, 1906. – 84 s.
16. Trynkowski J. Dziennik mojej niewoli i jego autor – Julian Sabiński / J. Trynkowski // Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w gubernii Kijowskiej. Szymon Konarski. – Warszawa, 2009. S 97-129.
17. Zahorski W. Szymon Konarski (Zycie i czyny) / W. Zahorski. – Wilno, 1907. – 82 s.
18. Zienkowicz L. Szymon Konarski / L. Zienkowicz. – Paryż, 1859. – 50 s.

УДК 930.253:94 (477.41)

Дмитро НІКОЛАЙЧУК
(м. Київ)

Київська губерньська адміністрація (1860-ті рр. – 1917 р.): джерелознавчий огляд документів з фондів Державного архіву Київської області

Здійснено огляд документів архіву, що висвітлюють функціонування та діяльність Київської губерньської адміністрації упродовж другої половини XIX – початку XX ст., з метою залучення його інформаційного потенціалу до наукового обігу та у дослідженнях з історії України.

Ключові слова: київський цивільний губернатор, київське губерньське правління, чиновник, місцеві установи, Київська губернія.

Науковий керівник: *Рубльов О. С.*, учений секретар Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Організація ефективної моделі управління окремими адміністративно-територіальними одиницями, нормативне забезпечення правового статусу посадовців всіх рівнів, розподіл повноважень між структурними ланками управлінського апарату, узгодження інтересів центру і периферії є важливими завданнями й викликами, що постали перед сучасною Україною, яка переживає етап подальшої розбудови своєї державності, необхідності здійснення реформи децентралізації влади в умовах геополітичного протистояння і формування нових засад світоустрою.

У цьому контексті дослідження історичного досвіду управління українськими губерніями та їхнього місця у державній структурі Російської імперії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. з огляду на історичні особливості розвитку різних регіонів України, в умовах формування індустріального суспільства, є науково цінними. Відтак висвітлення механізму діяльності владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні, зокрема Київської губерньської адміністрації, є актуальним для сьогодення. Зважаючи на це, надзвичайно важливим є джерелознавче дослідження, покликане з'ясувати ступінь

репрезентативності джерельної бази для всебічного вивчення зазначеної проблематики.

У сучасній українській історіографії питання джерелознавчого огляду функціонування київської губернської історіографії практично не розглядалося. Окремі аспекти проблеми висвітлені працівниками Держархіву Київської області (С. Каменєва [2]). Зокрема, працівниками Держархіву Київської області було підготовлено анований реєстр дореволюційних фондів (до 1917 р.) [1]. У довідник увійшли характеристики фондів, що діяли на території Київської губернії та сучасної Київської області, а також інформація про передані, об'єднані та приєднані фонди. Джерелознавчий огляд питання функціонування київської губернської адміністрації кінця XVIII – першої половини XIX ст. здійснив у своєму дисертаційному дослідженні А. Черепанов [4]. Мета роботи полягає у визначенні ступеня репрезентативності джерельної бази при вивченні історії київської губернської адміністрації (1860-ті – 1917 р.), проведенні комплексного джерелознавчого аналізу та встановленні інформаційного потенціалу фондів Державного архіву Київської області.

Становлення та функціонування інститутів влади вимагало офіційного документування їхньої діяльності, архівування та збереження документів поточного діловодства. Завдяки цьому в архівних установах відклалися цінні документи з історії України. Матеріали з дослідження історії київської цивільної губернської адміністрації знаходяться на зберіганні у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Державному архіві Київської області (далі – Держархів Київської області), Державному архіві м. Києва (далі – Держархів м. Києва).

У свою чергу найбільшу наукову цінність становлять матеріали, що зберігаються у Держархіві Київської області. Серед архівних фондів, що репрезентують історію київської цивільної губернської адміністрації є: Ф. 1 – Київське губернське правління, Ф. 2 – Канцелярія київського цивільного губернатора, Ф. 4. – Київське губернське у селянських справах присутствіє, Ф. 8. – Київський губернський опікунський про тюрми комітет, м. Київ, Ф. 9. – Київське губернське у міських справах присутствіє. Київське губернське у земських і міських справах присутствіє, Ф 10. – Київське губернське у справах про товариства присутствіє, Ф. 12. – Київське губернське з військової повинності присутствіє, Ф. 14. Київська губернська комісія народного продовольства при губернському правлінні, Ф. 16. Київський губернський віспаний комітет при Київському губернському правлінні, м. Київ, Ф. 17. Київське губернське церковно-будівельне присутствіє при Київському губернському правлінні, м. Київ, Ф. 35. Київська губернська креслярня при губернському правлінні, м. Київ, Ф. 36. Київський губернський землемір при губернському правлінні, м. Київ, Ф. 189. – Київський губернський голова дворянства, Ф. 280. – Київська казенна палата; Ф. 294. – Київське губернське казначейство, м. Київ, Ф. 502. Формулярні списки чиновників Київської губернії, м. Київ, Ф. 504. Київське губернське про прибутковий податок присутствіє, м. Київ, Ф. 518. Київський губернський комітет у справах дрібного кредиту, м. Київ, Ф. 352. Київський губернський комітет

громадського здоров'я, м. Київ, Ф. 354. Київський губернський комітет попечительства про народну тверезість, м. Київ, Ф. 358. Керуючий канцелярією Київського цивільного губернатора Жандр П. А., м. Київ, Ф. 804. Київський губернський статистичний комітет, м. Київ, Ф. 868. Київська губернська землевпорядна комісія, м. Київ.

Перша згадка про Держархів Київської області датується 1782 р., як про архів Київського намісництва (документи архіву були частково знищені під час пожежі). Після створення у 1797 р. Київської губернії архів Київського намісництва був перейменований у Київський губернський архів й був структурним підрозділом Київського губернського правління [3, с.4]. Будівля київського губернського архіву з початку свого існування знаходилась у Маріїнському палаці (м. Київ) (у документах російською мовою – «Государевом дворце»), пізніше – після чергової пожежі – у будинку поручика Анненкова (вул. Володимирська), а з 1857 р., після побудови будинку присутніх місць (вул. Володимирська, 15), фонди архіву було перевезено у його підвали. Станом на 1874 р. у київському губернському архіві зберігалось близько 20 мільйонів документів. Після 1917 р. частина архівних установ, що існували на Київщині, залишилися безгосподарними, інші були знищені. У 1917-1919 рр. більшість імперських губернських установ припинили своє існування. Проте їх документи, що вже були здані до архіву, продовжували зберігатись у сховищах, розташованих по вул. Володимирській, 15, під опікою архівної секції Товариства охорони мистецтва та старовини. Ця ж секція опікувалась і документами інших 24-х ліквідованих установ, які, за ініціативою першого радянського коменданта м. Києва – М. Щорса, були сконцентровані у приміщеннях на території сучасного Національного історико-культурного заповідника «Софія Київська». Першою адресою державного архіву з часу його офіційного створення у радянський період стала вул. Короленка, 22, за іншими відомостями – 22 а (нині – Володимирська), у м. Києві. 22 травня 1922 р. було створено Центральний історичний архів. Основою новоствореної документальної колекції стали документи Київського губернського архіву та матеріали ліквідованих установ, що існували в м. Києві та Київській губернії до 1917 р., а також радянських установ, ліквідованих на час організації державного архіву. Структура державного архіву на той час складалась з 2-х секторів – організаційно-технічного та сектору агітації і пропаганди. З роками розширялась документальна база, а тематика і профіль фондів визначали назви нових відділів. У 1932 р. у зв'язку із створенням Київської області, Київський Центральний історичний архів перейменований на Київський обласний історичний архів та підпорядкований Київському обласному архівному управлінню при Київському облвиконкомі. У цей період фонди державного архіву багато разів переміщували з одного приміщення до іншого, у зв'язку з чим значну кількість документів було пошкоджено, а фонди перемішано. У 1941 р. на зберіганні в архіві перебувало 5 677 фондів, 3 888 550 справ та 30 тонн документальних матеріалів у розсипу, які знаходились у сховищах різних районів м. Києва. Після організації у м. Києві Центрального державного історичного архіву, який розпочав роботу 1 січня 1944 р., до нього були передані

архівні фонди установ та організацій, що існували до 1917 р. діяльність яких виходила за межі Київської губернії. У зв'язку з цим, Київський обласний історичний архів отримав нову назву – Київський обласний державний архів [1, с. 28].

У 1949 р. працівники архіву почали науково-технічну обробку 20000 од. зб. і 1200 кг. паперів, виявлених після перевірки наявності документальних матеріалів фонду (1948 р.), а також справ отриманих у невпорядкованому стані з ЦДІА УРСР у м. Києві. Заголовки одиниць зберігання, упорядкованих в 1949-1952 рр., у своїй більшості розкривають зміст документів. Документальні матеріали кінця XVIII – першої половини XIX ст. внесені до хронологічно-тематичного опису, документальні матеріали другої половини XIX – початку XX ст. були описані за структурним підходом. Журнали присутності київського губернського правління внесені до окремого опису. У 1958-1960 рр. проводилося виділення з опису №295 документальних матеріалів фондів губернських присутностей, комісій та комітетів, які були механічно ушиті архівістами губернського правління в «Загальний хронологічний» опис [1, с.28-29].

Документи Держархіву Київської області становлять основну частину архівних джерел, використаних у дослідженні. Це фонди губернських органів державної влади, що містять фактичний матеріал з питань функціонування різних управлінських інституцій Київської губернії (київського цивільного губернатора, київського губернського правління, різних губернських комітетів, комісій та присутностей). Так, у ф. 1 – Київське губернське правління, знаходяться матеріали з організації управління Київського губернського правління, листування з питань фінансово-економічного життя губернії, заснування та контролю діяльності у губернії різноманітних установ, чиновничого апарату тощо (оп. 295, оп. 336). Аналіз документів цього фонду дозволяє вивчити і проаналізувати функціональні компетенції київського губернського правління й визначити його як головний організаційно-розпорядчий та виконавчий адміністративний орган управління губернією. Аналіз документів діяльності різних відділень київського губернського правління, комісій, комітетів, присутностей надає можливість визначити соціально-політичний портрет їхнього кадрового складу (ф. 10, ф. 11, ф. 12, ф. 14, ф. 16, ф. 282, ф. 352, ф. 354, ф. 381, ф. 384, ф. 504, ф. 511, ф. 518, ф. 1505). У фонді 2 – канцелярія київського цивільного губернатора, зберігається офіційне листування губернатора з різними губернськими інституціями, міністерствами, а також з установами повітового та волосного рівнів, доповідні записки, рапорти на ім'я губернаторів (переважно про порушення законодавства, циркулярів губернатора та вищих інстанцій), у них зафіксовано інформацію щодо практичної діяльності органів державної влади у Київській губернії (оп. 7, оп. 142, оп. 148, оп. 195).

Важливими архівними документами, в яких відтворюється конкретна діяльність чиновників київської цивільної губернської адміністрації є: донесення повітових справників, чиновників, що служили у київському губернському правлінні (лікарського інспектора, архітектора, землеміра), прохання приватних осіб і відповіді на них представників губернської адміністрації (ф. 1, ф. 7, ф. 35,

ф. 36, ф. 804, ф. 868, ф. 1260). Цей вид джерел цікавий тим, що у ньому зафіксовано особистісний аспект діяльності чиновників. Разом з тим, джерела цієї групи, з точки зору достовірності представленого у них матеріалу, мають суб'єктивний характер, тому використовуються автором як додатковий матеріал.

Не менш важливим для написання наукового дослідження стало опрацювання формулярних списків чиновників київської цивільної губернської адміністрації, які склалися на кожного чиновника (ф. 1, оп. 315; ф. 502, оп.1). У них фіксувалися найважливіші відомості: походження, вік, сімейний стан, віросповідання, нагороди, службовий шлях, освіта і т.д. Зокрема у описі 315, фонду 1 – Київське губернське правління, Держархіву Київської області, зберігаються у переважній більшості формулярні списки чиновників канцелярії київського цивільного губернатора, київського губернського правління. Опрацювання формулярних списків дозволило нам точно встановити імена та особисті дані, оцінити професійний рівень, національну приналежність чиновників київської цивільної губернської адміністрації різних рівнів, що у різні часи несли службу в штаті управлінських інституцій, визначити статистику національної, релігійної приналежності вищих імперських чиновників Київської губернії.

Таким чином, залучення у науковий обіг матеріалів Держархіву Київської області дозволить більш ґрунтовно проаналізувати механізм функціонування та удосконалення київської цивільної губернської адміністрації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Перш за все, це матеріали, що відносяться до питань вивчення діяльності інституту київського цивільного губернатора, інституту київського губернського правління, чиновників київської цивільної губернської адміністрації. Ці питання практично не вивчені у сучасній історичній науці. Архівні матеріали, використані у дослідженні, дозволяють розкрити маловивчені, невідомі проблеми функціонування інституту київського цивільного губернатора, інституту київського губернського правління, канцелярії київського цивільного губернатора і їх діяльність у Київській губернії.

Примітки

1. Державний архів Київської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду / Відп. ред. С. Каменева; Авт.-упорядн.: О. Беляя, Г. Бойко, А. Грищенко. Державна архівна служба України; Державний архів Київської області. – К., 2014. – 572 с.

2. Каменева С. «Губернію Київську здав.... Губернію прийняв...» (із документів Державного архіву Київської області) / С. Каменева // Архіви України, 2017. – № 3/4. – С.147-155.

3. Каталог виставки оригінальних карт «Київщина на картах ХVІ-ХІХ століття», до 85-річчя утворення Київської області / упоряд. О. Беляя, Т. Чухліб. – К., 2017. – 34 с.

4. Черепанов А. Київська губернія в першій половині ХІХ ст.: історико- правові, соціокультурні виміри: дис... кан. іст. наук, спец. 07.00.01 «історія України» / А. Черепанов. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 262 с.

УДК 329 (477)«1917/1918»

Оксана ДОВГАЛЕЦЬ
(м. Рівне)

Джерела з вивчення історії діяльності політичних партій національних меншин у складі Української Центральної Ради

У статті проаналізовано основні групи джерел з вивчення історії діяльності політичних партій національних меншин у складі Української Центральної Ради.

Ключові слова: Центральна Рада, загальноросійські політичні партії, партії національних меншин.

Науковий керівник: *Гуменюк О. В.*, доцент кафедри Історії України Рівненського гуманітарного університету, кандидат історичних наук, доцент.

Вивчаючи добу Української революції 1917-1921 рр. дослідники значну увагу приділяють аналізу діяльності політичних партій на різних етапах революції. Особливий інтерес становить період Української Центральної Ради, яка стала першим вітчизняним органом, що виконував функції парламенту. Як і всі парламенти світу Центральна Рада структурно поділялася на партійні фракції, які й визначали курс державотворення. Крім українських партій до складу Центральної Ради входили представники партій національних меншин, діяльність яких у її складі є недостатньо вивченою.

Дослідженням історії політичних партій національних меншин у період Центральної Ради займаються вітчизняні дослідники: В. І. Гусєв, О. М. Голікова, Г. О. Лебедева, О. М. Любовець, М. В. Потапенко, В. Ф. Солдатенко та ін. У своїх працях вони дають загальну характеристику джерельної бази дослідження.

Аналіз діяльності політичних партій національних меншин у складі Центральної Ради спирається на достатньо репрезентативну джерельну базу, яка складається з різноманітних матеріалів різного походження. Загалом можна виділити кілька основних груп джерел: архіви; збірники документів; преса; мемуари та спогади.

За традиційною схемою класифікації наявний масив джерел поділяється на неопубліковані та опубліковані джерела.

До неопублікованих джерел відносяться матеріали та документи, які зберігаються в архівах. Документи, на основі яких можна розкрити зазначену тему знаходяться у двох центральних державних архівах – Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Багатий фактологічний матеріал містять фонди ЦДАВО України. Насамперед, це фонди керівних органів Центральної Ради. Одним із основних фондів є Ф. 1115 – Фонд «Українська Центральна Рада». У цьому фонді зберігаються протоколи

загальних сесій Центральної Ради та засідань Малої Ради. Вивчення цих протоколів дає можливість проаналізувати структуру Центральної Ради, виокремити її складові елементи – фракції загальноросійських, єврейських та польських партій. Аналіз матеріалів засідань Центральної Ради та Малої Ради дозволяє відтворити процес українського державотворення й участь у ньому політичних партій національних меншин, з'ясувати позицію кожної окремої партії під час голосування та прийняття певних рішень. Ці матеріали розкривають ставлення партій національних меншин до Центральної Ради, Генерального Секретаріату, до вимог українського національно-визвольного руху.

Розкрити основні напрями урядової політики щодо національних меншин допомагає використання матеріалів наступних фондів: Ф. 1063 – Фонд «Генеральне секретарство Української Центральної Ради (1917-1918)», Ф. 1064 – Фонд «Рада Міністрів Української Держави (1918)», Ф. 3690 – Фонд «Державний контроль Української Народної Республіки (1917-1918)». Доповнюють інформацію щодо діяльності конкретних національних секретарств документи фондів: Ф. 1748 – Фонд «Генеральне секретарство з єврейських справ Української Народної Республіки (1917-1918)», Ф. 1854 – Фонд «Міністерство у єврейських справах Української Держави (1918)», Ф. 2225 – Фонд «Міністерство польських справ Української Держави» (1918)», Ф. 2592 – Фонд «Генеральне Секретарство національних справ Української Центральної Ради (1917 -1918)». Аналіз матеріалів перерахованих фондів розкриває особливості співпраці між українськими урядовими партіями та партіями національних меншин, показує рівень підтримки останніх державної політики в питаннях національного будівництва.

Матеріали з історії діяльності загальноросійських і єврейських політичних партій містять фонди ЦДАГО України. Відомості про РСДРП обох течій – більшовицької та меншовицької – розміщені у фондах: Ф. 17 – «Фонд Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт (1921-1929)», Ф. 57 – Фонд «Колекція документів з історії Комуністичної партії України», Ф. 265 – Фонд «Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)» та ін.

В архіві маються документи ще однієї загальноросійської партії – Партії народної свободи. У Ф. 268 – Харківський губернський і міський комітети Партії народної свободи – зібрані матеріали щодо діяльності одного з трьох основних центрів кадетів в Україні.

У ЦДАГО України є окремий фонд, де зберігаються матеріали щодо функціонування єврейських політичних партій: Ф. 41 – Єврейські політичні партії та організації. У фонді сформовані справи з історії окремих партій. Зокрема, Бунду, Єврейської робітничої партії соціалістів-територіалістів, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон», партії сіоністів. Ознайомлення з документами фонду дозволяє з'ясувати позицію партій щодо основних питань революції, їхнє ставлення до українського національно-визвольного руху, а також чисельність та регіональне представництво партійних осередків.

До категорії неопублікованих джерел відносяться й матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Зокрема, у фонді Х «Всеукраїнська академія наук» зберігаються спогади С. Добжинського «Польська контрреволюція на Україні». У фонді XI «Шелухін С.» безпосередньо до теми дослідження відноситься справа 3382 «Українська Народна Республіка. Діяльність департаментів Міністерства польських справ: освіти, національного самоврядування та загальних справ. 1917- 1918 рр.».

До групи опублікованих джерел відносяться збірники документів, матеріали тогочасної преси та мемуари.

Значний інформативний матеріал зібрано у різноманітних збірниках документів, які виходили в різний хронологічний проміжок. Тут можна виділити кілька підгруп: збірники документів із історії революції, що вийшли в радянський період; збірники документів із історії Української революції; збірники документів політичних партій; хрестоматії з історії України.

Збірники документів, які вийшли в радянський період, формувалися за жорсткими ідеологічними критеріями, переважно там зібрані матеріали, що стосуються партії більшовиків та перемозі «Великої Жовтневої революції» [2, 12]. Використання цих збірників можливе лише за умов відкидання ідеологічного навантаження. Значним фактологічним матеріалом наповнено видання «1917 год на Киевщине: хроника событий», створено на основі зібрання фактів про революційні події 1917 [1].

Одними з основних джерел є збірники документів із історії Української революції. Насамперед, це двохтомник «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали» [17, 18]. У збірнику подано протоколи сесій Центральної Ради, засідань Малої Ради та Генерального секретаріату, а також тексти ухвалених цими державними органами різноманітні постанови, звернення, циркуляри, декларації і т.п. Для висвітлення теми дослідження першочергове значення мають саме протоколи засідань, адже їхнє вивчення дає змогу проаналізувати позицію партій національних меншин під час прийняття тих чи інших рішень, зрозуміти особливості їхнього сприйняття подій Української революції та мотивацію ставлення до процесів відродження української державності. Значний фактологічний матеріал містить збірник «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали» [10].

Партійні програмні документи, резолюції та постанови різних партійних форумів партій національних меншин зібрані в окремих збірниках [8, 14, 15].

За роки незалежності України вийшла з друку значна кількість різноманітних хрестоматій, де зібрані документи з різних історичних періодів, зокрема, й періоду Української революції [9 та ін.].

Розширює інформацію й література довідкового характеру. Зокрема, енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» [3].

Цінним джерелом є тогочасна преса. Характеризуючи цю групу джерел також можна виділити кілька підгруп: офіційні видання Української Центральної Ради та Генерального секретаріату; партійна преса; непартійна преса.

Офіційна преса є цінним джерелом щодо висвітлення результатів роботи державних структур. Так вивчення матеріалів, що друкувалися на шпальтах «Вістей з Української Центральної Ради» та «Вісника Генерального Секретаріату Української Народної Республіки», дає можливість прослідкувати динаміку формування основних напрямів урядової політики в національному питанні.

Багата на фактологічний матеріал періодика політичних партій. Практична кожна провідна політична партія видавала в роки революції власні періодичні органи. Численні періодичні видання мали загальноросійські партії. Зокрема, кадети: «Вестник партии Народной Свободы»; російські есери: журнал «Партийные известия партии эсеров», Центральний орган есерів «Новое дело», органи Київської організації есерів «Воля народа», Харківської – «Земля и воля», Катеринославської – «Трудовой народ»; меншовики: журнал «Партийные известия ЦК РСДРП», органи Київського комітету РСДРП(м) – «Знамя труда», Харківського – «Социал-демократ», Одеського – «Южный рабочий» та ін.

Мали свої періодичні видання й єврейські та польські партії, які видавалися як російською, так і польською та єврейською мовами: орган районного комітету Бунду для Катеринославської, Харківської, Таврійської губерній та Донської області «Наше слово», що виходив російською мовою; польська газета «Dzeinnik Kijowski». На сторінках партійної преси друкувалися матеріали та рішення партійних з'їздів і конференцій, оприлюднювалися документи програмного характеру, а також висвітлювалася діяльність представників партій національних меншин у складі Центральної Ради, Малої Ради та Генерального Секретаріату.

Суттєве доповнення інформації щодо діяльності політичних партій національних меншин дають матеріали формально непартійної преси. Зокрема, «Киевлянин», «Киевская мысль», «Последние новости» та ін. Висвітлюючи поточні суспільно-політичні події, ці газети друкували повідомлення щодо різноманітних партійних заходів, відозви та рішення вищих партійних органів, інформацію з місць щодо діяльності регіональних осередків тої чи іншої партії, а також інформацію про роботу державних органів влади.

Важливим джерелом для дослідження діяльності партійних фракцій національних меншин у Центральній Раді є джерела особового походження – щоденники, мемуари та спогади активних учасників революційних подій. Їх також можна поділити на спогади українських політичних діячів та членів політичних партій національних меншин.

Насамперед, це спогади та щоденники відомих діячів українського національно-визвольного руху – В. Винниченка [4], М. Грушевського [6], Д. Дорошенка [7], М. Ковалевського [11] та ін. Істотне значення для розуміння позицій національних партій доби Центральної Ради мають мемуари та щоденники їхніх лідерів. Зокрема, А. Гольденвейзера [5], М. Рафеса [16], П. Мілюкова [13], О. Керенського [10].

Ці джерела цінні тим, що написані через незначний проміжок часу після подій, учасниками яких були їхні автори, тому там відтворено атмосферу тогочасного політичного життя. Попри певне суб'єктивне висвітлення подій, в цих роботах

зібрано документи політичних партій, охарактеризовано їхню позицію під час роботи сесій Центральної Ради та засідань Малої Ради.

Отже, джерельна база з вивчення історії діяльності політичних партій національних меншин у складі Української Центральної Ради складається з масиву різноманітних за походженням, змістом і формою неопублікованих і опублікованих матеріалів і документів.

Примітки

1. 1917 год на Киевщине: хроника событий / сост.: А. Иргизов и др.; под ред. В. Манилова. – К.: Гос. изд-во Украины, 1928. – 583 с.
2. Великая Октябрьская революция. Хроника событий. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 741 с.
3. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. / Відповід. ред. І.Ф. Курас. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
4. Винниченко В. Щоденник: У 2-х т. / В. Винниченко. – Едмонт-Нью-Йорк, 1980-1983.
5. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) / А.А. Гольденвейзер // С. 1-35.
6. Грушевський М. Статті, спогади, документи і коментарі / М. Грушевський // Записки НТШ. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978. – 238 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). Частина друга: З початків відродження української державності (доба Центральної Ради) / Дорошенко Д. // Український історичний журнал. - 1993. - № 3. - С. 104-114.
8. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століття. Документи і матеріали. – К.: НАН України, 2002. – 280 с.
9. Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. – Вид. 2-е, перероб. і доп. / Упоряд. С.М.Клапчук та ін. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 2. – 336 с.
10. Керенський А.Ф. Россия на историческом повороте. Мемуари / А.Ф. Керенский. – М.: Республика, 1993. – 384 с.
11. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбург, 1960. – 720 с.
12. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898 - 1970. – Т. 1: 1898–1917 / за ред.: П.М. Федосєєва, К.У. Черненко. – Пер. з 8-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1978. – 516 с.
13. Милуков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милуков. – М., 2001. – 638 с.
14. Програмные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX – 1917 г.): Сборник документов. / Состав. В. М. Фомин. – М.: ИНИОН РАН, 1996. Вып.1. – 196 с., Вып.2. – 202с.
15. Программы документы политических партий и организаций. Хрестоматія для изучающих политическую историю XX века. – М.: Ин-т научной информации по общ. наукам, 1990. – 285 с.
16. Рафес М. Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») / М. Г. Рафес. – М.: Госиздат, 1920. – 168 с.
17. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. / Упоряд. В.Ф. Верстюк та ін. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.
18. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. / Упоряд. В.Ф. Верстюк та ін. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 423 с.
19. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

УДК 94:070(477)«1945/1950»

Вікторія ЖУРАВЕЛЬ
(м. Чернігів)

Журнал «Перець» у повоєнні роки

Проаналізовано діяльність сатирично-гумористичного журналу «Перець» у післявоєнні роки, події, які відбувалися та яким чином це відображалось на житті населення.

Ключові слова: журнал «Перець», гумор, сатира.

Науковий керівник – *Острянюк А. В.*, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, доцент.

Перші повоєнні роки були певним викликом для населення, яке мало адаптуватися до нового життя, забезпечити себе та свої родини, відродити свій край та відновити умови для повноцінного життя. В цей час продовжує видаватися сатирично-гумористичний журнал «Перець», у матеріалах якого було відображено реалії життя простих громадян і в сатирично-гумористичній формі подано парадокси системи, вади суспільства та виклики, які постали після закінчення війни.

Останнім часом дослідження журналу «Перець» дедалі активізується. В історіографії з'явилася низка статей присвячених українській гумористиці та журналу «Перець». Вагоме значення має дослідження К. Єремєєвої [32], в якому здійснено комплексний аналіз матеріалів журналу «Перець» як політичного гумору УРСР. У праці В. Костюка і І. Заноги [34] представлено узагальнений аналіз специфіки творення комічного в радянській та пострадянській періоди. У роботі А. Якубець [38] розглянуто сатиричне відображення музейної справи та охорони пам'яток історії і культури на сторінках журналу «Перець». О. Кузьмич [35] дослідив літературну мову журналу та проаналізував фразеологізми, які були притаманні публікаціям часопису. Однак, комплексного дослідження діяльності журналу «Перець» у післявоєнні роки, здійснено не було. Зважаючи на це, варто розглянути особливості діяльності журналу «Перець» в зазначений період, дослідити настрої населення та їх діяльність.

Метою дослідження є представлення інформаційного потенціалу журналу «Перець» у післявоєнний час. Для досягнення поставленої мети передбачається реалізація наступних завдань: дослідити історію створення, розвитку та зміни в діяльності журналу «Перець»; прослідкувати зміни, які відбувалися в країні і яким чином вони позначилися на діяльності видавництва.

Українська сатирична преса, активно розвивалася в першій половині ХХ століття. В цей час, широкого розголосу набуло нове сатирично-гумористичне видання «Червоний Перець» (з часом перейменують на «Перець»), яке в продовж

20-30-х років об'єднало навколо себе провідних сатириків, гумористів та карикатуристів України.

Ілюстрований журнал «Червоний перець» було заснований у 1922 році в Харкові В. Елланом-Блакитним за сприяння О. Вишні. Цього року, впродовж квітня та травня, вийшло 2 номери кольорового журналу накладом 5000 примірників, на 16 сторінках кожний. Редактором був В. Проноза, художнім редактором – Б. Кратко, а відповідав за видання В. Блакитний (Елланський). Проте за браком ресурсів видавництво було призупинене і поновлено лише в 1927 році.

В. Еллан-Блакитний писав, що журнал повинен «оживити промисловість, культуру та господарство Радреспубліки... Мажучи його струччям... ушкоджені органи суспільного організму, примусимо їх оживити палахкотіти веселим червоним кольором» [29, с. 7].

З часом журнал було поновлено як двотижневик, який виходив українською мовою упродовж 1927–1934 рр. як додаток до урядового видання УСРС «Вісті ВУЦВК». В цей період посаду редактора обіймав Василь Чечвянський.

Через репресивні заходи проти представників редакторського відділу «Червоного перця», журнал не видавався з 1935 до середини 1941 р. Діяльність журналу поновили навесні 1941 р. в Києві під новим заголовком – «Перець». У цей період журнал виступав у якості друкованого органу Центрального Комітету Комуністичної партії України [37, с. 112].

У 1942 р. «Перець» тимчасово не друкувався через окупацію території України, але друкували «Перчицю» – листівку-плакат журналу сатири і гумору «Перець».

Повноцінну діяльність журнал відновив у 1943 р., видавався видавництвом ЦК КП(б)У «Комуніст» у Харкові, після видавався видавництвом ЦК КП(б)У «Радянська Україна» в Києві.

До складу редакційної колегії входили: О. Вишня (П. Губенко), С. Воскрекасенко, Ол. Громов, Юр. Дольд, М. Карпов (відп. редактор), П. Козланюк, О. Козюренко, Л. Паламарчук (Лука Вертеп/ Лука Гуска), Я. Галан, Ф. Маківчук, О. Міхалевич. Талановито оформлювали і ілюстрували матеріал художники «Перця»: Бе-Ша (Б. Шаповал), В. Гливенко, Грі, К. Агніта та інші.

Ще в ході війни чільне місце в журналі починає грати тема боротьби з недоліками в господарському житті республіки, з негативними явищами, які заважали відновлювальним роботам. Ця тематика стала провідною в післявоєнні роки [39, с. 275].

У липні 1945 р. Л. Паламарчука переведено на керівну державну роботу, у зв'язку з чим на деякий час «Перець» очолював М. Карпов.

Проте повоєнний час для України був насичений низкою подій, в тому числі хвилями ідеологічних репресій. Вони здійснювалися під гаслом боротьби проти «націоналізму» і впродовж 1946–1948 рр. було ухвалено низку ідеологічних постанов ЦК КП(б)У, які активно цьому сприяли. Першими під гоніння потрапили: творча та наукова інтелігенція, яких звинуватили, що вони намагалися «отруїти свідомість молоді, завдати шкоди справі ідейного вихання радянського

народу». Звинувачення не минули «Перець» й у серпні 1946 р. в газеті «Правда» розкритикували журнал, в якому партійні чиновники також відшукали «хибні» матеріали [36, с. 160]. Відгукнувшись на виступ «Правди», оргбюро 4 жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про журнал сатири та гумору «Перець», в якій констатовалося: «... незадовільне ведення журналу... втративши політичну цілеспрямованість, редакція журналу стала на неправильний шлях, надаючи місце на сторінках журналу ідеологічно шкідливим писанням і вульгарним вправам низькопробних гумористів (П. Лубенському, Ю. Дольду, І. Ляпіну, М. Куценку)». Карикатури «перекручували дійсність», змальовуючи радянських людей «дурними та злими обивателями». ЦК КП(б)У зобов'язав: «... викривати «українсько-німецьких націоналістів», боротися з «проявами всякого роду ідеологічних перекручень» у висвітленні питань історії, літератури та мистецтва» [33, с. 162-163]. ЦК КП(б)У звільнив М. Карпова від обов'язків редактора журналу «Перець» і затвердив у жовтні 1946 р. на цій посаді Ф. Маківчука.

До цього моменту, Федір Маківчук був призначений спочатку відповідальним секретарем, а тільки через певний час редактором журналу «Перець», який він очолював сорок років з 1946–1986 роки. За цей час тираж журналу зріс з 50000 до 2500000 мільйонів примірників. Значно оновилися і редакційна колегія, до якої увійшли О. Вишня, Я. Галан, О. Михалевич, А. Козюренко. Нова редакція доклала чимало зусиль до того, щоб зробити журнал більш цілеспрямованим, злободенним, політично гострим, цікавим і привабливим за своїми художніми якостями. Велику допомогу надала їй в цьому та критика з боку Центрального Комітету партії, якої незабаром зазнав журнал «Крокодил». До журналу були залучені досвідчені літератори і художники, а також молоді журналісти. Зміцнилися зв'язки з читачами.

У післявоєнні роки тираж «Перця» збільшився у 60 разів і посідав друге місце у світі по тиражах споріднених журналів і п'яте місце – серед найбільш розповсюджених центральних журналів СРСР.

Економічні теми не особливо були висвітленні, причину члени редакції пояснювали наступним чином: «... серед економістів нема фейлетоністів, а серед фейлетоністів немає економістів. І це вже не такий великий гріх журналу. Головним для «Перця» є нещадний бій усьому, що перечить радянському способу життя, нормам комуністичної моралі, одним словом усьому тому, що ми зємо антиподами комунізму» [31, с. 1].

Приділялась увага викриттю підступних дій зовнішніх ворогів та вихованню ненависті до фашизму. Про скоєні німцями та їх «українськими» посібниками злочини в роки війни журнал повідомляв із гнівом та зневагою. Висміювалися поразки ворога та окреслювались труднощі, з якими зіткнулися німці та їх союзники. Усі ці події гармонійно і красномовно були оформленні в гумористичних текстах та підкріплені яскравими зображеннями, які доповнювали поданий матеріал.

Так, кожний номер «Перця» вмщував фотодокументи, карикатури, фейлетони й памфлети, що викривали англо-американських паліїв війни – мерзенних ворогів миру, прогресу й культури. «Перець» висміював гнилу буржуазну культуру і так

звану західну демократію й свободу. Боротьба народів світу за мир і проти американо-англійських паліїв війни та їх лакеїв з відродженого Уолл-стрітом II інтернаціоналу – одна з основних і головних тем початку 1950-х років. [30, с. 1].

Продовжували розміщувати в номерах гумористичні оповідання, пародії, епіграми, в яких викривали ідеологічні перекручення в літературі, мистецтві, також висміювали затискувачів критики, тих, що замазували будь-які помилки, взаємно вихваляли один одного, насаджували штучну дружність.

Помітні змінили у редакційній політиці почали відбуватися після XX з'їзду КПРС. Зріс ідейно-художній рівень, бойовитість, активність журналу в рішенні питань великої суспільної ваги, виріс його авторитет в масах. Значну роль у розбудові відіграла Всеукраїнська нарада сатириків, гумористів, фейлетоністів і художників, проведена редакцією журналу «Перець» у 1956 р.

Таким чином, матеріали журналу «Перець» є важливим джерелом для дослідження післявоєнного часу, де можна дослідити настрої населення, соціальне становище та прослідкувати вплив Комуністичної партії на діяльність журналу. Цінною складовою є невід'ємна приближеність журналу «Перець» до українського народу, від початку свого заснування у 1922 р. і до цього часу. Матеріали журналу залишаються й надалі актуальними для різнопланового дослідження повоєнного часу та інших періодів України.

Примітки

1. Перець. – 1945. – № 3-4.
2. Перець. – 1945. – № 11-12.
3. Перець. – 1945. – № 21-22.
4. Перець. – 1946. – № 1-2.
5. Перець. – 1946. – № 12-13.
6. Перець. – 1946. – № 23-24.
7. Перець. – 1947. – № 7.
8. Перець. – 1947. – № 10.
9. Перець. – 1947. – № 18.
10. Перець. – 1948. – № 2.
11. Перець. – 1948. – № 14.
12. Перець. – 1948. – № 22.
13. Перець. – 1949. – № 3.
14. Перець. – 1949. – № 8.
15. Перець. – 1949. – № 17.
16. Перець. – 1950. – № 6.
17. Перець. – 1950. – № 11.
18. Перець. – 1950. – № 20.
19. Перець. – 1951. – № 5.
20. Перець. – 1951. – № 19.
21. Перець. – 1952. – № 7.
22. Перець. – 1952. – № 16.
23. Перець. – 1953. – № 9.
24. Перець. – 1953. – № 15.
25. Перець. – 1954. – № 3.
26. Перець. – 1954. – № 14.

27. Перець. – 1955. – № 1.
28. Перець. – 1950. – № 13.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1766. – Арк. 233.
30. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 24.
31. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 668. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 3.
32. Єремєєва К. Політичний гумор Радянської України у 1941-1991-х рр. (на прикладі журналу «Перець»): Монографія. 2016. – 257 с.
33. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х т./ Голова В. І. Юрчик. Т. 2: 1941–1976. К.: Вид-во політичної літератури України. 1977. С. 162–163.
34. Костюк В., Занога І. Засоби комічного в сатирично-гумористичному журналі «Перець» (радянський та пострадянський періоди) / В. В. Костюк, І. О. Занога // Вісник Харківського національного університету. 2013. №5. С. 36–40.
35. Кузьмич О. Фразеологізми як засоби комічного в мові українського журналу «Перець» // Дослідження з лексикології і граматики української мови. 2011. № 11. С. 139-145.
36. Сірук Н. Постанова ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних компаній в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.)// Наукові записки: Серія «Історія». 2016. №2. Ч.3. С. 158–162.
37. Собкар І. Український журнал «Перець» у парадигмі сатиричної публіцистики // Вісник Дніпровського університету. 2017. №17. С. 109–114.
38. Якубець А. Музейна справа та охорона пам'яток історії і культури як об'єкт радянської сатири: на основі публікацій журналу «Перець» (1956-1985) // Праві Центру пам'яткознавства. 2014. №26. С. 176–187.
39. Стыкалин С., Кременская И. Советская сатирическая печать 1917-1963. – М. – 376 с.

УДК 930:37(477.83/86)"1850/1900"

Ігор ШЕВЧЕНКО
(м. Київ)

Місце і роль організації «Просвіта» в історії українського культурно-політичного руху Східної Галичини другої половини ХІХ ст.: новітня історіографія

Проаналізовано новітню історіографію проблеми створення та діяльності організації «Просвіта» у Східній Галичині другої половини ХІХ ст. Визначено її місце та роль в історії українського культурно-політичного руху, виявлено перспективні напрями подальшого наукового вивчення українського просвітницького руху.

Ключові слова: «Просвіта», новітня історіографія, національно-визвольний рух, просвітницький рух, Східна Галичина, українська інтелігенція, Статут, перспектива вивчення.

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

У 2018 р. виповнюється 150 років із часу заснування доленосної для історії України організації «Просвіта» (1868 р.) та 30 років із часу її «другого народження» – відновлення діяльності у 1988 році під назвою Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка. З огляду на це більш актуальними постають питання висвітлення діяльності цієї організації, її впливу на українське населення та на український рух у цілому. У цій статті автором зроблена спроба розкрити напрямки діяльності культурно-освітнього товариства «Просвіта» та вклад членів товариства у розвиток вітчизняної освіти і науки. На прикладі діяльності «Просвіти» доводиться думка, що історичний розвиток Галичини другої половини ХІХ ст. ознаменувався періодом безпрецедентного піднесення українського національно-визвольного руху і став безпосереднім переходом української нації до політичного етапу свого розвитку.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. в українській історичній науці ознаменувались початком процесу змін, що були зумовлені національно-визвольними та демократичними рухами в умовах розпаду СРСР та його тоталітарної системи й призвели до утворення незалежної Української держави. У цей час актуальними стають дослідження проблем історії національних партій і товариств, українських політичних і господарських організацій, усього комплексу питань, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою і які, в силу ідеологічного тиску держави, залишалися забороненими для вивчення в умовах радянського режиму. До таких проблем належала також й історія «Просвіти». Певні зміни у вивченні та оцінках національно-визвольних процесів були наслідками періоду перебудови 1985-1991 рр., яка створила умови для дослідження українського національного руху, зокрема й національного руху ХІХ ст. Особливістю того історичного періоду для української історіографії було відкриття для дослідників архівів та фондів, а також історичних праць, які раніше були під забороною (переважно, видань західних авторів і книг учених української діаспори). Початок 1990-х років ознаменував зміни, які торкалися основоположної для історичної науки проблеми – методології історичного дослідження. Більшість істориків відходить від радянських методологічних засад. Характерною особливістю перших історичних публікацій, що торкалися історії «Просвіти», було висвітлення проблем в інформаційному та фактологічному плані, в руслі вивчення «білих плям» в історії, аналогічно як це здійснювалося стосовно вивчення таких тем, як історія Українського Січового Стрілецтва періоду Першої світової війни та Національної революції 1917-1921 рр., історія Західно-Української Народної Республіки та ін.

Для аналізу діяльності «Просвіти» в умовах суспільно-політичних процесів того часу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) суттєве значення мають роботи В. Верстюка, Я. Грицака, Ю. Левенця, Л. Нагорної й М. Кармазіної, О. Рєнта, В.

Сарбея та ін. Це стосується також і робіт, присвячених історії Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (М. Кугутяк, О. Сухий) [4; 11].

Першою узагальнюючою працею з історії «Просвіти» у Галичині стали «Нариси історії «Просвіти», які з'явилися з нагоди відзначення 125-річчя цієї організації. Її автори Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк ставили своїм завданням не лише надати інформативний матеріал з історії «Просвіти», але й створити основу для подальшого вивчення проблеми. У цій книзі узагальнюючий аналіз історії Товариства проведено не лише з використанням доробку попередників, але й із залученням джерельних матеріалів, раніше недоступних у зв'язку з радянською дозвільною системою щодо архівних фондів [3, с. 69].

Питання історії галицької «Просвіти» розглянуті також у праці Ж. Ковби «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу», написаній на початку 90-х років [18, с. 21]. У роботі дослідниці висвітлюються організаційні засади просвітницького руху в Галичині, практична діяльність львівського просвітницького Товариства, аналізується інститут його членства. Ще однією важливою ідеєю цієї наукової праці став розгляд «Просвіти» в контексті державотворчих процесів і перспектив побудови національної держави.

Окремі націотворчі процеси розкриті в статті Б. Якимовича «Співпраця і взаємовідносини «Просвіти» з галицькими парамілітарними організаціями» [15, с. 111]. Автор зауважує, що створені у 90-х рр. ХІХ ст. – на початку ХХ ст. різноманітні юнацькі товариства, зокрема, «Сокіл», «Січ», пізніше «Пласт», «Січові Стрільці», а згодом «Луг» як парамілітарні структури активно співпрацювали як з керівництвом «Просвіти», так і з її філіями.

Особливе місце у вивченні діяльності «Просвіти» мають роботи В. Пашука. Ним, зокрема, проведено значну археографічну працю та опубліковано статuti Товариства «Просвіти» у Львові. На думку автора, статутна діяльність Товариства становить особливу цінність, бо в ній концентровано й матеріалізовано відображено тогочасну українську ідею, спрямовану на просвіту й розвиток нації. Дослідник встановив, що було шість чинних статутів Товариства «Просвіти», а саме: 1868, 1870, 1876, 1891, 1913 і 1924 рр. [1]. Водночас на певних етапах діяльності до статутних документів загальні збори вносили певні зміни та доповнення. Автор вказує, що у статутах 1870 і 1876 рр. Товариство чітко визначилося як «масова просвітницька організація», а напрямками її діяльності були: видавнича справа, яка передбачала роботу власних друкарень та поширення видань; створення структур просвітницького характеру (бібліотеки, читальні, бурси); здійснення заходів сприяння просвітницькій діяльності (матеріальна допомога окремим представникам української інтелігенції, студентській молоді; організація наукових вечорів і т.ін.). Статут 1876 р. передбачав створення народного музею, а також у ньому був пункт про організацію промислово-господарських та етнографічних виставок.

Новим етапом у становленні програмних засад Товариства став Статут 1891р., головним завданням якого було поширення елементів елементарної освіти, друк художньої і навчальної літератури для населення та її подальше поширення.

Організаційно зміцніле Товариство намагалося підняти ефективність власної діяльності, акцентуючи увагу на економічній сфері.

Вказаний вище автор також опублікував наукову розвідку «Товариство «Просвіта» крізь призму «Слова», де проаналізував стосунки галицьких народовців і русофілів в останній третині ХІХ ст.[14, с. 62-63].

Окремі аспекти діяльності «Просвіти» в контексті феміністичного руху в західноукраїнському регіоні ХІХ – першої третини ХХ ст. вивчаються в монографії О. Маланчук-Рибак [8, с. 28-46].

Зауважимо, що на початку 90-х рр. ХХ ст. вивчення історії «Просвіти» найбільше торкалося регіонів Галичини та Волині. Враховуючи перші здобутки у вивченні галицької «Просвіти», дослідник Б. Савчук написав працю про просвітницький рух на Волині від часів його виникнення до періоду незалежної України. Ця книга висвітлювала організаційні засади становлення волинської «Просвіти», напрями її діяльності, структуру організації та її людський потенціал. Як і в Галичині, «Просвіта» на Волині стала найширшою школою національно-духовного виховання, оскільки охоплювала найрізноманітніші сфери суспільного життя. Діяльність «Просвіти» на Волині, особливо у час міжвоєнної Польщі, спрямовувалася не лише на просвітництво (поширення української книги і кращих зразків національного письменництва, драматичних вистав і пісенної творчості), але стала, передовсім, першим самостійним досвідом національної праці українців Волині у таких широких масштабах.

Паралельно Б. Савчуком досліджено загальні питання ролі українських громадських організацій у суспільно-політичному житті Галичини останньої третини ХІХ – 30-х рр. ХХ ст., а в їх контексті й «Просвіти». Згодом публікації Б. Савчука та наукові опрацювання історії галицької та волинської «Просвіт» стали основою його докторської дисертації «Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ – кінець 30-х рр. ХХ ст.)», що з'явилась у 1999 р. [9].

Грунтовною у цьому напрямку стала праця Р. Гарат, А. Коцур, В. Коцур, присвячена діяльності Товариства «Просвіти» в Галичині у 1868-1921 рр., яка побачила світ у 2005 р. [2]. Джерельною базою цієї узагальнюючої праці є архівні матеріали, опубліковані документи та презентабельна історіографічна база. У роботі визначено етапи діяльності Товариства, зміст його статутів, форми та методи просвітницької роботи відповідно до різних історичних етапів. Наукова праця аналізує такі напрямки діяльності «Просвіти» як освітньо-організаційний, театральномистецький, економічно-промисловий. Автори також проаналізували роль Товариства у формуванні національної свідомості українців не лише на етнічній території України, а й у державах, куди вони виїжджали на заробітки – Австралії, Австрії, Англії, Аргентині, Бельгії, Боснії, Бразилії, Канаді, Китаї, Маньчжурії, Мексиці, Німеччині, Парагваї, Росії, Румунії, США, Уругваї, Франції, Чехословаччині та ін.

Дослідження історії просвітницького руху насучасному етапі характеризується роботами, присвяченими також і регіональним відділенням

«Просвіти». Це, зокрема, праця Т. Бордуляка «Дрогобицька «Просвіта». Коротка історія», яка з'явилася до 100-річчя з часу виникнення Дрогобицької «Просвіти».

Особливе значення для сучасного розуміння просвітних процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також і в міжвоєнний час мають роботи тернопільського дослідника І. Зуляка, численні публікації якого в 90-х рр. торкалися в основному діяльності Галицької «Просвіти» кінця ХІХ – початку ХХ ст. Згодом вони стали основою кандидатської дисертації. З часом І. Зуляк зосередився на історії Товариства у міжвоєнний період [14].

В останні роки здійснюється значна бібліографічна робота щодо видань «Просвіти». Це, передусім, стосується публікацій Львівської Національної Наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Показчик праць, опублікований у 1996 р., охоплює текстові, нотні, образотворчі та інші видання «Просвіти» за 1868-1939 рр.

Отже, сучасні дослідники історії «Просвіти» охоплюють вивчення її діяльності як у західноукраїнському регіоні в період Австро-Угорщини та Другої Речі Посполитої, так і на Наддніпрянщині. Нині створено цілісне бачення не лише історії самої «Просвіти», але й участі її діячів у державотворчих процесах.

Водночас, на думку автора, перспективними для дослідження залишаються такі напрями:

1. Сучасні дослідники мало уваги звертають на фінансово-господарську діяльність «Просвіти» як у західноукраїнському регіоні, так і на Наддніпрянщині, в контексті її порівняння з іншими організаціями та структурами, а також визначення масштабності цієї діяльності в Австро-Угорщині, Росії та міжвоєнній Польщі;

2. При дослідженні діяльності народовської «Просвіти» в австрійський період важливо показати її роль у протистоянні з «Товариством імені М. Качковського» та усім русофільським рухом;

3. Поза увагою дослідників часткового залишається проблема співробітництва політичних партій з «Просвітою» та членів «Просвіти» з політичними та урядовими чиновниками.

Свою діяльність в Україні «Просвіта» відновила 13 червня 1988 р. як Товариство української мови ім. Т. Шевченка, яке згодом перейменували на Товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка. Сьогодні «Просвіта» займається утвердженням української національної ідеї, державної української мови, розвитком національної культури, відродженням історичної пам'яті, формуванням національної свідомості, піднесенням духовності та добробуту українського народу. Осередки Товариства знаходяться у кожному обласному центрі України [1].

Примітки

1. Букет Є. 150 років в авангарді державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2018/01/22/150-rokiv-u-avanhardi-derzhavotvorennya/>.

2. Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією. 1848-1915 / Пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Мудрий. – Львів, 2015. – 688с.

3. Гарат Р. Діяльність Товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.) / Р. Гарат, А. Коцур, В. Коцур. – Переяслав-Хмельницький: Книги – XXI, 2005. – 167 с.
4. Іваничук Р. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів; Краків; Париж, 1993. – 232 с.
5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 рр.). – Івано-Франківськ: Чернівецька обл. друк., 1993. – 200 с.
6. Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. – Львів; Київ, 2011. – («Університетські діалоги». – № 14). – Режим доступу: www.smoloskyr.org.ua/-leftmenu-152/sftmenu-163/-q-q.html.
7. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / С. Пахолків. – Львів, 2014. – 612 с.
8. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К., 2011. – 600 с.
9. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX ст. / І. Райківський. – Івано-Франківськ, 2012. – 932 с.
10. Савчук Б. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX – кінець 30-х років XX ст.). Автореф. дис. ... доктора істор. наук. – Чернівці, 1999. – 32 с.
11. Спогади про Івана Франка / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів, 2011. – 814 с.
12. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – 2-е вид., доповнене. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с.
13. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / Упоряд., автор вступної статті Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 271 с.
14. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19: «Просвіта» - оберіг незалежності та соборності України / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2010. – 784 с.
15. Український П'ємонт: [Із збірника статей «Визволення Росії і українське питання»] / М. С. Грушевський // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002. – Т. 1. – С. 444-447.
16. Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія). – Львів, 2012. – 192 с.
17. Янишин Б. Галицькі народовці 70-80-х років XIX ст.: соціальна характеристика / Б. Янишин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – № 8. – С. 468-485.

УДК 94:140.8(=161.2)

Андрій ШПАКОВСЬКИЙ
(м. Київ)

Історичні шари світогляду українців: дослідження дефініції «міф» у етнології

У статті доведено що міфоторочість була важливим явищем у культурній історії людства. Міф висловлює світовідчуття і світорозуміння епохи його створення. Міфологія й виступає як найбільш рання, відповідна древньому і особливо первісного суспільству форма світосприйняття, розуміння світу і самого себе первісною людиною.

Міфологія являє собою дуже своєрідну систему фантастичних уявлень про навколишнє людини природного і соціальної дійсності.

Ключові слова: міф, міфологія, міфотворчість, етнологія, релігія.

Науковий керівник: *Телегуз А. В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Глобальна демократизація суспільного порядку, де першочерговими цінностями оголошені свобода слова і свобода вибору, з одного боку, породила можливість свободи дій, світогляду, однак, з іншого боку, сприяла розробці різноманітних технологій для формування громадської думки. Суспільні трансформації останніх років можна інтерпретувати як кризу соціальної і політичної системи, найбільш суттєвою ознакою яких є криза ідентичності. Найчастіше ця криза пов'язана з кризою національного світогляду, яке без міфів втрачає свою життєздатність. Відхід етнічного традиційного світогляду з суспільного життя залишив соціальний простір вільним, що призвело до того, що сьогодні вигадуються нові символи і ритуали, визначаючи хоча б у самій формальній формі зв'язку суспільної свідомості з національними архетипами. Роль міфологічної реальності велика, так як вона володіє психологічної комфортністю: в ній менше розчарувань і вона гармонійна. Така реальність звільняє від «мук вибору і відповідальності», тобто відбувається свого роду втеча від свободи. Інформація виникає там і тоді, де і коли з'являється вибір з безлічі альтернатив і міф як інформація допомагає зробити вибір з безлічі альтернатив [2, с. 179-200].

Слово «міф» – грецьке і буквально означає «переказ», «сказання». Зазвичай маються на увазі сказання про богів, духів, обожнених або пов'язаних із богами своїм походженням героїв, про першопредків, що діяли на початку часу і брали участь прямо або опосередковано в створенні самого світу, його елементів як природних, так і культурних. Міфологія є сукупність подібних оповідей про богів і героїв і, в той же час, система фантастичних уявлень про світ. Міфологією називають і науку про міфи. Міфотворчість була важливим явищем у культурній історії людства. У первісному суспільстві міфологія відображала спосіб розуміння світу, а міф виражав світовідчуття і світорозуміння епохи його створення.

Міф був і є предметом вивчення низки науковців. У ХХ ст. панівну роль зайняла ритуалістична школа досліджування міфу (С. Х. Хук [13], Т. Х. Гастер [14], Е. О. Джеймс [15]). Британський етнолог Б. Малиновський, який поклав початок функціоналізму в етнології, у праці «Міф у первісній психології» він стверджував, що міф виконує практичні функції, підтримуючи традиції та неперервність племінної культури. Міф закріплює мораль, встановлює певні правила поведінки, санкціонує обряди, раціоналізує соціальні установи [7, с. 18].

У радянські часи вивченням міфології займалися В. Г. Богораз, Л.Я. Штернберг, А. М. Золотарьов, С. А. Токарев, Ю. П. Францев, Б. І. Шаревська, М. А. Штанхович [3]. Головним об'єктом їхнього дослідження виступає співвідношення міфології та релігії, релігії та філософії. Наприкінці ХХ – на

початку XXI ст. міф і міфологію вивчали Ю. Лотман [6], А. Панченко [9], Ю. Смирнов [12], але суперечки щодо предмету і сенсу міфу і міфології не закінчуються.

У міфі образно-символічне відтворення і пояснення завжди виливається в розпорядження дій. Як зазначав відомий англійський етнограф Б. Малиновський, міф, як він існував в первісній общині, – це не історія, яку розповідають, а реальність, якої живуть. Це не інтелектуальна вправа або художня творчість, а практичне керівництво до дій первісного колективу. Завдання міфу не перебуває в тому, щоб просто дати людині якесь знання або пояснення. Міф служить для виправдання певних суспільних установок, для санкціонування певного типу вірувань і поведінки [7, с. 19].

Донедавна у фольклористиці побутувала думка про те, що міфи слід відрізнити від казок, які вже у стародавні часи сприймалися як вигадки, плід фантазії. До міфів же ставилися як до імовірних подій. Але не слід забувати, що значна частина казок створювалася на основі давніх міфів, хоча вже й завуальованих від християнських переслідувань. Досить часто в наших казках знаходимо паралелі з етнічною релігійною міфологією. Міфи відрізняються від легенд, які найчастіше розповідають про реальних осіб, або справжні події. Українським міфам властива надзвичайна природність, пов'язаність із хліборобським або пастушим побутом наших Предків. Персонажами переважно є батько-господар, мати-господиня, їхні сини й дочки, худоба і поля. Міфологічні сюжети яскраво забарвлені родинним побутом. Як писав Іван Нечуй-Левицький, у найархаїчніших колядках і щедрівках знаходимо прославляння господаря не якоїсь конкретної родини людей, навіть не князівської чи гетьманської, а швидше – відгомін прославляння сім'ї небесних світил та природних явищ: Сонця, Місяця, Зорі, дрібного Дощику, Вітру тощо. Дуже часто в наших міфах персонажам божественного походження надавалися людські імена, що й перетворювало міф на казку [8, с. 47].

Труднощі досліджень української міфології полягають насамперед у тому, що всі писемні згадки про стародавні вірування носять характер християнської критики і засудження язичницьких Богів («бісів»), значення яких кожен літописець не вважав за потрібне пояснювати, лише трактував як пережитки малокультурних звичаїв, не прийнятних для християн.

До нас дійшли переважно уривки прадавніх міфів, в більшості засмічені пізнішими християнськими нашаруваннями, які нині так нелегко розпізнати, щоб побудувати чітку систему української міфології. Тому великий інтерес для дослідників становлять усні перекази, народні звичаї, пісні, в яких відобразилося світосприйняття українського народу передхристиянської доби.

Спроби якимось упорядкувати матеріали з української міфології і звести їх до певної системи почалися лише в другій половині XIX ст. Вийшла низка наукових праць з міфології, розвідки з окремих проблем, публікації фольклорного матеріалу, який ще зберігала народна пам'ять [1, 5, 6]. Проте систематичного викладу рідної міфології ми не маємо й до сьогодні. Християнський світогляд дослідників XIX ст. та матеріалістичний світогляд XX ст., насаджуваний

науковим установам, остаточно зруйнував не тільки останні залишки народних вірувань, але й звузив до мінімуму всілякі наукові дослідження у галузі міфології, котра трактувалася виключно як примітивне пережиткове явище культури. Недостатньо уваги приділялося також вивченню взаємозв'язку міфології і релігії. Вважалося, що християнська релігія має статус «вищої», – отже, вона не міфологічна, а історична. Язичницьку ж релігію вважали «нижчою», тому вона – міфологічна, а значить – «казкова». Таке уявлення породило і хибне ставлення до міфу як до чогось нижчого порівняно з релігією.

Ми ж, взявши за основу факт, що жодна релігія не обходиться без міфології, розуміємо українську міфологію в нерозривному зв'язку з етнічною релігією. Етнічною вважаємо ту релігію, яку створив сам народ впродовж багатотисячолітнього побутування на рідній землі засобами рідної мови, рідної пісні, рідної символічно-образної системи, тобто українське язичництво.

На жаль, до нас не дійшло майже ніяких міфів про родоводи Богів, за винятком окремих натяків «Слова о полку Ігоревім» на зразок: «вітри – Стрибожі внуки» [11, с. 48] або літописного «цар Сонце, син Сварогів, себто Даждьбог». Дещо більше таких «родоводів» подає Велесова Книга. Отже, слов'янська теогонія – сукупність міфів про походження і родовід Богів – досі залишається вивченою не достатньо, до того ж саме в цій галузі маємо найменше матеріалу.

Отже що таке міфологія? Остаточної відповіді на сьогодні немає. Як немає і єдиного погляду на суть та природу міфу. Однак вчені багатьох напрямків усе більше впевнюються в тому, що тут ми маємо справу з цілісною системою предковичних знань, які закодовані в певні образні структури, що міф є виявленням світовідчуття і світорозуміння епохи його створення, і тому, щоб дати належне визначення міфопоетичного образу чи поняття, треба перш за все виходити із світобачень часу творення цих образів [10, с. 18].

Віки руйнацій, принижень та національного гноблення спричинили до того, що сьогодні ми знаємо і навіть вчимо в школі міфологію грецьку та римську і зовсім не знаємо про свою рідну. Наші предки вірили в те, що вся земля, повітря і небо, весь світ загалом одухотворені й заповнені видимими і невидимими істотами – божествами, ангелами, духами, що все в природі думає, говорить і діє на рівні з богами і людьми. Як і більшість індоєвропейських народів, поклоняючись богам, водночас намагалися задобрити весь світ живої і неживої природи.

Примітки

1. Войтович В. «Українська міфологія». – Київ, 2002 р. – 664 с.
2. Киклевич А. Политическая пропаганда в современных российских СМИ: эпистемологический аспект // *Przegląd Wschodnioeuropejski*. – 2015. № VI/2. С. 179-200.
3. Киченко А. Структура мифа / А. Киченко // *Введение в теорию фольклора*. – Черкасы, 1998. – С. 32–35.
4. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К, 2002. – 304 с.
5. Лозко Г. Українське народознавство. – Тернопіль, 2014. – 368 с.

6. Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект) // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. – К., 2009. – С. 195-211.
7. Малиновский Б. Магия. Наука. Религия. – М., 1998. – 290 с.
8. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною : культурологічні трактати. – Львів, 1998. – 255 с.
9. Панченко А. «Антропологический поворот» и «этнография науки» // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 113. – С. 65–68.
10. Скуратівський В. Берегиня. – К., 1987. – 278 с.
11. Слово о полку Ігоревім. – К., 2008. – 136 с.
12. Смирнов Ю. Славянские мифы. – М., 2008. – 224 с.
12. Хук С. Мифология Ближнего Востока. – М., 2017. – 407 с.
13. Этнология в США и Канаде. – М., 1989. – 326 с.
14. James E.O. Myth and Ritual in the Ancient Near East. – Thames and Hudson, 1958. – 352 p.

УДК 2.930.1:299.572”20

Вікторія БУГЕРА,
(м. Київ)

Сучасна історіографія українського неоязичництва

Розглянуто історичні праці початку ХХІ ст., що мають об’єктом дослідження неоязичництво в Україні. Проаналізовано їх зміст та висновки.

Ключові слова: неоязичництво, історіографія, культура

Науковий керівник: *Сегеда Р. А.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

На теренах сучасної України неоязичництво поступово відроджується. Цьому є декілька причин. По-перше, у суспільства виникає інтерес до своєї національної культури. По-друге, науковий інтерес до вивчення існуючих міфів. По-третє, аналіз модерних практик відторгнення християнства. Прикметно, що цей суспільний феномен не обділений увагою науковців.

У своїй розвідці ми спробуємо проаналізувати базові праці дослідників, що присвячені соціокультурному феномену неоязичництва.

У монографії «Україна релігійна» дослідник А. Колодний виділяє кілька основних чинників появи цієї неорелігії. По-перше, відбувається повернення людини до природи після усвідомлення того, що вона мстить людині за бездумні наміри повністю підпорядковувати її собі, не рахуючись із природними закономірностями і її можливостями. По-друге, маємо нині своєрідний супротив глобалізації, який виявляється в прагненнях багатьох народів зберегти свою національну ідентичність або відродити її після краху ряду імперій. По-третє, традиційні історичні релігії переживають кризу, не спрацьовує їх прагнення стати над націями. Не збуваються їхні обіцянки і прогнози, зокрема обіцянка Ісуса

Христа ще за час життя його покоління прийти для спасіння людства. То ж з'являються пошуки заступництва в позаісторичних релігіях, вірніше – у відроджених власних давніх віруваннях свого етносу, а не в релігіях привнесених з теренів інших народів. Так, хоч християнство й існує на українських землях в інституалізованому вигляді більше тисячі років, але приходить визнати, що чогось значимо для нашого народу за ці роки воно не залишило – не мали фактично своєї державності, були розшматовані сусідніми державами, мали вікову колоніальну залежність, мали супротив загарбників повноцінному розвитку української культури та ін. [1, с. 239-240].

Також автор визначає заслугою неоязичників те, що «вони привернули увагу до національних святинь, виробили загалом дієву систему національного виховання», «зорієнтовані на забезпечення людям повноцінного і гармонійного земного життя» [1, с. 251-252]

Г. Лозко вважає, що неорелігії – це один із способів модернізації (чи, навпаки, архаїзації) існуючих релігій. Вони часто є еkleктичною сумішшю кількох релігій чи теософських ідей. За способом створення вони, як і світові, є штучними, тобто мають своїх засновників чи основоположників. На думку дослідниці, неорелігії є власними інтерпретаціями релігійного вчення, пропущеного через призму світогляду автора-засновника. Неорелігії, як і світові релігії, також мають схильність до світового панування, поширюються в усі країни шляхом місіонерства, створення міжнародних центрів тощо. До неорелігій Г. Лозко відносить «Розу миру», Церкву Муна «Єднання світового християнства» і т. ін. На протипагу неорелігіям існують релігії етнічні. Зокрема, українське язичництво як сукупність релігійних вірувань у їхньому еволюційному розвитку, які побутували на теренах України.[2, с. 99-102]

За визначенням Д. Базика, «українське неоязичництво – це сучасний релігійний рух, об'єднаний провідною ідеєю відродження в умовах сучасності автентичних релігійних вірувань, які сповідували мешканці території України в дохристиянські часи». Натомість, українське рідновірство – це «релігійний рух, зорієнтований на відродження, реконструкцію або створення етнонаціональних світогляду, світосприйняття та релігійних вірувань. При цьому вірування та обряди українських рідновірів можуть як уподібнюватись до первісних, автентичних вірувань, так і значно відрізнятись від них». Д. Базик виділяє п'ять груп сучасного «українського рідновірства», на основі системи уявлень про надприродне:

1) українські рідновіри-монотеїсти, в основі системи уявлень про надприродне яких покладено національно адаптований варіант монотеїзму на основі модернізації окремих етнічних елементів українського язичництва (в першу чергу це релігійні громади РУН-Віри, а також Собор Рідної Української Віри);

2) українські рідновіри-неоязичники, у віровченні яких стосовно сфери надприродного фігурують пантеїстичні та політеїстичні уявлення, які інтегруються в розвинений генотеїзм (громади Українських Язичників «Православ'я» та Релігійний центр Об'єднання релігійних громад Рідновірів України, громада «Трійця», Родове Вогнище Рідної Православної Віри, громада

«Руси», які відокремились від РВ РПВ, «Руське Православне Коло», яке також виникло шляхом відокремлення від РВ РПВ, незалежні громади Рідної Віри);

3) сучасні «язичники-атеїсти», які вважають себе вільними від вірування в реальність надприродного світу, однак вшановують прадавніх богів лише як символи минулого, відзначаючи свята, звичаї та обряди на знак поваги до своїх пращурів (духовна течія «Великий Вогонь»);

4) ймовірні (можливі) рідновіри, або так звані «симпатики» рідновірства, в яких відсутня чітка система уявлень про надприродне в рідновірській інтерпретації. Вони переважно є позаконфесійними, тобто не ідентифікують свою належність до жодної з діючих рідновірських організацій, однак їх можна часто зустріти під час проведення рідновірських великих свят та здійснення обрядів (люди з секуляризованого простору, так звані «сучасні богошукачі» – послідовники певних сучасних вчень духовної чи містично- психологічної спрямованості);

5) прихильники рідновірства за своїми світоглядними уподобаннями, які поділяють окремі рідновірські погляди, а то й навіть створюють власні варіації рідновірства, наголошують на необхідності створення власної релігійної системи поглядів на світ надприродного, які так і не вийшли на рівень формування власної конфесії та не приймають якоїсь активної участі в релігійних обрядах інших рідновірських течій (окрім читачів літератури рідновірської спрямованості, ми відносимо також деякі напрямки рідновірства, які виникли в Україні, однак не набули свого організаційного оформлення в межах конфесії. До них слід віднести ладовірство та ягновірство) [3].

О. Гуцуляк зазначає кілька функцій неоязичництва у соціокультурному процесі. Серед основних функцій визначено власне цивілізаційну – на основі апеляції до «заповітів предків», можливих, але не реалізованих досі сучасною цивілізацією, вдосконалюється суспільство, що неминуче призведе до досягнення нового, «персоноцентристського» рівня етносу, де б відстоювалися рівноправність та рівноцінність індивідів та соціальних груп. Неоязичництво пропонує «переоцінку», «повернення» до нереалізованих можливостей європейської культури, до «ірраціонального». Воно звертається щонайперше до первісткової (дологічної, візіонерської) свідомості, мови. Відповідно існують різні позиції щодо кінцевого пункту «культурної рецесії»: або печерний палеоліт, а то й долюдський стан (протоісторичність), або селянський нео-енеоліт (праісторичність). Тобто: або спроба взагалі змінити базові архетипи культури, або «очищення» існуючих архетипів. Між представниками обох підходів ведеться внутрішньодискурсна дискусія, переважно набуваючи віддання пріоритету між «містом» (носієм палеолітичного «почуття печери») та «селом» [4].

М. Чікарьова вважає, що сьогодні актуальним завданням є не тільки визначити місце сучасного українського неоязичництва у світовому (або європейському) контексті, але й з'ясувати глибинні причини успіху неоязичництва й ті світоглядні засади, на яких цей успіх базується.

На її думку, теперішнє суспільство, що неухильно глобалізується, – благодіючий ґрунт для поширення філософії постмодернізму з її ідеєю

синкретизму, що, зокрема, знаходить послідовний вираз у системі New Age. Філософія New Age відображає типові світоглядні орієнтири сучасної людини, і в дослідженні цієї концепції, як нам здається, центром уваги повинні стати неоязичницькі течії, що протягом останніх десятиліть здобули величезну популярність у всьому світі, претендуючи потіснити усі монотеїстичні релігії.

Синкретичний характер неоязичницьких культів неодноразово фіксувався, але науковців зазвичай мало цікавили передумови та сутність цього синкретизму. Наукової та популяризаторської літератури, присвяченої неоязичництву, достатньо багато, але це найчастіше загальні праці, або дослідження конкретної міфології чи філософії певної течії [5, с. 152].

О. Тупик додержується думки, що неоязичництво є саме автохтонною релігією, системою світогляду власне українського народу, а актуалізація неоязичницького пошуку українського сьогодення є феноменом етнорелігійного ренесансу у загальноєвропейському (навіть загальносвітовому) процесі, який покликаний стати «альтернативою глобалізації, стихійним прагненням етнічних спільнот до порятунку власних етносів та протидії асимілятивним процесам». Дослідник відзначає, що «їхня [неоязичників] діяльність має важливе значення для збирання, класифікації та впровадження в життя стародавніх звичаїв та обрядів, сприяючи таким чином збереженню духовних надбань». [6, с. 18].

І. Окорочова та О. Ігнатуша зазначають, що поширення неоязичницького руху в Україні зумовлюється як спільним для більшості релігії так і специфічними факторами. До спільних вони відносять історичні, політичні, соціальні, культурні, особливості регіонів та особистісний фактор. До специфічних – ступінь поширення національної ідеї, культурно-освітній рівень, зв'язки із західною діаспорою, наявність специфічних історико-культурних традицій. Найсприятливішими для розповсюдження неоязичницьких ідей, враховуючи вище названі фактори, стали м.Київ, Львів, Вінницька та південні області України, перш за все Дніпропетровська та Запорізька [8].

Б. Савчук, розглядає рідновір'я, як «своєрідне поєднання етнонаціональних та етнорелігійних течій». Можна зафіксувати при цьому наявність окремих рідновірських кліше (наприклад етимологія «православ'я» від «Прави» як найвищої сфери буття та імені богині Слави) [9, с. 489].

Характерні формулювання було подано в одній з найвідоміших статей зазначеної тематики московського етнолога В. Шнірельмана: «Под неоязычеством следует понимать общенациональную религию, искусственно создаваемую городской интеллигенцией из фрагментов древних локальных верований и обрядов с целью «возрождения национальной духовности», «неоязычество является сферой деятельности городской, сильно секуляризованной интеллигенции, которая воспринимает религию прежде всего как ценное культурное наследие» [10, с. 3-4].

Одним із сучасних російських дослідників, що займається вивченням неоязичництва як етнологічної проблеми, є Р. Шиженський. Він досить послідовно обґрунтовує неетичність використання терміна «неоязичництво», замість якого пропонує вживати «indigenous religions» або «нативізм» [11].

Поширенню неоязичництва сприяли часом нові, тепер загальнодоступні засоби інформації, такі як інтернет, де кількість неоязичницьких сайтів постійно зростає. Розвиток комп'ютерних технологій відбувається на ряду з кризою традиційних релігій та можливістю широкого розповсюдження неоязичництва. Інтернет стає потужним комунікаційним каналом, що дає можливість отримувати інформацію, яка може бути представлена як в науково-описовій так і в місіонерській формі. А. Карафлджка зауважує: «Вже кілька років інституціоналізовані релігії, церкви, храми і нові релігійні рухи прагнуть якомога швидше розмістити свої сторінки на веб-сайтах. Великі області оперативних інформаційних служб – таких як AOL і Yahoo – присвячені релігії, починаючи від груп, що вивчають Біблію в лоні традиційного християнства, і до неоязичницьких ритуалів, що проводяться у віртуальних чат-форумах» [12].

Наприклад, Є. Г. Балагушкін, що не вивчає безпосередньо «рідновірів», відносить неоязичництво до числа явищ контркультури «Сама назва «контркультура» вказує на її домінуючий мотив і соціальну спрямованість – відмова від так званого істеблішменту, домінуючого економічного, політичного устрою суспільства, відповідної ідеології і культури, від усього традиційного укладу громадського та приватного життя. Це соціокультурна (але аж ніяк не політична!). Конфронтація з панівним суспільним устроєм, яка йде значно далі морально-психологічного обурення, породжує антиконформістські форми поведінки і навіть пошуки альтернативного способу життя ... Тенденція в молодіжній контркультуру спрямована на повернення до «золотого століття, далекого, доісторичного минулого, коли суспільство ще не знало глобальних суперечностей сучасності, що загрожують самому існуванню людства ... У релігійному плані ця тенденція зазвичай осмислюється за допомогою язичницьких уявлень». З наведених визначень ясно, що існують кілька поглядів на розуміння суті неоязичництва, хто вагається від політизованих до аполітичних. Звичайно, на даний момент досить передчасно говорити про те, що в політичному сенсі рух сучасних язичників в цілому, не кажучи навіть про окрему організацію, являє собою скільки-небудь відчутну загрозу. Однак, відзначаючи той факт, що дослідження рідновірства як етнополітичного феномена вимагає його вивчення в широкому історико-культурному контексті, звернемо увагу, перш за все, на політологічний аспект неоязичництва [13. с. 45-51].

В статті «Неоязичництво як релігійно-культурний феномен: проблема дефініції», Ірина Міхеєва визначає три основних смислових поля в межах яких найчастіше використовується і інтерпретується дане поняття – релігійне, політологічне і культурно-філософське.

У першому випадку мова йде про «не просто про відродження архаїчних вірувань, а про рішення з їх допомогою сучасних завдань: ідейної консолідації етносів, набутті своєї культурно-історичної ідентичності та соціально політичної незалежності». Таке уточнення підводить нас до іншого смислового поля – політологічне. Тут неоязичництво розглядається як один з дискурсів глобалізації: «В умовах модернізації, яка значно нівелює і деєтнізує матеріальне середовище, національна специфіка зміщується в сферу духовного. За цих обставин

націоналізм шукає свою опору саме в духовності, і саме нею він намагається легітимізувати свої претензії у всіх інших сферах, в пошуках своєї унікальної ідентичності націоналізм, якщо він прагне бути послідовним, неминуче повинен поривати зі світовими релігіями на користь релігії національної». У цьому контексті І. Міхеєва починає зараховувати до неоязичництва, крім власне релігійних громад і течій, також політичні організації, що використовують язичницьку символіку або виступають з позиції традиціоналізму.

У «культуро-філософському» плані неоязичництво розглядається як «інваріантний культурний феномен», який «ідентифікується з комплексом специфічних новокультурних феноменів, пронизаних неоромантичними ідеями міфологічного характеру». Сюди зараховуються, наприклад, організації слов'янського військового мистецтва (зокрема, слов'яно-горицька боротьба), клуби військово-історичної реконструкції, серед джерел зацікавленості неоязичництва визначається поява літератури в жанрі «російського фентезі».

Відносно політологічного походу в трактуванні неоязичництва також виникають деякі протиріччя – вважаємо необґрунтованим визначення неоязичництва як «найбільш політизованою квазірелігією» (як, власне, і сам факт номінації неоязичництва квазірелігія – проте це питання знаходиться поза межами даного дослідження). Безумовно, серед неоязичницьких організацій є послідовники правих, і навіть крайніх правих ідеологій. Втім, це аж ніяк не може вважатися визначальною характеристикою для всього феномена – варто лише згадати, наприклад, абсолютно аполітичні течії Віккі або багато громади американського Асатру. Зрештою, серед носіїв християнської ідентичності також знаходимо прихильників націоналістичних ідей (наприклад, православне козацтво, прокатолицькі Ірландська Республіканська Армія, або УНА-УНСО з його інститутом капеланів), але екстраполяція подібних явищ на всю релігію видається логічно невірною. Помилкою є й позиція віднесення до неоязичництва політичних організацій, що використовують язичницьку символіку.

В результаті найвдалішим, є релігієзнавчий підхід, адже ми маємо справу, в першу чергу, з конкретним релігійним феноменом. Однак введення І. Міхеєвої уточнення щодо мети «ідейної консолідації етносів, набутті своєї культурно-історичної ідентичності та соціально-політичної незалежності», стосується лише окремих проявів неоязичницьких навчань – мова йде про етнічну і етноцентричні різновиди неоязичництва. У своїй статті І. Міхеєва пропонує таке визначення неоязичництва: «Теорія і практика реконструкції і використання архаїчних світоглядних схем і поведінкових моделей з метою обґрунтування та реалізації альтернативних (релігійних, фольклорно етнічних, історико-культурних, суспільно-політичних) і, як правило, контркультурних програм мислення і діяльності в ситуації соціокультурної транзитивності і глобалізації». У такому визначенні, на думку білоруської дослідниці, «враховуються основні інваріантні параметри неоязичницькі тенденцій і феноменів, що мають місце в релігійній, політичній, філософсько-теоретичній, загальнокультурних сферах» [14, с. 43-48].

Джо Пірсон, один з авторів фундаментальної «Енциклопедії нових релігійних течій», також відзначає високу варіативність у використанні поняття

«неоязичництво», яке, на його думку, може відноситися до: романтичного відродження основних язичницьких релігій класичного античного світу, зокрема, Єгипту, Греції, Риму, інтерес до яких поживався в ХІХ ст.; корінних народів Азії, Африки та Америки; розповсюдженого перед Першою світовою війною помилкового уявлення «Первісної чистоти», що виразилося, наприклад, в текстах Уолта Уїтмена і Едварда Карпентера; широкого спектру сучасних релігійних традицій і практик, що сприймають природу священною, одухотвореною або живою, які спираються на язичницькі традиції минулого, широко використовують міфологію і ритуали, беруть участь у святах (обрядах) річного (календарного) циклу, і схиляються радше до політеїзму, пантеїзму і / або дуалізму, ніж до монотеїзму, для розширення сприйняття божественного як в чоловічій, так і в жіночій іпостасях [18, с. 437].

Підводячи підсумок можна сказати, що підвищена актуальність відродження давніх язичницьких вірувань і різноманіття неоязичницьких течій в сучасному світі вказують на важливість значення язичництва в релігійному та культурному житті суспільства.

Примітки

1. Колодний А. М. Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України. – К., 2008. – С. 239-240.
2. Лозко Г. С. Українська віра (українське язичництво) – етнічна релігія українців / Г. С. Лозко // Релігійна панорама. – К., 2001. – № 8-9. – С. 99-102.
3. Базик Д. Неоязичництво в сучасних релігійних шуканнях українців [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/15158-neoyazichnictvo-vsuchasnix-religijnix-shukannyaх-ukrayinciv.html>
4. Гуцуляк О. Б. Неоязичництво як світоглядне явище (історико-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / О. Б. Гуцуляк. – Львів, 2005. – С. 14.
5. Історія релігій в Україні. Науковий щорічник, книга II, упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2013. – Книга II, Частина 2- Соціологія і Політологія. – С.152.
6. Тупик О. О. Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Тупик; КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 18 с.
7. Рогатін В. М Модифікація язичництва в сучасному неоязичництві [Електроний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/ronal/Download/Ians_2012_9_25.pdf
8. Окорочова І. Г. Особливості регіонального поширення нетрадиційних релігій та неоязичництва у сучасній Україні / І. Г. Окорочова, О. М. Ігнатуша [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/22/22/okorokova.pdf
9. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004.
10. Шнирельман В.А «Неоязычество и национализм. Восточноевропейский ареал // Исследования по прикладной и неотложно этнологии. – М.:ИЭА РАН 1998. – № 114.
11. Шиженский Р. В К вопросу терминологии славянских вариаций «indigeous religions» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: file:///C:/Users/ronal/Downloads/eine_2010_33_21.pdf
12. Karaflogka A. Religious Discourse and Cyberspace / A. Karaflogka // Religion. – 2002. – № 32. – Р. 279–291. 12. Tillich P. Christianity and the Encounter of the World Religions / P. Tillich. – New York: Columbia University Press, 1963. – 58 p.
13. Балагушкин Е. Нетрадиционные религии в современной России. Морфологический анализ // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/1999/Balagushkin_1.pdf

14. Михеева И. Б. Неоязычество как религиозно-культурный феномен современности: проблема дефиниции // Философские и социальные науки. Научный журнал. – № 2. – Минск, РУП «Издательский центр БГУ». – С. 43–48.

15. Pearson 2006 – Pearson J. Neo-paganism // Encyclopedia of New Religious Movements [ed. by Peter B. Clarke]. – London, New York: Routledge, 2006. – P. 436–438.

Андрій ГЕЛЮХ
(м. Київ)

Єгипетські старожитності в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику

Йдеться про історію дослідження єгипетських старожитностей на теренах України та про важливість для нашої країни розпочати вивчення старожитностей в Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

Ключові слова: єгипетські старожитності, Києво-Печерський заповідник, мумія, дослідження старожитностей, єгиптологія, Україна.

Науковий керівник: *Пивоваров С. В.*, доктор історичних наук, професор, заступник з наукової роботи Генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Актуальністю роботи є вивчення артефактів давніх цивілізацій, що свідчить про ступінь розвитку вітчизняної історичної науки, та внесок українських вчених у пізнання минулого, а значить розуміння сьогодення і передбачення майбутнього. Нашій державі вкрай необхідні науковці, які зможуть разом із вченими всього світу проникнути в таємниці минулого й більше дізнатись про шляхи й етапи розвитку людської цивілізації.

Мета роботи полягає в приверненні уваги до питань української єгиптології, як перспективного напряму вивчення історії однієї із найдавніших людських цивілізацій на прикладі ознайомлення та спроби атрибуції артефактів із фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Українська єгиптологія так і не створила власної школи, тим не менше вітчизняні науковці зробили важливий внесок у вивчення пам'яток однієї із найзагадковіших цивілізацій давнини. Серед них варто назвати імена О. Л. Коцейовського, М. Д. Антоновича, С. В. Доніча та Є. В. Черезова.

У фондах Заповідника зберігається кілька автентичних музейних експонатів, які пов'язуються з однією із найдавніших світових цивілізацій – Стародавнім Єгиптом. Це дерев'яний саркофаг, вкритий поліхромним розписом із жіночою мумією (КПЛ-Арх-827, КПЛ-Арх-828), 2 кришки саркофагів із такими ж розписами (КПЛ-Арх-829; КПЛ-Арх-838) та мумія нільського крокодила [4].

На територію України вони були привезені у другій половині ХІХ ст. і, очевидно, знаходилися спочатку в приватних колекціях Порфирія Успенського та

Богдана і Варвари Ханенків. Згодом один із саркофагів потрапив до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. У 20-х роках минулого століття ці музейні артефакти були передані до «Музею культур та побуту в Києво-Печерській лаврі», який із 1926 р. входив до «Всеукраїнського музейного містечка», де з 1931 р. діяв відділ «Музей історії релігії» [2].

Єгипетські старожитності практично одразу ж почали використовуватися в атеїстичній пропаганді і експонувалися на численних стаціонарних і тимчасових виставках. У повоєнний час деякі із них були на виставках «Печери та муміфікація» (1949 р.), «Печери і моці Києво-Печерської лаври» (1958-1965 рр.), «Історія лаврських печер», а у 1991 р. були представлені на Всесоюзній виставці у Музеї образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві «Давньоєгипетські пам'ятки із музеїв СРСР».

Спочатку на виставках Заповідника були представлені мумії крокодила і кішки, пізніше з'явилися саркофаги, а саме нижня частина із мумією жінки і верхня із поліхромним розписом. До речі тоді ж були виставлені і муляжі єгипетських каноб, стел, постаті сфінкса і ряд амулетів, можливо оригінальних. Пошуки останніх розпочалися у фондовій колекції заповідника. Можливо деяке світло на походження даних предметів проллють негативи на склі, яких понад 9 тисяч зберігається у фондах Заповідника.

Дослідження саркофагу (нижня частина) та 2-х кришок саркофагу (верхні частини) науковцями засвідчили, що вони належать до XXI династії Стародавнього Єгипту і датуються в межах (1085-950 рр. до н.е.). На них нанесені традиційні зображення та надписи, пов'язані із культом мертвих у Єгипті і прославляються давньоєгипетські боги Амон, Анубіс, Осіріс та інші.

Єгипетські старожитності із фондів Заповідника є цінними історичними артефактами збереження і вивчення яких є одним із пріоритетних завдань української музейної спільноти. Першими кроками до оприлюднення інформації про артефакти Давнього Єгипту у фондах Заповідника стала їх презентація 5 травня 2017 р., яку відкрив Міністр культури України Є. Нищук.

Одною з визначних пам'яток, яка зберігається в фондах музею Києво-Печерської лаври є кришка давньоєгипетського саркофагу. Предмет був придбаний Б. Ханенком разом із іншими єгипетськими старожитностями в Каїрському музеї старожитностей на початку ХХ ст. для колекції новоствореного Київського художньо-промислового та наукового музею імені Государя Імператора Миколи Олександровича (нині – Національний художній музей України), який було відкрито у 1904 р. Загалом, було придбано 135 предметів – здебільшого дрібних речей (статуетки, фрагменти скульптур, ушебті, амулети, прикраси, посуд тощо), але були й крупні предмети: мумія людини, дві кришки.

Кришка згадується в трьох «Коротких вказівниках предметів» до «Відділу археології» Київського художньо-промислового та наукового музею від 1906, 1911 та 1913 рр. В усіх виданнях текст ідентичний: «Крышка деревянная расписная от саркофага, в котором заключалась мумия женщины; изображение её помещено на крышке». Втім, тільки в першому виданні вказано, хто є автором

опису єгипетської колекції і передмови до нього: «Б. Х.» – тобто Богдан Ханенко [9, с. 214].

В пореволюційний час колекція Київського художньо-промислового та наукового музею була націоналізована. В 1926 р. в приміщеннях Києво-Печерської Лаври відкрився Всеукраїнське музейне містечко. Єгипетські старожитності були передані на експонування до відділу порівняльної історії релігій Лаврського музею культів та побуту, що був його частиною. Під час Другої світової війни ці артефакти були евакуйовані з Києва, а у повоєнний період частина з них була повернута до фондів Києво-Печерського заповідника. Певний час ці речі залишалися не інвентаризованими й були взяті на облік лише у 1977 р., коли досліджувана кришка саркофагу отримала інв. № КПЛ-Арх-829.

Кришка давньоєгипетського антропоїдного жіночого саркофага НКПКЗ КПЛ-Арх-829 виготовлена з дерева і має розмір 170×55 см. Її зовнішню частину поліхромний розпис і напис, а внутрішня частина не містить жодного декору та вкрита білим ґрунтом. Досліджувана кришка саркофага належала жінці. Щодо її імені, то у 1991 р. О. Д. Берлев вважав, що ним є «Хес(ит)-хен-Амон» [10, с. 216]. Втім, виявилось, що це не ім'я, а жрецький титул, що перекладається «Співачка у (внутрішньому) приміщенні Амона». Він повторюється у різних сегментах декору кришки (зокрема, у т.зв. реєстрах Суду та поховального ложе). Судячи з цього титулу, місцем виготовлення саркофагу є Фіви. У 1998 р. О. Д. Берлев запропонував нове прочитання імені власниці київської кришки саркофагу – «Моне». Транслітерується це ім'я як («Менат») [10, с. 214], а перекладається як «Годувальниця». Дослідник вважає, що у першому реєстрі це ім'я надане в ідеографічній формі у вигляді знака B5 за А. Гардінером (GardinerEgGr, 448), що зображує сидячу жінку, яка вигодовує немовля. При цьому він відзначає ще й наявність в її руці характерного «батіжка» («flagellum»), що в такому разі є унікальним випадком для графіки цього знаку. В якості пластичного втілення цього символу Берлев навіть згадує серію керамічного посуду, що зображає жінку-годувальницю з немовлям. Втім, прочитання імені власниці саркофагу як Mnt викликає заперечення. Проведене дослідження написів на кришці дало змогу з'ясувати, що в реєстрі Суду [10, с. 213] виписано різновид знаку, що зображає не годувальницю, а сидячу жінку з лотосом у руці. Починаючи з Нового царства, різні форми цього знаку на речах заупокійного інвентарю, що належали жінкам, виступали своєрідної «гендерною» ідеограмою до формули маа-херу / «правоголосна», яка була обов'язковою приставкою до імені померлої людини [10, с.214]. Фонетична форма імені, надана у реєстрі поховального ложе, попри затертість, дає змогу побачити інші символи.

Відтак, ім'я, що тут виписане, найімовірніше має читатися не як Mnc.t, а як Nj.t-dj.s(t) («Нейтдіс(ет)»). Написи на кришці є доволі традиційними для саркофагів такого типу і складаються з низки заупокійних формул-висловлень до різних богів і місцевостей потойбічного світу. Їхній переклад вперше був здійснений О. Д. Берлевим [10, с. 212].

Таким чином, на київській кришці саркофагу ми маємо яскравий приклад архаїзації, характерної для часів XXV-XXVI династій, періоду, який часто

називають «Саїським Відродженням» через тотальну моду на наслідування образотворчих мотивів, форм і текстів давно минулих епох у гробничному декорі. Єдиною, відомою нам, паралеллю до київської пам'ятки є внутрішній саркофаг CopenhagenNMAAe1 Ткалібіс, що має дуже близьку форму перуки. Отже, київська кришка саркофагу єгиптянки Nj.t-dj.st посідає важливе місце у колі подібних пам'яток і належить до рідкісного та цікавого типу оформлення й потребує подальшого вивчення та докладної публікації.

Переклад «Текстів Пірамід» О. Коцейовського став найвизначнішою та найскладнішою його роботою. Адже «Тексти Пірамід» вважаються одним із найскладніших давньоєгипетських текстів. Проте це дослідження так і не було завершено, адже переклад «Текстів Пірамід» мав стати першим томом за яким повинні були вийти ґрунтовні дослідження «Текстів Пірамід». Проте дивлячись на перший том можна зрозуміти, що автор не робив пустий переклад, а проводив дослідження і аналізував погляди єгиптян на власну культуру.

Проведений аналіз джерел і літератури засвідчує, що на території України, як і всієї Європи, єгиптологія розвивалося з ХІХ ст., а українські вчені Доніч, Коцейовський, Черезов та Антонович зробили певний внесок в дослідження багатьох проблем єгиптології.

Примітки

1. Берлев О. Д. Египтология О. Д. Берлев // История отечественного востоковедения с середины ХІХ в. до 1917 г. – М., 1997. – С. 434-459.
2. Коростовцев М. А. 150-летие дешифровки египетских иероглифов. Всесоюзная конференция египтологов / М. А. Коростовцев // Вестник АН СССР – № 5. – 1973. – С. 138-139.
3. Павлов В. В. Русская дореволюционная и советская наука о египетском искусстве / В. В. Павлов. – М., 1960.
4. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник: Фонди. Мумія жіноча. Єгипет, ІХ ст. до н.е. – КПЛ-АРХ-827; Саркофаг – КПЛ-АРХ -828; Кришка саркофагу. Єгипет, ІХ ст. до н.е. Дерево, поліхромний розпис. – КПЛ-АРХ-829; Кришка саркофагу. Єгипет, ІХ ст. до н.е. Дерево, поліхромний розпис. – КПЛ-АРХ-838; Мумія нільського крокодила. – КПЛ-АРХ-826.
5. Науковий архів Національного Києво-Печерського історико-культурний заповідника (далі НА НКПКЗ). – Оп. 1. – Спр. 49. Экспозиционный план выставки «Пещеры и мумификация», 1949 г. – 10 арк.;
6. НА НКПКЗ. – Оп.1. Ед хр. 61. – Спр. 228. Тематико-экспозиционный план и другие материалы выставки «Пещеры и мумификация», 1949 г. – 151 арк.
7. НА НКПКЗ. – Оп.1. – Спр. 228. Рецензии на лекции, листки, рефераты... план реэкспозиции выставки «Пещеры и мумификация», 1957. – 80 арк.
8. НА НКПКЗ. – Оп.1. – Спр. 235. Шиденко В. А. Пещеры и мощи Киево-Печерской лавры, 1958 г. – 73 с.;
9. Тарасенко Н. А. Египетские папирусы Одесского археологического музея НАН Украины: история, исследование и перспективы реконструкции // Исследования, консервация и реставрация рукописных и печатных памятников Востока: I межд. науч.-практ. конф., 17-19 апреля 2007 г. – М., 2007. – С. 213-216.
10. Берлев О. Д., Грибов Р. А. Египтология и ассириология в Ленинградском университете // Ученые записки ЛГУ № 296, 1960. С. 160–176.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

- Антошко Олена Володимирівна,**
студентка 3 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова139
- Бабенко Артур Борисович,**
аспірант кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Б. Грінченка.....187
- Безкоровайна Єлизавета Василівна,**
студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....12
- Бугера Вікторія Іванівна,**
студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....366
- Васильчук Тетяна Василівна,**
студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова18
- Велігоша Тетяна Петрівна,**
студентка 2 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова120
- Вернигоренко Ольга Сергіївна,**
аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України.....210
- Галіцька Ірина Леонідівна,**
студентка 1 курсу магістратури історичного факультету Житомирського державного університету імені І. Франка.....104
- Гідрєвіч Єлизавета Миколаївна,**
студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....144
- Гелюх Андрій Борисович,**
учень ліцею «Голосіївський» № 241 м. Києва.....373
- Горкуша Тетяна Сергіївна,**
студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова198
- Голубнича-Шленчак Юлія Вікторівна,**
Аспірантка кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Б. Грінченка.....181
- Гриценко Аліна Андріївна,**
студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	176
<i>Гнибiда Олена Юрiївна,</i> студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	134
<i>Гудима Віталій Володимирович,</i> студент 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	266
<i>Диптан Любов Сергiївна,</i> аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	231
<i>Дрозденко Антон Павлович,</i> студент 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	125
<i>Дубровська Ірина Валентинiвна,</i> студентка 3 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	325
<i>Довгалець Оксана Василiвна,</i> Рівненський гуманітарний університет.....	348
<i>Долинна Аліна Сергiївна,</i> студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	83
<i>Єзута Марина Володимирiвна,</i> аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.....	254
<i>Журавель Вікторія Вікторiвна,</i> аспірантка Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.....	353
<i>Закусило Олексій,</i> студент 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	304
<i>Зборовська Ольга Павлiвна,</i> студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	25
<i>Каленська Алла Вікторiвна,</i> викладач кафедри фундаментальної підготовки Хмельницької філії ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління	

персоналом», кандидат історичних наук.....	193
Ковалевич Едуард Вікторович, студент 1 курсу магістратури заочного відділення факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	206
Конарівська Юлія Олександрівна, аспірантка кафедри історії України історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.....	338
Кондратьєв Андрій Ігорович, студент 1 курсу факультет історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	110
Кравченко Дмитро Юрійович, магістр історії, випускник магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	238
Кладова Анастасія Андріївна, студентка 3 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	71
Лаврик Вероніка Олегівна, учениця гімназії № 136 м. Києва.....	320
Левченко Юрій Іванович, завідувач інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	223
Магалецький Андрій Михайлович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету Житомирського державного університету імені І. Франка.....	298
Макарук Оксана Валеріївна, студентка 1 курсу магістратури заочного відділення факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	49
Марциновський Максим Анатолійович, учень Скандинавської гімназії м. Києва.....	29
Малая Ганна Дмитрівна, студентка 2 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	44
Матвійчук Оксана Валеріївна, студентка 1 курсу заочного відділення магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	203

Мачай Олена Олегівна, студентка 2 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	52
Мініч Надія Павлівна, студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова	58
Мороз Марко Вікторович, студент 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	313
Наконечний Павло Юрійович, студент 2 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	273
Ніколайчук Дмитрій Олександрович, аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.....	343
Оніщенко Майя Олегівна, студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	129
Поліщук Анастасія Сергіївна, студентка 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	217
Потильчак Олександр Валентинович, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.....	8
Рябоконт Дарія Олегівна, студентка магістратури історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.....	278
Ралко Роман Сергійович, аспірант факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	286
Рохманюк Анна Олександрівна, студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	147
Семененко Ілля Олексійович, студент 1 курсу історичного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.....	77

Солом'янюк Дарина Олексіївна, учениця Києво-Печерського ліцею «Лідер» м. Києва.....	115
Скрипник Владислав Сергійович, студент 1 курсу механіко-машинобудівного інституту НТУУ КПІ ім. Ігоря Сікорського.....	160
Спірідонов Роман Георгійович, студент 1 курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	261
Степаненко Альона Романівна, студентка I курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	66
Сульжик Анастасія В'ячеславівна, студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	90
Сустрєтов Анатолій Станіславович, Центральноукраїнський національний технічний університет, м. Кропивницький.....	330
Тишковець Таміла Анатоліївна, студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	166
Терещенко Олександр Миколайович, аспірант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	153
Ткаченко Ольга Олексіївна, студентка 1 курсу магістратури заочного факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	87
Ткач Олександра Олександрівна, студентка 1 курсу магістратури заочного факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	100
Фещенко Марія Олегівна, учениця спеціалізованої загальноосвітньої школи № 53 м. Києва.....	94
Цимбалюк Катерина Павлівна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету Житомирського державного університету імені І. Франка.....	293
Шевченко Ігор Володимирович, студент 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....	358

Шпаковський Андрій Олександрович,

студент 1 курсу магістратури факультету історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....363

Юрчишин Павло, студент 3 курсу факультету історичної освіти

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....246

Якущенко Юрій Юрійович,

студент 3 курсу історичного факультету історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.....36

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ КЕРІВНИКІВ

- Бабенко Роман Вікторович,**
доцент кафедри всесвітньої історії факультету
історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.....52
- Василенко Ярослав Леонідович,**
вчитель історії Кловського ліцею № 77 м. Києва.....77
- Візер Світлана Олександрівна,**
доцент кафедри історії України факультету
історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.....25, 66, 83
- Венгерська Вікторія Олексіївна,**
завідувач кафедри історії України Житомирського державного
університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, доцент.....293, 298
- Гуменюк Оксана Володимирівна,**
доцент кафедри Історії України Рівненського гуманітарного
університету, кандидат історичних наук, доцент.....348
- Двірна Катерина Петрівна,**
доцент кафедри історії України факультету історичної
освіти НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.....147, 160, 166, 176, 198, 313, 357
- Журавльова Людмила Віталіївна,**
викладач кафедри всесвітньої історії факультету
історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....36
- Коляда Ігор Анатолійович,**
доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання
суспільних дисциплін та гендерної освіти факультету історичної
освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.....125, 153, 217, 247, 261, 266, 273, 286, 304
- Комаров Юрій Сергійович,**
вчитель історії Києво-Печерського ліцею «Лідер».....115
- Кривошея Ігор Іванович,**
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського
державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
кандидат історичних наук, доцент.....278
- Маркевич Оксана Валентинівна,**
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри спеціальних
історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного
університету імені Івана Франка.....104

- Міщук Андрій Миколайович,**
вчитель історії та правознавства спеціалізованої школи № 53 м. Києва.....94
- Орлик Василь Михайлович,**
завідувач кафедри суспільних наук та документознавства
Центральноукраїнського національного технічного університету,
доктор історичних наук, професор.....330
- Осмоловська Олена Юріївна,**
доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....58, 71
- Острянюк Андрій Миколайович,**
завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної
роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
кандидат історичних наук, доцент.....254, 353
- Пивоваров Сергій Володимирович,**
заступник з наукової роботи Генерального директора
Національного Києво-Печерського історико-культурного
заповідника, доктор історичних наук, професор.....373
- Потильчак Олександр Валентинович,**
завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін факультету історичної освіти НПУ
імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.....129, 238, 325
- Рубльов Олександр Сергійович,**
вчений секретар Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник.....343
- Руденко Наталія Василівна,**
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук.....110
- Сіверс Валерій Анат олійович,**
професор кафедри культурології та інформаційних комунікацій
Національної Академії керівних кадрів культури і мистецтв,
доктор філософських наук, професор.....210
- Сегеда Рост ислав Ант онович,**
доцент кафедри історії України факультету історичної освіти
НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук.....12, 18, 90, 366

- Срібняк Ігор Володимирович,**
професор кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Б. Грінченка,
доктор історичних наук, професор181, 187
- Сушко Олександр Олександрович,**
декан факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри історії та археології слов'янських народів,
доктор історичних наук, професор.....231
- Телегуз Андрій Володимирович,**
доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....208, 362
- Телегуз Ірина Олександрівна,**
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.....134, 139
- Черевко Оксана Степанівна,**
доцент кафедри всесвітньої історії факультету історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.....44, 120
- Чухліб Тарас Васильович,**
провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.....29
- Шевченко Олег Тарасович,**
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.....49, 87, 100, 144, 203, 206
- Шевцова Євгенія Володимирівна,**
вчитель історії гімназії № 136 м. Києва.....320
- Ярмошик Івани Іванович,**
завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін та правознавства історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка,
доктор історичних наук, професор.....337

Наукове видання

Драгоманівські історичні студії

Збірник наукових статей молодих істориків
Випуск 4 (8)

Відповідальні редактори:
О.В. Потильчак, О. О. Сушко

Технічне редагування і комп'ютерний набір:
І. В. Дубровська

Статті подаються в авторській редакції

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.